

Idealen en macht

Gooskens, Frans

Document version:
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2016

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Gooskens, F. (2016). Idealen en macht: Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen Enschede: Gildeprint

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- ? Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- ? You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- ? You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

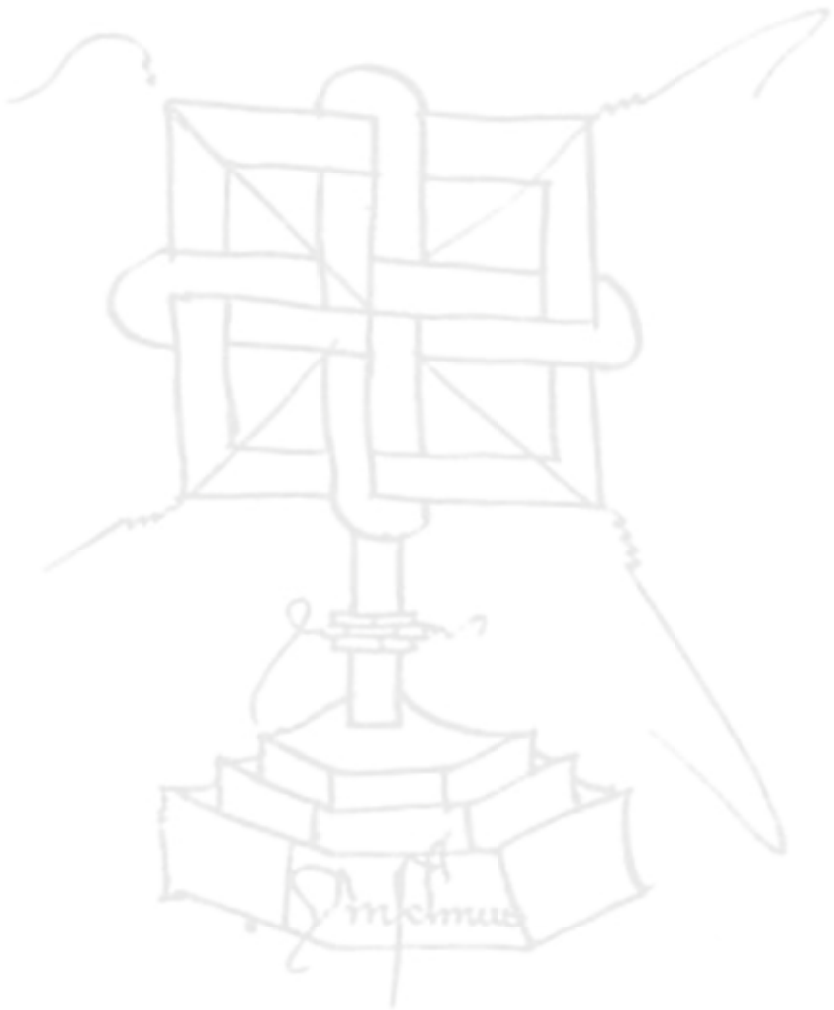
Frans Gooskens

IDEALEN EN MACHT



Het kerkelijk netwerk
van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw
en de stichting van apostelhuizen

Idealen en macht



Idealen en macht

Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda
in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan Tilburg University
op gezag van de rector magnificus, prof.dr. E.H.L. Aarts, in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van een door het college voor promoties aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit op woensdag 30 maart 2016 om 16.15 uur
door

FRANCISCUS ADRIANUS GOOSKENS

geboren op 4 juli 1956 te Breda

Promotores: Prof. dr. A.J. A. Bijsterveld
Prof. dr. P. Trio

Overige leden van de promotiecommissie: Prof.dr. K. Goudriaan,
Dr. H. Callewier
Dr. H. van Engen
Dr. M. Maillard-Luybaert
Dr. K. Pansters

Voorwoord

Deze publicatie is voortgekomen uit een tienjarig researchproject dat tot doel had begrijpelijk te maken waarom in het jaar 1455 een gasthuis voor acht oude mannen werd gesticht. Ik vond het bijzonder dat Anselmus Fabri, een deftige deken van het kapittel van Antwerpen, aan de Haagdijk in Breda een dergelijk huis stichtte. De Haagdijk was toen al geen voorname straat en de inwoners waren meest kleine ambachtslieden. Fabri liet uitgebreide leefregels vastleggen voor de bewoners van het gasthuis en vanuit onze ogen bekeken waren de regels behoorlijk streng op religieus gebied. Hier aan de Haagdijk was iets bijzonders aan de hand.

Door vanaf het begin van het onderzoek consequent oog te houden voor het netwerk van Fabri kreeg ik oog voor een breed palet aan ontwikkelingen in laatmiddeleeuws Brabant, maar ook ver daar omheen. Dit kwam doordat de hoofdpersoon een echte netwerker was die langdurige vriendschappen koesterde. Hij maakte bovendien carrière aan de curie te Rome, het meest internationale bestuursapparaat van die tijd. Zijn netwerk liep van de Baltische landen, Denemarken, Duitsland, de Nederlanden en Engeland door naar Italië. De kern van zijn netwerk lag in het hertogdom Brabant en dan in het bijzonder in het gebied tussen Breda en Antwerpen. De uitwisseling van personen tussen Rome en de Nederlanden komt uitgebreid aan bod. Er werd toen ook veel en ver gereisd.

Bij dit onderzoek bleef de focus liggen op personen uit zijn netwerk die net als hij gasthuizen stichtten. Deze gasthuizen duid ik aan met de term *apostelhuizen*, vanwege de apostolische inspiratie van de stichters. Naast een netwerk van personen ontdekte ik ook een netwerk van apostelhuizen met leefregels die op elkaar geïnspireerd waren.

Na verloop van tijd bleek mijn onderzoek nieuwe inzichten te bieden in het functioneren van netwerken van hoge geestelijken. Vanaf het jaar 2012 werd mijn onderzoek ingebed in een promotietraject en kreeg ik een deskundig begeleidingsteam met twee promotores: prof. dr. Arnoud Jan Bijsterveld van Tilburg University en prof. dr. Paul Trio van de KU Leuven. Zij hebben mij uitgedaagd om de analyses te verdiepen en goed na te denken over de structuur en opbouw van het verhaal.

Deze publicatie is de verwerking van drie Nederlandstalige artikelen die zijn verschenen in het jaarboek van 'de Oranjeboom', twee Engelstalige artikelen in bundels en een Duitstalig artikel. De teksten uit de artikelen zijn voor deze dissertatie vergaand bewerkt en op delen aangevuld. Ik hoop dat het boek de inzichten verdiept in de rol van netwerken en langlopende hervormingsprocessen in de maatschappij. Processen waarbij idealen en machtsvorming met elkaar vervlochten zijn en soms onontwarbaar lijken.

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van:

- de Stichting Voormalig Gasthuis Breda
- NEN, Kennisnetwerk voor normalisatie in Nederland



NEN

Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:



Dit werk is opgedragen aan mijn vrouw Hanneke en
aan Gulielmus Teurlings (Antwerpen † 15 oktober 1889)

Eindredactie: Jan Brouwers
Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Drukwerk: Gildeprint, Enschede

© 2016 Frans Gooskens

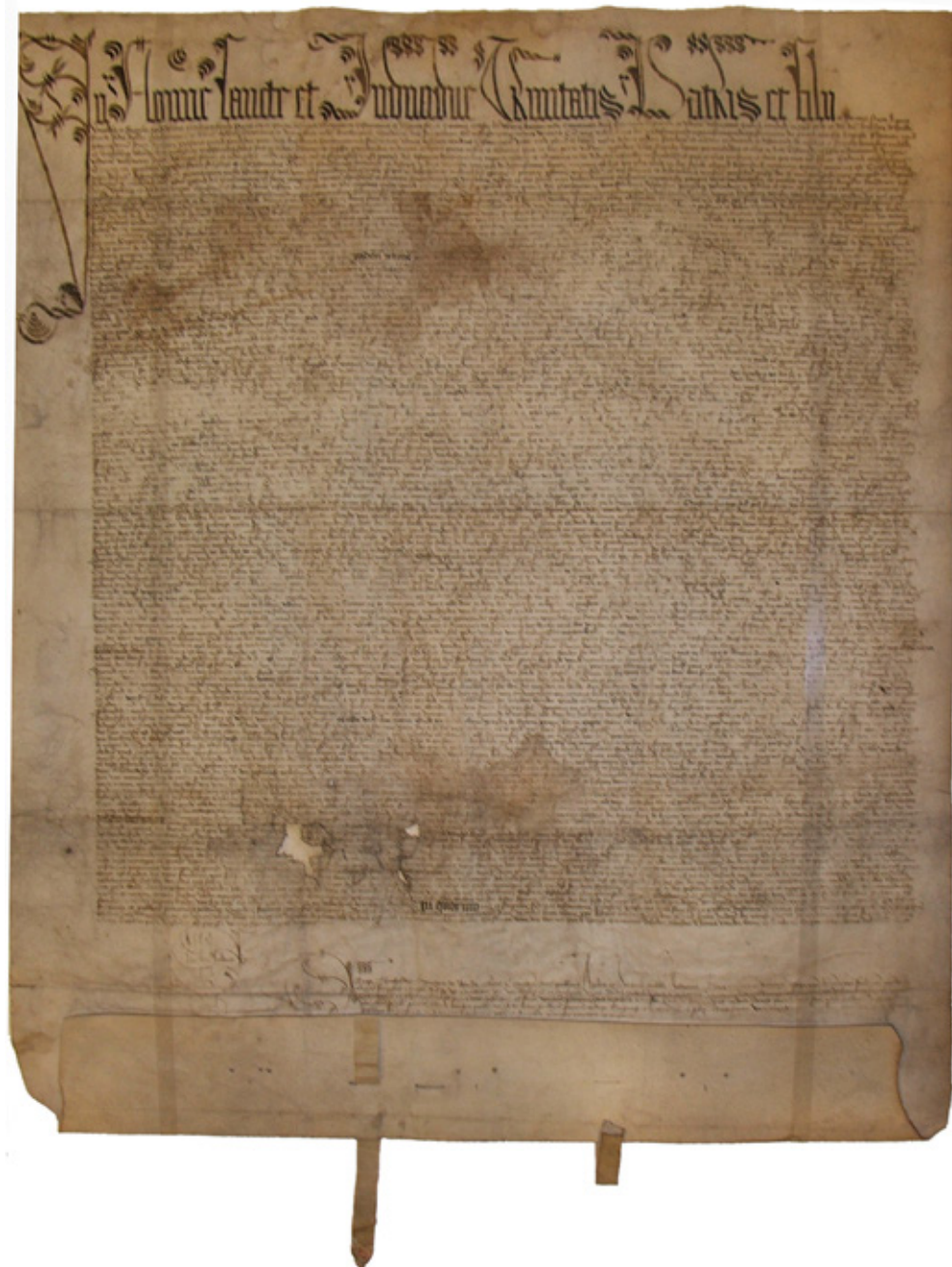
Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Inhoudsopgave

1	Inleiding	11
1.1	De stichting van een Oudemannenhuys te Breda	11
1.2	Het onderzoek naar Anselmus Fabri en andere middeleeuwse wereldlijke geestelijken	12
1.3	De werkhypothese en de onderzoeksvragen	16
1.4	Geografische en chronologische afbakening	18
2	Gasthuizen, godshuizen en apostelhuizen	21
2.1	Inleiding	21
2.2	Historisch onderzoek naar de geschiedenis van gasthuizen	21
2.3	Ideeën over armenzorg in de middeleeuwen: Innocentius III	23
2.4	Gasthuizen	25
2.4.1	Definitie van gasthuizen	25
2.4.2	Gasthuizen tussen Kerk en wereld	26
2.4.3	De ontwikkeling van gasthuizen in de middeleeuwen	29
2.5	Godshuizen	32
2.5.1	Definitie van godshuizen	32
2.5.2	Gasthuizen transformeren naar godshuizen	33
2.5.3	Begijnenconventen transformeren naar godshuizen	35
2.5.4	Bisschop Jan Tserclaes en de godshuizen in Brussel	36
2.6	Apostelhuizen	40
2.6.1	De definitie van apostelhuizen	40
2.6.2	De ontwikkeling van apostelhuizen rondom kapittelkerken	41
2.6.3	De kartuizers en apostelhuizen in Neurenberg	42
2.6.4	De kartuizers en de apostelhuizen in Hull en Ewelme (Engeland)	44
2.6.5	Een apostelhuis in Arnhem in 1401	47
2.6.6	Nieuwe apostelhuizen in Leuven en Brussel	48
2.7	Conclusie	53
3	De situatie van de Kerk in de vijftiende eeuw en de roep om hervorming	55
3.1	Inleiding	55
3.2	Het Westers Schisma	55
3.3	Het pauselijke benoemingsbeleid van geestelijken	56
3.4	De misstanden in de Kerk en de reactie van de vroomheidsbeweging	58
3.5	De ideeën over kerkhervorming in de vijftiende eeuw	63
3.5.1	Kerkhervorming. De geschiedschrijving	63
3.5.2	De ontwikkeling van de ideeën rondom kerkhervorming	66
3.5.3	Beeldbepalende denkers over kerkhervorming	68
3.5.4	Dietrich von Nieheim en zijn traktaat De necessitate reformationis ecclesiae	69
3.5.5	Kardinaal Pierre d'Ailly en de hervorming van de Kerk	73
3.5.6	Kanselier Jean Gerson en de hervorming van de Kerk	80
3.5.7	Kardinaal Nikolaus von Kues en de hervorming van de Kerk	85
3.6	Conclusie	94
4	De jeugd van Anselmus Fabri in Breda en zijn carrière in Rome	97
4.1	Inleiding	97
4.2	Zijn jeugd aan de Haagdijk bij Breda	97

4.3	De Latijnse school van Breda	98
4.4	Zijn opleiding tot notaris	100
4.5	De situatie in Rome rond 1400	102
4.6	De aankomst van Fabri in Rome	103
4.7	Loopbaan binnen de pauselijke kanselarij	104
4.8	De familia van Anselmus Fabri in Rome	110
4.9	Zijn banden met het gasthuis van Santa Maria dell'Anima te Rome	115
4.10	De curialen uit het netwerk van Fabri en de stichting van gasthuizen in hun thuisregio	120
4.10.1	Dietrich von Nieheim (circa 1350-1418)	120
4.10.2	Hermann Dweg (circa 1375-1430)	123
4.10.3	Nikolaus von Kues (1401-1464)	125
4.10.4	Heinrich Raescop (circa 1385-1455)	130
4.11	Conclusie	136
5	De carrière en het netwerk van Anselmus Fabri in Brabant en de Nederlanden	139
5.1	Inleiding	139
5.2	De jacht op kleine beneficiés in Brabant, Gelre en Vlaanderen (1402-1410)	140
5.3	Het Concilie van Pisa en nieuwe kansen (1409)	145
5.4	Pastoor van Halle (1411)	146
5.5	Kanunnik van het kapittel van Antwerpen (1411)	147
5.6	Benoeming tot deken van het kapittel van Antwerpen (1414)	149
5.7	Zijn netwerk in het Antwerpse kapittel	151
5.8	De Antwerpse dossiers	154
5.8.1	De financiering van de kerkbouw in Antwerpen en de besnijdeniscultus	154
5.8.2	De oprichting van een professioneel koor	156
5.8.3	Het benoemingenbeleid van kapelaans en kanunniken	158
5.8.4	Hervorming van gasthuizen in Antwerpen	160
5.9	Het netwerk van Anselmus Fabri onder de Brabantse kapittelkerken en kloosters	162
5.10	De stichting van Grobbendonk (1414) als onderdeel van een netwerk van instellingen	166
5.11	Conclusie	167
6	Contacten met het hertogelijke hof in Brussel en met kanselier Jan Bont	171
6.1	Inleiding	171
6.2	Brabants-Bourgondische invloed in Rome	171
6.3	Fabri naar het Concilie van Konstanz (1414-1417)	172
6.4	Het huwelijk van hertog Jan IV met Jacoba van Beieren	174
6.5	De stichting van de universiteit van Leuven	175
6.6	De loopbaan van hertogelijk kanselier Jan Bont	177
6.7	De stichting van een apostelhuis in Brussel door Willem en Jan Bont	179
6.8	De statuten van het apostelhuis te Brussel	180
6.9	Conclusie	183
7	De stichting van een apostelhuis te Breda aan de Haagdijk door Anselmus Fabri	187
7.1	Inleiding	187
7.2	Overlijden en testament in Florence (augustus 1449)	189
7.3	Herbegravenis in het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen	190
7.4	De uitvoering van het testament en de daarbij horende ordonnantie	191
7.5	Fabri begunstiger van de Markendaalse kapel in Breda	193
7.6	De financiële middelen van Fabri	195
7.7	De motieven van Fabri voor het stichten van een apostelhuis aan de Haagdijk	196

7.8	Opvang voor zieke of oudere personen in Breda	197
7.9	Het apostelhuis van Fabri gezien vanuit het wereldlijke en kerkelijke toetsingskader	198
7.10	De Bredase statuten vergeleken met die van Leuven en Brussel	202
7.11	De Bredase statuten vergeleken met die van Kues	207
7.12	Werkplaatsen van de levenden voor de doden?	209
7.13	Conclusie	212
8	Klerikale netwerken en de Nassaus in het Land van Breda	215
8.1	Inleiding	215
8.2	Ideologie en het ingrijpen van de landsvorst in de zaken van de Kerk	215
8.3	De rol van de graven van Nassau en hun familieleden	217
8.4	Het Fabri-netwerk penetreert in de parochies rond Breda	223
8.5	Johannes Braxatoris wordt pastoor van de Thornse parochie Gilze (1438)	224
8.6	Heinrich Raescop wordt pastoor van de parochie Rijsbergen (1442)	225
8.7	Walterus van Gouda invloedrijk in de parochie Zundert	229
8.7.1	Walterus van Gouda en zijn beneficies in de Nederlanden	229
8.7.2	Gouda invloedrijk in Breda	230
8.7.3	Gouda en de parochie van Groot-Zundert	231
8.7.4	Johannes van Nispén, pastoor van Groot-Zundert, sluit aan bij het Fabri-netwerk	233
8.8	De reformatie van het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal	236
8.9	De stichting van het augustinessenklooster Vredenberg in 1476	242
8.10	De stichting door Maria van Loon van een convent van grauwezusters (1476)	246
8.11	De stichting van een apostelhuis in Zundert door Margriet van de Laer	247
8.12	Vergelijking van de kerkhervormingspolitiek van de Nassaus met andere vorsten	251
8.13	Conclusie	255
9	Slotbeschouwing	257
9.1	Inleiding	257
9.2	De invloed van netwerken op de keuzes van Anselmus Fabri	257
9.3	Motieven en netwerken achter de stichting van apostelhuizen	258
9.4	De sterkte van het netwerk en de kracht van ideeën	260
9.5	Uitvoering van ideeën van kerkhervormers door het netwerk	261
9.5.1	De paus	262
9.5.2	De curie	262
9.5.3	De bisschoppen	263
9.5.4	De priesters	264
9.5.5	De vorsten	264
9.5.6	De leken	265
9.5.7	De kloosters	265
9.5.8	Het onderwijs	266
9.6	Slotopmerking	266
	Summary	268
Bijlage:	Begrippen	272
	Bibliografie	277
	Onuitgegeven bronnen	277
	Uitgegeven bronnen en toegangen tot bronnen	279
	Geraadpleegde literatuur	281
	Internetbronnen	291
	Personenregister	292



1. Stichtingsakte van het Oudemannenhuis te Breda uit 1455. De uitvoerders van het testament van Anselmus Fabri bevestigden in deze akte de oprichting van een gasthuis voor acht oude mannen aan de Haagdijk te Breda. De ouders van Fabri woonden in deze straat. (Breda, SAB, Afd. IA, Archief Stadsbestuur Breda, inv. nr. 2305)

1. Inleiding

1.1 De stichting van een Oudemannenhuis te Breda

Bij de start van dit onderzoek in 2006 was het aanvankelijk slechts de bedoeling om een enkele historische gebeurtenis te kunnen begrijpen, een gebeurtenis die plaatsvond in de stad Antwerpen in de ochtend van 30 mei 1455. De bijeenkomst vond plaats in de Onze-Lieve-Vrouwekerk (tegenwoordig kathedraal) voor het Driekoningenaltaar. Zes geestelijken onder aanvoering van de bisschoppelijk officiaal van het bisdom Kamerijk, Johannes de Platea, bevestigden toen de stichting van een huis voor de opvang van acht oude mannen aan de Haagdijk te Breda. Indien er later meer fondsen beschikbaar kwamen, mocht dit huis doorgroeien naar een maximale omvang van dertien bewoners. De stichter was heer Anselmus Fabri van Breda, *protonotarius* van de paus, die vijf jaar eerder was overleden. Notaris Theobaldus Symonis de Warda had de stichtingsakte vastgelegd op een groot stuk perkament.¹ De zes geestelijken stelden in de kerk als getuigen de inhoud van de akte vast.

De stichter van het huis maakte tussen 1402 en 1449 carrière in de pauselijke curie. In de Nederlanden kende men hem onder de naam Anselm Smits. Italiaanse bronnen duiden hem ook aan als Anselmus de Alamania, omdat de Italianen Brabanders en Duitsers als één bevolkingsgroep zagen.² In de oorkonde werden twee van zijn hoge functies aan de curie genoemd: *protonotarius* van de paus en *corrector* van de pauselijke brieven. Daarnaast was Anselmus Fabri deken van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel. Deze functie gaf hem in Breda de meeste bekendheid. Daar kende men hem vooral als 'de deken van Antwerpen'.³

De stichting van het Bredase Oudemannenhuis vloeide voort uit het testament dat hij had opgesteld te Florence op vrijdag 1 augustus 1449, twee dagen voor zijn overlijden. De afwikkeling van het testament nam meer dan vijf jaar in beslag. In deze periode verkochten de uitvoerders van zijn testament al zijn bezittingen om de opbrengsten daaruit te kunnen schenken aan tal van religieuze instellingen. Met het geld dat overbleef, moesten zij een huis voor de opvang van oude mannen te Breda oprichten. De uitvoering van dit testament nam veel tijd in beslag omdat de bezittingen verspreid lagen over het tegenwoordige Italië, België en Nederland. De volhardende uitvoerders van zijn testament waren mannen met wie hij in Antwerpen en Rome jarenlang intensief had samengewerkt: Petrus Cant, Johannes Braxatoris alias Jan Brouwers en Johannes Figuli alias Jan de Potter. Ze waren tevens als kanunnik verbonden aan het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel. Braxatoris en Figuli hadden bovendien banden met Fabri's geboortestad Breda. Deze vertrouwelingen uit Brabant vormden de kern van zijn netwerk in de Zuidelijke Nederlanden.

1 Breda, SAB, Afd. IA (Archief Stadsbestuur Breda), inv. nr. 2305. Afschrift in (bevestigingen). Afschrift in druk: Van Goor, Beschryving (1744), p. 533-544; SAB, afd. IV-1 (Collectie Havermans) inv. nr. 10 fol. 121-133v (akte zelf), fol. 134-134v en 135-136v.

2 *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. 322. In de voetnoot wordt hier een overzicht gegeven van pauselijke bronnen waarin Fabri voorkomt. Volgens curie-onderzoekster B. Schwarz werd hij soms aangeduid als Anselmus Wilhelmi Fabri van Breda. Er is echter geen eenduidige referentie gevonden van een bron waarin de toevoeging *Wilhelmi* voorkomt.

3 Muntjewerff, *Bredase cijsregisters* (2005), BCR124 en BCR326. In het cijsregister van het Bredase begijnhof staat een aantekening dat een erf gelegen was: "neven des Dekens huys van Antwerpen".

De stichting van het Bredase Oudemannenhuis heeft al eerder vraagtekens opgeroepen bij de Bredase historicus Brekelmans (1917-2012). Hij verwonderde zich over de strenge leefregels van het Bredase huis en hij verzuchtte in 1951:

*Het Huis leek dus wel een klooster. Men kan zich indenken dat onder een dergelijk aantal bezwarende bepalingen wel niemand in het gesticht zal zijn gekomen, die niet verstoken was van alle bestaansmiddelen. Het Manhuis moet ongeveer de laatste mogelijkheid zijn geweest.*⁴

Deze studie zal in eerste instantie meer duidelijkheid geven over de motieven van de stichter en waarom de leefregels voor de bewoners zo streng waren. Hiervoor zal het netwerk rondom Fabri in kaart worden gebracht, alsmede de ontwikkeling van huizen voor de opvang van oude mannen.

1.2 Het onderzoek naar Anselmus Fabri en andere middeleeuwse wereldlijke geestelijken

De bijzondere loopbaan van Fabri bleef in de achttiende eeuw niet onopgemerkt. In Breda besteedde Van Goor in 1744 aandacht aan hem. Hij nam Fabri op in zijn lijst van beroemde Bredanaars en hij gaf de oprichtingsakte van het Manhuis te Breda bijna compleet uit.⁵ In de twintigste eeuw is de geschiedenis van het Manhuis aan de Haagdijk is voor een deel beschreven door de oud-stadsarchivaris van Breda, Brekelmans. Deze studie concentreerde zich vooral op het functioneren van het Oudemannenhuis na de stichting en ging niet in op de loopbaan van Fabri.⁶

Te Antwerpen had stadsarchivaris Prims (1882-1954) in de eerste helft van de twintigste eeuw aandacht voor Fabri als de tiende deken van het Antwerpse kapittel. Hij deed dit in zijn geschiedenis van Antwerpen en in een kort artikel over Fabri.⁷ Deze publicaties van Prims vormen rijke bronnen, omdat hij het lokale archiefmateriaal goed kende, maar helaas ontbreken bij hem nogal eens de referenties, waardoor het moeilijk was om bij het bewijsmateriaal te komen. Prims kon voortbouwen op onderzoekswerk dat eerder was verricht door Goetschalckx met zijn uitgave van het jaargetijdenregister van de Antwerpse kapelaans.⁸ In de dissertatie van Oosterbosch over de Antwerpse notarissen komt Fabri ook aan bod, omdat hij notaris was. Oosterbosch noemt hem een 'curialist met een schitterende carrière, en bovendien een ambtenslikker en beneficiejager'.⁹ Een negatief beeld dus, waarvan nog duidelijk moet worden of we hiermee Anselmus Fabri recht doen.

Anselmus Fabri was op een groot aantal fronten actief binnen het kerkelijke bestuursapparaat. Hij bekleedde functies in Rome aan de curie. Het grootste deel van zijn leven zou hij in Rome leven en opklimmen van de laagste functie – *scriptor* (schrijver) – naar de bestuurslaag direct onder de kardinalen. Daarnaast zou hij in en rond Brabant kerkelijke ambten gaan bekleden. Zijn meest in het oog springende ambten daar waren dat van pastoor van Halle bij Brussel en dat van deken van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen.

Zowel voor de positie van de curialen als voor de positie van de wereldlijke (seculiere) geestelijken in de Nederlanden kunnen we terugvallen op algemene studies. Een deel van deze studies hanteert de prosopografie als onderzoeksmethode. Bij deze methode worden externe kenmerken van een groep systematisch verzameld voor een kwantitatieve en kwalitatieve analyse. Hierbij komen aspecten zoals sociale afkomst, geografische herkomst, opleidingsniveau, loopbaan en taakuitoefening aan bod.¹⁰ Een groot deel van de prosopografische studies richt zich op een bepaalde groep van geestelijken die aan een instelling was verbonden. Een aantal studies over het personeel van de curie hoort in deze groep van prosopografische studies thuis. Schuchard schreef een sociaalhistorische studie over de Duitse geeste-

lijken verbonden aan de curie.¹¹ Omdat de bisdommen Luik en Utrecht in de middeleeuwen onder het Duitse Rijk vielen, zijn in deze studie veel gegevens terug te vinden over curialen uit de Nederlanden. Zij verwijst bijvoorbeeld geregeld naar Fabri als een van de leidende curialen.¹² Schwarz heeft verscheidene publicaties op haar naam staan over de verschillende functies aan de curie en hun doorontwikkeling. Bij sommige artikelen is een prosopografische bijlage toegevoegd, waarin ook Fabri voorkomt.¹³ Recentelijk heeft zij een korte biografie geschreven over Anselmus Fabri. Voor deze biografie heeft zij materiaal gebruikt dat verzameld is voor deze dissertatie, waaraan zij eigen informatie heeft toegevoegd. Haar grote verdienste is het opsporen van het testament van Fabri in een archief te Florence en de analyse van dit document.¹⁴ Maillard-Luyppaert publiceerde een studie over de geestelijkheid van het bisdom Kamerijk tussen 1378 en 1417 en de functies van deze geestelijken aan de curie.¹⁵ Zeker voor de kennis over Fabri biedt haar boek een nuttige aanvulling op de Duitse studies. Antwerpen viel namelijk net als Brussel en Halle onder het bisdom Kamerijk. Uit de studie van Schuchard bleek dat de curialen in Rome uitgebreide contacten onderhielden met hun thuisregio. Ze traden op als belangenvertegenwoordigers van hun thuisregio. Indien de curialen extra kerkelijke functies hadden, dan lag het zwaartepunt van deze functies in hun thuisbisdom en dan nog vaak in hun geboorteplaats.¹⁶ Toonaangevende curialen verzamelden geestelijken uit hun familie en thuisregio om zich heen in Rome voor het uitvoeren van ondersteunend werk. Omdat deze studie het hele netwerk van Fabri onder de loep gaat nemen, zal deze wisselwerking tussen curiale groepsbelangen en thuisregiobelangen regelmatig aan bod komen. Ook voor de Nederlanden bestaan er prosopografische studies voor de seculiere geestelijken die verbonden waren aan een instelling. Vaak waren dit de kanunniken van een bepaald kapittel. Mijn bijdrage uit 1981 over de Bredase kanunniken biedt een goed voorbeeld van een dergelijke aanpak.¹⁷ Recenter zijn de publicaties van Van den Hoven van Genderen uit 1997 over de kanunniken van Oudmunster te Utrecht en een artikel uit 2011 van Van Hofstraeten over de kanunniken van de Sint-Goedelekerk te Brussel.¹⁸

Er zijn ook onderzoekers die het institutionele kader verlieten voor een geografisch kader. Het institutionele kader bood te veel beperkingen en gaf te weinig ruimte voor bredere vergelijkingen. Een eerste voorbeeld van een dergelijke ruime aanpak is de dissertatie van Bijsterveld uit 1993, die zich richtte op de pastoors van Noord-Brabant in de laatmiddeleeuwse periode.¹⁹ In deze dissertatie, die met veel cijfers is onderbouwd, komt geen informatie naar voren over de rol van pastoors en andere wereldlijke geestelijken bij de hervorming van de Kerk. Er treedt eerder een beeld naar voren van relatief goed opgeleide geestelijken, die de uitvoering van hun pastorale werkzaamheden overlieten aan slecht betaalde plaatsvervangers en zelf alleen de inkomsten opstrekten van hun ambten. Bijsterveld constateerde wel dat de besluiten van het Concilie van Trente in Brabant snel werden toegepast, maar

4 Brekelmans, *Het Gasthuys* (1946), p. 143.

5 Van Goor, *Beschrijving* (1744), p. 304. Tekst van de stichtingsakte: p. 533-544.

6 Brekelmans, *Het Bredase gasthuis* (1951), p. 141-159.

7 Prims, 'Heer Anselmus' (1938) en Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937). Prims verkondigt soms stellingen die niet goed zijn onderbouwd. In het artikel uit 1938 nam Prims zonder enig bewijs aan te dragen aan dat Fabri rond 1390 geboren was. Dat zou betekenen dat hij bij de aanvang van zijn loopbaan in Rome 12 jaar oud was en reeds notaris.

8 Goetschalckx, 'Het jaargetijdenboek der kapelanen' (1923-1927).

9 Oosterbosch, *Het openbare notariaat* (1992), II, p. 14.

10 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1996), p. 6; Callewier, *De papen van Brugge* (2014), p. 18-19.

11 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987).

12 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 94 en p. 391, personenindex.

13 Schwarz, 'Abbeviature' (1979). Bijlage met prosopografische gegevens: p. 816-823. Fabri genoemd op p. 816.

14 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008).

15 Maillard-Luyppaert, 'Des clercs au service de la curie romaine' (2001).

16 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 264-265.

17 Gooskens, 'De kanunniken' (1981).

18 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997); Van Hofstraeten, 'De dignitarissen en grote kanunniken' (2011).

19 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1996).

hij legde hierbij geen verbinding met een mogelijk al bestaande voedingsbodem aangelegd door hervormingsgezinde geestelijken en pastoors.²⁰ In een aanvullend artikel twijfelde Bijsterveld aan de pastorale kwalificaties van de residerende pastoors wegens hun levenswijze.²¹ Wel is het zo dat aan het einde van de middeleeuwen het opleidingsniveau van de residerende pastoors steeg. In de epiloog van zijn dissertatie pleitte Bijsterveld er zelf voor dat zijn onderzoek "uitgediept en genuanceerd zal worden door middel van lokale studies".²² Deze studie voorziet voor een deel in dit verzoek.

Onlangs is daar de dissertatie van Callewier voor de Brugse geestelijkheid bijgekomen. In tegenstelling tot Bijsterveld koos hij voor een kleinere regio (de stad Brugge), maar dan wel voor alle soorten van seculiere (wereldlijke) geestelijken.²³ In zijn dissertatie geeft hij een gemengd beeld van de clerus: aan de ene kant zijn er veel misstanden (absenteïsme, schending van het celibaat), maar aan de andere kant van de medaille was zien we hun hoge opleiding en de patronage van kerkmuziek. Zelfs het absenteïsme van pastoors was in de praktijk in Brugge geen groot probleem, omdat kundige vervangers zich aandienen, die een redelijke vergoeding ontvingen. Van alle Brugse geestelijken werkte een tiende deel voor de hertog van Bourgondië. In de loop van de vijftiende eeuw verbeterde de kerkelijke situatie in Brugge, maar Callewier kan nog niet goed verklaren waar deze verbetering vandaan komt. Hij suggereert dat druk van de stadsbevolking op de Kerk hierbij een rol speelde.

Mijn eigen bijdrage over de Bredase kanunniken en het artikel van Van Hofstraeten voor de Brusselse kanunniken van Sint-Goedele, zijn te koppelen aan een tweede groep van publicaties over de hoge bestuursambtenaren van de Bourgondische hertogen en andere vorsten. Voor Breda is het duidelijk geworden dat de graven van Nassau de prebenden van de kanunniken gebruikten als extra inkomen voor hun ambtenaren. Datzelfde is te zeggen voor de kanunniken van Sint-Goedele, waar 75% van de kanunniken een functie had in het wereldlijk bestuur. Veel bestuursambtenaren van de landsvorsten hadden een geestelijke wijding ontvangen en vervulden tevens functies binnen de Kerk. Voor de netwerken rondom de bestuursambtenaren van het Bourgondische hof zijn er de detailstudies van Blockmans, Boone en Dumolyn.²⁴ Damen heeft het Bourgondische bestuursapparaat van Holland en Zeeland geanalyseerd.²⁵ Dezelfde auteur schreef ook een detailstudie over geestelijken die in de Noordelijke Nederlanden voor de Bourgondische hertogen werkten.²⁶ Al eerder, in 1942, heeft Jongkees een beeld geschetst van het bestuursapparaat van de graafschappen Holland en Zeeland in de Bourgondische periode. De hertogen rekruteerden veel leden van hun raad en het personeel van de kanselarij uit de geestelijkheid. De inkomsten van deze ambtenaren kwamen voor een belangrijk deel uit kerkelijke beneficiëes.²⁷ De vorst komt in deze studies naar voren als een patroon die cliënten (zijn bestuursambtenaren) aan zich bond door hun mooie kerkelijke functies toe te spelen als beloning voor bewezen of nog te bewijzen diensten. Dit kostte de hertog zelf geen geld want de Kerk betaalde op deze manier het salaris van zijn staf. De ambtenaren konden dan kanunnik worden in een kapittel, maar waren door de drukke bestuurswerkzaamheden elders niet in de gelegenheid hun kerkelijke functie uit te oefenen. Volgens Prevenier onttaarde deze patroon-cliëntrelatie in de middeleeuwen al snel in banaal paternalisme en dat mondde uit in gehoorzaamheid in ruil voor protectie en gunsten. Ook volgens Dumolyn waren de hoge bestuursambtenaren er in de late middeleeuwen alleen op uit grond en status te verwerven en de eigen familie en sociale relaties te bevoorstellen via het bestuursapparaat van de landsheer.²⁸

Uit deze studies komt een beeld naar voren van vorsten die met geestelijken schoven als met pionnen op een schaakbord, puur en alleen om de eigen machtsbelangen te dienen. De goed opgeleide geestelijken die zij aannamen in hun bestuursapparaat lieten dit gebeuren en gebruikten hun functies binnen het wereldlijke bestuursapparaat om de eigen familie te bevoorstellen. De vraag is of dit beeld niet te eenzijdig is en of er niet een andere visie moge-

lijk is. Kan het niet zo zijn geweest dat geestelijken onderling netwerken vormden, waardoor ze zich teweerkonden stellen tegen hun lastige, wispelturige en veeleisende landsheren en misschien zelfs wel hun eigen specifieke doelen konden nastreven?

In zijn omvangrijke publicatie over het Utrechtse kapittel van Oudmunster stipt Van den Hoven van Genderen aan dat er kanunniken waren die steun gaven aan de vernieuwingsbeweging in de Kerk, vooral die rond de Moderne Devotie.²⁹ De steun voor vernieuwende bewegingen in de Kerk ging uit van individuele geestelijken, zonder dat duidelijk is of er een georganiseerde groep achter zat.

Volgens Mol verdient de ontleding van netwerken rondom de Moderne Devotie in de Nederlanden meer aandacht om zicht te krijgen op de personen die deze beweging steunden. In dezelfde bundel die de conclusies van Mol bevat, geeft Gaens hiertoe al een voorzet met zijn studie over de stedelijke netwerken rondom de kartuizers van Utrecht en Amsterdam.³⁰ Gaens noemt een aantal geestelijken en curialen die de moderne devoten in het bisdom Utrecht steunden. Hij geeft aan dat over de rol van personen uit de curie nog te weinig bekend is. Ook bij hem gaat het om individuen en niet om het functioneren van een bewust opererende groep of netwerk. Een drietal personen dat door Gaens wordt genoemd als steunverlener aan de Moderne Devotie – Nikolaus von Kues, Anselmus Fabri en Heinrich Raescop – komt ook in deze studie naar voren, maar nu vanuit het perspectief van hun lidmaatschap van een samenwerkend netwerk.

De bovengenoemde prosopografische studies zijn waardevol, omdat ze een goed beeld geven van groepen van geestelijken en hun achtergronden. Verder zijn in deze publicaties, met hun soms uitgebreide bijlagen, veel relevante verwijzingen te vinden over sociale verbanden tussen geestelijken. Uit deze studies wordt echter niet duidelijk waarom individuele geestelijken tot bepaalde keuzes kwamen en in hoeverre hun sociale omgeving bij deze keuzes een rol speelde.

In deze publicatie wordt daarom gekozen voor de aanpak van de 'groepsbiografie'.³¹ Deze methode van biografisch onderzoek richt zich op een samenhangende groep van personen: meestal zijn dat er tussen de twee en veertig personen. In tegenstelling tot de prosopografische studies ligt de nadruk niet op kwantitatieve, maar veel meer op kwalitatieve analyse van het bronnenmateriaal. Waar prosopografische studies meer gericht zijn op de overeenkomsten, zoeken de groepsbiografieën meer naar het typische en afwijkende van een groep. Tegelijkertijd krijgt het individu een plaats binnen zijn sociale netwerken. Sociologen spreken van een persoonlijk of een ego-gecentreerd netwerk.³² Van een studie naar een persoonlijk netwerk in de betekenis van een sociaal netwerk, kan alleen worden gesproken als de verbindingen tussen alle personen uit het netwerk in ogenschouw worden genomen. Dit aspect van verbindingen zal in deze studie zeker op een beschrijvende manier terugkomen.

20 Zie ook de recensie van Raedts, 'J. A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1996)', p. 536-538.

21 Bijsterveld, 'Reform in the parishes' (1996), p. 21-33. "We can thus be fairly optimistic about the parish priests' general degree of education, but there is reason to doubt their pastoral qualification."

22 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1996), p. 372-373.

23 Callewier, *De papen van Brugge* (2014).

24 Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit' (1985); Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal' (2002); Boone en Dumolyn, 'Henri Goethals' (1998).

25 Damen, *De staat van dienst* (2000).

26 Damen, 'Serviteurs professionnels' (1998).

27 Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland* (1942); Prevenier, *Prinsen en poorters* (2008). Deze laatste publicatie geeft een goede algemene inleiding voor over het belang van netwerken in de middeleeuwen voor de Lage Landen.

28 Dumolyn, 'Organische intellectuelen' (2005), p. 1079.

29 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 413.

30 Van Engen en Verhoeven (ed.), *Monastiek observantisme* (2008). Bijdrage van Tom Gaens, *Van de woestijn naar de stad*, p. 69-106. Mol, 'Epi loog' (2008), p. 218. Een oproep van Hans Mol voor meer onderzoek naar de netwerken achter de Moderne Devotie.

31 Schröder, 'Kollektivbiographie' (2011), p. 83-85.

32 Kadushin, *Understanding social networks* (2012), p. 17.

Bij deze studie ligt de focus op het volgen van de groep van personen rondom Anselmus Fabri waarmee hij intensief samenwerkte. Een vijftal personen kende hij uit de curie, een drietal personen waren gekoppeld aan het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Antwerpen en één persoon was werkzaam aan het hof van de Brabantse hertog. Bij elkaar dus, inclusief Fabri, een groep van tien personen. De tien personen behoorden allemaal tot de groep van de wereldlijke geestelijken. De aanpak van deze studie is in lijn met de aanpak van de Franse historicus Bernard Guenéé en zijn studie: *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age*, die in het jaar 1987 verscheen.³³ Guenéé beschrijft de levens van vier succesvolle Franse prelaten, waaronder Pierre d'Ailly, bisschop van Kamerijk, met veel aandacht voor hun sociale omgeving. Door deze groepbiografieën wordt duidelijk hoe personen reageren op maatschappelijke, religieuze en politieke ontwikkelingen, daarin keuzes maken, proberen invloed uit te oefenen en tegen barrières en beperkingen aanlopen.

De aanpak van Guenéé is ook terug te vinden in het artikel van Maillard-Luybaert over het netwerk van Pierre d'Ailly in Kamerijk.³⁴ Nadat d'Ailly in 1398 bisschop van Kamerijk is geworden – zeer tegen de zin van de Bourgondische hertog – zorgde hij er heel bewust voor dat familieleden als kanunnik een plek verwierven in het kathedrale kapittel. Met steun van dit Kamerijkse netwerk van familieleden creëerde hij rust en invloed in zijn eigen dioceses en kon hij lange tijd van huis zijn om tijdens concilies invloed uit te oefenen op de keuze van een nieuwe paus. Geïnspireerd door Guenéé schreven de onderzoekers Boone en Dumolyn een korte biografie over de in Gent geboren Hendrik Goethals. Deze deken van de kathedrale kerk van Luik was tevens een hoge diplomaat in dienst van de Bourgondische hertogen. Ze schreven deze biografie naar eigen zeggen om een meer complex beeld van Goethals te kunnen ontwikkelen.³⁵

Ook Van den Bichelaer, Touber en Verweij gebruiken deze meer biografische methode om het netwerk rondom de Nederlandse paus Adrianus VI (1522-1523) en zijn voornaamste adviseur, kardinaal Willem van Enckenvoirt, bloot te leggen.³⁶ Paus Adrianus steunde aan het begin van de zestiende eeuw op een netwerk van Brabantse geestelijken. Dit netwerk vertoonde wat betreft activiteiten en doelen overeenkomsten met het vijftiende-eeuwse netwerk rondom Fabri.

Via de methode van de groepsbiografie willen we het netwerk rondom Anselmus Fabri uiteenrafelen. Dit om zowel zicht te krijgen op zijn netwerk aan de curie in Rome als op zijn netwerk in zijn thuisregio Brabant. Daarbij is er bijzondere aandacht voor de wisselwerking tussen de beide netwerken en voor personen uit zijn netwerk die soortgelijke huizen voor oude mannen stichtten.

1.3 De werkhypothese en de onderzoeksvragen

Snel na de start van het onderzoek werd al duidelijk dat de stichting van het Oudemannenhuus in Breda niet op zichzelf stond. Verscheidene andere geestelijken met wie Fabri had samengewerkt in Rome en Brabant, traden op als stichters van soortgelijke huizen. De hypothese is daarom: de stichting van het huis aan de Haagdijk in Breda stond niet op zich en maakte onderdeel uit van een bredere beweging die erop gericht was veranderingen in de Kerk tot stand te brengen. Bij de stichting werd Anselmus beïnvloed door de leden van het netwerk waarvan hij deel uitmaakte en waarin hij actief was. Hij behoorde tot een groep hooggeschoolde geestelijken die intensief contacten met elkaar onderhielden. De activiteiten van leden van dit netwerk vertoonden veel overeenkomsten, met name het stichten van gelijkaardige liefdadige instellingen als het Oudemannenhuus in Breda. Bij deze stelling past een diepgaand onderzoek naar de motieven en de strategie van de geestelijken uit zijn netwerk als stichters van soortgelijke huizen. Werden ze gedreven door eigen persoonlijk en materieel gewin of lagen er ook gedeelde idealen en doelen ten grondslag aan hun hande-

len? Idealen die verbonden waren met hun ideeën over de hervorming van de Kerk in de vijftiende eeuw? Uitvloeisel van deze hypothese is in ieder geval dat deze studie erop gericht zal zijn de sociale omgeving van Anselmus Fabri in kaart te brengen.

Om de lezer te introduceren in de achtergronden zal er eerst in twee inleidende hoofdstukken (hoofdstukken twee en drie) worden ingegaan op de ontwikkeling van gasthuizen in de middeleeuwen en op de kerkgeschiedenis van de vijftiende eeuw. Een inleidend hoofdstuk over de geschiedenis van de gasthuizen is zeker nodig. Gasthuizen hadden in de middeleeuwen vele verschijningsvormen en waren flexibel in te zetten door de stichters. De kleinere gasthuizen worden aangeduid met de term 'godshuizen'. Dit boek gaat over een kloosterachtige variant van de godshuizen, genaamd 'apostelhuizen', die vanaf het eind van de veertiende eeuw steeds meer voorkwam. Een beeld van de kerkgeschiedenis van de late middeleeuwen is nodig, omdat Fabri actief was gedurende de hele eerste helft van de vijftiende eeuw en zijn belangen zich uitstrekten over een groot deel van West-Europa. Zeker voor de pausen was het een hectische periode, omdat er in de periode 1378-1417 meer pausen tegelijk in functie waren. Eén paus zetelde in Avignon en een andere paus regeerde vanuit Rome. Na het jaar 1405 fungeerden er zelfs een tijdlang drie pausen. Deze periode wordt aangeduid met de term 'Westers Schisma'. Dit Schisma spleet Europa in twee (of drie) kampen en iedereen – dus ook Fabri – diende hierin een keuze te maken.

De eerste vraag die we dienen te beantwoorden is dus of er inderdaad sprake was van een netwerk van geestelijken waarbinnen Fabri vertoefde en zo ja, hoe dat opereerde. Daartoe gaan we in hoofdstuk 4, 5 en 6 na hoe hij zijn sociale netwerk in Rome, Antwerpen en Brussel opbouwde. Wie was er lid van en wat weten we van hun standpunten ten aanzien van de situatie in Kerk en samenleving? Bestond er een wisselwerking tussen Fabri's netwerk in Rome en dat in Brabant? In hoofdstuk 4 staat zijn Romeinse netwerk centraal en zal er meer duidelijk worden over het belang van het pelgrimsgasthuis van Santa Maria dell'Anima voor Fabri bij de opbouw van zijn netwerk. In hoofdstuk 5 staat Brabant centraal en met wie Fabri daar samenwerkte nadat hij in het jaar 1414 deken van het kapittel van Antwerpen was geworden. In hoofdstuk 6 staat zijn samenwerking met de hertog van Brabant centraal en met hertogelijk kanselier Jan Bont. Bont zou betrokken raken bij de stichting van een huis voor de opvang van oude mannen in Brussel en is daarom extra interessant om te volgen. De antwoorden op de vragen in deze drie hoofdstukken moeten meer inzicht geven in de sociale en kerkelijke context waarin de stichting van het Oudemannenhuis in Breda plaatsvond: de ideële betekenis strekte mogelijk veel verder dan het persoonlijke religieuze en sociale belang van Anselmus Fabri.

De tweede vraag, uitgewerkt in hoofdstuk 7, is waarom Fabri een huis stichtte en nog wel een apostelhuis met, door onze ogen gezien, strenge en bijgevolg kloosterachtige leefregels voor de bewoners. De statuten van het Bredase apostelhuis worden vergeleken met de statuten van soortgelijke huizen die gesticht zijn door personen uit zijn netwerk om zodoende de verschillen en overeenkomsten in kaart te brengen. Uiteindelijk moeten we dan de vraag kunnen beantwoorden of zijn curiale netwerk, dan wel zijn Brabantse netwerk, een overheersende invloed had op zijn keuzes.

Hoofdstuk 8 richt zich voor de derde vraag op de invloed van het netwerk rondom Anselmus Fabri in het Land van Breda. Welke personen uit zijn sociale omgeving streken neer in en rond Breda, wat waren hun activiteiten en wat kunnen we daaruit afleiden met betrekking tot hun doelen? Het lijkt er namelijk op dat het netwerk ook na het overlijden van Fabri

33 Guenée, *Entre l'Église et l'État* (1987).

34 Maillard-Luybaert, 'Des assemblées capitulaires' (2014).

35 Boone en Dumolyn, 'Henri Goethals' (1998), p. 90. Zij refereren aan de studie: Guenée, *Entre l'Église et l'État* (1987).

36 Van den Bichelaar, 'Van kapelaan tot kardinaal' (1997); Touber, *Willem van Enckenvoirt* (2002); Touber, *Enckenvoirt and the dutch network in Rome* (2010); Verweij, 'De Eindhovense curie' (2015).

in 1449 verder functioneerde, zoals blijkt uit de stichting van een soortgelijk apostelhuis in Zundert aan het einde van de vijftiende eeuw. Wat veranderde er in de samenstelling en de doelen van het netwerk na Fabri's dood en waar kunnen we continuïteit vaststellen? Een bijkomend voordeel is dat de studie dan aansluiting mogelijk maakt op reeds uitgevoerd en nog komend onderzoek voor de zestiende eeuw.

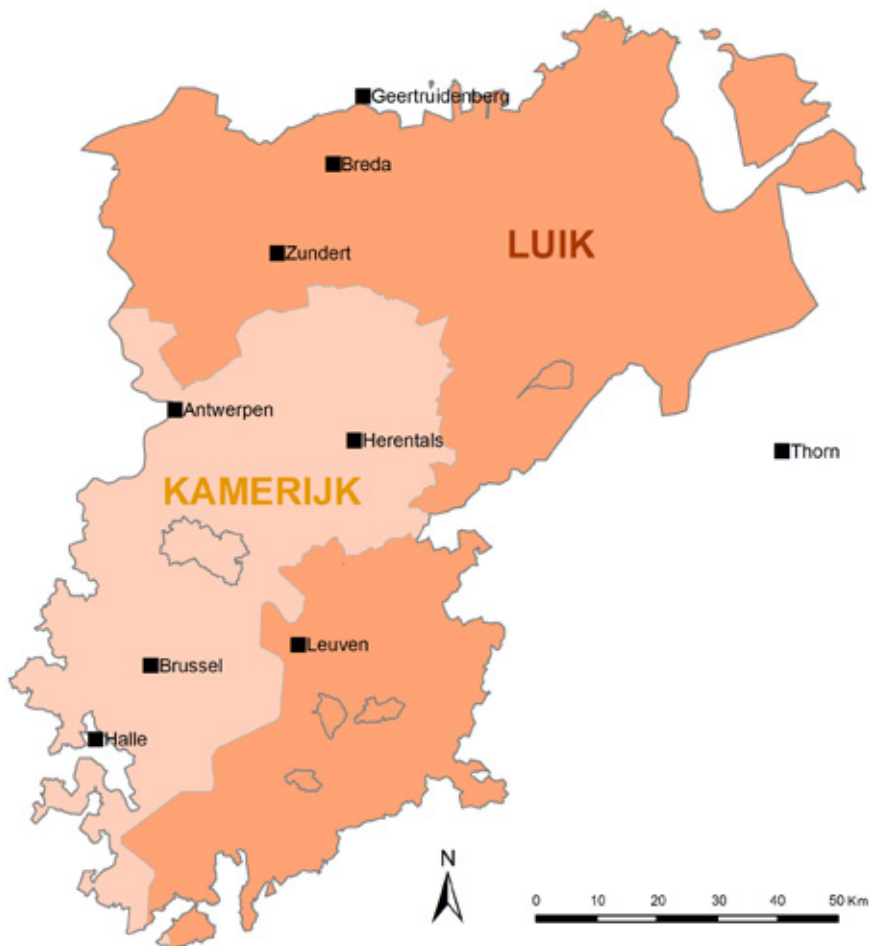
Duidelijk is dat hoge kerkelijke bestuursambtenaren vele ballen tegelijk in de lucht moesten houden. Kerkhervormers zoals Pierre d'Ailly en Nikolaus von Kues deinsden er niet voor terug als bisschop bestuursverantwoordelijkheid te nemen, waardoor ze vuile handen maakten bij het uitvoeren van hun beleid. Dit gold zeker ook voor Anselmus Fabri die doordrong tot in de hoogste lagen van de pauselijke curie. Soms is het moeilijk achter de machtspolitiek en de financiële belangen de invloed van idealen te blijven zien. Werden deze geestelijken alleen gedreven door macht en eigenbelang of was er meer? De vierde en laatste vraag is of we inderdaad kunnen spreken van convergentie en overeenkomsten in de activiteiten van de leden van Fabri's netwerk. Was er sprake van een gezamenlijk doel of van gedeelde idealen, en zo ja, waaruit bestonden deze dan? Het belangrijkste doel van deze studie is aldus om uit het feitelijk handelen van deze hoge geestelijken hun religieuze idealen af te leiden en de vraag te beantwoorden in hoeverre deze idealen hun gedrag beïnvloedden. En kunnen we daarbij spreken van hervormingsidealen? De doelen van het netwerk zullen daarom worden vergeleken met de werkprogramma's van vier toonaangevende denkers uit de vijftiende eeuw over de door te voeren veranderingen in de Kerk. Deze onderzoeksvraag zal worden uitgewerkt in hoofdstuk negen. In dit laatste afsluitende hoofdstuk zal ook duidelijk moeten worden in hoeverre het netwerk succesvol was in het bereiken van de gestelde doelen.

1.4 Geografische en chronologische afbakening

Geografisch concentreert dit onderzoek zich op het gebied tussen Halle, Brussel, Antwerpen en Breda. Binnen dit gebied had Fabri een aantal wereldlijke en kerkelijke functies. Behalve Halle, dat zich in het graafschap Henegouwen bevond, lagen al deze plaatsen in het hertogdom Brabant. Breda behoorde tot het bisdom Luik, de andere drie plaatsen tot het bisdom Kamerijk.

De activiteiten van het netwerk in Brabant geven de mogelijkheid om een leemte op te vullen in de geschiedschrijving. De meeste studies over de Bourgondische bestuursambtenaren concentreren zich op de Noordelijke Nederlanden en Vlaanderen. Brabant moet het doen met de oudere studie van Uyttebrouck over de werking van het staatsapparaat van de Brabantse hertogen, waarin hij veel aandacht geeft aan de leden van de Raad.³⁷ Voor de clerus biedt de dissertatie van Bijsterveld veel informatie over de pastoors in middeleeuws Noord-Brabant.³⁸ Voor een deel is deze dissertatie een verdiepingsslag op de dissertatie van Bijsterveld met speciale aandacht voor de pastoors en hun parochies rond Breda. Veel studies over de doorwerking van de laatmiddeleeuwse kerkhervormingsbeweging concentreren zich op de Noordelijke Nederlanden.³⁹ Brabant komt bijna niet aan bod. De latere verdeling van Brabant in een Nederlands en een Belgisch Brabant lijkt hier een rol te spelen. Een andere factor is dat Noord-Nederlandse historici dominant zijn in het onderzoek naar de Moderne Devotie.

Omdat Fabri tussen het jaar 1402 en 1449 grotendeels in Italië vertoefde, waar hij verbonden was aan de pauselijke curie, zal ook de situatie in Rome uitvoerig worden beschreven. Omdat Anselmus Fabri intensief samenwerkte met uit het huidige Duitsland afkomstige curialen, komt hij geregeld voor in de studies van Duitse historici over de curie en de curialen. Aangezien personen uit zijn Romeinse netwerk gasthuizen stichtten in hun geboorteregio, zal er ook aandacht zijn voor de gasthuizen in het Duitse Rijk, met de nadruk op het Rijnland.



2. Kaart van het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw. De hertog had op kerkelijk gebied te maken met de bisschoppen van Luik en Kamerijk. (kaart K. Leenders)

Het chronologisch kader wordt bepaald door het netwerk rondom Fabri. Daarom beperkt deze dissertatie zich niet alleen tot de periode waarin Fabri in leven was (1379-1449), maar bestrijkt deze studie een langere periode. Personen uit zijn netwerk bleven actief na zijn overlijden in het jaar 1449. We kunnen zelfs spreken van een drie generaties overspannend netwerk. Fabri droeg een deel van zijn taken over aan zijn trouwe metgezel Walterus van Gouda (circa 1405-1475), die het estafettestokje doorgaf aan de Bredase geestelijke Johannes van Nispen (circa 1425-1511). Daarom bestrijkt deze studie de tijdsperiode 1379-1511. Het eerste jaar is het geboortjaar van Fabri en 1511 is het jaar van overlijden van Johannes van Nispen als het laatste bekende actieve lid van dit netwerk. Deze periode loopt bijna parallel aan wat John Van Engen de lange vijftiende eeuw noemt.⁴⁰ Hij laat deze eeuw lopen van 1370 tot 1520, waarbij het eerste jaartal gekoppeld is aan het uitbreken van het Westers Schisma, waardoor er twee pausen tegelijk gingen regeren. Het laatste jaartal correspondeert met de opkomst van Luther en het begin van de protestante Reformatie.

37 Uyttebrouck, *Le gouvernement* (1975); recenter is de rechtshistorische studie van P. Godding, *Le conseil de Brabant* (1999).

38 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993).

39 Van Engen en Verhoeven (red.) *Monastiek observantisme*, (2008); Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008); Van Engen, *De derde orde* (2006), Goudriaan, *Vernieuwde innigheid* (2008).

40 Van Engen, 'Multiple Options' (2008). Goudriaan, *Het einde van de Middeleeuwen?* (2015). Op basis van religieus-culturele veranderingen legt hij het einde van de middeleeuwen in de Nederlanden rond 1520 met de opkomst van de Reformatie.



3. Een bewoner van het apostelhuis te Neurenberg dat Konrad Mendel in het jaar 1386 stichtte. Afgebeeld is broeder Berchtold, de tuinman van het huis. Hij overleed in jaar 1475. (Nürnberg, Historisch-Wissenschaftliche Stadtbibliothek, Mendelschen Hausbücher, Totenbuch, Amb. 317.1, fol. 8v.)

2. Gasthuizen, godshuizen en apostelhuizen

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal een overzicht worden gegeven van de ontwikkeling van de gasthuizen aan het einde van de middeleeuwen teneinde de gasthuizen, zoals leden van het netwerk van Anselmus Fabri die stichtten, een plaats te geven binnen de brede ontwikkeling van zorg voor armen. Gasthuizen kwamen in vele soorten voor en varieerden van instellingen die leken op onze huidige ziekenhuizen tot kleinschalige zorginstellingen voor bejaarden, die we aanduiden met de term 'godshuizen'. Verder waren er vele overgangsvormen: begijnenconventen konden veranderen in godshuizen voor de opvang van oudere dames; gasthuizen die oorspronkelijk waren opgericht voor de opvang van zieken en reizigers veranderden soms in godshuizen voor de opvang van oudere mannen. Daarnaast is er aandacht voor stichters van de verschillende types van gasthuizen. Dit om inzicht te geven in de belangen en de doelen van de stichters. Verderop zal duidelijk worden hoe Anselmus Fabri zich verhiel tot de stichters van andere godshuizen en of hij dezelfde doelen nastreefde.

2.2 Historisch onderzoek naar de geschiedenis van gasthuizen

Over de ontwikkeling van gasthuizen in de middeleeuwen is zowel op nationaal als op internationaal niveau overvloedig literatuur te vinden. Een recent en beredeneerd overzicht voor Duitsland, Frankrijk en Italië staat in een publicatie van de Duitse onderzoekster Drossbach.⁴¹ Voor het Maas-Rijngebied kan daaraan de daarna verschenen uitgebreide studie van de Luxemburger Pauly worden toegevoegd, hoewel die vertrekt vanuit een sociaalgeografische invalshoek.⁴² In Duitsland zijn er een paar actieve academische onderzoeksgroepen die door middel van symposia en daarbij horende uitgaven kennis over dit onderwerp verspreiden en bundelen. Voor de situatie in Engeland heeft de publicatie over Ewelme van Goodall een uitgebreide literatuurlijst.⁴³

In Nederland zijn geen actieve onderzoeksgroepen die onderzoek doen naar middeleeuwse gasthuizen en die bindingen hebben met het buitenland. We moeten het doen met studies over afzonderlijke steden of instellingen, zoals over Arnhem, Den Bosch, Grave en Middelburg.⁴⁴ Bij de studies over Arnhem en Middelburg ligt daarbij de nadruk op de na-middeleeuwse periode.

Voor de Gouden Eeuw is er wel vanuit het International Institute of Social History een project gestart over liefdadigheid in Nederland. Hierbij wordt er samengewerkt met Engelse onderzoekers. Zo heeft Looijestein vanuit dit project een databank opgezet van de gasthuizen in Nederland die werden gesticht tussen 1350 en 1800. Deze databank heet Dutch Almshouse

41 Drossbach, Touati en Frank, 'Zur Perspektivität und Komplexität' (2007), p. 9-24.

42 Pauly, *Peregrinorum* (2007).

43 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 331-343.

44 Den Bosch: Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen* (1964); Arnhem: Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis* (1996); Middelburg: Kool-Blokland, *De zorg gewogen* (1990); Grave: Fierst van Wijnandsbergen, *Ghenge ende gheve in Grave* (2013).

Database (DAD).⁴⁵ Hoewel er ook laatmiddeleeuwse stichtingen worden meegenomen, ligt de nadruk op de periode na 1500. Het meeste materiaal in de databank komt uit de steden Haarlem, Leiden en Amsterdam, omdat daar in de Gouden Eeuw de meeste huizen werden gesticht.

Sinds kort is er de dissertatie van Boele over denkbeelden rond armenzorg en liefdadigheid. Zij concentreert haar studie echter ook op de Noordelijke Nederlanden, waartoe zij ook Den Bosch rekent. Veel van haar onderzoeksmateriaal komt bovendien uit de zestiende eeuw en is daarom minder relevant voor deze studie.⁴⁶ Interessant is wel dat ze ingaat op de religieuze achtergronden van het verstrekken van giften aan de armen in de middeleeuwen.

Er is opvallend genoeg in Nederland zelf veel aandacht voor de ontwikkeling van (semi-) religieuze bewegingen zoals de begijnhoven, de derdeordezusters en de Huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven.⁴⁷ Uit deze publicaties blijkt dat er veel raakvlakken zijn tussen de ontwikkeling van deze middeleeuwse semireligieuze instellingen en de veranderingsprocessen binnen de groep van gasthuizen. Voor de zieken- en de armenzorg in de middeleeuwen moeten we terugvallen op twee algemene overzichten van Maréchal en Kossmann-Putto in de laatste *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)*.⁴⁸ In 1985, vijf jaar na het uitkomen van haar bijdrage in de AGN, verzuchtte Kossmann-Putto dat er nog steeds geen systematisch onderzoek is gedaan naar de verschillen en overeenkomsten tussen de instellingen.⁴⁹ Er zijn wel veel studies, maar zoals al gezegd, zijn deze onderzoeken merendeels van lokale aard en beschrijven de geschiedenis van één of meer instellingen in één plaats.

Voor België is de onderzoekssituatie volgens haar beter, doordat de ziekenhuizen daar vaak teruggaan op middeleeuwse voorlopers en er mooie archieven bewaard zijn gebleven. In België bestaat er bijvoorbeeld 'Hospitium. Vereniging voor de geschiedenis van de hospitalen en de zorg', die een informatieve website heeft met daarop onder meer een uitgebreide literatuurlijst.⁵⁰ Een bijkomend voordeel voor België is dat de archieven daar vaak gecentraliseerd zijn opgeslagen bij een Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW) of berusten in rijks- of stadsarchieven.⁵¹ De centrale archivering maakt het vergelijkend onderzoek een stuk gemakkelijker.

Bekend is de studie van Maréchal over de armenzorg in Brugge tijdens de middeleeuwen. Maréchal benadrukt de grote invloed van het stadsbestuur en de burgerij op de gasthuizen in deze stad. Haar onderzoek concentreert zich op de grotere gasthuizen die zorgden voor de opvang van zieken en reizigers. In haar studie ziet ze in Brugge de invloed van een klasstrijd. De stedelijke elite controleert volgens haar de gasthuizen als een 'tolerant-repressief wapen': de verzorgingsplaatsen in het gasthuis bleven voorbehouden aan personen uit patriciaatfamilies of waren bedoeld om armen rustig te houden en opstanden te voorkomen.⁵² Volgens Maréchal kreeg de Kerk pas in de vijftiende eeuw een aantal Brugse gasthuizen onder controle.

Voor de stad Luik zijn een paar degelijk onderbouwde studies verschenen van De Spiegeler. Deze auteur komt voor Luik tot tegenovergestelde conclusies als Maréchal. Volgens De Spiegeler waren de middeleeuwse gasthuizen niet opgericht om te voldoen aan sociale noden, maar waren de motieven alleen maar religieus.⁵³ In zijn conclusie bevestigt deze onderzoeker dit nogmaals: de gasthuizen waren er niet voor de bestrijding van de armoede, maar voor het bijeenbrengen van armen zodat zij konden bidden voor de stichters en weldoeners. Verder waren de meeste Luikse gasthuizen verbonden aan een parochie en de broeders en zusters van de leefgemeenschappen volgden de leefregels van de augustijnen. Dus niet alleen religieuze inspiratie, maar ook kerkelijke controle in Luik. Het benadrukt nog eens dat er tussen steden grote verschillen waren, maar ook dat de zienswijze van de onderzoekers deze verschillen ook nog eens uitvergroot.

Wie zich wil verdiepen in de middeleeuwse gasthuizen van Leuven kan zich verdiepen in de Engelstalige studie van W. J. Marx. Hij focust zijn studie op de rol van het stadsbestuur bij het beheer en toezicht van de stedelijke gasthuizen.⁵⁴ Voor Diest is er de studie van Van der Eycken met veel informatie over de middeleeuwse periode. Hij concentreerde zijn studie op de grotere gasthuizen die een functie hadden in de ziekenzorg. Daardoor komen de kleinere gasthuizen van Diest niet aan bod.⁵⁵ Ockeley geeft een uitgebreid overzicht van de ontwikkeling van de gasthuizen in het aartsbisdom Mechelen. In tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden geeft hij in zijn inleidende hoofdstukken veel informatie over de middeleeuwse oorsprong van veel gasthuizen.⁵⁶

Voor Brussel is er een uitgebreide studie van Bonenfant, aangevuld en samengevat door kortere publicaties van Guillardian en Dickstein-Bernard.⁵⁷ Vooral het werk van Bonenfant is erg inspirerend. In zijn overzicht van de geschiedenis van de hospitalen in België, dat vooral gebaseerd is op Brussels archiefmateriaal, weet hij – op basis van zijn eruditie – lijnen te trekken naar de ontwikkelingen in andere steden. Hij betrok in zijn publicaties tevens verwante instellingen als de scholierenconventen (bonifanten/choralen) en had oog voor de stichters.⁵⁸ Ten slotte bestaat er voor de Zuidelijke Nederlanden het uitgebreide overzicht van Alberdingk Thijm.⁵⁹ Dit boek is gepubliceerd in 1883, maar de publicatie is door de vele verwijzingen nog steeds bruikbaar.

2.3 Ideeën over armenzorg in de middeleeuwen: Innocentius III

Paus Innocentius III (1198-1216) nam tijdens zijn pontificaat de opkomst van leken serieus. In deze periode waren er juist grote hongersnoden in Italië en er kwam kritiek op de hebzucht en corruptie van sommige hoge geestelijken. In de Nederlanden was er de begijnen- en begardenbeweging, als voorbeeld van radicaal apostolisch levende leken. Innocentius probeerde deze lekenbewegingen binnen de Kerk te houden. Hij was de architect van wat sommige auteurs aanduiden als een ‘pastorale revolutie’ en hij schreef traktaten over het huwelijk, aalmoezen en de liefdadigheid.⁶⁰ Deze paus besteedde in enige boekwerkjes veel aandacht aan het geven van aalmoezen en volgens hem was liefdadigheid het beste medicijn voor hebzucht.

45 Looijestein, ‘Leiden Almshouses’ (2012); Goose and Looijestein, ‘Almshouses in England and the Dutch Republic’ (2012).

46 Boele, *Leden van één lichaam* (2013).

47 Voor de begijnhoven in de Zuidelijke Nederlanden: Simons, *Cities of ladies* (2005). Voor de derde orde van Sint Franciscus: Van Engen, *De derde orde* (2006). Voor de Broeders en Zusters des Gemeenen Levens: Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008). Voor de ontwikkelingen binnen de kloosters in de vijftiende eeuw: Van Engen en Verhoeven, *Monastiek observantisme* (2008). Voor de Moderne Devotie: Goudriaan, *Vernieuwde innigheid* (2008).

48 Maréchal, ‘Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden’ (1980). Kossmann-Putto, ‘Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden’ (1980). Maréchal kon zich baseren op haar eigen dissertatie over Brugge: Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978).

49 Kossmann-Putto, ‘Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden’ (1985), p. 9.

50 De website heeft als adres: www.hospitium.be. (Geraadpleegd 2015-05-25).

51 Het archief van het OCMW Antwerpen berust sinds het jaar 2011 in het stadsarchief van Antwerpen.

52 Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978), p. 297 en 304. Voor kritiek op deze klassestrijd-interpretatie zie: Kossmann-Putto, *Recensie Maréchal* (1981).

53 De Spiegeler, ‘Les hôpitaux à Liège’ (2007) en De Spiegeler, *Les hôpitaux et l’assistance à Liège* (1987) p. 47. “Durant tout le Moyen Age, personne ne fonda d’hôpitaux pour répondre à un besoin social: les motifs qui président à cette création sont toujours d’ordre religieux.” Zelfde studie, p. 214: “Hôpitaux sont organisés pour rassembler des pauvres afin qu’ils prient pour les fondateurs et les donateurs”.

54 Marx, *Charity in medieval Louvain* (1936).

55 Van der Eycken, *Ziekenzorg te Diest* (1979).

56 Ockeley, *De gasthuiszusters* (1992), p. 19-28 en p. 62-81.

57 Bonenfant (ed.), *Cartulaire de l’hôpital Saint-Jean* (1953); Demeter-Guillardian, ‘Implantation des hospices’ (2007); Dickstein-Bernard, ‘La mise sous tutelle’ (2004); Dickstein-Bernard, ‘Le sens de l’hospitalité à Bruxelles’ (2007).

58 Bonenfant, ‘Les hôpitaux en Belgique’ (1965).

59 Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid* (1883).

60 Brodman, *Charity & Religion* (2009), p. 19-29; zie voor deze pastorale revolutie: Jansen, *Magdalen Preaching* (1999) p. 102-105.

In zijn *Libellus de eleemosyna*, dat paus Innocentius schreef aan het begin van zijn regeerperiode, legde hij vast waarom en hoe christenen aalmoezen dienden te geven.⁶¹ De paus zei dat het geven van aalmoezen God zou behagen en dat er in de hemel een beloning zou komen. Innocentius kon aansluiten bij al langer levende ideeën over het geven van aalmoezen aan armen en de Kerk.⁶² Hij benadrukte daarbij wel dat de houding achter het schenken net zo belangrijk was als de aalmoes zelf. De paus classificeerde het geven van aalmoezen als de belangrijkste uiting van vroomheid, dus belangrijker dan vasten of bidden. Hiermee gaf deze paus aan dat een actief leven gericht op het ondersteunen van armen belangrijker was dan een leven binnen een klooster gericht op versterving en vasten: 'vasten is goed, maar aalmoezen zijn beter'. Er werd ook door hem benadrukt dat de schenkingen niet ten koste mochten gaan van de schenker zelf en diens familie. Ook niet zomaar iedere arme had recht op ondersteuning. Prioriteit moest worden gegeven aan de armen die een waardig christelijk leven leidden, anders zouden aalmoezen kunnen worden gebruikt voor de financiering van misdaden en zonden. In een ander werk zou Innocentius nog eens zeggen dat liefdadigheid niet alleen belangrijk is voor de redding van de ziel, maar ook om op de aarde een rechtvaardig leven te leiden. Liefdadigheid maakt de ziel immuun voor trots, vraatzucht, boosheid, gierigheid, wanhoop en extravagant leven. Het stelde een christen in staat Christus te volgen.

Wat later zou Thomas van Aquino (1225-1274) nog eens herhalen dat liefdadigheid de belangrijkste menselijke deugd is. Hij benadrukte dat er een dubbel terugverdieneffect is voor de gever. Als een gever aan de armen geeft uit liefde voor God kan hij zelf een spirituele beloning verwachten. Aan de ander kant zal de ontvanger van de aalmoes geneigd zijn voor de schenker te gaan bidden.⁶³

Het stichten van een gasthuis voor armen kon hiermee rekenen op de steun van de Kerk. Het stelde de stichter in staat het voorbeeld van Christus op te volgen.

Ziekte en armoede zag men in de middeleeuwen als een gevolg van én straf voor zondig leefgedrag. Anderzijds werd het gezien als een genade en een beproeving door God, net zoals bij Job in het gelijknamige Bijbelboek. Door sommige denkers werd ziekte hoger geschat dan een streng christelijk leven, omdat een ziekte niet zelf gekozen was maar door God was opgelegd. De zieken en armen werden in de middeleeuwen gezien als uitverkorenen van God en dichter bij Hem dan gewone mensen. Boven de ingang van sommige gasthuizen stond dan ook: 'Christus in pauperibus' (Christus aanwezig in de armen).⁶⁴ De armen en zieken werden daarmee tot veelgezochte bemiddelaars tussen God en de mensen. Vandaar de brooduitdelingen aan armen tijdens begrafenissen en schenkingen aan de met hen gelijkgestelde gevangenen. De stichting van een gasthuis of een schenking aan een dergelijke instelling was één van de doeltreffendste manieren om zich van het eeuwige zielenheil te verzekeren.

Ondanks de invloed van de stadsbesturen aan het einde van de middeleeuwen moeten we de zieken- en armenzorg in de middeleeuwen zeker ook met een religieuze, christelijke bril bekijken. Volgens sommige Duitse onderzoekers zouden sociale motieven nauwelijks een rol gespeeld hebben bij de stichting. Vandaar het statement van Reicke uit 1932 dat door onderzoeker Auge in het jaar 2007 nog eens bevestigend werd aangehaald: 'Die Kommunalisierung bedeutete aber nicht Säkularisierung' (De toenemende invloed van de wereldlijke overheid betekende nog geen secularisering).⁶⁵

In de middeleeuwen bestonden drie groepen van armen: de religieuzen die vrijwillig in armoede moesten leven, de onvrijwillige armen en de armen door eigen schuld.⁶⁶ De eerste groep, de religieuzen, hadden de verplichting in armoede te leven en ook nog eens aan armenzorg te doen. De gasthuizen richtten zich op de opvang van de tweede groep van onvrijwillige armen. Hiertoe behoorden de zieken, ouderen, blinden, wezen en weduwen. Zwerwers, bedelaars, dieven en vrouwen van lichte zeden hoorden uitdrukkelijk niet tot deze groep. In de veertiende eeuw werd de kloof tussen een geïdealiseerde armoede vanuit reli-

gieus perspectief en de echte armoede groter. De welvarende burgers van de steden keken steeds minder met medelijden naar de armen, maar steeds meer met vrees en verachting. De gasthuizen namen maatregelen om de armen onder te verdelen in echte armen en de nietsnutten en bedelaars. Alleen de echte armen hadden recht op ondersteuning. In de vijftiende eeuw groeide de minachting en de angst voor armen verder en werd het belang van werken om inkomen te verwerven naar voren gebracht.

2.4 Gasthuizen

De Duitse onderzoekster Drossbach verzuchtte dat door de veelsoortigheid van de *Hospital-typen* het niet eenvoudig was de gasthuizen in groepen onder te brengen.⁶⁷ In deze dissertatie zullen de gasthuizen in drie groepen worden ondergebracht en de benamingen van deze drie groepen zullen consequent worden gebruikt op basis van de gestelde definities. Zodoende kunnen we greep houden op de ontwikkeling van de drie typen en kunnen we beter de overgangen van het ene type gasthuis naar het andere type duiden.

2.4.1. Definitie van gasthuizen

Het onderzoek naar de middeleeuwse gasthuizen wordt dus bemoeilijkt door de veelsoortigheid van deze instellingen. Sommige zouden we nu een hotel of herberg noemen: bestemd voor de opvang van pelgrims en reizigers. Andere zouden we nu ziekenhuizen kunnen noemen omdat ze zieke personen opvingen. Sommige van onze huidige ziekenhuizen hebben hun wortels in deze middeleeuwse instellingen, maar door de fusiedrang van de laatste jaren is deze oorsprong nog moeilijk terug te vinden. Weer andere instellingen zouden we nu verzorgingshuizen noemen voor bejaarden. Andere huizen leunden weer dicht aan tegen de kloosters en schreven hun bewoners een leven voor met veel gebed.

Een aantal auteurs van basisboeken over de geschiedenis van gasthuizen bekommerde zich niet om een definitie, bijvoorbeeld Reicke, die in 1932 een studie uitbracht over gasthuizen en hun juridische positie.⁶⁸ Gelukkig heeft Pauly in zijn recent (2007) uitgegeven dissertatie over de gasthuizen in het Maas-Rijngebied zich wel met de definitie beziggehouden en een overzicht gegeven van de discussies hieromtrent. Hij heeft het dan over de 'onmogelijke definitie'. Alles overziend komt Pauly tot de volgende definitie:

*Als gasthuis wordt een instelling beschouwd die oorspronkelijk als taak heeft verschillende categorieën van hulpbehoevende personen in een daarvoor ingericht gebouw op te nemen en te verzorgen.*⁶⁹

61 Volledige tekstuitgave in de Patrologia Latina: http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1198-1216__SS_Innocentius_III__Libellus_de_Eleemosyna__MLT.pdf.html. (Geraadpleegd 2015-05-25) caput IV: *Bonum est jejunium, sed melior est eleemosyna*.

62 Bijsterveld, 'Do ut des' (2007) beschrijft hoe schenkingen aan kerken en kloosters in zijn werk gingen in de Nederlanden in vooral de twaalfde eeuw. Met een uitvoerige beschrijving van de historische literatuur op dit gebied.

63 Brodman, *Charity & Religion* (2009), p. 25-27.

64 Auge, 'Sakral-religiöse Aspekte' (2007), p. 91. Dit artikel is een goede inleiding over de gasthuizen als kerkelijke instellingen, veelal gebaseerd op de situatie in Zuid-Duitsland.

65 Reicke, *Das deutsche Spital* (1932), Dl. I, p. 198; Auge, 'Sakral-religiöse Aspekte' (2007) p. 78 en p. 95.

66 Voor de ontwikkeling van ideeën over armoede in de middeleeuwen: Boele, *Leden van één lichaam* (2013) p. 225-277; De Spiegeler, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège* (1987), p. 169-172.

67 Drossbach, 'Hospitalstatuten' (2007), p. 54.

68 Reicke, *Das deutsche Spital* (1932).

69 Pauly, *Peregrinorum* (2007), p. 13-18. *Als Hospital wird demnach eine Institution umschrieben, die ursprünglich verschiedene Arten von Schwachen in einem dazu eingerichteten Gebäude aufnimmt und pflegt.*

Voor deze studie hanteer ik de definitie van Pauly voor het begrip ‘gasthuis’. De middeleeuwse Heilige Geestafels vallen hiermee buiten de definitie van gasthuizen. Zij boden immers geen onderdak aan hulpbehoevende personen, maar verstrekten alleen thuis ondersteuning. De definitie biedt ruimte om twee groepen van gasthuizen onder één koepelterm te plaatsen: de gasthuizen waaraan een community verbonden was én de gasthuizen waar de bewoners grotendeels voor zich zelf moesten zorgen. Het begrip ‘gasthuis’ wordt gebruikt in plaats van het begrip ‘hospitaal’, omdat gasthuis in Brabant frequenter wordt gebruikt.⁷⁰ In het Duits en Engels gebruikt men de term *Hospital*, in het Frans de term *Hôtel Dieu* of het wat oudere *Maison Dieu*, maar in de recente literatuur wordt de term *Hôpitaux* gebruikt als verzamelbegrip. Toch blijven er ook met deze definitie van het begrip ‘gasthuis’ grijze gebieden. Een begijnenconvent voor de opvang van arme vrouwen valt immers zowel onder de definitie van gasthuis als onder de definitie van een instelling voor begijnen.

2.4.2. Gasthuizen tussen Kerk en wereld

Vanuit onze tijd naar de geschiedenis van gasthuizen kijken houdt altijd een gevaar in zich. We beschouwen ze vaak als onze huidige zorginstellingen (ziekenhuizen, verzorgingshuizen) waar vanuit een gemeenschapsbelang voor de zieken en hulpbehoevenden wordt gezorgd. Soms benadrukten bevooroordeelde geschiedschrijvers in dienst van een Nederlands stadsbestuur het wereldse karakter. Zo konden ze proberen de overname van deze oude zorginstellingen door de wereldlijke overheid, inclusief hun complete bezit, goed te praten en claims te voorkomen.⁷¹

In de middeleeuwen stond het gasthuis als instelling tussen wereld en Kerk. De machtsbalans tussen wereld en Kerk kon verschuiven en gasthuizen konden ook nog eens van functie veranderen.⁷² Kortom: de gasthuizen waren een flexibel fenomeen en per plaats konden de ontwikkelingen verschillend zijn. Toch zal ik een poging doen lijn te brengen in het juridisch statuut van de gasthuizen door zowel de theorie als de praktijk in te brengen in wat grote ontwikkelingen.

Hoe keek het kerkelijk gezag in de middeleeuwen aan tegen gasthuizen? In de vroege en hoge middeleeuwen waren de meeste gasthuizen onderdeel van een klooster of een bischopskerk. Deze laatste huizen stonden meest bij kerken en waren bedoeld voor de opvang van armen en pelgrims. Ze stonden direct onder de bisschop. Ze waren handelingsbekwaam en hun vermogen gold als kerkelijk bezit. Zonder twijfel waren de gasthuizen in deze periode kerkelijke instellingen.

In de elfde en de daarop volgende eeuwen kwamen de steden op met eigen gasthuizen. Paus Gregorius IX (1227-1241) stelde de nieuwe gasthuizen onder de jurisdictie van de bisschop. De bisschop kreeg dezelfde rechten als hij had voor andere kerkelijke instellingen, zoals de kloosters. Hij moest hun statuten goedkeuren en toestemming verlenen voor de aanleg van kerkhoven en kapellen. Deze door de bisschop beschermde gasthuizen mochten niet veranderen in een wereldlijke instelling.

Middeleeuwse experts in het kerkelijk recht maakten een subtiel onderscheid tussen *loca religiosa* en *loca sacra*.⁷³ Met de religieuze instanties bedoelden zij kloosters en met de heilige instanties – *loca sacra* – werden de gasthuizen aangeduid. Deze laatste groep hoefde niet door geestelijken gesticht of bediend te worden. In het jaar 1212 legde het Concilie van Parijs de leden van de gasthuizen op dat zij moesten leven naar een vastgelegde regel, de drie klooster-geloftes moesten afleggen en religieuze kleding dragen. Verder werd het aantal broeders en zusters beperkt, om ervoor te zorgen dat voor de armen genoeg overbleef. Paus Clemens V gaf tijdens het Concilie van Vienne (1311) in zijn decretaal *Quia contingit* ruimte aan de nieuwe gasthuizen in de steden. Gasthuizen werden gezien als zelfstandige instituten, die gesticht én

beheerd mochten worden door leken.⁷⁴ Hierdoor kreeg de *Kommunalisierung* (beheer door leken) een basis in het canonieke recht. Wel bleef het zo dat gasthuizen met een eigen kapel of kerkhof altijd onder het bisschoppelijk gezag vielen. De bisschop moest ervoor zorgen dat het vermogen van de gasthuizen ten goede kwam aan de armen en dat de broeders en zusters die voor de armen zorgden de statuten naleefden. De enige gasthuizen die buiten het bisschoppelijk gezag vielen waren de zogenoemde *hospitalia privata*. Dit waren gasthuizen zonder een eigen kapel. Dit waren meest kleine huizen in dorpen voor de opvang van enkele reizigers of pelgrims.⁷⁵

De belangen van de burgerij en de stadsbesturen liepen voor een deel parallel met de belangen van de Kerk en de bisschoppen. Bij de stichting van gasthuizen speelde christelijke naastenliefde zeker een rol, maar die was dan wel vaak beperkt tot de eigen burgerij. Dit leidde ertoe dat proveniers de echte armen voor een deel, en soms zelfs helemaal, gingen verdringen. Deze proveniers waren vaak oudere burgers, die tegen een forse financiële vergoeding een verzorgingsplek kochten in een gasthuis. De groei van het aantal proveniers is te bespeuren in Brugge, maar ook in Luik. In Luik was bijvoorbeeld een leprozerie vanaf 1357 alleen nog maar toegankelijk voor proveniers.⁷⁶ In Brugge woonden er in het Sint-Jansgasthuis in de vijftiende eeuw tien tot dertien proveniers en in de leprozerie waren net als in Luik alle bewoners proveniers.⁷⁷ De ziekte lepra veroorzaakte minder slachtoffers en de plekken van leprozen raakten ingenomen door gezonde oudere personen. De gasthuizen veranderden daardoor voor een deel in bejaardentehuizen voor personen die de middelen hadden om een verzorgingsplek te kopen.

De bisschoppen moeten deze ontwikkelingen met verontrusting hebben bekeken. De middelen van de gasthuizen gingen steeds minder naar de echte armen, maar werden geclaimd door in welvaart levende broeders en zusters. Deze trokken proveniers aan omdat die geld in het laatje brachten en niet veel verzorging nodig hadden. Het was echter van de daad- en overtuigingskracht van de lokale bisschoppen afhankelijk of ze deze wereldse ontwikkelingen in de steden konden keren. Sommige bisschoppen wisten toch invloed te verwerven. Zoals Walter van Marvis, bisschop van Doornik, in de dertiende eeuw. Hij beval in 1236 de broeders en zusters van het Sint-Jansgasthuis in Brugge, dat toen tot het bisdom Doornik behoorde, de drie geloftes af te leggen en religieuze kleren te dragen.⁷⁸ Hij legde meer gasthuizen in zijn bisdom nieuwe en strengere leefregels op. In de vijftiende eeuw kreeg Doornik wederom bisschoppen die zich actief bemoeiden met gasthuizen. Ook de bisschoppen Jan Chevrot en Willem Fillastre bemoeiden zich met gasthuizen; de laatste zorgde er rond 1460 voor dat de broeders en zusters van het Sint-Jangasthuis de regel van Sint-Augustinus gingen volgen. Bisschop en stadsbestuur gingen voortaan samen toezicht uitoefenen. De communiteit die verbonden was aan het Brugse Potteriegasthuis vormde zich in deze periode onder impuls van de bisschop om tot een klooster.⁷⁹ In Duitsland zijn andere voorbeelden te vinden van gasthuizen die wisselend onder toezicht stonden van de stad en dan weer van de

70 Breda. SAB, Afd. IA (Archief Stadsbestuur Breda), inv. nr. 2305. In de stichtingsakte van het Bredase huis aan de Haagdijk uit 1455 is er sprake van 'gasthuys' in het middelnederlands en 'Domus' in het Latijnse deel van de akte.

71 Enschedé, *Verslag over de geschiedenis* (1861). Een voorbeeld van een studie over de plaatselijke gasthuizen in opdracht van het gemeentebestuur van Haarlem.

72 Drossbach, 'Das Hospital' (2001), p. 510-522.

73 Auge, 'Sakral-religieuze Aspecte' (2007), p. 100-101. Zie ook: Drossbach, 'Das Hospital' (2001) p. 514.

74 De Latijnse tekst van deze decreetale: URL: www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1311-1312__Concilium_Viennense__Documenta__LT.doc.html. (Geraadpleegd 2015-05-25).

75 De Spiegeler, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège* (1987), p. 105-106.

76 De Spiegeler, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège* (1987), p. 151-155.

77 Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978), p. 179-188.

78 Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978), p. 102.

79 Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978), p. 103-108.

Kerk, zoals het Heilig-Geisthospitaal in Mainz. De bisschop droeg het beheer in de dertiende eeuw over aan de stad, waarna het bestuur rond 1460 terugging naar het domkapittel.⁸⁰ Drossbach waarschuwt ervoor vaste regels voor de ontwikkeling van gasthuizen in de middeleeuwen vast te leggen, want het institutionele kader gaf de gasthuizen veel bewegingsruimte.⁸¹

Maréchal poneert de stelling dat de bisschoppen niet handelden uit oprechte zorg voor de armen. Bisschop Jan van Thoisy van Doornik (1410-1433) probeerde de Brugse magistraat uit te schakelen en volgens haar was het de bisschop enkel te doen om het uitbouwen van zijn machtspositie in de stad.⁸² De activistische gasthuispolitiek van de Doornikse bisschop Jan Chevrot (1436-1460) plaatst Maréchal binnen de Bourgondische politiek om de macht van de steden te breken. Verderop zal ik dieper ingaan op de gasthuispolitiek van enkele bisschoppen in de Nederlanden. Dit betreft de dertiende-eeuwse bisschop van Doornik Walter van Marvis en de veertiende-eeuwse bisschop van Kamerijk Jan Tserclaes om te toetsen of het deze bisschoppen bij hun gasthuisbeleid puur ging om het uitbouwen van de eigen macht of dat er andere motieven in het spel waren.

Aan sommige gasthuizen waren broederschappen verbonden die de zorg voor de armen en zieken op zich namen. De leefregels voor deze broederschappen waren afgeleid van de kloosterregels. Vaak moesten ze beloven, net als de monniken, te leven in kuisheid, armoede en gehoorzaamheid. Daarbij kwamen nog voorschriften voor kleding, haardracht en gebed. De strenge dagorde met veel gebed gold niet alleen voor de broeders en zusters, maar net zo goed voor de zieke en arme bewoners.

Voor een gewone burger in de middeleeuwen moet het onderscheid met gewone monniken moeilijk te maken zijn geweest. De grenzen met de echte kloosters vervaagden en het kwam voor dat gasthuizen werden omgezet in kloosters, vaak van de reguliere kanunniken.⁸³ De Duitse onderzoeker Auge heeft een interessante constatering over de rol van gasthuizen bij de hervormingen van de Kerk. In de twaalfde en dertiende eeuw richtten de hervormingen zich sterk op de reguliere kanunniken (die de kloosterregel volgden van de augustijnen) met aandacht voor de gasthuizen, met als voorbeeld het bisdom Salzburg.⁸⁴ Hervormingsgezinde kloosterordes, zoals de reguliere kanunniken van Windesheim en de kartuizers, ontwikkelden later ook weer een sterke affiniteit met gasthuizen.

Het kerkelijke statuut van de gasthuizen had tevens een fiscale kant. Onroerend goed dat aan hen werd geschonken raakte in de zogenoemde 'dode hand'. De goederen konden dan niet meer vererven, omdat de bezitter geen levende persoon was. Verder betekende het dat deze bezittingen vrijgesteld werden van de plicht om belasting te betalen, zowel aan de landsheer als aan de stedelijke overheid. Het kerkelijk recht bepaalde namelijk dat de clerus geen belastingen hoefde te betalen, omdat ze voor de andere gelovigen baden. In de tweede helft van de vijftiende eeuw erkenden de Bourgondische hertogen dat het land en de huizen die de gasthuizen in bezit hadden kerkelijke goederen waren, maar ze probeerden er wel beperkingen aan te stellen.⁸⁵ Voor de betaling van accijnzen, zoals de accijns op bier, sloten de stadsbesturen vaak afzonderlijke overeenkomsten met hen. In Breda kreeg Fabri het bij de stadsbestuurders gedaan, met steun van de Nassaus, dat zij zijn stichting vrijstelden van het betalen van accijns op het door de oude mannen zelf gemaakte brood en bier voor eigen consumptie. Voor de andere algemene belastingen verkreeg zijn stichting een vrijstelling tot een afgesproken bedrag. Als het huis dus veel meer bezittingen zou verwerven, moest er wel belasting betaald gaan worden. Dit was een mooi compromis dat de angst voor te veel bezit in de 'dode hand' bij de overheid wegnam en er toch voor zorgde dat alleen een rijk gasthuis stedelijke belastingen diende te betalen.⁸⁶

2.4.3. De ontwikkeling van gasthuizen in de middeleeuwen

Het woord gasthuis is de vertaling van het Latijnse begrip *hospitium*, dat staat voor een gastvrije woning. De traditie van gastvrijheid verlenen, vooral aan armen en bedevaartgangers, stond vanaf het begin hoog in het vaandel van de Kerk. Benedictus nam deze zorgplicht op in zijn kloosterregel. Van de missionaris Willibrord is bijvoorbeeld bekend dat hij in Echternach bij zijn klooster een gasthuis inrichtte voor de armen.⁸⁷ Een dergelijk kloostergasthuis (*hospitium pauperum*) was vaak bedoeld voor de opvang van twaalf armen en langskomende reizigers, geestelijken en zieken.⁸⁸ Alle armen moesten in een benedictijns klooster ontvangen worden alsof men Christus zelf ontving. Vanaf de zesde eeuw was iedere bisschop verplicht in zijn dioceses een opvang te regelen voor leprozen. In de negende eeuw werden tijdens het Concilie van Aken de kathedrale en kapittelkerken aangespoord om gasthuizen in te richten. Omdat het leven van de apostelen als inspiratiebron diende voor deze vorm van sociale zorg werd in de bisschopssteden nogal eens bepaald dat het aantal bewoners twaalf of dertien (inclusief een overste) moest zijn.⁸⁹

Tot de twaalfde eeuw bleven de gasthuizen gekoppeld aan een klooster of een kapittelkerk. De kloosters namen dan vaak lekenbroeders of -zusters op in hun gemeenschap voor de uitvoering van de dagelijkse zorg aan armen, zieken en reizigers. De gemeenschappen bij de kapittelkerken die voor de armen zorgden namen meestal een leefregel aan die gebaseerd was op die voor de lekenbroeders en -zusters (conversen) bij de augustijner orden, zoals de norbertijnen en de reguliere kanunniken.

In de twaalfde eeuw versnelde de ontwikkeling van de gasthuizen zich, vooral onder de invloed van de opkomst van de steden. Ten eerste gingen de stadsbesturen, die zich medeverantwoordelijk voelden voor de sociale zorg, invloed uitoefenen op het bestuur van de gasthuizen. In Doornik begon dat al erg vroeg en al in 1139 kreeg het bestuur van de stad het recht één van de twee bestuurders van het gasthuis voor te dragen aan het kapittel.⁹⁰ De invloed van de stadsbesturen zal daarna alleen maar toenemen. In de Duitse literatuur wordt deze toenemende invloed van de stadsbestuurders, die vooral in de veertiende eeuw aan kracht won, aangeduid met de term *Kommunalisierung*. De stadsbesturen gingen de materiële zaken aansturen door het aanstellen van toezichthouders en het controleren van de rekeningen; de Kerk bleef verantwoordelijk voor de geestelijke aangelegenheden.⁹¹ In dezelfde periode verschenen er vooral in de steden gasthuizen die los van een klooster of kapittelkerk werden gesticht. Broederschappen met als leden priesters, geestelijken of leken namen de zorg voor behoeftige medeburgers op zich. Het Brusselse Sint-Jansgasthuis ontstond bijvoorbeeld in de twaalfde eeuw op initiatief van een Heilige Geestbroederschap.⁹²

80 Drossbach, 'Das Hospital' (2001), p. 518.

81 Drossbach, 'Das Hospital' (2001), p. 521. *Ursache ist vielmehr die Mannigfaltigkeit der Spitäler in ihrer institutionellen Ausprägung.*

82 Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978), p. 172.

83 Auge, 'Sakral-religieuze Aspecte' (2007), p. 113. In Ulm was een gasthuis waar alleen geestelijken werden toegelaten. In Augsburg en Wimpfen zijn er voorbeelden van gasthuizen die werden omgezet in een klooster.

84 Auge, 'Sakral-religieuze Aspecte' (2007) p. 118. Auge verwijst in een voetnoot naar: Stefan Weinfurter, *Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert. Der Erzbischof Konrad I von Salzburg (1106 – 1147) und die Regularkanoniker* (Keulen, Wenen 1975) (*Kölner Historische Abhandlungen*, Bd 24). Zie ook Auge, 'Sakral-religieuze Aspecte' (2007), p. 94 voor de rol van de reguliere kanunniken in de twaalfde eeuw.

85 Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen* (1964), p. 121-139. De islamitische wereld kent een vergelijkbaar verschijnsel: de *waqf*. Land dat van een *waqf* is, is vrij van belasting. Moskeeën, maar ook charitatieve instellingen en koranscholen zijn vaak *waqf*. Bijvoorbeeld in Turkije. In Indonesië wordt dit aangeduid als *wakap* (mededeling Ton Kappelhof).

86 Breda, SAB IA nr. 2307, toestemmingsakte graaf Jan van Nassau en burgemeester en schepenen van Breda.

87 Bonenfant, 'Les hôpitaux en Belgique' (1965), p. 5-45. Dit is een goede algemene inleiding op de geschiedenis van de gasthuizen met de nadruk op het grondgebied van het tegenwoordige België.

88 Zur Nieden, *Der Alltag der Mönche* (2008), p. 387. Voor de negende eeuw zijn er kloostergasthuizen gedocumenteerd voor Sankt Gallen, Saint Wandrille en Corbie.

89 Auge, 'Sakral-religieuze Aspecte' (2007) p. 100-101; Voor St. Cross te Winchester: A. Hallet, *Almshouses* (2004), p. 12 en 18.

90 Bonenfant, 'Les hôpitaux en Belgique' (1965), p. 17.

91 Reicke, *Das deutsche Spital* (1932) Dl. I, p. 198-199.

92 Bonenfant, 'Les hôpitaux en Belgique' (1965), p. 50.

Per stad kon de vorm en het tempo van deze *Kommunalisierung* verschillen. Zo heeft Maréchal voor Brugge aangetoond dat het stadsbestuur en de burgerij van het begin af aan grote invloed uitoefenden op de gasthuizen, hoewel ook in Brugge zeker twee gasthuizen hun oorsprong kenden als kapittelgasthuizen: Sint-Jan en De Potterie. In de dertiende eeuw nam het stadsbestuur echter het beheer van deze gasthuizen over. Pas in de vijftiende eeuw lukte het de bisschop van Doornik het effectief toezicht op deze Brugse gasthuizen voor een deel terug te veroveren.⁹³ In Brussel nam het stadsbestuur in de dertiende eeuw het beheer van het gasthuis van Sint-Jan over van de bisschop van Kamerijk. In Leuven gebeurde de overgang naar een stedelijk regime pas in de veertiende eeuw. De gasthuiszusters mochten formeel nog steeds zelf de beheerders (*momboirs*) benoemen, maar vanaf deze tijd kozen zij altijd consequent voor schepenen om deze vacatures in te vullen. Het geestelijk toezicht op het stedelijke gasthuis bleef in Leuven echter de hele middeleeuwen in handen van een kanunnik van Sint-Pieter.⁹⁴

Breda kreeg aan het begin van de dertiende eeuw een gasthuis.⁹⁵ De heren van Breda waren nauw verbonden met deze nieuwe stichting en heer Godfried schonk in het jaar 1246 een cijns van 3 pond Lovens aan het gasthuis in zijn stad. Dit is dan meteen de eerste vermelding van de instelling.⁹⁶ Het complex bestond uit het eigenlijke gasthuis, een kapel en aparte opvang voor pelgrims en reizigers (de Beyerd). De gebouwen lagen aan de Boschstraat, ten oosten van de stad, net buiten de eerste omwalling. Doordat het hele middeleeuwse archief verloren ging, is er helaas weinig bekend over het bestuur.

In de dertiende eeuw zette de Kerk druk op de gemeenschappen bij deze instellingen om over te gaan op een leefregel afgeleid van die van de lekenbroeders (conversen) van de augustijnen. Tegelijkertijd ontmoedigen de bisschoppen de gemengde gasthuisconventen en de mannen verdwenen voor een groot deel uit deze conventen.⁹⁷ Binnen de flexibele kloosterregel van Augustinus was het mogelijk de zorg voor armen en zieken op te nemen.⁹⁸ Een goede illustratie van de verdergaande verfloetering is te vinden in Antwerpen. Het Sint-Elisabethgasthuis, waarschijnlijk in de twaalfde eeuw gesticht door de Onze-Lieve-Vrouwekerk, had vanaf de dertiende eeuw een kloostergemeenschap van vrouwelijke religieuzen voor de zorg aan zieken. Deze gemeenschap leefde volgens statuten die waren afgeleid van de regels van het Brusselse Sint-Jan.⁹⁹ In 1232 noemden de Antwerpse gasthuiszusters zich lid van de orde van Sint-Augustinus. Net als de gasthuiszusters van Brussel, Edingen en Lessen in deze periode.¹⁰⁰ De stad Antwerpen hield controle op de materiële zaken via twee schepenen die aangesteld waren als toezichhouders: *momboiren*. De bisschop verkreeg invloed via een door hem aangestelde provisor. De leden van het Antwerpse kapittel hadden weer invloed via een door hen benoemde kapelaan. De zusters van het gasthuis hadden weer het recht deze kapelaan voor te dragen aan het kapittel. Op zijn beurt besliste de kapelaan mee over de aanname van nieuwe zusters.

De poging tot omzetting van een losjes georganiseerde gemeenschap naar een echte kloostergemeenschap kwam in Breda, door wat toevallige omstandigheden, veel later op gang. In 1295 moest namelijk het norbertinessenklooster van Sint-Catharinadal door overstromingen gedwongen van Wouw naar Breda verhuizen. Het klooster nam toen, met toestemming van de heer van Breda, Raso van Gavere, en onder meer op advies van het stadsbestuur, het huis over. De zusters beloofden op hun beurt het gasthuis op die plaats in stand te houden. Het bedienend personeel van het gasthuis viel vanaf dat moment onder het gezag van de priorin van Catharinadal en de leden zullen het statuut van lekenzusters hebben gekregen. Waarschijnlijk heeft het personeel dat al in het gasthuis werkte alleen onder zware druk en na onderhandelingen hiermee ingestemd. In de overdrachtsakte is in ieder geval opgenomen dat het gasthuis beheerd zou worden op basis van de voor die tijd geldende regels.¹⁰¹ De samenwerking tussen het gasthuis en Catharinadal kwam echter niet op gang.

Waarschijnlijk had men in Breda het model van Antwerpen voor ogen gehad: een klooster-gemeenschap van augustinessen die zich helemaal richtten op de zorg voor zieken en ouderen. In Breda werkte dit echter niet. De deftige zusters norbertinessen richtten zich liever op het koorgebed dan op de zorg voor zieken. In Gent is een soortgelijk voorbeeld te vinden van norbertinessen die de zorg voor hun gasthuis verwaarloosden.¹⁰² Een andere oorzaak kan geweest zijn dat de voormalige gasthuiszusters hun oude vrijheid gemist hebben. Tenslotte is het denkbaar dat de norbertinessen geen invloed duldden van het stadsbestuur. In ieder geval kwam het in 1308 weer tot een splitsing, die bekrachtigd werd door de schepenen. Het gasthuis bleef waar het was, maar de norbertinessen verhuisden naar een eigen locatie, 100 meter zuidelijker gelegen.¹⁰³

Misschien had men in Breda beter het model van Delft kunnen volgen. In die stad was het norbertinessenklooster van Koningsveld in dezelfde periode al lang verantwoordelijk voor het Oude Gasthuis aan de Koornmarkt. Klooster en gasthuis hadden daar echter aparte locaties helemaal los van elkaar. Een aantal lekenzusters van het klooster leefde in het gasthuis en was daar verantwoordelijk voor het verlenen van zorg. Maar ook in Delft was de toenemende invloed van het stadsbestuur te bespeuren. In Delft beslisten twee schepenen samen met de proost over de aanname van nieuwe lekenbroeders en -zusters. Deze broeders en zusters leefden volgens een statuut dat was afgeleid van de regels voor lekenbroeders en -zusters van de norbertijnen: de *consuetudines laycorum*.¹⁰⁴

In Breda was het stadsbestuur actief betrokken bij het samenvoegen en splitsen van het gasthuis. De Bredase instelling ontwikkelde zich na deze roerige dertien jaren in de richting van een door de stad gedomineerd instituut. De stad benoemde twee gasthuismeesters voor het bestuur van de instelling. De gemeenschap werd opgeheven en de zorg voor de bewoners kwam bij aangenomen personeel te liggen. Aan het begin van de zestiende eeuw is het gasthuis gespecialiseerd geraakt in de opvang van oude mannen, die aangeduid werden als 'broeders'.¹⁰⁵ Omdat de broederschap verdween en het klooster op afstand werd gezet, kan worden gesteld dat het Bredase gasthuis was veranderd in een godshuis.

93 Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978), p. 37-49.

94 Marx, *Charity in medieval Louvain* (1936), p. 36-37.

95 Van Goor, *Beschrijving* (1744), p. 100. Zie ook het artikel van Van de Venne 'Graven in het gasthuis' (2010) over de resultaten van archeologisch onderzoek op de plaats waar vroeger het gasthuis 'de Beyerd' stond. Voor een volledig overzicht van het archeologisch onderzoek van dit gasthuis: Jacobs, *Archeologisch onderzoek Bredase Gasthuis* (2013).

96 Van Goor, *Beschrijving* (1744), p. 417. Tekstuitgave van het testament. Hij schonk een cijns van 3 pond Lovens aan het gasthuis te Breda. Het gasthuis van Bergen op Zoom kreeg hetzelfde en het gasthuis van Antwerpen een cijns van 20 schellingen Lovens voor zijn jaargetijde en een uitdeling aan de armen.

97 Ockeley, *De gasthuizusters* (1992), p. 22-27.

98 Reicke, *Das deutsche Spital* (1932), Dl. I, p. 38-45.

99 Van den Nieuwenhuizen, 'De institutionele ontwikkeling van het gasthuis' (1988), p. 21-42.

100 Ockeley, *De gasthuizusters* (1992), p. 65.

101 Erens, *De oorkonden* (1931), p. 41-43 en p. 46-47. In samenvoegingsakte: *Et predictum claustrum tenebit domum unam ad opus infirmorum et pauperum et illos recipient et tenebunt et necessaria ministrabunt prout hactenus moris et consuetudinis ibidem fuit secundum facultates suas*.

102 Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid* (1883), p. 263.

103 Brekelmans, *Het Gasthuys* (1951), p. 39-40.

104 Verhoeven, 'Koningsveld' (2002), p. 26-27; zie voor de conversen bij de norbertijnen ook Gerits, 'Betekenis en spiritualiteit' (1971), p. 181-196 met een complete uitgave van de Latijnse leefregels voor deze lekenbroeders.

105 Placidus, 'Geschiedenis van de katholieke kerk te Breda' (1976), p. 161-162; Brekelmans, *Het Gasthuys* (1951), p. 32 ev.; Van Goor, *Beschrijving* (1744), p. 100.

2.5 Godshuizen

2.5.1 Definitie van godshuizen

Vooral de Belgische archivariissen en historici hanteren het begrip 'godshuizen' voor het aanduiden van de groep van kleinere gasthuizen, die gesticht werden voor de opvang van arme, oudere personen. Deze godshuizen waren vaak niet meer dan een huis of een samenhangende groep van huisjes en hadden geen broederschap of religieuze gemeenschap die voor de behoeftige personen zorgde.¹⁰⁶ De bewoners zorgden grotendeels voor elkaar, hooguit was er een knecht of meid, aangeduid met de Bijbelse naam *Martha*, die daarbij ondersteuning bood. Soms verordende de middeleeuwse stichter van een instelling dat zijn instelling aangeduid moest worden als godshuis. Dit was het geval in Elsene bij Brussel waar in 1457 de stichter bepaalde dat zijn instelling moest worden aangeduid als: 't *Goidshuys van Aa*. Deze naam heeft het instituut met een kleine aanpassing tot op heden behouden.¹⁰⁷ In het Engels worden deze huizen aangeduid als *almshouses*, maar *God's House* komt ook voor. In het Frans gebruikt men vaak de term *hospices*. In de Noordelijke Nederlanden komt wat later het begrip 'hofjes' in gebruik.¹⁰⁸ De term hofjes is voor dit onderzoek niet bruikbaar, want het zou impliceren dat de huisjes van de oude bewoners altijd rondom een hofje waren gegroepeerd. Meestal betrof het echter een omgebouwd woonhuis van de stichter zonder een binnenhof. Kossmann-Putto hanteerde voor de godshuizen soms de term 'gasthuisjes'.¹⁰⁹ Duitse auteurs gebruikten weer aanduidingen als *Armenhäuser*, *Seelhäuser* en *Pfrundhäuser*.¹¹⁰ Pauly hanteerde het begrip *Private Hospitalstiftungen* voor deze groep en omschreef ze als stichtingen voor een bepaalde groep behoeftigen op een eigen plek in de stad, waarvan het beheer na de dood van de stichter bij de Kerk of de stad kwam.¹¹¹

Voor Nederland zelf is het verwarrend dat in sommige steden de gasthuizen onder een stichting gingen vallen met in de naam *gasthuizen* (in Arnhem bijvoorbeeld) en in andere steden (Den Bosch en Middelburg) onder een koepelinstelling met in de naam *godshuizen*. In Den Bosch lijkt meegespeeld te hebben dat het type godshuis daar in aantal het meeste voorkwam. Coopmans, die een rechtshistorische dissertatie schreef over Den Bosch, gebruikte de term *godshuizen* om daarmee niet alleen de gasthuizen aan te duiden maar ook de Heilige Geesttafel. Coopmans hanteerde een ruimere definitie: bij hem hoefden ze namelijk geen woonfunctie te hebben zoals bij Pauly en hij kon daarom ook de Heilige Geesttafel, die alleen voeding en geld uitdeelde aan behoeftigen, als een godshuis beschouwen.¹¹² Zijn definitie lijkt vooral praktische motieven te hebben, omdat het Bossche bestuur over deze instellingen ook de Heilige Geesttafel had overgenomen en hij wilde de geschiedenis daarvan natuurlijk graag meenemen. Wat verder in deze studie, bij de beschrijving van wat wij godshuizen noemen, zocht Coopmans toch naar een meer precieze naamgeving van de huizen die zich richtten op de opvang van arme, oude mensen. Geïnspireerd door een latere archiefinventaris heeft hij het dan over mannengasthuizen en vrouwengasthuizen.¹¹³

Omdat de omschrijving van de *Private Hospitalstiftungen* van Pauly in de praktijk overeenkomt met onze omschrijving van godshuizen, want religieuze gemeenschappen hadden ze niet, blijft onze eigen eerdere definitie staan. Een godshuis is een bijzonder type van gasthuis voor de huisvesting van en de zorg aan behoeftige personen. Aan deze godshuizen waren geen kloostergemeenschappen of broederschappen verbonden voor de te verlenen zorg, maar de bewoners zorgden grotendeels voor elkaar, hierbij hoogstens ondersteund door een knecht of een meid.

2.5.2 Gasthuizen transformeren naar godshuizen

De transformatie van gasthuizen naar godshuizen, die begon in de dertiende eeuw, had verschillende oorzaken. Een belangrijke oorzaak was de toenemende populariteit van het leven in gasthuizen bij de stedelijke bevolking. Mannen en vrouwen van goeden huize en met invloed verwierven een plaats, een *prove*, in de religieuze gemeenschap. Zij genoten dan levenslang een inkomen uit de gemeenschappelijke kas. Het gasthuis bood voor deze wat oudere burgers een veilige en geborgen leefomgeving. Het religieuze leven had een positieve aantrekkingskracht, maar de zorg aan de armen en zieken lieten de religieuzen liever over aan het personeel. Dit vormde natuurlijk een bedreiging voor hun oorspronkelijke functie.

Deze bedreigende ontwikkeling trad op in het Antwerpse Sint-Elisabethgasthuis. Het gasthuis had plaats voor zeven zusters, maar dit aantal werd voortdurend overschreden. In 1372 moest zelfs de paus ingrijpen om het aantal zusters weer naar zeven terug te brengen. Het te grote aantal zusters benadeelde de zorg voor de behoeftigen, doordat er te veel geld naar de zusters zelf ging. Ook in het begin van de vijftiende eeuw greep de paus weer in omdat de zusters een te comfortabel leven leidden en zich te weinig stoorden aan de plichten die de statuten hen oplegden.¹¹⁴ Ze droegen kleding met bont en sieraden, ze luisterden naar muziek en verlieten het klooster voortdurend zonder toestemming gevraagd te hebben. Dat werd dus allemaal teruggedraaid. Indien er niet was ingegrepen was het gasthuis in Antwerpen veranderd in een godshuis voor oudere dames.

Vooraf de leprozerieën, gasthuizen die voor leprolijders zorgden, veranderden sterk in de dertiende eeuw. De ziekte lepra kwam steeds minder voor en gezonde bewoners vervingen langzaam de zieke bewoners.¹¹⁵ Deze bewoners verkregen gratis of tegen betaling langdurige zorg en onderdak. Daarnaast probeerden vooral vrouwelijke burgers zich een plaats te verwerven in de kloostergemeenschappen die aan de gasthuizen en leprozerieën waren verbonden. Ze kregen dan het statuut van lekenzuster, donaat of convers en waren verplicht bepaalde werkzaamheden op zich te nemen. Ze konden ook gewoon een verzorgingsplek, een *prove*, kopen in het huis. Omdat het bijna niet meer te onderscheiden was wie ziek of gezond was, wie deel van de kloostergemeenschap uitmaakte en wie niet, ging men alle bewoners van de gasthuizen aanduiden als *broeders* en *zusters*.¹¹⁶ In de veertiende eeuw was deze functieverandering al zo ver doorgevoerd dat de familie Chariot in Arras een gasthuis stichtte dat werd beheerd door een groep van twaalf weduwen, die door het stadsbestuur werden aangesteld voor de verzorging van behoeftige personen. De volgende stap was om die behoeftige personen en de verzorgers van rol te laten veranderen: verzorgers werden verzorgden, gasthuizen werden godshuizen.

106 Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg' (1980), p. 277-279. Maréchal noemt ook het begrip proveniershuizen, omdat de bewoners van de godshuizen zich vaak inkochten door de aanschaf van een *prove*, waarmee ze het recht kochten op levenslange verzorging.

107 Brussel. RAA, fonds AEB, inv. nr. 3202 en 3203. Dit boek is voor een deel geschreven tijdens twee sabbaticals in de oude tuin van dit godshuis aan de Elsense Steenweg in Brussel. Met dank aan de huiseigenares Anne Tassoul.

108 Goose and Looijestein, 'Almshouses in England and the Dutch Republic' (2012).

109 Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden' (1985), p. 15.

110 Reicke, *Das deutsche Spital* (1932) dl. I, p. 307-308. Reicke meldt al de overlap met de beginnenvonventen (begijnhuizen), maar gaat daar inhoudelijk niet op in; Rexroth, 'Armenhäuser' (2005).

111 Pauly, *Peregrinorum* (2007), p. 412-414. *Private Hospitalstiftungen für bestimmte Kategorien von Bedürftigen an einem dezentralen Standort in der Stadt, die nach dem Tod des Stifters von einer kirchlichen oder städtischen Institution übernommen wurden mit eventuellem Funktionswandel*.

112 Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen* (1964), p. 2. *Onder een Godshuis verstaat men een huis gebouwd tot Gods eer of bedoeld om er tot Gods eer, om Godswil een liefdewerk te verrichten*. Een definitie met een katholiek tintje, waarin het woord God wel erg veel voorkomt.

113 Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen* (1964), p. 26-27.

114 Philippen, *De Oudste Statuten* (1926); Van den Nieuwenhuizen, 'De institutionele ontwikkeling van het gasthuis' (1988), p. 38-41.

115 Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid* (1883), p. 251. Voorbeelden van Luik, Namen en Doornik. De gezonde broeders duidde men in franstalige gebieden aan als *frères haïtiens*.

116 Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid* (1883), p. 250-259 en p. 272-273.

Dezelfde trend als bij de leprahuizen trad op bij de gasthuizen voor pelgrims. In de dertiende en de veertiende eeuw verdwenen de reizigers bij een deel van de huizen als doelgroep. In Keulen was dit duidelijk te zien bij het Andreasgasthuis. Deze instelling werd rond 1150 opgericht voor de opvang van armen en pelgrims. In 1290 waren deze behoeftige personen echter verdwenen uit de statuten, die veel invloed hadden op de statuten van andere Keulse instellingen, en was er alleen nog sprake van twaalf vaste bewoners. Deze personen, die van een prove leefden, moesten na hun dood hun vermogen aan het huis laten. De regels voor een vroegere religieuze gemeenschap die aan het huis verbonden was, gingen dus over op de bewoners van het godshuis die in ruil hiervoor hun vermogen afstonden. Andere, soortgelijke, voorbeelden van functieverandering zijn overgeleverd voor Luik, Namen en Aken.¹¹⁷ We zien dat de gasthuizen werden omgevormd tot godshuizen, maar omdat ze de regels bleven volgen van de oorspronkelijke religieuze gemeenschap behielden ze een sterk apostolisch karakter, wat blijkt uit het aantal bewoners en de verplichting die hen werd opgelegd om het eigen vermogen af te staan.

De bisschop van Doornik, Walter van Marvis, gaf een nieuwe impuls aan de gasthuizen en de nauw verwante scholierenhuizen in de Zuidelijke Nederlanden.¹¹⁸ Marvis werd geboren in de stad Doornik in een eenvoudig ambachtsgezin. Volgens de overlevering was zijn vader een schoenmaker. Hij begon zijn kerkelijke carrière als misdienaar. Na een opleiding aan de kapittelschool van zijn stad studeerde hij theologie in Parijs. Na zijn studie afgerond te hebben, ging hij in 1205 les geven aan zijn oude kapittelschool, totdat hij in 1220 werd benoemd tot bisschop van Doornik. Een machtig bisdom, omdat de opkomende, rijke handelssteden Brugge en Gent hiertoe behoorden. Niet lang voor zijn overlijden in 1251 stichtte hij een huis voor oude priesters in zijn stad. Deze priesters waren te oud geworden om hun beneficies nog langer te behouden en ze liepen het risico door bedelen in hun onderhoud te moeten gaan voorzien. Marvis schonk hen uit eigen middelen twee grote huizen en een klein huis met alle bijbehorende goederen. Het toezicht kwam wat later te liggen bij drie kanunniken: één kanunnik was aangesteld door de bisschop, een andere door de belangrijkste functionarissen van de bisschop en de derde door het kapittel dat verbonden was aan de kathedraal. Deze drie toezichthouders stelden de jaarlijkse rekening op voor de bisschop en ze droegen aan hem nieuwe priesterbewoners voor. Voor het dagelijkse beheer stelden de drie kanunniken een beheerder aan. Van een kloostergemeenschap of broederschap om voor de oude priesters te zorgen is dus geen sprake en we kunnen dit huis dus een godshuis noemen.

Marvis sloot hiermee aan bij een oude episcopale traditie van armenzorg en de verplichting voor de kapittelkerken om aan armenzorg te doen.¹¹⁹ Walter van Marvis was een energieke bisschop. Rond 1243 liet hij bijvoorbeeld het romaanse koor van de kathedraal afbreken en vervangen door een gotisch koor. Op organisatorisch gebied was hij net zo actief. Hij stelde reglementen op voor de gasthuizen en leprozerieën in zijn bisdom: Oudenaarde, Gent (2x) en Lille. Deze reglementen waren meestal bondig opgesteld en regelden kuisheid, armoede, kleding en gehoorzaamheid aan de gasthuismeester voor de religieuzen die aan deze instellingen waren verbonden voor de verpleging van de behoeftige personen.¹²⁰ Verder stichtte hij te Doornik in 1245 een scholierenhuis onder de naam van *Boni Infantes* naar het voorbeeld van een soortgelijk initiatief in Reims.¹²¹ Deze arme jongens leefden in een huis bij elkaar en deelden alles gemeenschappelijk. Het toezicht berustte bij een meester en de toelating van nieuwe scholieren was in handen van de scholaster van het kapittel. Naast het onderwijs werden ze ongetwijfeld ingeschakeld bij de koorzang. Marvis zelf probeerde al deze instellingen onder de controle van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te brengen, maar het stadsbestuur van Doornik ging later een even actieve rol spelen.

Wat later kwamen er namelijk nieuwe godshuizen te Doornik die onder de controle van het stadsbestuur kwamen. Een beroemd en veel nagevolgd voorbeeld was het godshuis van de *anciens bourgeois* (oude burgers). Dit huis werd in 1272 gesticht door twee burgers: Jakemés Yvains en Gontiers li Sauvages. Bij deze stichting duiken een aantal elementen op die we later zullen tegenkomen bij andere huizen. De economische basis was hun eigen woning, een daarbij horende schuur en een hoeveelheid rentes en cijnsen. De beoogde bewoners moesten mannelijke burgers van Doornik zijn. Hierbij mikten de stichters niet op bedelaars en mannen uit het stadsproletariaat; het moesten mensen zijn met een goede naam.¹²² Het beheer legden de stichters in handen van het stadsbestuur en het maximum aantal mannelijke bewoners legde men vast op twaalf. Dat aantal duidt in de richting van een apostolische inspiratie die achter de stichting zat. De mannelijke bewoners, arm maar van goeden huize, leidden een sober gemeenschappelijk leven, waarbij de nadruk lag op vreedzaam en vriendschappelijk samenwonen.

Dezelfde ontwikkeling was in de eerste helft van de dertiende eeuw te bespeuren in het niet veel verder gelegen Mons. Daar kwamen in een korte periode vijf nieuwe godshuizen tot stand, waaronder een apostelhuis.¹²³ In Arras kwam, net als in Doornik, een gasthuis voor arme priesters. Henegouwen met zijn vroege stedelijke ontwikkeling functioneerde als kraamkamer voor godshuizen als het nieuwe leidende type. Brabant zal hier in de loop van de veertiende eeuw bij aanhaken. Echter ook in het huidige Duitsland vormden zich al vroeg gasthuizen om tot godshuizen met behoud van hun kloosterachtige statuten. In Münster ontstond bijvoorbeeld rond 1360 een groep van godshuizen waarbij de bewoners hun eigendommen aan het huis moesten overdragen, de gebedsuren onderhouden, in vrede samenleven en gehoorzaam zijn aan de leiding.¹²⁴ Al eerder, in het jaar 1310, stichtte het domkapittel van Osnabrück een godshuis voor hulpbehoevende of zieke priesters.¹²⁵

2.5.3 Begijnenconventen transformeren naar godshuizen

Een andere ontstaansfactor van het godshuis als een nieuw type gasthuis was de dreigende ontsporing van het begijnenwezen doordat het te snel groeide. In de Zuidelijke Nederlanden inclusief heel Brabant kwamen ongeveer 300 nederzettingen voor begijnen: de meeste waren gesticht voor 1330. Vaak begonnen ze heel spontaan doordat een groepje vrouwen, soms mannen die men begarden noemde, bij elkaar gingen wonen in een huis. Begijnen kunnen semireligieuzen worden genoemd, omdat ze geen geloftes aflegden. Ze konden op begijnhoven wonen in aparte huizen, zoals in Breda het geval was. Dit waren meestal de oudere stichtingen. Veel begijnen leefden echter samen in zogenoemde conventen. Deze conventen waren kleiner dan de hoven en bestonden uit een enkel gebouw met woonruimte voor vijf tot zestien bewoonsters. Ze volgden een statuut, waren gehoorzaam aan een meesteres en hadden alles gemeenschappelijk. Hun inspiratiebron was de vrijwillige apostolische armoede van de eerste christelijke gemeenschap in Jeruzalem zoals beschreven in de Handelingen van de Apostelen.¹²⁶

117 Pauly, 'Vom der Fremdscherberge zum Seniorenheim' (2005), p. 108-110.

118 Declerck, *Walter van Marvis* (1968); Delannoy, *Notice historique* (1880), p. 124-129; Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid* (1883) dl. I, p. 122-124; Simons, *Cities of Ladies* (2001), p. 299 (nr. 105) en p. 300 (nr. 107).

119 Jankrift, 'Hospitäl und Leprosorien' (2008), p. 297-298.

120 Bonenfant, 'Les hôpitaux en Belgique' (1965), p. 28.

121 Haggh, *Music* (1988), p. 157.

122 Delannoy, *Notice historique* (1880), p. 157-164. *et reportèrent et werpirent tous sus à toujours hiretalement en le main dou maieur des eskievins de Tornai aves les povres bourgeois nés et noris de le cite de Tornai ki de boin non et de boin renomée on estet et seront en le veue et le rewart de tout le conseil de la hale.*

123 Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid* (1883), p. 122-124.

124 Schedensack, 'Die Anfänge des Armenhauses zur Aa' (1996), p. 196-197.

125 Reicke, *Das deutsche Spital* (1932) dl. I, p. 38.

126 Simons, *Cities of ladies* (2001), p. 14-15, 48-60. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 3. Zij duidt begijnenconventen aan als begijnhuizen.

De begijnen leunden dicht tegen de gasthuizen aan. Er waren begijnen die in gasthuizen werkten of de zorg op zich namen voor oudere priesters. Dat kwam voor in steden als Tongeren, Mechelen en Gent. De grotere begijnhoven beschikten over een infirmerie waar zieke of oude begijnen konden worden opgenomen. Qua manier van leven leken deze infirmerieën op de conventen. Vaak had de infirmerie een eigen kas en eigen inkomsten. Het begijnhof te Breda beschikte al voor 1343 over een dergelijke ziekenzaal.¹²⁷ De druk voor de opvang van armere vrouwen werd zo groot dat er speciale begijnenconventen voor hen kwamen. Een goed voorbeeld is het Wierinck begijnhof voor arme begijnen in Leuven dat rond 1278 was gesticht.¹²⁸ Een eeuw later was dit begijnhof omgezet in een gasthuis onder leiding van twee lekenbroeders geholpen door wat vrouwelijk personeel. Zeer veel van de conventen die waren gesticht voor arme begijnen zouden in de veertiende en vijftiende eeuw worden omgezet in godshuizen voor arme, oudere dames. Een goed voorbeeld is de stad Mons. Tussen 1280 en 1365 werden in deze stad 37 begijnenconventen gesticht. In de veertiende eeuw waren er echter nog maar veertien over, die allemaal waren omgezet in een godshuis.¹²⁹

Deze transformatie naar godshuizen werd versterkt doordat de begijnen en hun mannelijke equivalenten (de begarden) werden beschuldigd van ketterij. Deze beschuldigingen namen rond het jaar 1300 sterk toe. Dit mondde op het Concilie van Vienne (1311-1312) uit op een formeel bevel de van ketterij verdachte begijnen te vervolgen.¹³⁰ Zij zouden vatbaar zijn voor ketterse ideeën, zoals die van de 'Vrije Geest'. Deze ketteren werden onder meer verdacht van het toestaan van de vrije liefde. Om aan de vervolging te ontsnappen transformeerden veel Duitse begijnhoven zich in derde-ordeklousters van Sint Franciscus. In de Zuidelijke Nederlanden bleek voor de begijnenconventen het statuut van godshuis een goede vluchtheuvel.

2.5.4 Bisschop Jan Tserclaes en de godshuizen in Brussel

Anselmus Fabri had veel contacten met personen uit de Raad van de hertog van Brabant. Hij maakte bovendien keuzes die beïnvloed lijken door de uit Brussel afkomstige Jan Tserclaes. Deze Tserclaes was tussen 1378 en 1389 bisschop van Kamerijk. Hij bemoeide zich, net zoals de bisschop van Doornik een eeuw eerder, actief met de stichting en de bestuurlijke inbedding van godshuizen. Aan het einde van de dertiende eeuw ontstonden er spontaan nieuwe begijnenconventen in Brussel, die in de veertiende eeuw het risico liepen opgeheven te worden vanwege beschuldigingen van ketterij. Brusselse geestelijken, onder wie bisschop Jan Tserclaes, gingen een actieve rol spelen bij de transformatie van de begijnenconventen naar godshuizen, zoals hierna zal worden uitgelegd aan de hand van de casus 'Bloemart'.

Aan het begin van de veertiende eeuw verzamelde Heylwich Bloemart in haar huis te Brussel een groep vrouwen. Deze vrouwen gingen in het huis bij elkaar leven alsof ze begijnen waren. Het waren vooral ongehuwde vrouwen en weduwen. Bloemart kreeg in de stad snel veel andere volgelingen. Het begijnenconvent stond tegenover het huis waar een aantal priesters bij elkaar woonden, waaronder de beroemde mysticus Jan van Ruusbroec. Waarschijnlijk overleed Bloemart kort na 1335.

Veel later, rond 1410, beschuldigde de Brusselse prior Henricus Pomerius een vrouw genaamd Bloemardinne ervan perverse geloofsstellingen aan te hangen, onder andere over de vrije liefde. Ruusbroec, toen nog actief als gewoon priester, zou deze ketterse vrouw met kracht bestreden hebben.¹³¹ Voor de Brusselse historici zijn Bloemardinne en Heylwich Bloemart één en dezelfde persoon. In een ingewikkeld artikel, zich vooral baserend op de relaties tussen de leidende families van Brussel, heeft Mina Martens geprobeerd deze beschuldiging minder aannemelijk te maken en in ieder geval duidelijk te maken dat Bloemart tijdens haar leven een gerespecteerde vrouw was.¹³² Daarnaast zijn er ook onderzoekers die Bloemart en de mystica Hadewych als één en dezelfde persoon zien. De bewijzen hiervoor zijn echter dun.



4. Beeld van de mysticus Johannes Ruusbroec in de Sint-Goedelekathedraal in Brussel. Zijn voet rust op het hoofd van Bloemardinne en staat symbool voor de overwinning op de ketterij. De ketter Bloemardinne zou dezelfde persoon zijn geweest als de vrome vrouw Heylwich Bloemart, die in Brussel een leefgemeenschap voor vrome vrouwen stichtte. Deze gemeenschap veranderde later in godshuis. (bron: www.flickr.com/photos/access/2051816328/)

Wel is zeker dat Heylwich Bloemart alias Bloemardinne veel volgelingen aantrok uit kringen van begijnen en dat dit argwaan wekte¹³³

Wel staat vast dat een dergelijk begijnenconvent, dat buiten de controle viel van de kerkelijke en wereldlijke overheid, moeilijk in stand te houden was, zelfs voor een vrouw als Heylwig Bloemart die gelieerd was aan de voorname families van Brussel. Door de uitspraken op het Concilie van Vienne was de sfeer ten opzichte van de spontaan opgerichte begijnenconventen verhard en er was wantrouwen. Haar huis en een deel van haar vermogen

droeg Heylwich daarom kort voor haar overlijden over aan haar vertrouweling Cornelis van Ninove. Van Ninove was als kapelaan verbonden aan de Sint-Goedelekerk, waardoor de kerk indirect instond voor het huis. De kapelaan speelde een grote rol bij het stichten van een ander godshuis in samenwerking met de proost van het klooster Groenendaal.¹³⁴ In zijn testament bepaalde Van Ninove voorts dat hij een huis te Brussel beschikbaar stelde voor de opvang van zes oude, arme mannen. Zij vielen onder hetzelfde toezicht als de vrouwen. De bewoners van dit huis werden later aangeduid als *de kleine kanunniken*.¹³⁵ Het begijnenconvent veranderde in deze periode langzaam in een godshuis. In 1350 duidde men het al aan als een huis voor 'arme lieden'.¹³⁶

127 Jsseling, *Inventaris van het archief* (1966), p. 99 regist 18.

128 Simons, *Cities of Ladies* (2001), p. 287.

129 Simons, *Cities of Ladies* (2001), p. 291.

130 Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008), p. 37-44.

131 Pomerius, 'Viridisvallis' (1885), p. 286. *Erat in oppido Bruxellensi eo tempore quo Dei famulus adhuc presbyter mansit in seculo, mulier quaedam perversi dogmatis, dicta vulgariter Bloemardinne, tantae famae et opinionis ut etiam tempore sacrae communionis, quando videlicet ad aram accederet, inter duos gradi seraphim crederetur.*

132 Martens, 'Hedwige Blomart' (1990). Deze publicatie gaat vooral in op de verbanden binnen de leidende families van Brussel. Martens probeert oorzaken te vinden voor de beschuldigingen van ketterij en of die beschuldigingen serieus moeten worden genomen. Voor de originele stichtingsakten: OCMW Brussel H 1198. Latere afschriften in: Brussel, RAA, St. Goedele, inv. nrs. 10645, 10646.

133 Warnar, *Ruusbroec* (2003), p. 73-80.

134 Brussel, OCMW Brussel, H. 1209. stichtingsakte van 1352-04-01. In akte zelf 1351-04-01 maar Brussel gebruikte de paastijl en daarom gecorrigeerd.

135 Brussel, OCMW Brussel, H 941. In de zestiende eeuw fuseerde dit huis met het Calvariegasthuis en de stukken zijn in het archief van het Calvariegasthuis opgenomen. Henne en Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles* (1969), p. 278. Van Ninove schonk voeding aan drie andere gasthuizen in Brussel: OCMW Brussel, H 1203 fol. 68v - 69r. *Ende hy beghert dat van den voorscreven goede datter voorscreven woeninge toehoren sal, ghecocht werden ende gegeven te sente Jans in't gasthuys ter Arken, in't gasthuys te sente Goedelen, in't gasthuys ende ter siecker lieden t'Obbrussele elken sieken metten susteren 1 vlade ten 2 tiden t'jaers.*

136 Martens, 'Hedwige Blomart' (1990), p. 27.

Toen Cornelis van Ninove in 1357 zijn einde voelde naderen, kwam het huis van Bloemart weer in een kwetsbare positie. Van Ninove meende er verstandig aan te doen het huis officieel te veranderen in een godshuis voor arme vrouwen en liet dat in zijn testament vastleggen.¹³⁷ Het huis was genoemd naar de Heilige Drie-eenheid. Net als in het huis voor de *anciens bourgeois* in Doornik moesten de bewoners een goede naam hebben en omgang met een persoon van het andere geslacht was niet toegestaan. Een uitkering in geld voor de bewoonsters werd niet genoemd, maar ze hadden wel elke twee dagen recht op een grote koek. Ze moesten verder zelf dus hun kleding en voeding bekostigen en ze werden geacht waar mogelijk door werk in een inkomen te voorzien, wat aansloot bij de traditie van de begijnen. Bewoonsters die een besmettelijke ziekte kregen of geestelijk verward raakten, konden uit het huis worden gezet. Het aantal bewoonsters werd vastgelegd op twaalf. Het schepengeslacht van Serroelofs, waar Heylwich Bloemart aan gelieerd was, kreeg grote invloed. Een schepen en een vrouw uit deze familie kregen als *momboirs* het toezicht toebedeeld, hierbij ondersteund door twee kerkmeesters van Sint-Goedele. Daar deze kerkmeesters ook door het stadsbestuur werden aangesteld, kan worden gesteld dat het stadsbestuur een overwegende invloed kreeg. In het testament is sprake van twaalf bewoonsters en één dienstmaagd. Een leeftijdsgrens voor bewoonsters was nog niet voorzien.

Het godshuis van de Heilige Drie-eenheid kwam dus steeds sterker in de invloedssfeer van het geslacht Serroelofs. De familie Tserclaes, die behoorde tot dit stedelijke patriciaatgeslacht, kwam net sterk op in deze periode. Een Everard Tserclaes die schepen van de stad was, redde in 1356 Brussel uit de handen van de graaf van Vlaanderen en verwierf daardoor de eeuwige dankbaarheid van de hertog van Brabant. Zijn broer Jan Tserclaes was, net als bisschop Walter van Marvis, een goed voorbeeld van een geestelijke afkomstig uit een stedelijk milieu. In tegenstelling tot Marvis, die uit een laag stedelijk milieu kwam, behoorde Tserclaes tot de stedelijke elite.¹³⁸ Binnen Brussel oefenden een aantal familieclans een monopolie uit op de functie van schepen, waardoor je kunt spreken van een afgesloten stedelijke aristocratie. Andere families, zoals Tserclaes, verbonden zich aan een dergelijk schepengeslacht om toegang te krijgen tot de macht. Zonen uit deze families kregen de mogelijkheid te gaan studeren en zich daarmee een toegang te verwerven tot hoge functies, vooral binnen de Kerk en de wereldlijke overheid. Jan Tserclaes studeerde in Orléans, waar hij in het jaar 1349 een studie recht afsloot. Daarna verwierf hij een aantal beneficies, waaronder een kanonikaat van de Sint-Goedelekerk te Brussel. Hij speelde een belangrijke rol binnen het bestuursapparaat van het bisdom Kamerijk: vóór 1352 was hij als officiaal hoofd van de kerkelijke rechtbank en vanaf 1362 was hij aartsdiaken van Henegouwen.

Tserclaes had, net als Anselmus Fabri een halve eeuw later, een opvallende belangstelling voor de ontwikkeling van kerkmuziek. De door hem in 1362 gestichte Mariabroederschap in de Sint-Goedelekerk was het eerste gezelschap in de Nederlanden dat polyfone muziek op het repertoire zette. Meerstemmige muziek werd gezongen tijdens de mis op zaterdag en op het grote koor tijdens alle Mariafeestdagen. Daarnaast was hij actief betrokken bij de oprichting van een professioneel jongenskoor voor het versterken en opluisteren van de liturgie in de belangrijkste kerk van Brussel.¹³⁹ Al in 1358 gaf hij als kanunnik zijn goedkeuring aan de oprichting van de Boni Infantes. Twaalf arme jongens, in de leeftijd tussen negen en achttien jaar, kregen hier de kans een schoolopleiding af te maken. Later, in 1377, zag Jan Tserclaes mogelijkheden om dit jongenskoor een stevige financiële basis te geven. Hij schonk zijn huis aan de weg naar Schaarbeek met alle huisraad en zijn bibliotheek aan de jongens. De tweehoofdige leiding bestond uit een provisor en een leraar, die allebei competent en goed opgeleid moesten zijn. Het zwaartepunt lag voor de jongens bij hun schoolopleiding, maar ze werden ook bij verschillende diensten in de kerk van Sint-Goedele ingezet als zangers.

Jan Tserclaes zette zich vooral in om het godshuis onder de bescherming te plaatsen van het Brusselse kapittel. In 1371 liet hij daarom de statuten, zoals opgesteld door Van Ninove, opnieuw opmaken en bekrachtigen door het kapittel.¹⁴⁰ Hij nam de eerdere tekst grotendeels over met wat aanpassingen. De belangrijkste aanpassing was dat nieuwe bewoonsters voor hun intrede notarieel moesten vastleggen dat ze zich verbonden tot het naleven van de voornaamste punten uit de statuten. Waarschijnlijk was dit bepaald om problemen met de familie over erfenissen te voorkomen. Voor de notaris moesten ze aangeven de leeftijd van zestig jaar te hebben bereikt. In de statuten zelf werd deze leeftijdsgrens vreemd genoeg niet vermeld. Boven deze leeftijd werden personen blijkbaar minder gevoelig geacht voor ketterse en te vrije ideeën. Binnen een generatie was de los samenlevende groep van vrouwen veranderd in een keurig gereguleerd godshuis voor oudere dames.

Deze overgang van begijnhoven naar godshuizen is ook in Antwerpen in deze periode terug te vinden. In 1343 stichtte de koopman Hendrik Sudermann, afkomstig uit Dortmund, een convent voor dertig weduwen en ongehuwde vrouwen. In de stichtingsakte werden ze geen begijnen genoemd maar de statuten zijn afgeleid van de leefregels voor begijnen. Soms werd het huis aangeduid als begijnenconvent. Net als in Brussel zou het convent veranderen in een godshuis voor twaalf vrouwen.¹⁴¹

Jan Tserclaes maakte ondertussen verder carrière binnen het bisdom Kamerijk en hij werd in het jaar 1378 zelfs gekozen tot bisschop. Als bisschop bleef hij zeer positief staan tegenover gasthuizen en hij bleef een actieve rol spelen op het gebied van het stichten van gasthuizen. In 1387 richtte hij een godshuis op voor eerbiedwaardige mannen in zijn bisschopsstad Kamerijk: *la maison des Prudhommes*. Dit godshuis was gewijd aan Petrus en beschikte over een eigen kapel. Een latere opvolger als bisschop, Pierre d'Ailly, zou in 1400 dit huis nog verder vergroten.¹⁴² Tenslotte stichtte Tserclaes op 14 juni 1388 het Sint-Elisabethgasthuis te Brussel voor twaalf oude vrouwen op. De originele stichtingsakten zijn helaas verloren gegaan en we moeten het doen met wat bewaard gebleven losse aantekeningen en een lijstje met voorwaarden voor nieuwe bewoonsters.¹⁴³ De statuten kwamen grotendeels overeen met die van de Heilige Drie-eenheid, dat er vlakbij gelegen was. De bewoonsters moesten ook ouder zijn dan zestig jaar en hun vermogen kwam na hun overlijden aan het huis. De vrouwen werden aangeduid als proveniers, wat erop duidt dat zij een plek in het gasthuis kochten. Inkomsten uit werk mochten de dames houden voor het eigen levensonderhoud. Het toezicht viel onder drie *mombours*: een kanunnik van Sint-Goedele, een persoon uit het schepengeslacht van Tserclaes en een derde persoon. Bij het toelaten van nieuwe bewoonsters waren de Heilige Geestmeesters van Sint-Goedele betrokken.

Bisschop Jan Tserclaes zou in 1389 komen te overlijden. In latere bronnen wordt hij aangeduid als de 'goede' Tserclaes en 'vader der armen'.¹⁴⁴ Voor Anselmus Fabri moet hij een rolmodel geweest zijn, hoewel hij hem niet persoonlijk kan hebben gekend, want toen Fabri tien jaar oud was overleed Tserclaes. Beide Brabanders waren jurist, goed opgeleid, begaan met kerkmuziek en stichter van een godshuis en een choralenhuis. De uitkomst van dit proces was dat in het bisdom Kamerijk godshuizen ontstonden die hun wortels voor een deel in de begijnenbeweging hadden. Om deze instellingen te steunen en in het gareel te houden werd er toezicht uitgeoefend vanuit naburige kerken en vanuit het stadsbestuur.

137 Brussel, OCMW Brussel, H 1203 fol. 68v - 69r. Afschrift uit de zeventiende eeuw.

138 Berlière, 't'Serclaes (Jean)' (1930-1932), kolom 727; Haggh, *Music* (1988), p. 112 en p. 657-658.

139 Haggh, *Music* (1988), p. 154-160.

140 Brussel, OCMW Brussel, H 1198. Archief Godshuis de H. Drievuldigheid. Stichtingsakte dd 1371-09-08.

141 Simons, *Cities of ladies* (2001), p. 263; Geudens, *Le compte moral* (1898), p. 55 en p. VIII-XIV van de bijlages. In deze bijlage is de complete tekst van de stichtingsakte omgezet naar Frans en Nederlands. De originele stichtingsakte moet in het Latijn zijn opgesteld.

142 Bruyelle, *Les monuments religieux de Cambrai* (1854), p. 216. Gasthuis voor *pauvres impotants*.

143 Brussel, RAA, Sint-Goedele, nr 10526. In de achttiende eeuw verklaarde een notaris dat het testament van de bisschop onvindbaar was; Nr. 10528: kopie uit de zeventiende eeuw van een reglement van ca. 1490. Nr. 10527. Een document op perkament uit de vijftiende eeuw met de voorwaarden voor de nieuwe bewoonsters. Nr. 10525: Inventaris van de goederen van het gasthuis. Hierin is de stichtingsdatum vermeld.

144 Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom* (1870), p. 132.

De groep van godshuizen die ontstond in de veertiende eeuw, verkreeg een aantal kenmerken van de latere apostelhuizen. Een element dat aan belangrijkheid won was de overdracht van het persoonlijk vermogen aan het huis. De godshuizen beloofden de nieuwe bewoner of bewoonster tot zijn of haar dood te verzorgen en kregen in ruil de belofte dat het vermogen van de intreder aan het huis zou toevallen. Van een tijdelijk verblijf in het huis vanwege zwakte of ziekte was dus al geen sprake meer. Omdat de eerste huizen redelijk spontaan ontstonden vanuit begijnenconventen telde daar het apostolische aantal (twaalf) van de bewoners minder. Pas in 1388 introduceerde bisschop Tserclaes dit element in Brussel in het door hem gestichte Elisabethhuis.

In Brussel lagen deze godshuizen vooral gegroepeerd rond de collegiale Sint-Goedelekerk, die bestuurlijk veel invloed kreeg op deze instellingen, samen met het stadsbestuur. De priorijen van reguliere kanunniken rond Brussel zoals Groenendaal en Roodklooster hadden, op één uitzondering na, geen bestuurlijke banden met deze nieuwe godshuizen. Toch waren er wel mensen uit hetzelfde sociale milieu bij betrokken en zij oefenden ook invloed uit. Zo speelde bijvoorbeeld de proost van Groenendaal een rol bij de stichting van het gasthuis Bacx en was er een spirituele band tussen het gasthuis van de Kleine Kanunniken en Roodklooster. De enige uitzondering was het in 1385 door een Brussels echtpaar gestichte godshuis van Christoffel & Petrus voor de opvang van arme, oude mannen met een leeftijd boven de tachtig jaar. Onder de *momboirs* (toezichhouders) was de proost van het klooster Groenendaal.¹⁴⁵

2.6 Apostelhuizen

Een aantal godshuizen kreeg een kloosterachtig karakter. Dit kwam doordat de leefregels van de gemeenschappen overgingen naar de arme bewoners: verzorgers worden verzorgden. Een andere oorzaak was de omzetting van begijnenconventen naar godshuizen waarvoor een minimum leeftijd gold. Door alleen oudere vrouwen toe te laten, was het gemakkelijker om de bewoonsters onder controle te houden.¹⁴⁶ Hun leefregels verraadden echter nog steeds hun oorspronkelijke apostolische inspiratie. Bisschoppen, zoals de Brusselaar en bisschop van Kamerijk Jan Tserclaes, investeerden actief in deze nieuwe vorm van gasthuizen. Hij zag de bewoonsters als voorbeelden voor andere leken. De kartuizers gaven de ontwikkeling van de godshuizen in de veertiende eeuw een nieuwe impuls, waardoor de apostelhuizen een herkenbare groep worden binnen de gasthuizen.

2.6.1 De definitie van apostelhuizen

Binnen de groep van godshuizen ontstond in de veertiende eeuw de subgroep van apostelhuizen. Deze groep was ingericht naar de richtlijnen voor een jaarlijk apostolisch leven zoals die zijn omschreven in de *Handelingen van de Apostelen*.¹⁴⁷

*Allen die het geloof hadden aangenomen,
bleven bijeen en hadden alles gemeenschappelijk.
Ze verkochten have en goed
en verdeelden dat onder allen naar ieders behoefte.
Dagelijks gingen ze trouw en eensgezind naar de tempel,
braken bij iemand aan huis het brood,
gebruikten samen hun maaltijden in blijdschap en eenvoud van het hart,
loofden God en stonden in de gunst bij heel het volk.*

Deze huizen waren bestemd voor twaalf of dertien mannen (soms vrouwen), of bedoeld om te groeien tot dit aantal was bereikt. De bewoners moesten al hun bezittingen afstaan of in ieder geval beloven bij hun overlijden alles aan het huis over te dragen. Verder dienden ze passende kleding te dragen en celibatair te leven. Ze aten gemeenschappelijk en hadden de verplichtingen van dagelijks misbezoek, biechtgang en bidden van de getijden. In Duitsland kwamen deze instellingen ook voor onder de naam van *Zwölfbrüderhaus*. In de akten werden hun bewoners aangeduid als *Zwelflinge* of met de Latijnse term *duodeni*.¹⁴⁸ Een beknopte definitie van apostelhuizen wordt dan: een Godshuis voor de opvang van twaalf oudere, arme personen of een daarvan afgeleid aantal. Dit huis was verbonden aan een klooster of kerk. De regels legden de nadruk op de religieuze verplichtingen van de bewoners, die niet mochten samenleven met een partner. Een negatief aanvullend criterium is dat nieuwe bewoners geen verplichting hadden om zich in te kopen door middel van een prove. Als hier sprake van is spreken we van een proveniershuis.

2.6.2 De ontwikkeling van apostelhuizen rondom kapittelkerken

De wortels van de apostelhuizen zijn al in de vroege middeleeuwen te traceren. De bisschoppen in de Karolingische periode onderhielden namelijk rond hun kathedralen een groep van armen, genaamd *matricularii*.¹⁴⁹ Deze groep van vaak twaalf arme personen kreeg onderdak en voeding van de bisschopskerk. In ruil hiervoor deden ze kleine werkzaamheden voor de kerk en waren ze aanwezig bij sommige diensten in de kerk. De grote kerkhervormer en bisschop Chrodegang van Metz (712-766) legde in zijn leefregels voor de kanunniken ook de religieuze verplichtingen van de *matricularii* vast.¹⁵⁰ Ze hadden voor een deel dezelfde religieuze verplichtingen als de kanunniken: koorgebed, voorlezing van tekst uit de Bijbel en het luisteren naar de preek. Regelmatig contact met een priester werd hen aanbevolen. Bisschop Chrodegang zag deze armen als een herinnering aan de apostolische Kerk. Dit was een Kerk van eenheid, want van armoede. Waar mensen samen in een huis woonden en de maaltijd deelden. Hij zag een grote overeenkomst tussen het leven van zijn *matricularii* en dat van de leden van de eerste christelijke gemeenschap van Jeruzalem.

Deze bisschoppelijke traditie van zorg voor de armen bleef ook later bestaan. Immers, in de tiende eeuw richtte het kapittel van Münster een *Zwölfmännerhaus* in op het grondgebied van de proost. De mannen kregen vlees, brood en bier uit het vermogen van het kapittel en op feestdagen kregen ze een geldbedrag. In 1151 stichtte bisschop Werner van Münster zelfs een tweede apostelhuis bij zijn domkerk. Mogelijk was dit een reactie op de ontwikkeling dat de kanunniken van domkerken juist het gemeenschappelijke leven verlieten en in eigen huizen gingen wonen.¹⁵¹

Een dergelijke reactie was ook te bespeuren in Luik. Rond 1200 is het gemeenschappelijke leven niet langer verplicht voor de kanunniken van het kathedrale kapittel van Sint-Lambert. Als een reactie hierop stichtte de kapitteldeken Gauthier een tweede kapittel, dat van Saint-Materne, om het koorgebed in de kathedraal te onderhouden. Dezelfde kapitteldeken stichtte op het grondgebied van de kathedraal een gasthuis, waarvan de broeders leefden volgens de regel van Augustinus. Aan het begin van de veertiende eeuw veranderde dit

145 Brussel, OCMW Brussel, H 819. Originele stichtingsakte of testament. Brussel, ARA, Rekenkamer, 46775. Kopie uit de achttiende eeuw met een vertaling naar het Nederlands. Bij de originele stichtingsakte behoort een vidimus van de bisschop van Kamerijk uit 1407.

146 Gooskens, 'Workhouses'.

147 Handelingen, 2, 44-47. Willibrordvertaling 1995.

148 Jankrift, 'Hospitäl und Leprosorien' (2008), p. 297.

149 Brodman, *Charity & Religion* (2009), p. 14.

150 Clausen, *The reform* (2004), p. 108-112.

151 Jankrift, 'Hospitäl und Leprosorien' (2008), p. 297-298.

gasthuis van Saint-Mathieu in de richting van de oudere *matricularii*. Het gasthuis kreeg als zwaartepunt de opvang van 36 vrouwen en twaalf mannen van simpele afkomst. Deze personen mochten niet getrouwd zijn en mochten niet bejaard zijn. Na intrede hoefden ze de drie kloostergeloftes van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid niet formeel af te leggen, maar ze moesten er wel naar leven. Verder kregen ze de verplichting religieuze kleding te dragen. Deze lekenbroeders – *famuli* of *familiairs* genoemd – hadden tot taak bij het koorgebed in het gasthuis aanwezig te zijn en de prior van het huis kon hen werk opdragen.¹⁵² Deze lekenbroeders hebben door de nabijheid van de bisschopskerk en hun aanwezigheid bij de koordiensten van het gasthuis wel overeenkomsten met de *matricularii*. Historicus De Spiegeler had dan ook moeite dit gasthuis in een bepaalde categorie te plaatsen en hij vond dat de lekenbroeders- en zusters veel weg hadden van de begijnen.

2.6.3 De kartuizers en apostelhuizen in Neurenberg

Aan het eind van de veertiende eeuw versnelde de ontwikkeling van de apostelhuizen zich in Duitsland (Neurenberg 1388) en in Engeland (Hull 1394). In beide gevallen ontstonden de initiatieven in samenwerking met de kartuizers.

In het jaar 1388 stichtte de rijke handelaar Konrad Mendel het Zwölf-Brüder-Haus in zijn woonplaats Neurenberg.¹⁵³ Dit apostelhuis lag tegen het door zijn broer Marquard gestichte kartuizerklooster. Buiten de missen in hun eigen kapel, de *Zwölfbotenkapel*, waren de oude mannen verplicht op zon- en feestdagen de kerk van de kartuizers te bezoeken. De stichting van het gasthuis met zijn eigen kapel had mede tot doel de grote stroom van bezoekers aan de kartuizers af te buigen.¹⁵⁴ De kartuizers hadden als strikte op contemplatie gerichte orde maar beperkte mogelijkheden om lekenbroeders op te nemen en het apostelhuis was een goed ventiel om de druk van de vele aanmeldingen te verminderen. Een derde broer fundeerde nog een godshuis in Neurenberg, maar dan voor acht arme dienstmaagden. In Neurenberg was hierdoor een samenhangend complex tot stand gekomen van twee godshuizen, een kapel en een kartuizerpriorij.

De statuten van het Zwölf-Brüderhaus uit 1388, die door de paus en het gemeentebestuur van Neurenberg in 1398 werden bevestigd, zijn bewaard gebleven en geven een goed beeld van de bedoelingen van de stichter. Een aantal basiselementen die later zouden terugkeren bij andere apostelhuizen was al aanwezig. Ten eerste dat het huis bedoeld was voor twaalf eerbare oude en zieke mannen, die niet meer door werk in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. In tegenstelling tot de latere apostelhuizen werd er geen minimumleeftijd vastgelegd. Twaalf en dertien inwoners komt allebei voor in de statuten. Mogelijk was het huis bedoeld voor twaalf broeders en een overste. Deze functionaris wordt genoemd in de statuten, maar er wordt niet bij vermeld hoe deze werd verkozen of aangesteld. Het apostelhuis was nadrukkelijk niet bestemd voor bedelaars en nietsnutten, maar voor eerbare mannen die altijd voor hun geld hadden gewerkt. De mannen moesten het burgerschap hebben van de stad Neurenberg. Ze mochten getrouwd zijn, maar hun vrouw en kinderen alleen bezoeken met toestemming van de overste van het huis. Feesten en feestmaaltijden met vrouw en familie waren verboden.

De religieuze plichten werden nauwkeurig van dag tot dag en van uur tot uur vastgelegd met vooral veel Onzevaders en Weesgegroeten. Iedere dag vóór en na de twee maaltijden baden de broeders een Onzevader en een Weesgegroet, in de vastentijd werd dit verdubbeld. Vóór de nonen baden de broeders ook nog eens vijf Onzevaders en Weesgegroeten in de kapel. Ze dienden iedere dag de missen in de gasthuiskapel bij te wonen. Daarna bezochten de broeders de dichtbij gelegen kerk van de kartuizers voor nog een mis. Ze bleven in die kerk voor de vespers en de vigiliën. In hun eigen kapel waren ze iedere avond aanwezig bij het

Salve Regina waarbij er twee antifonen werden gezongen. Verder baden ze iedere dag voor de overleden weldoeners van het apostelhuis. Daarbij kwam de maandelijks biecht bij een door de toezichthouder aangewezen biechtvader en ze gingen op alle grote feestdagen ter communie, inclusief Witte Donderdag, Pinksteren, Mariadag (15 augustus) en op de eerste Kerstdag. De priesters die nodig waren bij de kerkelijke rituelen in de gasthuiskapel kwamen van de nabijgelegen parochiekerk van St. Lorenz. Net zoals de scholieren trouwens die de gezangen deden en uit het psalterium voorlazen. De broeders werden ook begraven in de Lozenzkerche.

Er waren strenge regels op het vreedzaam samenleven en op het delen van alle inkomsten. Overtredingen hiertegen werden bestraft met uitzetting, waarbij in het midden werd gelaten hoe lang deze uitzetting zou duren. Kleinere overtredingen bestrafte de toezichthouder met stopzetting van het verstrekken van eten en drinken. De kleding was ook precies voorgeschreven en moet de broeders een kloosterachtig sober uiterlijk hebben gegeven. De bewoners kregen jaarlijks een nieuwe mantel die was gemaakt van donkere stof. Daaronder droegen ze een lang hemd dat ze ook van het huis ontvingen. De broeders hadden verder als taak het bidden voor het zielenheil van de stichter en zijn familie. Ieder jaar, op 7 september, moesten de broeders aanwezig zijn bij zijn jaargetijde in de gasthuiskapel voor een zielmis en een vigilie. Naast zijn grafzerk stak men vier kaarsen aan en over de zerk spreidde men een doek uit. Dat was gebruikelijk in de middeleeuwen, meestal stond dan op het doek het wapen van de stichter. De broeders baden bij de zerk vijftien Onzevaders en vijftien Weesgegroeten. Deze ceremonie moesten de broeders acht dagen van te voren bekend maken in alle kerken van Neurenberg, bij de vier bedelordes, de twee andere gasthuizen en in de St. Egidienkerche van de benedictijnen.

Het stadsbestuur van Neurenberg stelde de toezichthouder aan met de benaming van 'pfleger'. In ruil voor dit toezicht baden de broeders op Nieuwjaarsdag vijftien Onzevaders en vijftien Weesgegroeten voor het stadsbestuur. Daarnaast schonken zij aan de bestuurders wijn, brood en bekers. Het apostelhuis werd dus zorgvuldig ingebed binnen de stad Neurenberg, zowel binnen de kerkelijke als binnen de stedelijke structuur. Het toezicht viel helemaal toe aan het stadsbestuur, dat een toezichthouder aanstelde. De rechten van de nabijgelegen Lorenzkerche werden gerespecteerd, doordat de broeders hier naar de preek gingen luisteren en de priesters van deze kerk de missen in de gasthuiskapel opdroegen. Mendel bepaalde voorts dat de bewoners geen geestelijken mochten zijn: daardoor was het gasthuis niet bedreigend voor de kloosters in de stad.

Er zijn wel een paar verschillen met het latere apostelhuis van Anselmus Fabri in Breda. Zo geven de statuten nergens regels omtrent de werkzaamheden die de broeders verrichtten, wat Fabri juist belangrijk vond. Wel is bekend uit het huisboek met daarin informatie over de overleden bewoners van het gasthuis, dat de broeders later ambachten uitoefenden.¹⁵⁵ Een ander verschil is het verbod op bedelen, terwijl Fabri zijn oude mannen juist aanmoedigde rond te gaan met de bedelnap. Een laatste verschil tussen Neurenberg en Breda is dat in Breda de broeders al hun bezittingen schonken aan het huis. In Neurenberg was hier geen sprake van. Waarschijnlijk achtte Konrad Mendel dit nog niet nodig, omdat hij had bepaald dat nieuwe bewoners arm moesten zijn. Door het verbod op het aannemen van persoonlijke giften hadden de Neurenbergse mannen niets meer te schenken aan het huis. Vanwege de nadruk op het bidden en de andere religieuze taken, de kledingvoorschriften en het vreedzaam samenleven maakte het apostelhuis een kloosterachtige indruk. Een beeld dat

152 De Spiegeler, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège* (1987), p. 65-69 en p. 199.

153 Neurenberg, StadtAN, D9 B5. Ordnungsbuch Mendelschen Zwölf Brüderhaus, f. 2-16.

154 Voor dit zie: Fouquet, 'Zwölf-Brüder-Häuser' (2007), p. 51. Verder is het al genoemde Ordnungsbuch met de stichtingsakte als bron gebruikt.

155 Neurenberg, SN: www.nuernberger-hausbuecher.de (geraadpleegd op 2015-07-31).



5. Vanaf 1425 werden de overleden broeders van het Zwölf-Brüder-Haus te Neurenberg opgetekend in een boek, de zogenaamde Hausbücher. Op de afbeelding is hun kleding te zien en het type werk dat ze deden voor het huis. De afgebeelde broeder Hans overleed in 1414 en was werkzaam in de zagerij. (bron: <http://www.neuenerger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-1-r>)

we bij de latere huizen ook tegen zullen gaan komen. De verplichtingen voor broeders op het gebied van het bidden voor het zielenheil waren in tijd beperkt, maar waren wel in detail uitgewerkt. Een mooi ritueel was dat er bij het gedenken van een overleden broeder twee kaarsen werden aangestoken bij het graf van Konrad Mendel in de kapel van het apostelhuis. Hierdoor werd de overleden stichter even weer gekoppeld aan een pas overleden broeder en konden ze elkaar tot steun zijn.

In Duitsland kreeg het apostelhuis van Mendel een voorbeeldfunctie en andere rijke kooplieden namen later soortgelijke initiatieven. Zo kwam er kort na 1500 door toedoen van Matthäus Landauer een Zwölfbrüderhaus in combinatie met een Allerheiligenkapel in Neurenberg. In 1520 stichtte de Neurenbergse koopman Mulich eenzelfde soort huis in Lübeck, een stad waarmee hij handelscontacten onderhield.¹⁵⁶ In 1449 gebruikte een burger uit de Beierse stad Wunsiedel het huis van Mendel als voorbeeld voor een soortgelijke stichting en liet die door zijn landsheer goedkeuren.¹⁵⁷

2.6.4 De kartuizers en de apostelhuizen in Hull en Ewelme (Engeland)

In dezelfde periode waarin Mendel zijn apostolische initiatief nam, kwam er in Hull (Engeland) door toedoen van de familie De la Pole bij een kartuizerpriorij ook een gasthuis tot stand. Eerst woonden de armen in bij de kartuizers, maar dat was onhoudbaar. In 1394 kregen de dertien arme mannen en dertien arme vrouwen een eigen gebouw bij de priorij. De prior hield een vorm van toezicht op de rector van het huis en de geldkist van de bewoners van het gasthuis stond in het klooster.¹⁵⁸

Ongeveer vijftig jaar later stichtte William de la Pole met zijn echtgenote op hun landgoed in Ewelme een godshuis voor dertien arme oude mannen.¹⁵⁹ Het geslacht De la Pole kwam oorspronkelijk uit Hull, waar de familie zeer vermogend was geworden door de handel in Franse wijn en Engelse wol. De familie onderhield nauwe contacten met Brugge als centrale plaats voor de opslag van de wolvoorraad.¹⁶⁰ Door haar geld kwam de familie in beeld bij de koning en werd in 1385 zelfs opgenomen in de adel. De genoemde telg uit dit geslacht, William, werd na een oorlogscampagne in Frankrijk in 1431 opgenomen in de raad van de Engelse koning Hendrik VI. Na een aantal succesvolle diplomatieke missies gaf de koning hem de titel van Lord Chamberlain. Hij was nauw betrokken bij de bouw van Eton als dé favoriete stichting van de koning en hij schonk geld voor de bouw van de kapel.¹⁶¹



6. Grafmonument van Alice Chaucer in de kerk van Ewelme. Zij stichtte in 1437 een apostelhuis bij de kerk waar ze later werd begraven. De bewoners van dit huis bezochten dagelijks haar graf. (bron: Goodall, *God's House at Ewelme*, omslag)

De familie De la Pole besloot in het jaar 1437 een godshuis te stichten op het familielandgoed in Ewelme. De bouw van het complex, bestaande uit een kapel met gasthuis, werd vijf jaar later voltooid en de statuten van het godshuis werden vastgelegd rond het jaar 1450. Bij het godshuis kwam er een aantal jaren later een dorpschool voor arme kinderen uit de omgeving. Waarschijnlijk had de stichter ambitieuzere plannen met deze school, maar zijn weduwe Alice Chaucer (kleindochter van de beroemde dichter Geoffrey Chaucer) moest, nadat haar echtgenoot in het jaar 1450 was vermoord, de plannen terugschroeven.

Een aantal elementen die we in Neurenberg zagen, komt ook in Ewelme weer terug in de statuten. Deze statuten werden opgesteld in de jaren 1448-1450. De originele statuten zijn verloren geraakt en de oudst bewaarde tekstversie, door Goodall uitgegeven, dateert van 1480. Er zijn aanwijzingen dat deze versie dicht bij de originele statuten is gebleven.¹⁶² De dertien oude bewoners moesten arm zijn en altijd christelijk hebben geleefd, wat zou moeten blijken uit hun dagelijks gebed. Net als in Duitsland werd er geen minimumleeftijd gesteld. Bij ieder van de zeven gebedsstonen van het koorgebed gingen ze naar de kapel voor de gebeden: in ieder geval drie Onzevaders en Weesgegroeten. Tussendoor was er om negen uur in de ochtend nog een mis in de kapel. Na de mis en nogmaals in de avond bezochten de broeders de graftomben van de ouders van Alice Chaucer en haar eigen graftombe. Jaarlijks kwamen daar nog de jaargetijdenverplichtingen voor deze personen bij. Bijzonder was dat de bewoners ook moesten

156 Fouquet, 'Zwölf-Brüder-Häuser' (2007), p. 53.

157 Fouquet, 'Zwölf-Brüder-Häuser' (2007), p. 43.

158 'Hospitals: Hull', *A History of the County of York: Volume 3* (1974), p. 310-313, URL: www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=36298 Datum van raadpleging: 9 april 2010.

159 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 28-31.

160 Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee* (2010), p. 242.

161 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 8-10.

162 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 214-219.

bidden voor het zielenheil van de Engelse koning. Dit element, bidden voor de landsvorst, zal ook bij de in Brabant gestichte apostelhuizen terugkeren.

De leiding van het huis was in handen van een priester, die meester werd genoemd. Hij werd ondersteund door een andere priester, die schoolmeester was. Daarnaast werd er een zogenaamde 'minister' gekozen uit de oude mannen, die leiding gaf aan de dagelijkse zaken en fouten doorgaf aan de meester. De meester moest zelf een voorbeeldig leven leiden en hij had absoluut gezag. Hij moest erop toezien dat de mannen vreedzaam samenleefden. Als ze het huis zonder toestemming voor meer dan een uur verlieten, werden ze streng gestraft. Ze konden dan namelijk hun gebeden niet doen en zouden in de boze buitenwereld de puurheid van hun devotie verliezen. Binnen dit strakke kloosterachtige regime pasten kledingvoorschriften: ze droegen een tabberd met een rood kruis midden op de borst en een kap over hun hoofd.

In tegenstelling tot Neurenberg was er geen absoluut gebod om alles gemeenschappelijk te hebben. Binnen bepaalde grenzen mochten broeders een inkomen hebben, buiten hun gasthuisproeve. Na hun dood kwamen alle bezittingen wel aan het huis. Net als in Neurenberg mochten de mannen niet uit bedelen gaan en het was niet toegestaan te gaan werken voor iemand van buiten het apostelhuis.

Ewelme paste in de strategie van de adellijke familie De la Pole, die bewust grafmonumenten plaatste om de macht en het aanzien van het geslacht te bevestigen. In Ewelme kwamen grafmonumenten voor de familie Chaucer en in Wingfield stichtte de familie De la Pole een college voor de huisvesting van priesters en choralen bij de parochiekerk. In deze kerk waren leden van de aan hen gelieerde familie Wingfield begraven en het college symboliseerde de band tussen de twee families.¹⁶³ Daarnaast onderhield de familie banden met de kartuizers van Hull, omdat in de kloosterkerk de De la Pole's werden begraven. William de la Pole, de echtgenoot van Alice Chaucer, werd bijvoorbeeld, nadat hij was vermoord, in hun klooster begraven. In 1462 kwam Alice met de prior van het klooster tot overeenstemming over nieuwe memoriediensten. Deze diensten bestonden uit uitdelingen aan de armen van brood, vis en bier. Daarnaast kreeg het klooster twee stenen beelden van Alice en haar man William.¹⁶⁴

Veel zaken bij het huis in Ewelme duiden op beïnvloeding vanuit de kartuizers: bijvoorbeeld de architectuur en indeling van het huis in Ewelme. Net als de kartuizers woonden de bewoners van het godshuis ieder apart in een klein huisje rond een binnenhof. De gebedsverplichtingen voor de bewoners waren, vergeleken met andere gasthuizen in Engeland uit die periode, bijzonder streng. De bewoners moesten iedere dag 39 Onzevaders bidden, 177 Ave Maria's en zeven keer het Credo. In de publicatie van Richmond over Ewelme duidde deze historicus de bewoners aan als wereldse kartuizers.¹⁶⁵ De stichteres hoopte dat de oude mannen zich in hun eigen kamer buiten de verplichte gebeden om, net zoals (de niet door haar genoemde) kartuizer monniken, zouden overgeven aan religieuze gedachten en gebeden.

In het slotstuk van de statuten spreekt zij de hoop uit dat de oude mannen in de hemel zullen komen, omdat Christus heeft beloofd dat allen die 'arm in geest' zijn, daar zullen komen.¹⁶⁶ In het beginstuk van de statuten had ze al aangegeven dat alle christenen die de goddelijke erediensten goed onderhielden en aan naastenliefde deden bij het laatste oordeel zouden worden gered. De broeders in haar apostelhuis gaven hierbij het goede voorbeeld door een leven te leiden dat was afgeleid van de kartuizer monniken. Het Huis van God in Ewelme ademt de geest van de kartuizers, maar verder is het de wereldlijke geestelijkheid die de leiding heeft. De meester van het huis is een priester, die de leiding heeft en de bewoners het goede voorbeeld geeft.

Een bestaande apostolische zorgtraditie kreeg onder impuls van de kartuizers aan het einde van de veertiende eeuw in Duitsland en Engeland een nieuwe invulling. Net als de priorijen van de kartuizers telden deze apostelhuizen twaalf plus één broeders. De kartuizers konden hierdoor toch invulling geven aan de monnikentraditie van armenzorg, maar dan

los van hun priorijen. Daarnaast konden ze op deze manier een alternatief bieden aan personen die lekenbroeder of donaat wilden worden in hun priorijen. Belangrijk was dat hun eigen afgesloten solitaire leefwijze niet werd aangetast. In hun eigen priorijen was geen plaats voor de opvang van behoeftigen, want dat zou hun strenge leven van bidden en meditatie te veel verstoren. De zorg voor de armen en zieken zou dan in de handen hebben moeten komen van lekenbroeders, maar de statuten beperkten juist de instroom van lekenbroeders en donaten.¹⁶⁷ Bij beide huizen was er een band met de parochieschool. In Neurenberg zongen de scholieren in de gasthuiskapel, net als in Ewelme. In Ewelme was de parochieschool zelfs onderdeel van de stichting en er tot op heden onverbrekelijk mee verbonden. De familie De la Pole sloot hier aan bij een sterke Engelse traditie om armenzorg en onderwijs met elkaar te verbinden. Een traditie die ook in Parijs rondom de universiteit aanwezig was waar studentencolleges gekoppeld werden aan godshuizen.¹⁶⁸

Rond 1500 liet de Engelse koning Hendrik VII zich inspireren door Ewelme en stichtte een soortgelijk huis bij de abdij van Westminster in Londen. Dit godshuis was bestemd voor dertien oude mannen van boven de vijftig jaar uit de koninklijke hofhouding. Ook hier waren er weer uitgebreide voorschriften voor gebed: het bezoek aan drie missen per dag, avondgezing en gebeden. Van de mannen werd verwacht dat zij iedere middag drie uur bestemden voor contemplatie en gebed. Het godshuis van Westminster kan hiermee ook een apostelhuis worden genoemd. De stichting van de koning moet worden gezien in samenhang met het koninklijke mausoleum in de kerk van de abdij. Het toezicht op het apostelhuis viel toe aan de abt van het benedictijnenklooster van Westminster.¹⁶⁹ In deze periode was John Islop abt en hij was tevens lid van de Raad van de koning. Hij moet een grote invloed hebben gehad op de keuzes van Hendrik VII. Rond het Engelse koningshuis en direct vanuit het Engelse koningshuis ontstonden dus apostelhuizen die deels hun zielenheil bevorderden, maar tevens als rolmodellen dienden voor een waarlijk christelijk leven voor leken. Van de kartuizers van Hull sprong een traditie over naar de benedictijnen in Londen.

2.6.5 Een apostelhuis in Arnhem in 1401

Meester Jan van Arnhem, kanunnik van Sint-Pieter te Utrecht, introduceerde in 1401 waarschijnlijk het apostelhuis in de Nederlanden. Het is niet helemaal zeker dat dit gasthuis een apostelhuis was, omdat de statuten niet bewaard zijn gebleven en we het moeten doen met indirecte gegevens. Jan van Arnhem onderhield nauwe banden met Geert Grote en hij zou zelfs zijn bekering hebben beïnvloed. Hij stelde zijn woonhuis in Arnhem aan de Rhijnstraat voor de inrichting van een godshuis beschikbaar en doneerde verschillende goederen en inkomsten. Het toezicht op dit huis gaf hij in handen van twee schepenen van de stad en de priors van het Windesheimklooster Mariënborn en het kartuizerklooster van Monnikhuizen. Deze vier moesten samen een bestuurder (*procurator*) kiezen uit de burgers van Arnhem.¹⁷⁰

163 Zie: 'Colleges: Wingfield', *A History of the County of Suffolk: Volume 2* (1975), p. 152. URL: www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=37947 Datum van raadpleging: 28 januari 2012.

164 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 273-277. Tekstuitgave van de overeenkomst.

165 Richmond, 'Victorian values' (2001), p. 228. Hij verwijst naar punt 10 uit de statuten. Goodall, *God's House at Ewelme* (2001) p. 230 uitgave van de tekst. 10: *Also we woll and ordeyne that the seyde minister and his successours and every of the seyde pore men and their successours have and holde a certeyn place by them self within the seyde howse of almesse that is to sayng a lityl howse a Cell or a Chambir with a chemeney and othir necessarijs in the same. In the whiche every of them may by hym selfe ete and drynke and rest and sum tymes among attende to contemplacion and prayoure.*

166 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 255. *that aftyr the state of this dedley lyfe they mowe com and inhabite the howse of the kyngdome of heven. the which with our lordes mouth is promysed to all hem the which bene pore in spirit. so be yt.*

167 Zie voor deze materie: F. Gooskens, 'Curialists, Carthusians and Hospitals' (2013).

168 Gabriel, *Student life in Ave Maria College* (1955).

169 Fox, *The Royal Almshouse of Westminster* (2012), p. 52-74.

170 Arnhem, GA, Gasthuizen, inv. nr. 23 fol. 1r-6r datum 1401-12-23.

De hertog van Gelre gaf het huis bescherming. Een priester las vier maal per week een mis in de kapel van het gasthuis. In 1407 werden het godshuis en de daarbij horende kapel gewijd.¹⁷¹ In de eerste jaren is er sprake van twee huismeesters die het huis besturen. Vanaf 1442 treedt in de akten een priester naar voren als provisor (procurator) van het Sint-Petergasthuis.¹⁷²

Volgens de stichtingsakte was Jan van Arnhem er niet aan toegekomen zelf statuten op te stellen. Uit de akte is niet veel meer op te maken dan dat het een gasthuis was voor de opvang van armen en zieken.¹⁷³ Het staat vast dat we hier met een godshuis te maken hebben, omdat het een gewoon woonhuis is waarin de armen en zieken gingen wonen. Deze kleine schaal duidt niet op een gasthuis met daaraan verbonden een geloofsgemeenschap die voor de armen zorgde, maar wel op een godshuis. Het huis had in ieder geval een beperkt aantal plaatsen, want later kochten burgers uit Arnhem extra plaatsen voor de armen in dit huis.¹⁷⁴ Daarnaast is er het toezicht vanuit de kartuizers, aangevuld door Windesheim, een toezicht dat we ook in Neurenberg en Hull zagen. Het toezicht vanuit een kartuizer en Windesheimklooster en de nauwe band tussen stichter en Geert Grote duidt erop dat dit Arnhemse huis een apostelhuis was. Jan van Arnhem onderhield goede banden met de kartuizers, want een kist met stukken over het nieuwe huis bleek na zijn overlijden in de kartuis te Utrecht te staan.¹⁷⁵ De naamheilige Petrus kan echter te maken hebben met het Sint-Pieterkapittel te Utrecht waarin Jan van Arnhem als kanunnik functioneerde.

Het bestuur van alle gasthuizen in Arnhem ging in 1488 over naar twee vertegenwoordigers van de schepenen en twee vertegenwoordigers van de gilden. Rond 1500 veranderde de stichting geleidelijk in een proveniershuis als burgers voor zichzelf of voor armen plaatsen (proven) gaan kopen in het huis.

2.6.6 Nieuwe apostelhuizen in Leuven en Brussel

In de steden Leuven en Brussel kwamen er in de eerste helft van de vijftiende eeuw meer apostelhuizen. Van banden met de kartuizers is niets meer te bespeuren. Het toezicht kwam hier veel meer te liggen bij bestaande kapittelkerken en het stadsbestuur.

Een eerste huis uit deze groep was het in 1422 te Leuven gestichte Twaalf Apostelenhuis. De oprichter hiervan was Petrus Heimen, magister in de vrije kunsten en afkomstig uit een toonaangevende Leuvense familie. Uit zijn titel kunnen we opmaken dat hij geestelijke was en een universitaire basisopleiding had gehad. Helaas zijn de originele statuten verloren gegaan, maar door gegevens uit de literatuur is hier toch wel een beeld van te reconstrueren.¹⁷⁶ Heimen had in zijn testament een groot huis aan de Verstaat beschikbaar gesteld voor de huisvesting van twaalf oude mannen onder het toezicht van een inwonende priester. Deze arme personen kwamen bij voorkeur uit de familie van de stichter. Het toezicht legde hij bij vier *momboirs*: twee afkomstig uit de schepenen, één lid werd benoemd door zijn familie en één door de deken van Leuven. De rentmeester werd voor het leven benoemd door de schepenen. De bewoners kregen wekelijks een bedrag van drie stuivers om van te leven, maar werden ook geacht voor hun levensonderhoud te bedelen. Aanvullende inkomsten van de bewoners uit werkzaamheden gingen naar het huis. De overgeleverde details duiden ook in de richting van door kloosters geïnspireerde statuten. Zo was daar de kleding: de bewoners droegen grijze mantels met een blauwe omslag. Op Witte Donderdag gingen de bewoners naar twee omliggende abdijen (Vlierbeek en Park) voor de voetwassing en ze kregen daar brood met haring mee voor de terugweg.¹⁷⁷ Volgens Cuvelier stonden ze onder een streng regime, maar materieel waren ze, vergeleken met de andere huizen in Leuven, goed verzorgd door de vele geschonken goederen en landerijen. Twee van de drie indicatoren (aantal bewoners, band met een klooster of kerk) duiden samen met de naam van de instelling in de richting van een apostelhuis. Omdat de originele statuten verloren zijn gegaan kan er niet veel

worden gezegd over de religieuze verplichtingen van de bewoners ten opzichte van gebed en kerkbezoek. De armoede- en de bedelverplichting wijzen op een kloosterachtige inspiratie. Conclusie: zeker een godshuis en waarschijnlijk een apostelhuis.

Zeven jaar later, in het jaar 1429, kwam in Brussel het Calvariegasthuis tot stand, dit keer voor zeven oude mannen van boven de tachtig jaar oud. Als dit soort hoogbejaarde mannen niet meer te vinden was in Brussel mochten het ook andere zieke oude mannen zijn. Dit godshuis lag onder aan de trappen die naar de Sint-Goedelekerk voerden en de stichter was de Brusselaar Gielis van den Berghe.¹⁷⁸ Opvallend was zijn sterke band met de kerk van Sint-Goedele. Bij het aannemen van nieuwe bewoners moesten de momboirs van het Calvariehuis zich laten adviseren door de pastoor van deze Brusselse kerk. De kandidaat-bewoners moesten goede christenen zijn, die altijd naar de geboden van de Kerk hadden geleefd. De religieuze verplichtingen van de oude bewoners werden voorts minutieus vastgelegd. Het was verplicht om iedere dag een mis te bezoeken en tijdens de zeven getijden moesten er ook iedere keer zeven Onzevaders en zeven Weesgegroeten worden gebeden. Daarnaast kregen de broeders van het Calvariegodshuis de plicht twee keer per week uit bedelen te gaan in Brussel en op zon- en heiligendagen bedelden ze in de kooromloop van de Sint-Goedelekerk. Gielis van den Berghe gaf zeer precieze aanwijzingen hoe zijn geld moest worden besteed. Zo mochten de broeders drie varkens per jaar aanschaffen en voor anderhalve gulden hun kleren wassen. Voorts moesten ze uit de goederen wekelijks dertien roggebroden verdelen onder Brusselse kloosters, de vijf kluisenaressen, de gevangenen, de zieken van Schaarbeek en de huisarmen. Jaarlijks was er geld voor één goede maaltijd van de vier momboirs, hun klerk, de pastoor, de oudste klerk van de stad en een erfgenaam van Gielis. Tijdens deze maaltijd moesten aan de bewoners de statuten worden voorgelezen en uitgelegd. Opvallend is dat er in de statuten geen formele rol is weggelegd voor het Brusselse stadsbestuur. Wel gaf het stadsbestuur zijn goedkeuring aan de stichting en daarom was de oudste stadsklerk jaarlijks aanwezig in het huis en dineerde hij met de momboirs en de pastoor. Een andere zaak die opvalt, is dat de statuten op geen enkele wijze richtlijnen geven voor het bidden voor het zielenheil van de stichter. Door zijn nauwe band met de Sint-Goedelekerk en de vele religieuze verplichtingen valt het Calvariegodshuis binnen de definitie van een apostelhuis. Het getal van twaalf personen was teruggebracht tot zeven bewoners, zonder dat hiervoor een verklaring werd gegeven.

Vervolgens stichtte in 1439 de rijke Leuenaar Jan Keyenoeghe nog tijdens zijn leven in een huis in zijn woonplaats een godshuis voor mannen van 55 jaar en ouder. Dit huis kreeg soms de naam mee van de Heilige Drieuldigheid, maar werd door de bevolking *Het huis van De Zeven Slapers* genoemd naar de zeven bewoners.¹⁷⁹ Deze naam zou kunnen verwijzen naar een gemakkelijk leventje, maar ook naar de legende van de zeven mannen die in een grot te Efeze in slaap vielen. In deze legende werden de mannen pas na 196 jaar wakker als heiligen met een aureool rond hun hoofd. Ze dachten zelf dat ze maar één nacht hadden geslapen.

171 Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis* (1996), p. 91 en 148.

172 Arnhem, GA, Inventaris gasthuizen en gilden Arnhem, regest 77. In 1430 nog twee huismeesters. Regest 108. In 1442 voor het eerst sprake van een priester als provisor: Gerrit Smalevelt. Regest 155. In 1457 traden twee huismeesters en een priester op als provisor. Regest 232. In 1500 trad een priester op als provisor en was er ook een huismeester.

173 Arnhem, GA, Gasthuizen, inv. nr. 23 fol. 1v.: *een hospitaal ende een geestelyck huys voor die armen ende die siecken t' ontfangen ende te vueden*.

174 Arnhem, GA, Inventaris gasthuizen en gilden Arnhem, regest 232 en 233.

175 Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis* (1996), p. 98-99. Zie ook: GA Arnhem, Inventaris gasthuizen en gilden Arnhem, regest 44 (6 april 1407); Gaens, 'Van de woestijn naar de stad' (2008), p. 98-99.

176 Servranckx, *Mémoire historique* (1995), p. 88-91; Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid* (1883), p. 300-301. Cuvelier, *Inventaire* (1933), p. LXXXVIII-LXXXIX; Marx, *Charity in medieval Louvain* (1936), p. 60-66.

177 Auge, 'Sakral-religieuze Aspecte' (2007), p. 90. De voetwassing staat genoemd in de statuten van de zusters van de H. Geest op Witte Donderdag. Met verwijzing naar verdere literatuur.

178 Brussel, OCMW Brussel, H 941 originele stichtingsakte. Brussel, RAA, Archief Sint-Goedele nr. 10641-10642. Afschriften van de statuten uit de zeventiende eeuw op papier.

179 Cuvelier, *Inventaire* (1933), p. LXXIX-LXXXX. Leuven, RAL, afdeling 68/1-2 (gasthuizen) inv. nr. 5569 en 5573. Het nummer 5573 is een afschrift uit 1660 van de originele statuten uit 1439. Hier zijn zaken in aangepast.

gheue sal En vredelinc en fœdelinc en manerlic
leue en verkerre deen mette anden sonder malan
deze te store te slaen en te vdringhen oft enighe
meswonde te doene oft yet te wvutene oft enighe
onhoesthe ombehoerlic. oft ontemelinc woorde te
gheue mar bliue en leue in wvitate en oetmoede
lic in bruerlikez minne En waert dat hae enich
mide voerf dnghe oft ander sine mesade oft hem
ontghinghe die soude daer aff gherozigeet werde
als nader gheghentheit vand misdaet die daer
toe behore sal En dat si niet en seke moghen gaen
in enighe tuerne oft in enighe stat bute den huy
se voerf om hae ghelt te vvaen noch anders sine
moghe gaen dincke mar wilt hem vernat oer
sacinc te eten of te dincke gheue om gods wille
so moghe si gaen tez oersame plaetsen sonder
aeghelist

iii
Tem en selen die voerf manne int voerf huys wo
uende gheen gaste van hae maghe oft vruende
aldaer moghe bezberghe mer des nachtes te bli
uen noch oer gheen vruude in hae. amez hou
den oft late vruachte noch tot hae tafelen
setten sonder aeghelist

ii
Tem selen si bi rade van hae prothaen hem
stelle en sate dicwile te biechte te gaen te min
ten alle hae eens te heplighe saamete te gaen
en dat oetmoedelinc tonckone als dat goede kefte

7. Blad uit de statuten van Het Huis van de Zeven Slapers in Leuven. Dit apostelhuis werd in 1439 gesticht door Jan Keyenoeghe. (bron: RAL, Rijksarchief Leuven, 68/1-2 inv. nr. 5569)

Voor het toezicht op het huis vertrouwde Keyenoëge vooral op het Leuvense stadsbestuur en hij stelde het toezicht in de handen van de vier rentmeesters van de stad Leuven. Zij mochten ook nieuwe bewoners uitkiezen, die altijd christelijk hadden geleefd, maar na een lang arbeidzaam leven tot armoede waren vervallen. Net als in het Calvariegodshuis moesten de bewoners door de week bedelen in de stad en op zon- en feestdagen in de parochiekerk van Sint-Pieter. De munten die ze in de kerk kregen werden opgeborgen in een speciaal busje. Daarnaast werden ze dagelijks verwacht voor het bijwonen van de mis in de parochiekerk en dienden ze daar vaak te biecht te gaan. Tenslotte moesten ze tijdens de getijden Onzevaders en Weesgegroeten bidden. Iedere dag, voor het slapen, was er een verplicht gebed waarin ze God moesten bedanken en bidden voor het zielenheil van de hertog en de hertogin van Brabant, zijn hertogelijke raad, de stad Leuven, de stichter, de vier momboirs en alle andere overledenen.

Het testament van deze Leuvense vrijgezel uit 1460 is bewaard gebleven. Buiten de vele goede doelen hoefde hij alleen wat geld te reserveren voor zijn dienstmaagd Maria en een familielid met de naam Walterus. Opvallend was zijn nauwe band met de Leuvense Sint-Pieterskerk. In deze kerk werd Keyenoëge rond 1460 begraven en had hij zijn jaargetijden die werden gebeden door de kapelaans en de kanunniken.¹⁸⁰ Hij gaf nog cijzen aan de Maria-broederschap in die kerk, onder meer voor een jaarlijkse mis voor de hertog van Brabant en Bourgondië op 13 december. Daarbij stelde hij middelen beschikbaar voor nog een dagelijkse mis aan het Maria-altaar in dezelfde kerk. Hij had een warm hart voor de Leuvense armen en gaf cijzen aan de Heilige Geesttafel, het Grote Gasthuis en de Leprozerie, meestal met de voorwaarde hem in hun gebeden te gedenken.

Door de nauwe band met de Sint-Pieterkerk en de vele religieuze verplichtingen in deze zelfde kerk valt het huis onder de criteria van een apostelhuis. Net als het Calvariegasthuis telde het huis slechts zeven bewoners. Ook hier wordt de keus voor zeven bewoners door de stichter niet met argumenten onderbouwd. In de statuten wordt zelfs geen absoluut getal vastgelegd en het aantal van zeven bewoners lijkt in de praktijk tot stand te zijn gekomen.

In de onderstaande tabel worden de verschillen en overeenkomsten tussen de apostelhuisen uit de regio Brussel-Leuven kort samengevat. Deze vergelijking is gemaakt op basis van de statuten. Alleen voor het Leuvense Apostelhuis zijn de statuten niet bewaard gebleven en moeten we het doen met gegevens uit de historische literatuur.

¹⁸⁰ Leuven, RAL, afdeling 68/1-2 (gasthuizen) inv. nr. 5570 en 5571. Testament dd 1460-04-05. Idem, inv. nr. 5572 Codicil d.d. 1460-05-14 bij zijn testament met extra geld voor een dagelijkse mis in de Sint-Pieterskerk.

Tabel 1: Vergelijking statuten apostelhuizen in Neurenberg, Brussel en Leuven.

	Neurenberg Z. Bruder 1388	Apostelh. Leuven 1422	Calvarie Brussel 1429	Zeven Slapers Leuven 1439
Geslacht	Man	Man	Man	Man
Aantal bewoners	12	12	7	7 (niet in statuten)
Leeftijd	oud		80	55
Band met klooster/parochiekerk	✓ (kartuizers)		✓ (Sint-Goedelekerk)	✓ (Sint-Pieterskerk)
Lezen gebeden en misbezoek	✓	✓	✓	✓
Geen aanschaf prove	✓	✓ (voor arme personen)	✓	✓
Bidden voor zielenheil stichter	✓			✓
Bidden voor zielenheil landsheer	-			✓
Bidden voor stadsbestuur	✓			✓

✓ = Wordt bevestigd door bron.

Wel blijven alle huizen de basiselementen delen. Ze zijn primair gericht op de waardige armen uit de regio, die bij hun intrede afstand doen van al hun bestaande en toekomstige bezittingen. Bij hun overlijden werd dit bezit gemeenschappelijk eigendom. Het zich inkopen door de aanschaf van een prove was echter niet nodig.

Formele banden tussen deze gasthuizen en de omliggende kloosters van norbertijnen en reguliere kanunniken (Roodklooster en Groenendaal) waren niet terug te vinden. De enige uitzondering was het in 1422 gestichte apostelhuis te Leuven, waar de bewoners jaarlijks twee omliggende kloosters bezochten voor een rituele voetwassing. Het was echter onduidelijk uit welke periode dit gebruik stamde en of de stichter het zelf had ingesteld. Tot een formele rol in het toezicht door priors of abten van omliggende kloosters zoals in Hull en Arnhem kwam het hier niet. Het Leuvense Zeven Slapershuis en het Brusselse Calvarieberghuis werden gekoppeld aan een naburige parochie- en kapittelkerk. In deze kerk bezochten ze iedere dag de mis en ontvingen er de sacramenten. Hierdoor sloten ze aan bij de oude traditie om apostelhuizen te koppelen aan kapittelkerken. Dit kan een relatie hebben gehad met de ombouw van zowel de Sint-Pieterskerk als de Sint-Goedelekerk naar de nieuwe gotische bouwstijl in deze periode.¹⁸¹ De Sint-Pieterskerk werd tussen 1410 en 1443 afgebroken en opnieuw gebouwd in de gotische stijl. De werkzaamheden rondom de Sint-Goedelekerk liepen bijna de hele vijftiende eeuw door tot 1475. Bij alle pracht en praal van de nieuwe kerk werd een boodschap van nederigheid, gebed en armoede ook raadzaam geacht. Deze relatie tussen kerkbouw en het stichten van apostelhuizen zal later in deze studie meermaals terugkeren.

De apostelhuizen van Neurenberg en Ewelme waren duidelijk gekoppeld aan een funeraire traditie van de stichterfamilie. Stichter Konrad Mendel liet zich begraven in het apostelhuis en in Ewelme moesten de broeders ook de graven bezoeken van de familie De la Pole en Chaucer. In de statuten van deze twee huizen ligt de nadruk op de religieuze verplichtingen van de bewoners en minder op werken en bedelen. Bij het Brusselse huis en het Leuvense Zeven Slapershuis werd juist nadrukkelijk bepaald dat de bewoners moesten bedelen voor hun geld en dat aanvullend werk nodig was. Bij deze huizen waren de gebedsverplichtingen voor het zielenheil van de stichter minimaal. Bij het Calvarieberghuis ontbraken die zelfs helemaal en de bewoners van het Zeven Slapershuis hoefden in de avond slechts een Onzevader en Weesgegroet uit te spreken voor alle weldoeners, waaronder de stichter. Een interessante overeenkomst tussen het Zeven Slapershuis en Ewelme is het gebed voor de landsvorst. Daaruit blijkt dat belang werd gehecht aan de verbondenheid tussen de landsheer en zijn onderdanen.

2.7 Conclusie

In de dertiende en veertiende eeuw wordt het godshuis het dominerende type gasthuis in de steden. Traditionele gasthuizen konden worden omgevormd tot een godshuis of ze konden nieuw gesticht worden. In deze godshuizen leefde een beperkt aantal ouderen – vaak twaalf of dertien – bij elkaar in een huis met wat dienstpersoneel. De stichters van de nieuwe godshuizen konden burgers van de stad zijn of geestelijken.

De godshuizen hadden soms een sterke religieuze invalshoek. Dit gold zeker voor de godshuizen die werden gesticht voor bejaarde geestelijken. Daarnaast hadden godshuizen in de zuidelijke Nederlanden hun wortels in de begijnenbeweging en waren ze ontstaan uit begijnenconventen. Daar waren ook toonaangevende bisschoppen, zoals Walter Marvis van Doornik in de dertiende eeuw en Jan Tserclaes van Kamerijk in de veertiende eeuw, actief met het stichten en reguleren van gasthuizen en godshuizen.

Binnen de Kerk was er sinds de Karolingische periode een traditie geweest om apostelhuizen te stichten voor arme personen. De bewoners van deze huizen participeerden in de eredienst van de bisschopskerk en functioneerden als apostolisch levende rolmodellen voor de kanunniken en andere geestelijken die aan de kathedraal waren verbonden. In Duitsland bleef dit een lang bestaande traditie. De apostelhuizen behoren tot de groep van de godshuizen, maar vallen daarbinnen op door de extra eisen aan de religieuze plichten, het apostolisch leven en het afstaan van het bezit.

In de veertiende eeuw herleefde deze traditie in de kringen van de kartuizers. Zij wisten rijke burgers en geestelijken aan zich te binden en een apostelhuis te stichten. De kartuizers konden hiermee hun plicht tot armenzorg invullen en opvang geven aan leken die een leven wilden leiden zoals hun lekenbroeders. De stichters konden zo aansluiten bij het hoge ideaal van de kartuizers en de arme bewoners van de huizen konden worden ingezet bij het bidden voor hun zielenheil. Voor en rond 1400 verschenen deze huizen in Neurenberg, Hull, Ewelme en Arnhem. Tussen 1425 en 1450 verrezen er ook apostelhuizen in Leuven en Brussel. De arme bewoners van de huizen bezochten de missen in de nabijgelegen kapittelkerken en bedelden om extra inkomsten. Deze huizen waren verbonden met de kapittelkerken in deze steden en de inwoners moesten rolmodellen zijn voor de gewone parochianen en de kanunniken. Verderop in deze studie zullen we zien in hoeverre de stichting van apostelhuizen in Brabant invloed had op de stichting van het gasthuis van Fabri in Breda.



8. Zitting tijdens het Concilie van Konstanz van paus Johannes XXIII met geleerden, bisschoppen en kardinalen. In 1417 kwam met de pauskeuze van Martinus V het Westers Schisma tot een einde. Vanaf het jaar 1378 waren er twee pausen tegelijk geweest in Rome en Avignon. In de jaren na 1409 en na het Concilie van Pisa waren er zelfs drie pausen. Anselmus Fabri was lid van de diplomatieke vertegenwoordiging van de hertog van Brabant in Konstanz. (bron: kroniek van Ulrich Richental, Wikipedia)

3. De situatie van de Kerk in de vijftiende eeuw en de roep om hervorming

3.1 Inleiding

In een Franstalig overzichtswerk van de kerkgeschiedenis wordt opgemerkt dat het woord hervorming nooit vaker werd gebruikt dan in de eerste helft van de vijftiende eeuw.¹⁸² Dit was precies de periode waarin de Kerk veel problemen had door de verdeeldheid aan de top. Eerst zullen de problemen rondom de paus worden geanalyseerd en alle andere misstanden in de Kerk. Hiertegen kwam in de Nederlanden een tegenbeweging op gang onder de naam van Moderne Devotie. Daarna zal het begrip hervorming worden uitgelegd en de wijze waarop vier beeldbepalende denkers dit begrip aan het einde van de middeleeuwen invulden. Deze beeldbepalende denkers waren tijdgenoten van Anselmus Fabri en twee van hen – Nieheim en Kues – moet hij persoonlijk hebben gekend en misschien was hij zelfs bevriend met hen.

Het is nodig om de historische achtergrond van deze periode te schetsen. Anselmus Fabri en andere personen uit zijn netwerk moesten vaak keuzes maken om te bepalen waar ze bij hoorden. Dit kon een keuze zijn tussen verschillende pausen: op een gegeven moment waren er drie pausen tegelijk. Daarnaast waren er de verwickelingen in hun thuisregio. Voor Fabri en andere personen uit zijn netwerk was dat het hertogdom Brabant. De Bourgondische hertogen namen bijvoorbeeld in deze periode de macht in Brabant over. Maar Fabri moest ook rekening houden met de groeiende machtspositie van de graven van Nassau, die steeds meer gebied rond Breda onder controle kregen. Tenslotte was Brabant nog verdeeld tussen twee bisdommen: Kamerijk en Luik. Duidelijk zal worden dat Fabri c.s. steeds meer naar het bisdom Luik gingen kijken en daar invloed probeerden te verwerven.

3.2 Het Westers Schisma

Anselmus Fabri van Breda maakte carrière aan de curie in Rome tussen de jaren 1402 en 1449. De paus van Rome en zijn personeel stonden voor een grote uitdaging aan het begin van deze periode, want er waren tussen 1378 en 1417 twee pausen tegelijk: een paus in Rome en een paus in Avignon. Dit probleem van de twee pausen wordt aangeduid met de term Westers Schisma. Het Concilie van Pisa probeerde in 1409 tot een oplossing te komen door een nieuwe paus te kiezen (Alexander V), maar omdat de andere twee pausen weigerden op te stappen, verergerde het probleem alleen maar en waren er gelijktijdig drie pausen. Deze situatie zou pas worden opgelost toen het Concilie van Konstanz in het jaar 1417 een nieuwe paus koos in de persoon van Martinus V en de andere pausen afzette. Deze twee concilies waren vooral gericht op het herenigen van de Kerk onder één paus. De delegaties kwamen daarom bijna niet toe aan hun andere taak: het op gang brengen van hervormingen binnen

¹⁸² Delaruelle, Labande, Ourliac, *L'Eglise au temps du Grand Schisme* (1964), p. 883.

de Kerk. Een derde concilie, het Concilie van Bazel (1431-1449), kon wel komen met maatregelen op het gebied van kerkhervorming. Het concilie verordonneerde dat regelmatig bisschoppelijke synodes gehouden moesten worden en beperkte de benoemingsrechten van de paus bij het aanstellen van personen binnen een kerkelijk ambt. Toen het Concilie van Bazel zichzelf boven het gezag van de paus stelde en zelfs weer een eigen paus koos, gaf het paus Eugenius IV een goede reden het concilie naar Ferrara te verplaatsen en het zwaartepunt van de agenda te richten op de hereniging van de Kerk in het westen met die in het oosten. Hij wendde hiermee de aanval op zijn eigen positie af als het hoogste gezag binnen de Kerk.

Het Westers Schisma bracht de Kerk in grote problemen. Ieder bisdom sloot zich aan bij één van de pausen. Daarnaast probeerden de beide pausen elk hun eigen favorieten te benoemen in een bisdom. Het kwam geregeld voor dat er twee bisschoppen werden benoemd voor één zetel. Het bracht een proces op gang van 'regionalisering' van de Kerk waardoor de landsvorsten meer invloed kregen op de Kerk.¹⁸³ Het hertogdom Brabant had het extra moeilijk, omdat het deel van het hertogdom dat onder het bisdom Kamerijk viel, voor de paus in Avignon koos en het deel dat onder het bisdom Luik viel, opteerde voor de paus in Rome. Het concilie van Pisa, gehouden in het jaar 1409, was wat dat betreft een opluchting want toen konden Brabant en alle andere door de Bourgondiërs gedomineerde gebieden kiezen voor de paus van Pisa. De hertog van Brabant was er veel aan gelegen dat het Schisma ten einde kwam. Hij stuurde Anselmus Fabri in een delegatie met andere hoge kerkelijke heren uit zijn gebied naar het Concilie van Konstanz (1414-1418) om te komen tot een definitieve oplossing van het Schisma.

Door het Schisma konden de problemen binnen de Kerk niet worden aangepakt, integendeel: het Schisma maakte de problemen groter. De kwaliteit van kerkelijke bestuurders zoals bisschoppen, abten en kanunniken ging verder omlaag. Er waren nu immers drie pausen, die alle drie inkomsten nodig hadden. Daarom gingen de pausen voor iedere benoeming geld vragen en waren financiële overwegingen daardoor net zo belangrijk als de kwaliteit van de kandidaat. Na de benoeming van paus Martinus V en zijn terugkeer naar Rome, was er weer veel geld nodig voor de restauratie van gebouwen en de herbouw van de hele stad.¹⁸⁴ De enorme geldbehoefte van de paus bleef dus. Anselmus Fabri had als financiële specialist binnen de curie een belangrijke rol om de geldhonger van de paus te stillen. Zo trad hij zelfs eens op als regisseur binnen de curie voor de benoeming van de bisschop van Riga. Deze investeerde via Fabri 6800 Rijnse guldens in zijn benoeming door de paus, welk bedrag in die periode neerkwam op 177 jaarsalarissen van een ambachtsman. Met dit geldbedrag werden belangrijke personen binnen de curie gunstig gestemd en de kosten voor de verschillende procedures betaald.¹⁸⁵

3.3 Het pauselijke benoemingsbeleid van geestelijken

De met elkaar concurrerende pausen werden steeds afhankelijker van de inkomsten die verbonden waren aan de benoeming van geestelijken in een ambt. De term voor een geestelijk ambt was 'beneficium'. Dit beneficium bestond uit twee delen: het officium en het beneficium. Het officium gaf recht op het uitvoeren van kerkelijke handelingen. Het beneficium zelf, bij kanunniken aangeduid met de term *prebende* of *prove*, was het eraan verbonden inkomen.¹⁸⁶ De rechtsgrond waarop de paus zijn benoemingsrechten baseerde was *potestas iurisdictionis*: zijn gezag als opperste rechter binnen de Kerk. Verder beschikte de paus over de *plenitudo potestatis*, de volheid van de macht, waardoor hij het recht had in te grijpen in alle zaken van het christendom.¹⁸⁷ Een andere voorname inkomstenbron van de paus was het verlenen van af-laten.

Uit heel Europa ontving de paus verzoekschriften (supplieken). In veel van deze supplieken verzocht een aanvrager de paus om een bepaald beneficie te verkrijgen. In de curie waren steeds meer kundige personen nodig om deze snel stijgende stroom van supplieken af te handelen. Rond 1470 waren er alleen al tweehonderd medewerkers aan de curie nodig voor het afhandelen van de supplieken.¹⁸⁸ Tijdens het pausschap van Martinus V (1417-1431) kwamen er in totaal 100.000 supplieken binnen, dus ongeveer 7.500 per jaar.¹⁸⁹ De gemiddelde doorlooptijd bedroeg drie maanden.

De pauselijke curie was het grootste en meest professionele bestuursapparaat van middeleeuws Europa. De curie telde ongeveer tweeduizend medewerkers. Ongeveer zeshonderd curialen waren direct verbonden aan de curie, de overige medewerkers waren in dienst van de kardinalen. In dit complexe en hoog georganiseerde apparaat ging Anselmus Fabri vanaf het jaar 1402 meedraaien. De kanselarij, het onderdeel van de curie waar alle verzoeken aan de paus werden afgehandeld, werkte volgens vaste procedures. Om een beneficie te verkrijgen of voor een andere zaak pauselijke goedkeuring te ontvangen, stelde de aanvrager een suppliek of verzoekschrift op dat voldeed aan de eisen van de curie. Hiervoor waren formulierboeken beschikbaar. Een notaris kon hierbij behulpzaam zijn. Dit suppliek bood de aanvrager aan bij de paus naar zijn keuze in Rome, Avignon of Pisa. De aanvrager kon dit zelf doen, maar meestal huurde de aanvrager een procurator in die het hele proces in de curie in de gaten hield en de nodige betalingen deed. Eerst werd het verzoekschrift aangeboden aan de *signatura* voor behandeling door de referendarissen. Zij bekeken of het verzoekschrift voldeed aan de vorm- en inhoudelijke vereisten. Waren deze vereisten aanwezig dan gaven de referendarissen de suppliek met een positief advies door aan de paus, die dan met de frase *fiat ut petitur* (laat het gebeuren zoals het gevraagd wordt) aangaf dat de suppliek door kon voor verdere afhandeling. De datarius plaatste vervolgens de datum op de suppliek die dan werd ingeschreven in het suppliekenregister. In een verzegelde zak kwamen vervolgens de goedgekeurde supplieken terecht bij de kanselarij. Een *abbreviator* kreeg als taak om een minuut (concept) te maken, dit in overleg met de indiener of diens procurator. Nadat de *abbreviator* betaald was, kon de tekst door naar de schrijver of *scriptor* die een nette versie op perkament schreef.¹⁹⁰

Kreeg de aanvrager van een beneficie zijn benoeming, wat ongeveer in 5% van de gevallen lukte, dan had de paus recht op de helft van de inkomsten van het eerste jaar.¹⁹¹ Deze inkomsten werden aangeduid met de term 'annaatgelden'. De benoemingsbullen vermeldden daarom bijna altijd de geschatte jaarlijkse inkomsten van een beneficie. Bovendien moest de aanvrager alle kosten voor zijn rekening nemen voor het opstellen van de bul. Om de meeste kans te maken, dienden aanvragers hun aanvraag tijdig in te dienen, in ieder geval voordat een concurrent dat deed, en de aanvraag mocht geen fouten bevatten. Kennis van de regio en de functie was onontbeerlijk voor de kandidaten. Daarom vroegen geestelijken vooral beneficies aan in hun thuisregio en weken ze zelden naar andere plaatsen uit.

183 Van Engen, 'The church in the fifteenth century' (1994), p. 318-319.

184 Norwich, *De pausen* (2012), p. 268-269.

185 Sohn, *Deutsche Prokuratoren* (1997), p. 102-105. Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 194-195.

186 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 30-73.

187 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 333-342. Paragraaf over de pauselijke benoemingen van de kanunniken van het kapittel van Oudmunster te Utrecht; Southern, *Western society* (1979), p. 151-169.

188 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 87.

189 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 170.

190 Nelissen, Roegijs en Van Mingroot, *De stichtingsbul* (2000), p. 123-258. Deze studie geeft een goed beeld van procedures binnen de kanselarij voor het opstellen van een pauselijke bul.

191 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 340. Van de aanvragen werden er 90% na indiening afgewezen en niet in procedure genomen.

In de loop van de middeleeuwen breidden de pauselijke benoemingsrechten zich stap voor stap verder uit. Kwam het bijvoorbeeld tot een proces bij de curie voor het invullen van een beneficie tussen een lokale kandidaat en een persoon uit de curie en stierven beide personen tijdens het proces, dan mocht de paus de functie zelf invullen. Tijdens het Westers Schisma breidden vooral de Avignonpausen hun benoemingsrechten sterk uit. Paus Benedictus XIII eiste het recht op alle kanunniken die verbonden waren aan een kapittel te mogen benoemen.

Vooral leden van de curie waren succesvol in het reserveren van het recht op een kerkelijke functie via de paus. Was eenmaal een functie in handen van een curiaal dan bleef de functie in hun handen. Zij hadden een grote informatievoorsprong: zij wisten het eerst of een curiaal was gestorven en zij wisten goed de weg in het pauselijke bestuursapparaat. Midden vijftiende eeuw was 30% (5000 reserveringen) van de verzoeken om een kerkelijk ambt aan de paus afkomstig van een persoon die vertoefde aan de curie.¹⁹² Het was zeker niet zo dat de paus over de invulling van alle kerkelijke functies kon beschikken. Voor het bisdom Bremen is berekend dat de paus daar in de vijftiende eeuw kon beschikken over ongeveer 5% van de ambten. De overige kerkelijke functies vulden lokale rechthebbenden in die over de patroonsrechten beschikten.

Het zwaartepunt van de pauselijke benoemingen lag daar bij de bisschopskerken en de domkapittels.¹⁹³ De dissertatie van Van den Hoven van Genderen bevestigt dit beeld voor het kapittel van Oudmunster te Utrecht. In de veertiende eeuw benoemde de paus 75% van de kanunniken en in de eerste helft van de vijftiende eeuw nog steeds meer dan 50% van de kanunniken.¹⁹⁴ Via de paus konden geestelijken ongetwijfeld prestigieuze kerkelijke functies bemachtigen die een goed inkomen opleverden. De pauselijke route was echter kostbaar en ongewis. Lokale kennis en ondersteuning waren hierbij zeker nodig. Daarnaast was het zaak een goede procurator te hebben in Rome, die de weg wist binnen de pauselijke bureaucratie. Deze procuratoren hadden weer banden met curiebeambten zoals Anselmus Fabri om ervoor te zorgen dat de eigen procedures goed verliepen en die van concurrenten werden bemoeilijkt.

3.4 De misstanden in de Kerk en de reactie van de vroomheidsbeweging

Zoals gezegd gaf het Westers Schisma aanleiding tot misstanden bij de benoeming van geestelijken via de curie. De met elkaar concurrerende pausen kregen meer belang bij de inkomsten uit deze benoemingen dan bij het bewaken van de kwaliteit van de sollicitanten. Andere zwaktes hadden te maken met de kwaliteit en de levensstijl van de geestelijken. De dissertatie van Bijsterveld geeft een goed beeld van de pastoors in het huidige Noord-Brabant aan het einde van de middeleeuwen.¹⁹⁵

Een aantal getallen uit dit kwantitatieve onderzoek voor Noord-Brabant zijn veelzeggend op het gebied van residentie en waarneming, celibaat en opleiding:

- Residentie en waarneming: van de hoogopgeleide pastoors met vooral kerkelijke functies kwam 90% niet of nauwelijks in hun parochie. Zij lieten de zielzorg over aan een plaatsvervanger en streken de inkomsten van hun parochie op. Van de pastoors zonder nevenfuncties resideerde 50% niet in de eigen parochie;
- Celibaat: van de Brabantse pastoors leefde meer dan 50% niet celibatair. Deze overtreding kon meestal tegen een boete worden afgekocht bij de aartsdiaken;
- Opleiding: van deze pastoors had slechts 4% een theologische opleiding gevolgd op universitair niveau.

De parochies in en rond Breda vielen onder het bisdom Luik. De bisschop van Luik had in zijn enorme bisdom, dat zich uitstrekte van Luik tot Bergen op Zoom, weinig tot geen invloed op de kwaliteit van de pastoors.¹⁹⁶ Hij had het te druk met het wereldlijk bestuur van

zijn prinsbisdom en de buitenlandse politiek. Het toezicht op de grote parochies delegerde hij aan de aartsdiaken, de kleine parochies vielen onder de deken. Zo viel Breda onder het aartsdiakonaat Kempenland en daarbinnen onder het dekenaat Hilvarenbeek. Zowel de aartsdiaken als de deken hadden tot taak toezicht uit te oefenen op hun kerken en regelmatig een visitatie uit te voeren. In de praktijk fungeerden de aartsdiakens als het hoogste gezag binnen de dekenaten. De bisschop delegeerde aan hen ook de kerkelijke rechtspleging. In de praktijk werden overtredingen van geestelijken bestraft met een canonieke straf, zoals vasten, een boetebedevaart of excommunicatie. Deze straf kon worden afgekocht met een boete. Hierdoor kwamen overtreders van het celibaatgebod er meestal vanaf met een geldboete.

9. De bisdommen in de Nederlanden in de vijftiende eeuw.
(kaart K. Leenders)



192 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 245-250.

193 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 668-675.

194 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 360.

195 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 190-191, 223-239, 340-348; Voor de celibaat-overtredingen van de kanunniken van Oudmunster: Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 383-389. Hier een cijfer gegeven van 24% overtredingen van de celibaatverplichting.

196 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 27-60.

De aartsdiakens hadden beperkte mogelijkheden om op te treden tegen pastoors die de kerkelijke regels overtraden of niet bekwaam waren hun beroep goed uit te oefenen. De voornaamste oorzaak was dat het patronaatsrecht bij anderen lag.¹⁹⁷ De bezitter van dit recht mocht een kandidaat voordragen aan de aartsdiaken of – in het geval van een kleine kerk – aan de deken. Dit heette de *presentatio*. Deze laatste gaf dan met de *admissio* de kandidaat toestemming het beneficie in bezit te nemen. In het dekenaat Hilvarenbeek beschikten de kapittels voor bijna 20% van de parochies over het patronaatsrecht. In hetzelfde dekenaat beschikten abdijen en kloosters over meer dan 50% van de parochies en lokale heren over 20%. Bij de abdijen was de invloed van de norbertijnen opmerkelijk. Zij konden in meer dan een kwart van de parochies binnen het dekenaat een pastoor voordragen aan het kerkelijk gezag. Deze bezitters van de patronaatsrechten schoven vaak personen uit hun netwerk naar voren voor de functie van pastoor. Deze pastoor droeg dan vaak de feitelijke zielzorg over aan een vervanger en streek alleen de inkomsten op van de parochie.

Andere studies bevestigen dit beeld van kapelaans, pastoors en kanunniken die tekortschoten in de uitoefening van hun ambt. Callewier constateert voor de Brugse geestelijkheid in de vijftiende eeuw dat minstens 15% een relatie had met een vrouw.¹⁹⁸ Een andere misstand te Brugge was dat kapelaans niet aanwezig waren bij het koorofficie. In 1453 was slechts één van de achttien kapelaans aanwezig bij de koordienst in de Sint-Donaaskerk. Voortdurend namen bisschoppen en dekens maatregelen tegen deze misstanden. Pas aan het einde van de vijftiende eeuw begon de situatie in Brugge te verbeteren. Aan het einde van de middeleeuwen werd er openlijk geklaagd over de gebrekkige scholing van kapelaans en pastoors.¹⁹⁹ Er was een tekort aan geestelijken die goed konden preken en bij het uitreiken van sacramenten maakten slecht opgeleide priesters fouten in de formuleringen. De Parijse theoloog Gerson rekende onder de eenvoudige christenen (*simplices*) niet alleen leken, maar ook kapelaans, priesters en monniken.

Een reactie op de Kerk die ver van zijn apostolische wortels was komen te staan, kon niet uitblijven. In de veertiende eeuw ontwikkelde zich een groep leken die de intellectuele bagage had om de Bijbel te kunnen lezen en geschreven wetsteksten te kunnen begrijpen. Duitse historici spreken dan over de ‘verkloosterling van de lekenwereld’. Leken kregen in de late middeleeuwen toegang tot dezelfde religieuze teksten als de kloosterlingen. Leken gingen het koorofficie van de monniken overnemen en andere kloostergebruiken, zoals het tafelgebed en het voorlezen van de psalmen aan de stervenden. Ook wereldlijke geestelijken waren gevoelig voor deze verkloosterling. In het jaar 1343 gingen drie Brusselse geestelijken zich diep in het Zoniënwoud vestigen op de plaats waar al een kluisenaarshut stond.²⁰⁰ Hun spirituele aanvoerder was Johannes Ruusbroec, kapelaan van de Sint-Goedelekerk. In Brussel vormde hij al met zijn oudere familielid Jan Hinckaert en Vranke van den Coudenbergh een woongemeenschap van priesters en ze gaven hun beneficies op.²⁰¹ Zij volgden de koorgebeden in de Sint-Goedelekerk, maar konden daar hun rust niet vinden. Ze bouwden daarom in het woud ten zuiden van Brussel een kapel en waren van plan een kleine modelparochie in te richten, waar ze op een andere manier – dichter bij het apostolisch ideaal – met gelovigen wilden omgaan. In zijn invloedrijke boek: *Van den geesteliken tabernakel* haalt hij daarom een passage aan over de *vita apostolica* om dit nog eens te bevestigen.²⁰²

Hun levenswijze sprak leken en religieuzen aan en de gemeenschap groeide. De Brusselse clerus bekeek het initiatief naarmate het succesvoller werd met steeds groter wantrouwen en door druk van hun kant zette de communiteit zich om in een ordentelijk klooster volgens de regel van Augustinus en werd hiermee een gemeenschap van reguliere kanunniken. Het klooster kreeg de naam van Groenendaal en het klooster zou rond 1400 veertig religieuzen huisvesten. Ruusbroec zou een invloedrijk oeuvre van mystieke literatuur opbouwen. Hij bekritiseerde in zijn publicaties ook de rijke en lakse levensstijl van de clerus.

Er waren contacten tussen Groenendaal en de universiteit van Parijs. Zo verhaalt de geschiedschrijver van Groenendaal, Pomerius, van een bezoek van vier Parijse studenten aan Ruusbroec in zijn klooster ten zuiden van Brussel. In 1377 sloot Johannes van Schoonhoven zich aan bij het klooster Groenendaal.²⁰³ Later zou hij prior worden van het klooster. Hij stond als student ingeschreven aan de universiteit van Parijs, waar hij bevriend was geraakt met de invloedrijke theoloog en kanselier van de Parijse universiteit Pierre d'Ailly. Deze zou later bisschop van Kamerijk worden, onder welk bisdom het klooster viel. De nauwe banden tussen de universiteit van Parijs en de hervormingsbeweging in de Nederlanden bleven sterk. In hetzelfde jaar 1377 bezocht een andere afgestudeerde magister van Parijs Ruusbroec in zijn klooster onder Brussel: Geert Grote. Grote was met de Zwolse schoolmeester Johan Cele op reis naar Parijs voor de aanschaf van boeken. Na een retraiteperiode bij de kartuizers in Arnhem bereidde Grote zich voor op een leven als rondreizende prediker en hij kon daarom extra verdieplingsliteratuur goed gebruiken.²⁰⁴ De beweging rond Grote zou later in de historische literatuur worden aangeduid met de term Moderne Devotie.

Er zijn nogal wat overeenkomsten, maar ook verschillen, tussen de aanpak van Ruusbroec en Grote. Beiden probeerden met hun boodschap een groter lekenpubliek te bereiken. Ruusbroec deed dit door het schrijven van mystieke geschriften in de Nederlandse taal. Grote probeerde zijn publiek te bereiken door het geven van preken. Beiden geloofden in het nut van een sterke, gecentraliseerde kloosterorde achter hun beweging. De kring rond Grote zou na zijn overlijden in 1384 de congregatie van Windesheim oprichten, genoemd naar het kernklooster bij Zwolle. Vele kloosters in de Nederlanden en Duitsland zouden zich gaan aansluiten bij dit netwerk van regulierenkloosters. Uiteindelijk zou de groep van kloosters rond Groenendaal zich in het jaar 1412 aansluiten bij de congregatie van Windesheim.

Een verschil is dat Grote en zijn groep een actief gemeenschapsleven voor leken bevorderden. Geert Grote had zijn huis al geschonken aan een leefgemeenschap van vrome, maar arme vrouwen. Dit breidde zich in de IJsselstreek snel uit, waar vaak lokale stichters andere leefgemeenschappen voor vrouwen en mannen oprichtten. Deze gemeenschappen kregen de naam van huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven. Ze waren bestemd voor leken en clerici, die na hun intrede al hun bezittingen overdroegen aan het huis.²⁰⁵ De bewoners waren geen religieuzen, want ze legden geen kloostergeloftes af. Een deel ging later over naar de derde orde van Sint-Franciscus, een kloosterorde waar wel centraal toezicht was en het afleggen van kloostergeloftes gaandeweg verplicht werd. Hun inkomsten kwamen voort uit eigen werkzaamheden, vaak het kopiëren van handschriften. De Broeders van het Gemene Leven beheerden vaak *bursae*, huizen waar arme studenten onder toezicht onderdak kregen. De hoop was dat ze dan later konden doorstromen naar een priorij van Windesheim of priester werden.²⁰⁶ Grote had duidelijk gezien dat het opleidingsniveau van de priesters omhoog moest. Doordat ze onder toezicht bij elkaar woonden in een college, zou ongetwijfeld ook hun levenswijze verbeteren, was zijn idee. Nabijgelegen kapittelscholen of stadsscholen verzorgden het onderwijs.

197 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 27-60.

198 Callewier, *De papen van Brugge* (2014), p. 127-140.

199 Schreiner, 'Laienfrömmigkeit' (1992), p. 28-35.

200 De Baere, *Jan van Ruusbroec* (1981), p. 58-62.

201 Warnar, *Ruusbroec* (2003), p. 168-171.

202 Ruusbroec, *Tabernakel* (1858), p. 117. Ende dese bleven alle vast ende ghestadich in die leringhe der apostele, ende hier mede worden si ene weerdeghe offerande Gods, ende ghemeinleec alle daghe braken hen die apostelen dat levende broet des heilichs Sacraments, ende oec lijfleeke noetdorft; want niemen en hadde proper goet, maer al ghemeyne. Ende so wie sijn erve vercochte, hi brachte den scat vore der apostele voete, ende si deilden dat, ende gavel ieghewelken dies hem noet was; ende si waren alle eens herten, ende eens moeds, ende eens willen in karitaten.

203 Delaruelle, Labande, Ourliac, *L'Eglise au temps du Grand Schisme* (1964), p. 917.

204 Goudriaan, *Vernieuwde innigheid* (2008), p. 32-43. Auteur van dit hoofdstuk 'Geert Grote en Deventer' is W. Scheepsmans.

205 Goudriaan, *Vernieuwde innigheid* (2008), p. 53-59.

206 Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008), p. 144-154.

Geert Grote en zijn groep hadden duidelijk een bredere agenda dan de groep rond Ruusbroec. Het ging Grote vooral om de creatie van leken gemeenschappen en de opvang en begeleiding van studenten. Grote kon zich baseren op soortgelijke eerdere ontwikkelingen in Parijs. Jean Hubant, als jurist werkzaam bij het Parlement van Parijs, stichtte in het jaar 1336 het Ave Mariacollege voor de opvang van twaalf arme studenten van tussen de acht en zestien jaar oud.²⁰⁷ Bij dit college hoorden twee godshuizen voor de opvang van arme vrouwen en mannen, die betrokken waren bij de liturgie van de studenten in hun kapel. De bewoners van de twee godshuizen en het Ave Mariacollege waren samen aanwezig bij missen in de nabij gelegen abdij van Sainte-Geneviève. De abt van dit klooster van reguliere kanunniken hield toezicht op het college. Er was dus een zelfde type clustering in Parijs bij deze colleges als bij de Moderne Devotie: kloosters van reguliere kanunniken die de regel van Augustinus volgden in combinatie met studentencolleges en godshuizen. Verschil is wel dat in de IJsselsteden de godshuizen werden vervangen door de huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven. De Broeders van het Gemene Leven hielden actief toezicht op de studenten en waren actieve, goed opgeleide leken en clerici. In Parijs was het precies omgekeerd: daar hield het studentencollege toezicht op hulpbehoevende bewoners van de godshuizen.

Geert Grote had nogal wat commentaar op de levenswijze van de geestelijkheid in de Nederlanden in zijn tijd. Grote schreef daarom een pamflet over het bouwen van kerken in het bisdom Utrecht. In dit pamflet uitte hij kritiek op de bouw van de Doms toren te Utrecht en de eenzijdige aandacht van de seculiere geestelijken voor de bouw van kerken en hun eigen weelderige leven. Hij schreef in dit pamflet:

*Geestelijken ontvangen op basis van het kerkelijk recht ruime inkomsten. Deze inkomsten moeten ze echter niet alleen aanwenden voor het vervullen van de eigen behoeften, maar ook ter ondersteuning van armen, eenvoudigen en gevangenen.*²⁰⁸

De Moderne Devotie maakte onderdeel uit van een brede beweging in Europa om te komen tot kerkhervorming. In de literatuur wordt deze religieuze ontwikkeling aangeduid als de 'nieuwe vroomheidsbeweging'. Deze vroomheidsbeweging propageerde strenge kloosterordes die verenigd waren en onder het toezicht stonden van een congregatie. Verder investeerden volgelingen van deze beweging in de opleiding van geestelijken en in de zorg voor de armen. Deze vroomheidsbeweging is te traceren in Duitsland, Bohemen en Italië.

Een boegbeeld voor de Italiaanse vroomheidsbeweging was de Venetiaan Ludovico Barbo. In het jaar 1404 bracht hij een groep van teruggetrokken levende wereldgeestelijken onder in de gemeenschap van San Giorgio in Alga. Tot deze groep behoorde de latere paus Eugenius IV. De leden van deze gemeenschap legden geen kloostergeloftes af, net zoals de Broeders van het Gemene Leven. Een viertal jaren later hervormde Ludovico Barbo het benedictijnenklooster van Santa Giustina in Padua naar het voorbeeld van de strenge kloosterorde van de Olivetanen.²⁰⁹ Dit klooster deed ook bovenmatig veel aan armenzorg. In het jaar 1419 werd de abdij van Giustina zelfs het hoofd van een congregatie van benedictijnenkloosters in Italië. Uiteindelijk benoemde paus Eugenius IV Barbo tot bisschop van Treviso. Als hervormingsbisschop stichtte hij een school voor arme geestelijken die geen geld hadden voor een universitaire opleiding. Deze voorloper van de latere seminaries zorgde voor kundige geestelijken die leefden naar het voorbeeld van de apostelen. Deels onafhankelijk van de Moderne Devotie, deels erdoor beïnvloed, kwamen elders in Europa soortgelijke initiatieven tot stand.²¹⁰ De kloosters uit de Groenendaal-groep rond Brussel zijn al eerder vermeld.

Bij elkaar kunnen we spreken van een ver kloostering van de lekenwereld aan het einde van de middeleeuwen, zoals te zien is bij de Broeders en Zusters van het Gemene Leven. Leken gingen het koorgebed van de monniken overnemen, maar ook hun begrafenisrituelen.²¹¹

Deze vercloosterling had tevens zijn invloed op de wereldlijke geestelijken, die gingen samenwonen in communiteiten en kloosters. Leken, wereldgeestelijken en monniken groeiden in deze periode door het apostolische gemeenschapsideaal naar elkaar toe. De apostelhuizen pasten goed in deze trend van vercloosterling en voorzagen in een behoefte bij een deel van de gewone leken. Volgens vooraanstaande denkers als Jean Gerson hadden ongeletterde leken meer kans op godservaringen dan goed opgeleide personen. Alleen al de voortdurende herhaling van de Onzevaders, zoals dat gebeurde in de apostelhuizen, kon leiden tot het beter ervaren van God.²¹²

3.5 De ideeën over kerkhervorming in de vijftiende eeuw

De Moderne Devotie maakte als stroming deel uit van de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging. Het is daarom goed de doelen van het Fabri-netwerk te vergelijken met de algemene ideeën over kerkhervorming in de eerste helft van de vijftiende eeuw en te achterhalen of er een algemeen gedeeld plan bestond voor kerkhervorming bij de invloedrijkste denkers van deze periode. De blik wordt daarbij gericht op een viertal belangrijke denkers, die allemaal tijdgenoten waren van Anselmus Fabri: Pierre d'Ailly (1351-1420), Jean Gerson (1363-1429), Dietrich von Nieheim (1345-1418) en Nikolaus von Kues (1401-1464).²¹³ Het waren alle vier mannen met bestuurservaring, ze hadden dus ook een doenerskant. Hun ideeën op het gebied van kerkhervorming zullen op een rij worden gezet en er zal worden aangeven in hoeverre ze daar praktische uitvoering aan gaven. Daarna zal ik deze ideeën voor kerkhervorming vergelijken met de doelen van het netwerk rondom Fabri, want dan is het mogelijk aan het einde van deze dissertatie te bepalen met welke van de vier denkers het Fabri-netwerk de meeste verwantschap vertoonde.

In deze studie wordt nadrukkelijk gezocht naar het ideaal achter het Fabri-netwerk, omdat er wordt uitgegaan van de stelling dat een gemeenschappelijk ideaal de leden van de groep zal binden. Bovendien was de hervorming van de Kerk een taai en langdurig proces, dat over meerdere generaties liep. Daardoor was het nodig mensen voor langere tijd te binden aan een gemeenschappelijk ideaal. Dit ideaal, van een Kerk die weer geënt was op zijn apostolische basis, moest voorkomen dat de hoge geestelijken in de modder van de dagelijkse beslommeringen en machtspolitiek bleven steken.

3.5.1 Kerkhervorming. De geschiedschrijving

De studie van de Kerk in de vijftiende eeuw kan niet los gezien worden van de studie naar de protestante hervorming van de zestiende eeuw, die door Luther en Calvijn in gang werd gezet. Deze hervormers en de latere protestante geschiedschrijvers hadden er alle belang bij de

207 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2010), p. 135-139; Gabriel, *Student life in Ave Maria College* (1955).

208 Geert Grotes Tractaat 'Contra turrim Traiectensem' (1967). Tekst in Latijn: *Unde notandum, quod bona clericorum non solum ipsis ad eorum usum sed propter providenciam pauperum, humilium, captivorum et similium eis tam ubertim et large per iura ecclesiastica deputantur.*

209 Derwich en Staub, *Die 'Neue Frömmigkeit'* (2004). In deze bundel artikel van M-L Favreau-Lilie, 'Devotia moderna in Italiën. Kontakte zwischen Prag und Venedig im 14./15. Jahrhundert und die Suche nach neuen Wegen der frömmigkeit in Venetie', p. 301-329. Zie ook: newsite.augustiniancanons.org/about-the-canon/houses/ geraadpleegd: 2013-09-09.

210 Derwich en Staub, *Die 'Neue Frömmigkeit'* (2004); Overzichtartikel in deze bundel over de discussies en de stand van het historisch onderzoek naar de vroomheidsbeweging in Europa: K. Elm, 'Die 'Devotia moderna' und die neue Frömmigkeit zwischen Spätmittelalter und früherer Neuzeit', p. 15-29.

211 Schreiner, 'Laienfrömmigkeit' (1992), vooral p. 30-31.

212 Schreiner, 'Laienfrömmigkeit' (1992), vooral p. 50-51. Het idee dat het bidden van vele Onzevaders kon leiden tot het ervaren van God was afkomstig van een kartuizer monnik uit Erfurt. Zie verder: Thom Mertens, 'Praying in the Vernacular'. In dit artikel meer informatie over getijdengebed in afgeslankte vorm in het Nederlands. Met dank aan K. Goudriaan voor deze verwijzing.

213 Oakley, *The Western Church* (1979), p. 223. Hij noemt ook nog de in Padua geboren Francesco Zabarella.

periode voor de protestante hervorming zo zwart mogelijk te beschrijven.²¹⁴ Macht- en geldbeluste pausen zouden zelf de reactie van Luther hebben opgeroepen. De term contrareformatie sluit goed aan bij deze visie, want de term roept het beeld op van een katholieke Kerk die pas begon te reageren nadat de ideeën van Luther brede weerklank hadden gevonden. In deze visie startte het katholieke tegenoffensief pas met het Concilie van Trente (1545-1563) waardoor eigenlijk te laat een hervormingsproces binnen de katholieke Kerk op gang kwam.

Tegen dit gesimplificeerde beeld is verzet gekomen. Van Engen doet een oproep de kerkgeschiedenis van de vijftiende eeuw vanuit zichzelf te bestuderen en deze periode niet alleen te bestuderen in dienst van een algemener verhaal en de latere gebeurtenissen, zoals de invloed van de contrareformatie.²¹⁵ Historici komen dan te vaak uit op een eenzijdig beeld van de vijftiende eeuw. Van Engen zou dan kunnen doelen op de *Geschiedenis van Brabant* waarin Caspers de vijftiende eeuw beschrijft als een periode van stilstand en neergang in de Kerk.²¹⁶ Van Engen ziet juist veel verschillende ontwikkelingen, sommige vanuit de traditie van de Kerk, andere zijn juist innovatief en vernieuwend. Er is in ieder geval een dringende behoefte aan hervorming van de Kerk. Van Engen ziet de Moderne Devotie als de belangrijkste vernieuwingsbeweging.

Een auteur als Duffy benadrukte weer de levendigheid van de Kerk in de vijftiende eeuw, een Kerk die levendig was, barstte van de rituelen en tussen het volk stond. Duffy baseert zich dan op de situatie in Engeland. Volgens deze auteur kon de protestante reformatie alleen worden opgelegd door een kleine, goed georganiseerde groep, die zich had verzameld rond de koning. Tegen het doorvoeren van veranderingen, zoals het schrappen van de heiligenverering, kwam telkens veel tegenstand uit brede lagen van de bevolking.²¹⁷

Kortom, het bestuderen van de kerkgeschiedenis van de vijftiende eeuw vereist behoedzaamheid. Volgens John Van Engen moeten we deze periode dus van binnenuit bestuderen en onze kennis over wat er in de zestiende eeuw gebeurde loslaten. Deze visie past goed bij de aanpak in deze studie om de doelen van het Fabri-netwerk te vergelijken met de ideeën van belangrijke kerkhervormers uit de vijftiende eeuw en Luther en Calvijn buiten beschouwing te laten.

Vanuit de hoek van de katholieke geschiedschrijvers kwam er eind jaren vijftig van de twintigste eeuw een reactie tegen de eenzijdige kaping van het begrip *Reformatio* door de bewegingen achter Luther en Calvijn. Deze katholieke historici legden de middeleeuwse wortels bloot van het begrip hervorming. In 1959 verscheen het baanbrekende boek van de Oostenrijks-Amerikaanse onderzoeker Gerhart Ladner, *The Idea of Reform: Its Impact on Christian Thought and Action in the Age of the Fathers*.²¹⁸ Hij legt hierin de vroegmiddeleeuwse wortels bloot van het begrip hervorming. Hij vraagt zich bovendien af waarom de Kerk in West-Europa zich continu vernieuwde, terwijl in de Grieks-orthodoxe Kerk juist veel meer continuïteit valt waar te nemen. In dit boek benadrukt hij de verschillen in opvatting tussen de Kerk in Oost-Europa en West-Europa, die er kort gezegd op neerkomen dat de westerse Kerk de lat hoger legde voor de gelovigen. De oosterse Kerk streeft ernaar dat de gelovige ernaar zou streven gelijk te worden aan Adam in het paradijs; de westerse Kerk, aangevoerd door kerkvaders als Augustinus, vindt dat de gelovige moet streven naar een status die beter was dan die van Adam in het paradijs: de *reformatio in melius*.²¹⁹ Verder verschilt het bestuurlijke model van de beide kerken. De oosterse Kerk staat onder aanvoering van de keizer en de monniken. De westerse Kerk is veeleer, ook weer onder impuls van Augustinus, een gemeenschap van pelgrims die eerder continu behoefte heeft aan vernieuwing dan aan een perfect koninkrijk. Het leiderschap valt toe aan de priesters, maar dan aan priesters die leven als monniken in een klooster. Deze 'verkloosterlijking' van de priesters is vooral gebaseerd op de wens om de vroege kerkgemeenschap in Jeruzalem te imiteren. Dit verschil zou de verklaring zijn van de voortdurende hervormingen binnen de westerse Kerk, tegenover de stabili-

teit van de oosterse Kerk. Ladner veroverd op deze manier het begrip hervorming terug op Luther, die het had gebruikt – binnen een beperkte context – als banier voor zijn protestante vernieuwingsbeweging.²²⁰ Volgens Luther moest de echte *reformatio* van God komen, waarmee hij in het spoor bleef van Augustinus. Ladner plaatst het begrip terug in de algemene kerkgeschiedenis en binnen een brede context. Het begrip hervorming kon weer een positief onderdeel worden van het katholieke erfgoed.

Met zijn werk zou Ladner de stichter worden van een onderzoeksschool rondom kerkhervorming. Een aantal van Ladners leerlingen is toonaangevend geworden in de geschiedschrijving rondom kerkelijke vernieuwingsbewegingen. Een belangrijke leerling is de Amerikaanse Jezuïet Louis Pascoe, die een dissertatie schreef over de kerkhervormingideeën van Jean Gerson en een studie over de kerkhervormer Pierre d'Ailly.²²¹ Deze studies zullen verderop nog ruim aan bod komen, omdat ze een goed beeld geven van de ideeën over kerkhervorming van deze twee belangrijke in Parijs geschoolde theologen. Een andere leerling van Ladner is de al genoemde John Van Engen. Deze Amerikaanse onderzoeker heeft vooral veel onderzoek gedaan naar de beweging van de Moderne Devotie in de Nederlanden.²²² Daarnaast schreef deze onderzoeker een paar belangrijke overzichtsartikelen over de Kerk in de vijftiende eeuw.²²³

Het onderzoek in Nederland zelf concentreert zich de laatste jaren, net zoals de studie van John Van Engen, op de vernieuwingen in het kloosterlandschap in vooral het noordelijke deel van de Nederlanden. Hildo van Engen publiceerde bijvoorbeeld een overzichtswerk over de geschiedenis van de derde orde van Sint-Franciscus in het bisdom Utrecht.²²⁴ Deze derde orde vormde lekenconventen die nauw verwant waren aan de huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en in de vijftiende eeuw ontwikkelden zij zich in de richting van echte kloosters. Daarnaast verscheen er een bundel over de relatie tussen monastiek observantisme en de Moderne Devotie onder redactie van dezelfde Hildo van Engen in samenwerking met Gerrit Verhoeven.²²⁵ Deze bundel beperkt zich tot het noordelijke deel van de Nederlanden. Begrijpelijk, want de beide studies kwamen voort uit een onderzoeksproject van de Vrije Universiteit van Amsterdam onder leiding van Goudriaan. Tot nu toe is er minder aandacht geweest voor de ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse kerkhervorming in het zuidelijke deel van de Nederlanden.

In paragraaf 1.2 is er al aandacht gegeven aan de rol van wereldlijke geestelijken in de vijftiende eeuw bij de pogingen de Kerk te vernieuwen. Hans Mol pleit er in de genoemde bundel over monastiek observantisme wel voor meer aandacht te besteden aan de netwerken die de Moderne Devotie ondersteunden. Hij somt daarbij zelf alleen voorbeelden op van abten en noemt geen wereldlijke geestelijken. Tom Gaens noemt in zijn bijdrage aan de bundel over de kartuizers wel een aantal wereldlijke geestelijken, Utrechtse kanunniken en curialen, die de Moderne-Devotiebeweging een warm hart toedroegen en financieel steunden.²²⁶

214 Mullet, *The Catholic Reformation* (1999), p. 1-2; zie ook: Van Engen, 'Multiple options' (2008), p. 257-261.

215 Van Engen, 'Multiple Options' (2008).

216 Caspers, 'Kerkelijk en godsdienstig Brabant tussen de jubeljaren 1350 en 1450' (2004), p. 179.

217 Duffy, *The stripping of the altars* (2005).

218 Ladner, *The Idea of Reform* (1959).

219 Stump, 'Influence of Gerhart Ladner's' (2000), p. 5.

220 Strauss, 'Ideas of *Reformatio* and *Renovatio*' dl 2 (1995), p. 18-19.

221 Pascoe, *Jean Gerson: Principles of Church Reform* (1973) en Pascoe, *Church and Reform. Bishops, theologians and canon lawyers in the thought of Pierre d'Ailly (1351-1420)* (2005). Korte biografie van het leven en werk van Pascoe: Pascoe, *Church and Reform. Bishops, theologians and canon lawyers in the thought of Pierre d'Ailly (1351-1420)* (2005) p. vii-viii en p. 1-2.

222 Van Engen, *Sisters and brothers* (2008).

223 Van Engen, 'The Church in the fifteenth century' (1994), p. 305-330; Van Engen, 'Multiple Options' (2008), p. 257-284.

224 Van Engen, *De derde orde* (2006).

225 Van Engen en Verhoeven, *Monastiek observantisme* (2008).

226 Van Engen en Verhoeven, *Monastiek observantisme* (2008), p. 218 (Hans Mol) en p. 80-84 (Tom Gaens)

Hildo van Engen haalt in zijn studie over de derde orde van Sint-Franciscus voorbeelden aan van drie Utrechtse kanunniken die optraden als steunpilaren van de Moderne Devotie. Deze drie kanunniken – Gerard van Bronkhorst, Evert Foek, Jan van Galecop – waren allemaal lid van het kapittel van Oudmunster in Utrecht.²²⁷ Dit doet vermoeden dat er zich rond Oudmunster een groep van hervormingsgezinde geestelijken aan het vormen was. Toeval was dit allemaal niet, want de proost van Oudmunster was namens de paus officieel aangewezen als toezichthouder op de Congregatie van Windesheim, de kloostertak van de Moderne Devotie.

Met deze nieuwe studie over het Anselmus Fabri-netwerk kan dus een gat in onze kennis worden opgevuld over de rol van de wereldlijke geestelijken bij de laatmiddeleeuwse kerkhervorming. Daarnaast biedt deze studie basisinformatie waarmee de ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden vergeleken kunnen worden met die in de Zuidelijke Nederlanden.

3.5.2 De ontwikkeling van de ideeën rondom kerkhervorming

Het begin van de christelijke ideeën over hervorming gaat terug op het evangelie en de doctrine van Paulus over de aard van de mens, die vernieuwd werd door Christus. De nadruk lag in het begin nog op de persoonlijke hervorming van de mens. Volgens het boek Genesis was de mens geschapen naar het beeld van God, maar daarvan afgedreven door de zonde. Dit proces om het originele beeld van God te bereiken, duidden de middeleeuwse theologen aan als: *reformatio* of *renovatio ad imaginem Dei*.²²⁸ Ladner heeft een eigen definitie ontwikkeld van het begrip hervorming. Hij bestudeerde daarvoor allerlei kerkelijke vernieuwingsbewegingen uit de klassieke oudheid, de middeleeuwen en de renaissance. Zijn definitie van het idee kerkhervorming luidt als volgt:

*Het idee van een vrij, bewust en altijd verder te vervolmaken, meervoudige, langdurige en altijd te herhalen pogen van de mens om de waardes opnieuw te laten gelden en te vermeerderen die al aanwezig zijn in de geestelijk-materiële samenstelling van de wereld.*²²⁹

Volgens deze definitie zou de protestantse hervorming geen hervorming zijn, want deze hervorming werd door Luther en Calvijn gezien als uniek en finaal en dus niet als een meervoudig, langdurig en herhaalbaar proces. Pas later gaven de protestantse hervormers toe dat hun hervorming ook weer hervorming nodig had. Verder past deze definitie niet op de middeleeuwse bewegingen die geloofden in een naderend einde der tijden dat het begin van een perfect tijdperk zou inluiden. In dit geval kan er niet gesproken worden van een bewust proces en bovendien is het niet meervoudig, omdat bij het einde der tijden het proces van hervorming stopt. Het oorspronkelijke idee van hervorming ging er echter vanuit dat een absolute perfectie niet bereikbaar was en dat een ogenschijnlijke staat van perfectie altijd verder te vervolmaken was.

Door de middeleeuwen heen verbreedde dit begrip zich. Oorspronkelijk was hervorming alleen bedoeld voor individuen, maar later stekte het zich ook uit tot de kloosters. Deze verbreding gebeurde vooral onder impuls van de ontwikkeling van het kloosterleven in de vroege middeleeuwen. Deze manier van leven werd gezien als een manier om de erfzonde te bestrijden en terug te keren tot de puurheid van Adam in het paradijs. De gehoorzaamheid van de monnik en de ondergeschiktheid van het individu aan de gemeenschap brachten automatisch het idee met zich mee dat individu en organisatie samen worden hervormd.

De inspiratiebron voor middeleeuwse kerkhervormers was de terugkeer naar de eerste gemeenschap van christenen in Jeruzalem (*vita apostolica*), ook wel aangeduid als de primitieve Kerk (*ecclesia primitiva*). Het ideaal van de *vita apostolica* werd de norm waaraan de spi-

rituele vitaliteit van de Kerk kon worden afgemeten.²³⁰ Het apostolische ideaal uitte zich in de middeleeuwen op twee verschillende manieren. Een eerste manier, de *vita contemplativa*, legde de nadruk op het leven van de eerste Christengemeenschap in Jeruzalem zoals dat in de Handelingen van de Apostelen naar voren kwam.²³¹ Dit was een leven in gemeenschap waarbij de leden al hun bezittingen deelden en zorg droegen voor elkaar. De tweede manier, de *vita activa*, verbond zich met de missieboodschap die Jezus meegaf aan zijn apostelen.²³² Zij dienden het geloof te prediken en daarbij een goed voorbeeld te geven door een leven te leiden in eenvoud en vertrouwen. De kerkelijke hiërarchie van paus, bisschop en priesters gaf uitvoering aan het ideaal van de *vita activa*. Beide vormen van het apostolische ideaal waren nauw met elkaar verweven en konden eigenlijk niet zonder elkaar. Wel kon iedere hervormingsbeweging de nadruk leggen op één van de twee vormen.

Van een op de persoon gericht proces verbreedde het begrip hervorming zich vanaf de elfde en twaalfde eeuw van het individu naar de hele Kerk en de christelijke maatschappij.²³³ Het theologische begrip hervorming werd eerder een uitdrukking van een ideologie met een bijpassend actieprogramma voor de hele maatschappij. De inspiratie voor dit actieprogramma kwam uit de eerste tijden van het christendom. Voor de monniken was dit vooral het voorbeeld van de kloosterbeweging rondom de woestijnvaders uit Egypte. Voor de priesters waren de apostelen en hun leerlingen de rolmodellen. Voor de Kerk zelf betekende hervorming eerder een terugkeer naar oude waarden, dan een sprong naar de toekomst met nieuwe ideeën. De terugkeer naar oude waarden werd uitgedrukt door het begrip *renovatio*.²³⁴ Daarbij wezen de middeleeuwse theologen vooral naar de eerste christelijke gemeenschap rond de apostelen in Jeruzalem, die naar Christus voorbeeld leefden. In essentie was de kerkelijke hervormingsbeweging een conservatief ideaal, gericht op het herstel van de eerste christelijke gemeenschappen. Deze gemeenschappen hadden alle bezit gemeenschappelijk en hun leven was gewijd aan gebed en zorg voor elkaar.

Uit dit conservatieve ideaal kwam een actieprogramma voort, welk programma vooral tijdens de Gregoriaanse hervorming van de elfde en twaalfde eeuw handen en voeten kreeg. Deze hervorming, genoemd naar paus Gregorius VII (1073-1085), zette een samenhangend programma op van morele hervorming. Deze paus streed tegen de verkoop van kerkelijke ambten (simonie), tegen de aanstelling van bisschoppen door leken (lekeninvestituur) en tegen overtreding van het celibaat door priesters. Geestelijken werden aangemoedigd om hun celibataire status te behouden en net zoals monniken samen te gaan wonen in conventen. Er ontstonden kloosterordes van reguliere kanunniken, zoals de norbertijnen, gericht op prediking. Wereldlijke geestelijken kregen zo hetzelfde doel als monniken en kloosterhervorming en kerkhervorming zouden zich gaan vermengen.²³⁵ De idealen van *vita contemplativa* en *vita activa* gingen zo samen. In de twaalfde en dertiende eeuw zal met de opkomst van de bedelordes de nadruk op prediking alleen maar groter worden.

Volgens de auteur Kieckhefer, die een overzichtsartikel schreef over de ontwikkeling van de ideeën over kerkhervorming in de middeleeuwen, veranderde de term hervorming in de twaalfde eeuw van een theologisch in een ideologisch begrip. De nadruk kwam te liggen op

227 Van Engen, *De derde orde* (2006), p. 405-409; Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 121. Informatie in boek Hildo van Engen over Bronkhorst gebaseerd op de biografieën van B. van den Hoven van Genderen in: J. Aalbers (ed.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, dl. 1 (z.j.), p. 31-34 en dl. 4 (1997) p. 71-76.

228 Ladner, *The Idea of Reform* (1959), p. 1-5.

229 Ladner, *The Idea of Reform* (1959), p.35. *The idea of reform may now be defined as the idea of free, intentional and ever perfectible, multiple, prolonged and ever repeated efforts by man to reassess and augment values pre-existent in the spiritual-material compound of the world.*

230 Pascoe, *Church and Reform* (2005), p. 97-101.

231 *Nieuwe Testament*, Handelingen 4, 32-35.

232 *Nieuwe Testament*, Lucas 10,1-12. *Nieuwe Testament*, Matteüs 10, 1-15.

233 Kieckhefer, 'Reform, Idea of' (1988), p. 285-286.

234 Strauss, 'Ideas of *Reformatio* and *Renovatio*' (1995) dl 2, p. 3-7.

235 Kieckhefer, 'Reform, Idea of' (1988), p. 284-288.

het goed uitvoeren van statuten en leefregels en de hervormingsstrijd werd gericht tegen specifieke misbruiken, zoals verkoop van kerkelijke ambten. Verderop zal aan bod komen dat er in de vijftiende eeuw kritiek kwam tegen deze eenzijdige kijk op de hervorming van de Kerk. Theologen, zoals Jean Gerson, eisten toen het primaat op in de discussies en zij stelden dat kerkjuristen de veranderingsprocessen in de Kerk niet konden leiden. Theologen waren volgens Gerson beter toegerust grote veranderingsprocessen in de Kerk te initiëren vanuit hun kennis van de Schrift. De term ideologie in relatie tot kerkhervorming introduceerde Ladner in zijn studie *The idea of reform*, een studie die uitkwam eind jaren vijftig van de vorige eeuw. De tijd van de Koude Oorlog, waarin de communistische en de kapitalistische-liberale ideologie streden om dominantie over de wereld. Ladner hanteerde voor de Kerk de term 'renewal ideology', maar hij gebruikte ook het begrip 'reform ideology'.²³⁶ Hij legde echter nergens uit waarom hij het begrip ideologie gebruikt en hij gebruikte het begrip zonder een definitie te geven. Ladner gebruikt in zijn boek de begrippen 'idea' (idee) en ideologie door elkaar heen, waarbij 'idea' de overhand heeft. Andere toonaangevende auteurs, zoals Giles Constable, hebben het ook over 'reform ideology', maar wederom zonder een verklaring te geven voor het begrip ideologie.²³⁷ De term ideologie is echter een breed en politiek geladen begrip met een grote gevoelslading. Er bestaan vele definities van het begrip, afhankelijk van de invalshoek en tijdsperiode.²³⁸ De definitie die wordt gehanteerd door Dumolyn lijkt door zijn algemene formulering goed bruikbaar voor zowel politiek gebaseerde ideologieën als op religie gebaseerde ideologieën. Hij omschrijft een ideologie als:

*een eenheid van symbolische voorstellingen, verhandelingen, argumenten en stereotypen die een bepaald doel dienen en gebruikt worden door een specifieke groep van actoren.*²³⁹

Deze definitie is zowel bruikbaar voor de klassieke politieke ideologieën als voor religieuze bewegingen die een bepaald doel willen bereiken. In deze publicatie zal het begrip ideologie daarom in deze definitie worden aangewend, maar daarnaast zal ook het wat zwakkere begrip 'idealen' worden gebruikt. Een ideaal dat goed onderbouwd is, doelen stelt en gericht is op een groep wordt vanzelf een ideologie. Net zoals Dumolyn in zijn studie over de ideologie van de Bourgondische staat in de vijftiende eeuw, zoals die werd gedragen door de hoge bestuursambtenaren, zal deze studie zich concentreren op de praktische ideologie achter de kerkhervorming.²⁴⁰ Op deze manier is het mogelijk een verband te leggen met de uitvoering in de praktijk van ideeën en idealen van de hoge geestelijken die actief waren in samenwerkende netwerken.

3.5.3 Beeldbepalende denkers over kerkhervorming

De paus was vanaf de twaalfde eeuw de natuurlijke uitvoerder van een hervormingsprogramma van de Kerk. Daarom werd er natuurlijk extra kritisch naar hem gekeken. Vanaf de dertiende eeuw ontstond er niet alleen een roep om hervorming van de Kerk, maar ook van de functie van paus.²⁴¹ Het motto wordt: *Reformatio in capite et in membris* ('hervorming in hoofd en ledematen'). Met *caput* werd de paus met zijn kardinalen bedoeld, met *membra* de rest van de Kerk: geestelijken, religieuzen en gewone gelovigen. Deze kritische houding werd nog sterker na het ontstaan van het Westers Schisma in het jaar 1378.

De concilies die bijeen werden geroepen om het Westers Schisma te beëindigen werkten zeer goed als ontmoetingsplaatsen, waar alle denkers en belanghebbenden bij elkaar kwamen en ideeën konden uitwisselen om de Kerk te hervormen. Dietrich von Nieheim (1345-1418), Pierre d'Ailly (1351-1420) en Jean Gerson (1363-1429), waren net zoals Anselmus Fabri actief op het Concilie van Konstanz; Nikolaus von Kues (1401-1464) was actief op het Con-

cilie van Bazel. Fabri en Nieheim kenden elkaar al uit de curie, net zoals Gerson en d'Ailly oude vrienden waren vanuit de universiteit van Parijs. Ze konden elkaar ontmoeten in de verschillende werkgroepen en er waren veel mogelijkheden voor informele ontmoetingen. Boeken en geschriften werden met elkaar geruild en verbreedden zo de kennis. Het Concilie van Konstanz was een groot evenement, dat in totaal werd bezocht door meer dan 70.000 personen. Onder de aanwezigen waren (niet tegelijkertijd) 2 pausen, 33 kardinalen, 47 aartsbisschoppen, 1 keizer, 39 hertogen, 1500 ridders, 145 bisschoppen, 217 doctors in de theologie en 361 doctors in het kerkelijke recht.²⁴² Daarnaast vertoefden er nog 72 goudsmiden en 700 prostituees.

Gezien de massaliteit van het concilie is het moeilijk te bepalen of Anselmus Fabri Pierre d'Ailly en Jean Gerson persoonlijk heeft ontmoet in deze stad. Hij moet goed bekend zijn geweest met de naam van d'Ailly, omdat deze de grote man was achter zowel het Concilie van Pisa als het Concilie van Konstanz. Verder was d'Ailly als bisschop van Kamerijk de superieur van Anselmus Fabri, die pastoor was geworden van Halle en kanunnik van de kapittelkerk van Antwerpen. Zowel Halle als Antwerpen vielen onder het diocees Kamerijk. De naam van Gerson moet wel op ieders lippen hebben gelegen, omdat die met een vlammeende toespraak het concilie legitimiteit verschafte na het plotselinge vertrek van de Pisaanse paus Johannes XXIII en de rechtsgeldigheid van het concilie onduidelijk werd.²⁴³ Gerson overtuigde alle aanwezigen dat het concilie gewoon kon doorgaan en zette daar het hele prestige van de universiteit van Parijs voor in.

Het waren alle vier mannen met bestuurservaring, ze hadden dus ook een doenerskant. Beide kanten – bestuur en kerkhervorming – zullen aan bod komen in de navolgende paragrafen. Als eerste komt de Duitser Dietrich von Nieheim aan bod.

3.5.4 Dietrich von Nieheim en zijn traktaat *De necessitate reformationis ecclesiae*

Anselmus Fabri en Dietrich von Nieheim moeten elkaar goed hebben gekend. Tussen 1402 en 1418, het jaar waarin Nieheim overleed, werkten ze beiden aan de curie en beiden waren ze actief in de gemeenschap rond het pelgrimsgasthuis van Santa Maria dell'Anima in Rome. Fabri zorgde er in 1433 voor dat Nieheim een eigen kapelanie met altaar kreeg in de kerk van dit gasthuis. Deze kapelanie kan worden gezien als een blijk van erkentelijkheid voor een overleden leermeester en patroon. Naast zijn bestuurswerk aan de curie zette Nieheim zich in voor het beëindigen van het Westers Schisma.

De Duitser Dietrich von Nieheim had net als Anselmus Fabri een lange carrière doorlopen aan de curie. Hij begon in 1370 zijn loopbaan aan de curie als een eenvoudige schrijver, die opgeleid was tot notaris. Dit was nog in de periode dat het pauselijke hof te Avignon was gevestigd. Hij begeleidde eind 1376 paus Gregorius XI op zijn reis naar de pauselijke resi-

236 Ladner, *The Idea of Reform* (1959), p. 10 en p. 12; zie ook G.B. Ladner, 'Two Gregorian Letters: On the Sources and Nature of Gregory VII's Reform Ideology' in: *Studi Gregoriani* 5 (1956), p. 221-242.

237 Constable, 'Renewal and Reform in Religious Life' (1999), p. 40.

238 Mullins, 'On the concept of Ideology' in *Political Science* (1972), p. 498-510. Volgens Mullins kan de term ideologie alleen worden gebruikt voor moderne fenomenen (negentiende en twintigste eeuw). In een voetnoot op p. 503 verwijst hij naar andere auteurs die in christelijke millenaristische bewegingen het begin van ideologie zien. Ladner ziet deze bewegingen weer buiten zijn eigen definitie van kerkhervorming vallen. Ladner, *The Idea of Reform* (1959), p. 27-31.

239 Dumolyn, 'Justice, Equity and the Common Good' (2006) p. 2-3. *I therefore consider an ideology as a unity of symbolic representations, discourses, arguments and stereotypes which serve a specific goal and are used by a specific group of actors.* In een voetnoot verwijst hij naar de publicatie van Blommaert, *The critical Analysis*, p. 167; zie ook: Dumolyn, 'Organische intellectuelen' (2005).

240 Dumolyn, 'Organische intellectuelen' (2005).

241 Oakley, *The Western Church* (1979), p. 219-231.

242 Van Engen, 'The Church in the fifteenth century' (1994), p. 314.

243 In de rooms-katholieke Kerk is nog lange tijd onduidelijk geweest of Johannes XXIII (en zijn voorganger Alexander V) als paus of als tegenpaus beschouwd moesten worden. In 1958 kwam aan de onduidelijkheid een einde toen Angelo Giuseppe Roncalli als nieuwe paus de naam Johannes XXIII aannam (en niet Johannes XXIV). Daarmee kregen Alexander V en zijn opvolger definitief het predicaat 'tegenpaus'.

dentie Rome. Na een gevaarlijke en stormachtige zeereis kwamen ze daar in 1377 aan. Onder paus Urbanus VI, die aantrad in 1378, maakte Dietrich verder carrière binnen de curie en hij bracht het tot *abbreviator*. Urbanus had als voormalige vicekanselier zelf veel kennis van de kanselarijprocedures. De paus vroeg Nieheim om de kanselarij te reorganiseren, wat nodig was door het wegvallen van talrijke Franse kardinalen en het achterblijven van personeel in Avignon. Nieheim stelde een nieuw handboek op genaamd *Liber Cancellarie*, waarin alle procedures binnen de pauselijke kanselarij werden vastgelegd. Deze handleiding zou tot 1560 in gebruik blijven! Volgens tijdgenoten was Dietrich zo machtig geworden dat zonder hem niets door de curie kon worden behandeld, want hij was de enige persoon die alle procedures kende. Nieheim had een nauwe band met paus Urbanus wat blijkt uit zijn gewoonte de paus regelmatig voordat deze ging slapen voor te lezen uit de Bijbel.²⁴⁴

Gaandeweg raakte Nieheim teleurgesteld in de eenzijdige machtspolitiek van de pausen en het feit dat er geen oplossing kwam voor het Westers Schisma. Tijdens het pausschap van Gregorius XII verliet hij, teleurgesteld in zijn superieur, Rome en volgde het concilie van Pisa op afstand. Hij stapte iets later toch over naar de in Pisa gekozen paus Alexander V en diens opvolger Johannes XXIII. Blijkbaar zonder overtuiging, want tijdens het Concilie van Konstanz publiceerde hij in het jaar 1414 een traktaat met ongezouten kritiek op paus Johannes XXIII en de inheligheid van de curie in Rome. Over het auteurschap van dit traktaat, dat verscheen met de titel *De necessitate reformationis ecclesiae*, is discussie gerezen. Allereerst omdat er alleen handschriftversies werden teruggevonden zonder naam van een auteur. Eén tekstuitgever koppelde zelfs Pierre d'Ailly als auteur aan het traktaat, wat onwaarschijnlijk is vanwege de kritische teksten over de te grote Franse invloed op de paus.²⁴⁵ Later werd er in Rome een editie teruggevonden waarin Nieheim wel vermeld stond als auteur. Onderzoekers bleven ondanks de naamsvermelding aan het auteurschap van Nieheim twijfelen. Mulder heeft in zijn dissertatie een einde gemaakt aan de discussie en het auteurschap overtuigend toegewezen aan Nieheim.²⁴⁶

In het traktaat pleitte Nieheim in hoofdstuk II eerst en vooral voor de terugtreding of afzetting van de drie bestaande pausen. De hele christenheid moest zich weer verenigen onder één hoofd, opdat ze trots konden zeggen: Kijk, dat is onze paus.²⁴⁷ In de kardinalen had hij niet veel vertrouwen, want hij pleitte ervoor dat in plaats van hen twaalf door het concilie benoemde prelaten een nieuwe paus zouden kiezen. In hoofdstuk XXIII van zijn traktaat brak hij een lans voor de unieke positie van de paus als enige hoofd van de Kerk. Hij beriep zich daarbij zowel op Aristoteles als op het Romeinse recht. Als de paus zich echter schuldig maakte aan wangedrag en misbestuur, mocht hij net als een slechte vorst worden afgezet. Hij refereerde in deze passage aan het voorbeeld van de in de tiende eeuw door de keizer afgezette paus Johannes XII. Hij suggereerde hiermee dat de keizer nog steeds het recht had deze afzetting door te voeren.

Het traktaat ademt door zijn inhoud de geest en de preoccupaties van Nieheim. Na een carrière van 44 jaar had hij genoeg van de geldhonger van de paus en de curie. Voor iedere kerkelijke functie die via de curie liep, en dat waren er steeds meer, moest geld worden betaald. Daardoor kwam de kwaliteit van de functionarissen onder druk en ketterse bewegingen kregen daardoor de kans zich te ontplooiën, zoals de Hussieten in Bohemen. Als voorvechter van een schoon en ordentelijk bestuur trok hij vooral ten strijde tegen al deze misbruiken. Van de dertig hoofdstukken van zijn traktaat zijn er twintig gewijd aan de misbruiken en de corruptie binnen het pauselijke bestuursapparaat. Nieheim vond deze reorganisatie van de curie belangrijker dan de keuze van een nieuwe paus. Hij had gezien dat een nieuwe paus als Alexander V voorafgaand aan zijn verkiezing tot paus nog pleitte voor hervorming van de curie, maar na zijn aanstelling alles weer vergat.

Nieheim laat in zijn traktaat nogal wat vertrouwen zien in de Duitse keizer. Hij pleitte voor een verbond tussen de keizer en de paus, dat ook zijn nut zou moeten hebben bij een

nieuwe kruistocht voor de bevrijding van het Heilige Land. Verder sprak hij in een viertal hoofdstukken (XI, XII, XVI, XVII) de bisschoppen aan op hun verantwoordelijkheid. Hij richtte zijn blik dus niet alleen op de paus als *caput*, maar ook op de bisschoppen als de *membra* van de Kerk. Net als de paus moesten de bisschoppen volgens hem waardige mensen in de kerkelijke ambten aanstellen, zonder hiervoor geld te vragen. Opeenstapeling van functies, de zogenoemde *cumulatio beneficiorum*, moest worden aangepakt en zo veel mogelijk worden afgeschaft. In de volgende hoofdstukken van zijn verhandeling richtte hij zich specifiek tot de Duitse bisschoppen. In Duitsland mochten geen titulaire bisschoppen meer worden benoemd. Dit waren bisschoppen zonder een eigen bisdom. De paus kon eenvoudig personen uit zijn omgeving benoemen tot titulair bisschop. Nieheim heeft hiermee kritiek op deze erebaantjes, waaraan geen feitelijk werk in de zielzorg verbonden was. Verder wilde Nieheim dat de Duitse bisschoppen iedere drie jaar een provinciale synode zouden organiseren. Volgens hem waren deze synodes al meer dan honderd jaar niet georganiseerd en gaf dat aanleiding tot verwarring. Ten slotte pleitte hij ervoor dat de Duitse bisschoppen zich op het Concilie van Konstanz opnieuw zouden laten wijden, zo niet dan zou afzetting moeten volgen. Hij stelde dat de keuze voor de nieuwe bisschoppen bij de kathedrale kapittels en hun kanunniken lag. Een idealistisch standpunt in een tijdvak dat de landsheren en de paus – vaak in concurrentie met elkaar – de benoemingen van nieuwe bisschoppen controleerden.

Deze aandacht voor de rol van de Duitse bisschoppen kwam niet uit de lucht vallen. Nieheim verkreeg via paus Bonifatius IX in het jaar 1395 de bisschopszetel van Verden. Verden was een klein bisdom gelegen onder Bremen in Noord-Duitsland. Deze benoeming kostte hem veel geld en hij ontving hiervoor in ruil een verarmd bisdom, waar hij bovendien zijn gezag moeilijk kon vestigen. Dit kwam omdat zijn voorganger, die aartsbisschop van Bremen was geworden, het gezag over zijn oude diocees niet wilde opgeven. Bovendien was er een verbeterd oorlog aan de gang tussen twee met elkaar verbonden steden en de hertogen van Brunswijk.²⁴⁸ De nieuw benoemde bisschop reisde van Rome naar zijn nieuwe diocees Verden om invulling te geven aan zijn functie. Het lukte hem nog wel een diocesane synode bij elkaar te roepen in Lüneburg, waarin hij optrad tegen de verwereldlijking van zijn geestelijken. Het lukte hem niet zijn gezag blijvend te vestigen en gefrustreerd haakte hij af. Na 1401 was hij weer in Rome werkzaam binnen de curie.

Bij zijn benoeming tot bisschop had Nieheim al zijn bestaande beneficies afgestoten. Hij bezat verschillende functies, waaruit hij een inkomen genoot van 3000 Rijnse guldens. Dit was het equivalent van 85 jaarsalarissen van een ambachtsman. Hieronder was de door hem in 1392 verworven functie van aartsdiaken van Henegouwen, die alleen al een inkomen opleverde van 1275 Rijnse guldens.²⁴⁹ Kerkhervormers als Nieheim stonden voor een dilemma. Het verkrijgen van een bisschopsstoel om van daaruit een hervormingspolitiek te kunnen doorvoeren, kostte veel geld. Dit geld verkregen ze door het cumuleren van beneficies, een misbruik dat door de kerkhervormers juist heftig werd bestreden.

Na zijn mislukte gooi naar het bisdom Verden bleef de Duitse curiaal banden onderhouden met de kerkelijke vernieuwingsbeweging. Zo schonk hij ruimhartig zijn bezittingen in Pistoia en Bologna aan de kloosterorde van de olivetanen.²⁵⁰ Deze kloosterorde was honderd jaar daarvoor gesticht door een drietal burgers van de stad Siena als een elite-kluizenaarsor-

244 Heimpel, *Dietrich von Niem* (1932), p. 13-47.

245 Von der Hardt, *Magnum Oecumenicum Constantiense Concilium* (1700), Dl. I, pars V p. 277-307. Hierin een complete tekstuitgave van het traktaat van Nieheim.

246 Mulder, *Dietrich von Nieheim* (1907), p. 129-161.

247 Von der Hardt, *Magnum Oecumenicum Constantiense Concilium* (1700), Dl. I, pars V p. 279. *ut non sit nisi unum caput, de quo Christiani concorditer dicere possunt: Ecce, ist est Papa noster.*

248 Mulder, *Dietrich von Nieheim* (1907), p. 86-96.

249 Heimpel, *Dietrich von Niem* (1932), p. 99.

250 Erler, *Dietrich von Nieheim* (1887), p. 247-250.

de onder de regel van de benedictijnen. Deze drie mannen, onder aanvoering van Giovanni Tolomei, werden de eerste drie kloosterlingen. Het is een vroeg voorbeeld van een observantiebeweging onder de benedictijnen, die de oude strengheid van de orde wilden herstellen.²⁵¹ Na een moeilijke beginperiode en beschuldigingen van ketterij verwierf de orde aan het begin van de veertiende eeuw toestemming van de paus. De paus gaf deze toestemming met als voorwaarde dat de orde zich onder het toezicht moest stellen van een bisschop. Daarna kon de orde doorgroeien naar negen kloosters, allemaal gelegen in het midden en noorden van Italië.²⁵² Daarnaast onderhield Nieheim banden met de kartuizers in Duitsland en Italië. De geldstromen voor de stichting van zijn nieuw gestichte gasthuis in Hamelen liepen via de prior van de kartuizers in Keulen. De prior van het kartuizerklooster in Rome werd als getuige vermeld in een akte waarin de topcuriaal al zijn bezittingen, met uitzondering van één huis, schonk aan het gasthuis van Santa Maria dell'Anima in Rome.²⁵³

Een ander initiatief van hem in deze richting was de stichting van een gasthuis in zijn geboortestreek en wel in de stad Hamelen. In dit gasthuis namen zes vrouwen ouder dan veertig jaar, bijgestaan door een knecht, de zorg op zich van zieken en reizigers. Kloostergeloftes legden de vrouwen niet af, maar al hun bezittingen vervielen bij hun overlijden aan het gasthuis. Samen met het toezicht vanuit de Windesheimpriorij van Wittenburg op dit gasthuis vertoont deze stichting overeenkomsten met een huis voor de Zusters van het Gemene Leven. Nieheim onderhield ten slotte contacten met de beweging van de Moderne Devotie. Hij stelde zich op als weldoener van het fraterhuis in Münster (Duitsland) en hij stond samen met paus Martinus V in de boeken van het huis genoteerd als weldoener.²⁵⁴

De conclusie is dat Dietrich von Nieheim een zeer praktisch mens was, maar ook principieel en religieus bevlogen. Zijn bijna vijftigjarige loopbaan had hem daarbij sceptisch gemaakt over het hoogste gezag van de Kerk: de paus. Hij zette zwaar in op de verkiezing van een nieuwe paus als enige hoofd van de Kerk. Deze paus moest bij mistoestanden kunnen worden afgezet. Zijn voornaamste doel was de verbetering van de kwaliteit van de hogere geestelijkheid. De curie moest niet langer de aanstelling van geestelijken naar zich toe trekken, de cumulatie van functies moest worden tegengegaan en de aanschaf van kerkelijke functies voor geld (simonie) moest worden verboden. Hij onderhield banden met strenge kloosterordes als de olivetanen en de kartuizers. Daarnaast gaf hij ondersteuning aan de Moderne-Devotiebeweging door pauselijke steun te organiseren. Gedurende een vijftal jaren probeerde hij als bisschop van Verden de kerkhervorming daadwerkelijk door te voeren in zijn dioceses. In zijn traktaat over kerkhervorming benadrukte hij de belangrijke rol van bisschoppen in Duitsland bij het bewaken van de kwaliteit van de geestelijken. Deze kwaliteit zou omhoog moeten gaan door het organiseren van diocesane synodes en de benoeming van nieuwe geestelijken. Anderzijds kwam er in deze periode een groep leken op die de intellectuele bagage had om de Bijbel te kunnen lezen en geschreven wetsteksten te kunnen begrijpen. Duitse historici spreken dan over de 'verkloostering van de lekenwereld'. Leken kregen in de late middeleeuwen toegang tot dezelfde religieuze teksten. Leken gingen het koorofficie van de monniken overnemen en andere kloostergebruiken, zoals het tafelgebed en het voorlezen van de psalmen aan de stervenden. Ook wereldlijke geestelijken waren gevoelig voor deze verkloostering. Verder zette hij zich in het traktaat *De necessitate reformationis ecclesiae* vooral in voor het apostolische ideaal van de *vita activa & vita apostolica*: geestelijken als waardige opvolgers van de apostelen die door prediking het geloof verspreidden. Hij onderhield daarnaast nauwe banden met de relatief nieuwe en strenge kloosterorde van de olivetanen, die het apostolische ideaal van de *vita contemplativa* uitdroegen. Nieheim stond dus achter beide idealen, maar het zwaartepunt legde hij bij de *vita activa*.



10. Kardinaal Pierre d'Ailly afgebeeld met Maria en kind in een handschrift. (bron: La Médiathèque d'Agglomération de Cambrai, Ms 954)

3.5.5 Kardinaal Pierre d'Ailly en de hervorming van de Kerk

Op 20 februari 1411 benoemde paus Johannes XXIII Anselmus Fabri als pastoor van de parochie Halle onder Brussel. Zijn benoeming in Halle was mogelijk geworden door het Concilie van Pisa, dat in het jaar 1409 was bijeengeroepen om een einde te maken aan het Westers Schisma. Frankrijk, de Bourgondische gebieden en Brabant gingen na dit concilie dezelfde paus volgen, namelijk die van Pisa. De Henegouwse stad Halle behoorde in deze periode tot het bisdom Kamerijk en daarmee viel Fabri vier maanden lang onder het gezag van bisschop Pierre d'Ailly. Deze bisschop volgde namelijk, net als Fabri, de pausen uit de Pisa-lijn en de beloning daarvoor zou snel komen. Op 6 juni 1411 benoemde dezelfde paus Johannes XXIII d'Ailly tot kardinaal, waarmee de Fransman definitief afstand nam van de Avignon-pausen.²⁵⁵ Een gevolg van deze benoeming was wel dat hij afstand moest doen van zijn bisschopsfunctie. Hij zou echter altijd een sterke band behouden met Kamerijk en hij koos ervoor in zijn bisschopskerk zijn graf te krijgen. Hij behield trouwens een riant jaargeld uit zijn oude bisdom.

Het leven van Pierre d'Ailly is grofweg in twee delen op te splitsen. Het eerste deel van zijn leven, de periode 1351-1395, was gewijd aan studie, vooral de studie van de theologie. In het tweede deel van zijn leven, de periode 1395-1420, lag de nadruk op zijn rol als kerkbestuurder. Als bisschop en later als kardinaal zou hij een belangrijke rol spelen bij het beëindigen van het Westers Schisma, waardoor de westerse Kerk weer onder een eenhoofdige leiding kwam te staan.

251 Oakley, *The Western Church* (1979), p. 236-237.

252 'Olivetans', entry in *Catholic Encyclopedia*, URL 2012-07-19: www.newadvent.org/cathen/11244c.htm.

253 Erler, *Dietrich von Nieheim* (1887), Bijl. 10. p. xxiv-xxv dd 1413-08-14. bijl. 12 p. xxix.

254 Heimpel, *Dietrich von Niem* (1932), p. 286-287.

255 Guenée, *Between Church and State* (1991), p. 232.

De Franse historicus Bernard Guenée heeft een leesbare en levendige biografie geschreven over het leven van deze Franse theoloog en kerkbestuurder. Hij portretteert d'Ailly in een bundel samen met andere Franse kerkbestuurders uit de veertiende en vijftiende eeuw.²⁵⁶ Guenée heeft een speciale belangstelling voor de netwerken waarin deze prelaten verkeerden en voor de manier waarop ze via deze netwerken hun invloed versterkten.

Burgerzoon Pierre verliet in 1368 zijn geboorteplaats Compiègne en vertrok naar de Sorbonne-universiteit te Parijs. Daar begon hij aan de lange weg die uiteindelijk, op 11 april 1381, zou leiden naar de titel van doctor in de theologie. Hij kreeg als student opvang in het Collège de Navarre, een college dat nauwe banden onderhield met het Franse vorstenhuis. Mede door de koninklijke protectie kon het Collège de Navarre de beste studenten aantrekken. De Parijse universiteit was de leidende universiteit in Europa voor de algemene artesopleiding, in het bijzonder voor de faculteit theologie. Deze faculteit werd in de middeleeuwen gezien als dé bewaker van de christelijke waarheid.

Al tijdens zijn studie werd d'Ailly opgemerkt door twee van de invloedrijkste prelaten van Frankrijk en hij kreeg hun protectie. De eerste prelaat was Jean de la Grange (1325-1402), die net als hijzelf van eenvoudige afkomst was. De la Grange was bisschop van Amiens, kardinaal en topadviseur van de Franse koning Karel V. Ironisch genoeg was het netwerk rond kardinaal Jean de la Grange ervoor verantwoordelijk dat in 1378, na de verkiezing van paus Urbanus V, een deel van de kardinalen een tegenpaus koos in de persoon van Clemens VII.²⁵⁷ Ze gokten erop dat 'hun' paus de zetel in Rome kon gaan bezetten. Dat mislukte en ze weken noodgedwongen met hun eigen paus uit naar Avignon. Pierre d'Ailly moest daarna jarenlang een groot deel van zijn energie en daadkracht inzetten om deze weeffout van zijn beschermheer recht te zetten.

Zijn andere beschermheer was Philippe de Mézières (1327-1405), adviseur van koning Karel V. Daarnaast stelde de koning De Mézières aan als leermeester van zijn zoon, de latere koning Karel VI. Philippe was afkomstig uit de regio Amiens en hij behoorde tot de lagere adel. Hoewel hij eigenlijk een militaire loopbaan voor ogen had, gaf hij na een bezoek aan Jeruzalem zijn leven een andere draai en hij startte in 1349 een studie theologie in Parijs. De Mézières bewoog zich in kringen die nauwe contacten onderhielden met de kartuizers en hij voelde zich aangetrokken tot hun spiritualiteit. Naast het houden van een nieuwe kruistocht wilde hij vooral een algemene hervorming van de Kerk.²⁵⁸ De Mézières woonde vanaf 1373 in het klooster van de celestijnen in Parijs, een strenge en ascetische afsplitsing van de benedictijnen. Aan het begin van zijn loopbaan had Pierre d'Ailly dus al machtige beschermheren, die beiden een sterke machtsbasis hadden in Noord-Frankrijk en dan in het bijzonder de streek rond Amiens. Beide mannen beschikten over zeer goede contacten met het Franse koningshuis. Dit palet van contacten zal zich ook bij d'Ailly gaan aftekenen.

Na zijn doctoraat ontwikkelde zijn loopbaan zich gestaag verder. Naast zijn hooglerschap theologie te Parijs verkreeg hij in 1384 de functie van *grand maître* van het Collège de Navarre en benoemde de koning hem tot zijn persoonlijke kapelaan. Ten slotte benoemde Avignonpaus Clemens VII hem in 1389 tot kanselier van de universiteit van Parijs. Boven genoemde benoeming kon niet verhelen dat de relatie tussen deze paus en de universiteit van Parijs voortdurend ongemakkelijk bleef. Ondanks de grote steun in de rest van Frankrijk bleef de universiteit aanvankelijk steun onthouden aan Clemens VII. Gaandeweg ontwikkelde zich in Parijs het idee dat een algemeen concilie de zaak moest gaan oplossen.

Vanaf het jaar 1393 probeerde de universiteit op verzoek van de Franse koning het pauselijke Schisma te beëindigen. De Parijse theologen en hun medestanders wisten dan nog niet dat dit 24 jaar zou gaan duren. Een naaste medewerker en vriend van d'Ailly, Jean Gerson, vroeg in het jaar 1393 alle onderdanen van de Franse koning om door middel van gebeden en processies op te roepen tot eenheid in het bestuur van de Kerk. De universiteit plaatste daar-

op een ideeënbus in een klooster te Parijs om te komen tot een oplossing van het probleem aan de top van de Kerk. Het was de taak van Pierre d'Ailly om met een andere theoloog alle inzendingen samen te vatten voor de koning. De tweekoppige jury destilleerde drie oplossingen uit de inzendingen: de meest voor de hand liggende oplossing was volgens het Parijse duo een gelijktijdig aftreden van beide pausen, zodat de weg vrij kwam voor de aanstelling van een nieuwe paus. Een alternatief hiervoor was de oprichting van een arbitragecommissie. Deze commissie moest dan een oplossing formuleren waaraan de beide pausen zich zouden conformeren. Indien dit niet mogelijk was, bleef alleen een algemeen concilie over. Een dergelijk concilie zou echter veel tijd vergen en moeilijk controleerbaar zijn. Vanuit Frankrijk en de Parijse universiteit werd steeds meer druk gezet op de twee pausen om af te treden. D'Ailly nam in dit proces een belangrijke plaats in. Rond 1407 was hij zo ver dat hij de pausen niet alleen vriendelijk doch dringend vroeg af te treden, maar het zelfs begon te eisen. De pausen moesten zich volgens hem niet langer verstoppen achter juridische zaken rond een mogelijk aftreden; de situatie vroeg nu gewoon een snelle oplossing.²⁵⁹ Op het Concilie van Pisa, in 1409 bijeengeroepen door de gezamenlijke kardinalen, was Pierre d'Ailly wel aanwezig, maar speelde hij nog geen vooraanstaande rol. Tijdens dit concilie kozen de kardinalen een Griekse franciscaanse monnik tot paus, die de naam aannam van Alexander V. Een jaar later overleed hij al en kozen de Pisaanse kardinalen Johannes XXIII als zijn opvolger. Deze paus benoemde Pierre d'Ailly dus tot kardinaal.

Sommige personen uit zijn oude netwerk, die gehecht bleven aan de Avignonpaus, raakten ernstig teleurgesteld in d'Ailly en alle andere Fransen die de Avignonlijn verlieten en kozen voor de in Pisa residerende paus. Zo iemand was Bonifatius Ferrer, de generaal-overste van de kartuizerorde. Deze schreef begin 1411 een traktaat tegen alle Fransen die, vanuit zijn optiek, deserteerden naar de Pisapausen. Zij gingen volgens hem alleen voor eigen eer en gewin: de overgestapte kardinalen waren pilaren van de Kerk, maar dan pilaren gemaakt van stont.²⁶⁰ Een heftig traktaat dus, waarin op de man werd gespeeld. Onder de genoemde namen was die van d'Ailly. Deze kreeg het traktaat van zijn oude vriend later onder ogen en reageerde met een brief waarin hij zijn keuze verdedigde.

In deze brief van d'Ailly aan Ferrer staat een treffende passage hoe hij zichzelf zag:

Ik ben niet zo perfect dat ik mijn honger naar erefuncties kon intomen, noch mijn zucht naar rijkdom. Maar ik ben niet zo slecht dat ik ze probeerde te verwerven, zoals Bonifatius (Ferrer) durft te beweren, door dubieuze strategieën puur vanwege mijn ambitie.

Misschien ter weerlegging van deze kritiek van oude vrienden stortte de bestuurder en kardinaal zich na 1412 helemaal op de algemene hervorming van de Kerk. Hij had dit trouwens al ingezet bij het Concilie van Pisa, waar hij lid werd van een commissie die voorstellen deed voor veranderingen in de kerk. De commissie wilde de benoemingsrechten van de paus inperken, meer concilies, de rekrutering van geestelijken verbeteren en religieuzen volgens hun statuten laten leven.²⁶¹ Bij het Concilie van Konstanz had hij al een leidende rol en hij kon, door met een slim compromis op de proppen te komen, het vastgelopen overleg over de procedures rond de verkiezing van een nieuwe paus weer lostrekken. Voor een keer werd het

256 Guénéé, *Between Church and State* (1991). Het origineel is gepubliceerd in 1987 onder de titel: *Entre l'Église et l'État*. Een meer recente biografie: Millet en Maillard-Luybaert, *Le Schisme et la pourpre* (2015).

257 Guillemain, 'Cardinaux' (1980); Bautier, 'Aspects politiques' (2008).

258 Guénéé, *Between Church and State* (1991), p. 112-115.

259 Guénéé, *Between Church and State* (1991), p. 211. Zie over de rol van d'Ailly bij deze concilies en de inzet van zijn familieleden die functies bekleedden in het bisschoppelijk kapittel van Kamerijk: Maillard-Luybaert, 'Des assemblées' (2014).

260 Guénéé, *Between Church and State* (1991), p. 232-235.

261 Millet en Maillard-Luybaert, *Le Schisme et la pourpre* (2015), p. 84-89.

college van kardinalen aangevuld door vertegenwoordigers van de naties. Dit college koos Martinus V als paus en de Kerk kende hierna nooit meer een echt schisma.

De laatste jaren van zijn leven woonde de priester-kardinaal in Avignon. Daar bracht hij tijd door met het herlezen van de boeken van zijn geliefde auteurs, zoals Bernardus van Clairvaux en de franciscaanse theoloog Bonaventura. Tussendoor ontving hij vrienden als Jean Gerson, waarmee hij discussieerde over het belang en het gevaar van de astrologie. Hij stierf op 9 augustus van het jaar 1420 op de leeftijd van 69 jaar. In zijn testament bepaalde hij dat zijn begrafenis zeer eenvoudig moest worden uitgevoerd. Hij wilde dat zijn lichaam eerst een rustplaats kreeg in de plaats waar hij overleed. Zijn botten moesten later worden herbegraven in de kathedraal van Kamerijk. Op 6 augustus van het jaar 1422 was het zo ver en kreeg zijn stoffelijk overschot een eigen grafmonument in Kamerijk.²⁶²

Een beeld geven van de ideeën van Pierre d'Ailly op het gebied van kerkhervorming is niet gemakkelijk door de breedte van zijn oeuvre. D'Ailly schreef 174 boeken en traktaten op het gebied van theologie, astronomie, filosofie en preken. Louis Pascoe heeft een overzichtswerk geschreven over de invloed van deze Franse kardinaal op de veranderingen in de Kerk.²⁶³ Deze studie neem ik als basis. Een opvallende zaak is de belangstelling van d'Ailly voor astronomie en astrologie. In zijn jeugd stond hij nog vijandig tegenover astrologie, maar op latere leeftijd, toen hij de zestig jaar was gepasseerd, oordeelde hij milder.²⁶⁴ Zijn studie van de astrologie stond in dienst van zijn ideeën over kerkhervorming. Hij dacht dat het einde van de tijden kwam door de komst van de Antichrist. Eén van de voornaamste voortekenen van de komst van de Antichrist was volgens hem, naast de loop van de sterren, het Westers Schisma. D'Ailly probeerde zijn tijdgenoten ervan te overtuigen dat het einde der tijden kon worden uitgesteld door hervorming van de Kerk.²⁶⁵ Eerst en vooral moest het probleem van het dubbele pauschap worden opgelost. Hij zag het Schisma verder als een kans voor de Kerk om een proces van zuivering en vernieuwing te gaan doorvoeren. Naar het voorbeeld van Sint-Franciscus wilde hij de Kerk terugvoeren naar zijn evangelische ideaal. Dit ideaal schreef een leven voor van armoede, kuisheid en nederigheid. Hij hoopte dat er nieuwe leiders zouden opstaan (*judices novi*) die de Kerk konden terugvoeren naar dit oude, evangelische ideaal. Door te verwijzen naar een naderend einde der tijden doordrong d'Ailly alle christenen in West-Europa van de noodzaak de Kerk te veranderen. Niets doen zou het einde van alles en iedereen betekenen. Volgens d'Ailly stond de paus onbetwist bovenaan de Kerk. Het college van kardinalen of een algemeen concilie kon alleen ingrijpen in het gezag van de paus als er sprake was van ketterij, tirannie of misdaad. De paus stond voor de eenheid van de Kerk. Toch zag hij de paus niet als de voornaamste aanjager van de noodzakelijke hervormingen binnen de Kerk.

In zijn ogen was dit vooral een taak van de bisschoppen.²⁶⁶ Hiermee zou hij een wegbereider worden van het Concilie van Bazel en Trente. De besluiten van het Concilie van Trente zouden de rol van de bisschoppen bij het proces van kerkhervorming voorop zetten. D'Ailly zag bisschoppen én priesters als prelaten (*praelati*) en als opvolgers van de apostelen en de leerlingen van Jezus. De bisschoppen en priesters moesten de missie van de apostelen voortzetten. Hun taken lagen vooral op het gebied van preken en onderwijzen. De bisschoppen hadden als *praelati maiores* de door de paus gedelegeerde bevoegdheid beslissingen te nemen op het gebied van de geloofsleer en het kerkrecht. Zelfs de theologische faculteit van een universiteit, zoals die van Parijs, had zich naar het oordeel van de bisschop te voegen. Als de bisschoppen faalden in het doorvoeren van hervormingen binnen de Kerk, zouden zij schuldig zijn aan de komst van de Antichrist. De bisschoppen moesten het ideaal volgen van de *vita apostolica* en dan vooral het actieve, missionaire onderdeel van dit ideaal: de *vita activa*. Hij stelde de pastorale taak van de bisschoppen en hun priesters voorop, welke taak bestond uit preken, onderwijzen en het toedienen van de sacramenten. Daarnaast waren deze prelaten

verantwoordelijk voor een goed bestuur van hun gelovigen. Als wereldlijk geestelijke had hij minder met het ideaal van de *vita contemplativa*, het monastieke leven.

Pierre d'Ailly besteedde veel aandacht aan de verbetering van de benoemingsprocedures van de bisschoppen. Hij pleitte ervoor de invloed van wereldlijke vorsten terug te dringen en de bisschop voortaan door het kathedrale kapittel te laten voordragen aan de paus. Tegelijk kon dan de kwaliteit van de kandidaten omhooggaan door meer eisen te stellen aan hun opleiding en levenswijze. Een serieus punt, want de vorstelijke invloed was in Frankrijk op dit gebied altijd groot geweest, zeker ook voor zijn eigen bisdom Kamerijk. Van de twaalf Kamerijkse bisschoppen uit de veertiende eeuw waren er elf benoemd op voordracht van de Franse koning. De bisschop van Kamerijk was op politiek gebied een vazal van de Duitse keizer, maar binnen de Kerk viel de bisschop weer onder de aartsbisschop van Reims, die de Franse koning zalfde.

Een ander voornaam punt uit zijn hervormingsagenda was het terugdringen van de invloed van de paus op de benoeming van pastoors. In het traktaat *De materia concilii* benadrukte hij dat dit beleid alleen maar leidde tot verarming van de kerken, tot pastoors die voortdurend absent waren en een slecht voorbeeld gaven aan hun parochianen. Daarnaast controleerden kloosters en wereldlijke vorsten de voordracht van pastoors. Op dit gebied had hij het slechte voorbeeld van zijn eigen bisdom als bewijsmateriaal dicht bij de hand. Het aartsdiakonaat Kamerijk telde 165 parochies, maar slechts twee van de pastoors stelde de bisschop zelf aan!

Bij het aanstellen van pastoors en andere geestelijken diende de bisschop ervoor te zorgen dat voldoende kandidaten theologisch geschoold waren. Pierre d'Ailly vond dat er te veel beneficiés, vooral bij de benoemingen die via de curie liepen, naar personen gingen met een opleiding in het canonieke recht in plaats van naar theologen. Bij het Concilie van Konstanz kwam er verzet tegen zijn eis dat de bisschoppen en de kanunniken van kathedrale kerken een universitaire opleiding dienden te hebben voltooid. Het verzet hiertegen kwam vooral uit de hoek van de adel, die vreesde dat hun eigen positie hierdoor achteruit zou gaan. De bisschoppen hadden tot taak de priesters binnen hun dioceses verder te scholen. Ze moesten hiervoor theologen in dienst nemen. Deze theologen moesten praktische handboeken samenstellen en verspreiden waarin de priesters ondersteuning kregen bij het preken en het begrijpen van de Bijbel. Zijn vriend Jean Gerson was zelf de auteur van een aantal van dergelijke pastorale handboeken. Hij besteedde aandacht aan de opleiding van geestelijken. Tijdens het Concilie van Konstanz pleitte hij voor betere leerboeken op het gebied van het toedienen van de sacramenten. Als bisschop van Kamerijk kwam hij met een nieuwe versie van het brevier.²⁶⁷ De kern van de taak van bisschoppen en priesters lag in zijn ogen bij het preken, in navolging van de missie die Christus meegaf aan zijn apostelen en leerlingen. Hoe meer geestelijken een theologische studie hadden gevolgd aan een universiteit, hoe hoger de kwaliteit ging worden van hun preken. Volgens d'Ailly hadden de bisschoppen daarbij als extra taak het organiseren van synodes en jaarlijkse bezoeken aan de parochies binnen hun dioceses.

Het is opvallend dat hij de nadruk legde op preken, en dat hij in zijn traktaten weinig aandacht schonk aan de sacramentele taken van de priesters. Hij schreef bijvoorbeeld nauwelijks over de sacramenten van boetedoening en de eucharistie. Ondanks zijn warme banden met de beweging rond de Moderne Devotie, die veel aandacht schonk aan het lijden van Christus en de rol van de eucharistie, had d'Ailly hier weinig mee. Hier kan hebben meege-

262 Guenée, *Between Church and State* (1991), p. 251-258.

263 Pascoe, *Church and Reform* (2005), p. 3-5. Overzicht van de uitgaves van de werken van Pierre d'Ailly.

264 Guenée, *Between Church and State* (1991), p. 226-232.

265 Pascoe, *Church and Reform* (2005), p. 37-51.

266 Pascoe, *Church and Reform* (2005), p. 53-136.

267 Salembier, 'Pierre d'Ailly à Cambrai', p. 14.

speeld dat hij zelf zeer verbaal was aangelegd en een goede orator was. Als professor en bisschop voelde hij zich thuis achter de kathedraal of op de preekstoel, vertrouwend op zijn verbale overredingskracht.

Op het gebied van levenswijze en persoonlijk voorbeeld stelde d'Ailly nogal wat eisen aan de bisschop en zijn priesters. Voor dit persoonlijke aspect van de bisschoppelijke hervorming gebruikte hij de term *conversatio*.²⁶⁸ Met deze term, afkomstig uit de kloosterregel van Benedictus, duidde hij het gedrag aan binnen een gemeenschap. Priesters en bisschoppen moesten op twee manieren als leermeesters optreden. Als *magisterium doctrinae* dienden ze het geloof uit te leggen, als *magisterium virtutis* moesten ze het geloof versterken door hun persoonlijke levenswijze. Een belangrijk onderdeel van dit persoonlijke voorbeeld was de uitoefening van de naastenliefde. Geestelijken die meer geld uitgaven dan strikt noodzakelijk was voor het eigen onderhoud, onthielden dit aan de armen en maakten zich hiermee schuldig aan een vorm van diefstal. Omdat hij te grote verschillen zag in rijkdom en bezit van geestelijken, pleitte hij voor beperkte inkomensverschillen. Door een beperking in bezit van de geestelijken zouden in zijn ogen de armen voldoende beschermd kunnen worden tegen verdere verarming, de parochies niet onnodig financieel worden belast en de gelovigen geen schandelijk voorbeeld hebben.

Zette Dietrich von Nieheim nog vol in op de hervorming van de benoemingsprocedures door de curie, dan richtte Pierre d'Ailly al veel meer de blik op de kwaliteit en de levenswijze van de bisschop en zijn priesters. Door preken en een voorbeeldige christelijke levenswijze moesten theologisch geschoolde prelaten hun gelovigen aan zich binden en aan het apostolische ideaal. Nieheim en d'Ailly zagen beiden de bisschop als de beslissende factor bij het in gang zetten en houden van de kerkhervorming vanaf het moment dat er weer één paus was. Nieheim zou zijn benoeming tot bisschop van Verden in Noord-Duitsland niet vast weten te houden, d'Ailly kon zijn zetel van Kamerijk wel bemachtigen en zijn gezag vestigen.

Dat het hem in zijn eigen dioceses niet ging om macht en inkomen, komt goed naar voren uit de activiteiten die hij daar ontplooidde. Kon Nieheim door al de benoemingsproblemen maar één bisschoppelijk synode organiseren, dan hield d'Ailly er al minimaal drie in de periode dat hij bisschop was (tussen 1397 en 1411). Hij kon aansluiten bij een goede traditie binnen dit bisdom. In de eerste helft van de veertiende eeuw werden er in dit dioceses al 29 synodes bijeengeroepen.²⁶⁹ Hij riep de geestelijken binnen zijn dioceses op een hoogstaand leven te leiden. Geestelijken die zich overgaven aan zonde konden volgens hem niet rekenen op het respect van leken.²⁷⁰ Hij ging daarbij niet zo ver dat gelovigen zich konden onttrekken aan het gezag van een in zonde levende pastoor; bijvoorbeeld van een pastoor die samenwoonde met een vrouw. Uiteindelijk kwam al het gezag van God en dat stond los van de morele kwaliteiten van de kerkelijke functionaris die het gezag uitoefende.

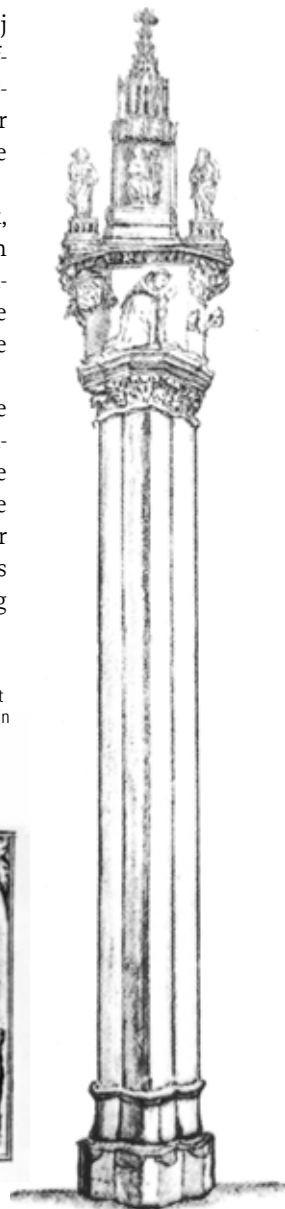
Klaagde Nieheim er nog over dat de bisschoppen in Duitsland nauwelijks nog synodes bijeenriepen, het beeld voor Frankrijk is veel positiever. Een uitgebreid onderzoek naar de hervormingsactiviteiten van de Franse bisschoppen toont onder meer aan dat er in de periode 1350-1409 zeventig bisschoppen actief waren met kerkhervorming in hun bisdom. Dit door het houden van bisschoppelijke synodes en visitatie van parochies. Zij vertegenwoordigen 10% van het totale aantal bisschoppen. In de eerste helft van de vijftiende eeuw versterkte deze trend zich nog en kwamen er nog meer synodes.²⁷¹ D'Ailly kon zich dus aansluiten bij een levendige Franse episcopale traditie en die zelfs nog versterken. Buiten zijn theologisch werk en zijn eigen pastorale werk in Kamerijk, deed hij dit door het belang van bisschoppelijke rolmodellen te benadrukken. Twee Franse bisschoppen had hij in het vizier.²⁷² De eerste was Louis van Anjou, die bisschop van Toulouse was tussen 1296 en 1297. Deze aan het Franse vorstenhuis gelieerde prelaat wilde alleen de mijter aannemen als hij tegelijk franciscaanse monnik kon worden. Door zijn zeer korte regeerperiode hoefde hij geen

vuile handen te maken en Anjou maakte veel enthousiasme los door zijn eigen eenvoudige leven in armoede. Tijdens het Concilie van Konstanz, in het jaar 1417, preekte d'Ailly nog over het leven van Louis als rolmodel voor andere bisschoppen. Zijn andere rolmodel was de bisschop en kardinaal Peter van Luxemburg. Deze was bisschop van Metz geweest tussen 1384 en 1386 en was dus deels een tijdgenoot van hem. Hij was ook een bisschop die te kort regeerde om met de macht verbonden te raken. Ondanks zijn jonge leeftijd, hii was 15 jaar oud toen hij de functie van bisschop kreeg, nam hij zijn pastorale taak serieus. Hij bezocht zijn parochies en had veel aandacht voor de armen. Hij wilde niet door de macht worden gecorrumpert en in 1386 deed hij afstand van zijn zetel. Hij trok in bij een klooster van de kartuizers bij Avignon en overleed daar het volgende jaar. Pierre d'Ailly deed al twee jaar na diens overlijden zijn best om Peter van Luxemburg heilig verklaard te krijgen door de paus.

Alle informatie wijst in de richting dat d'Ailly, in theorie en praktijk, de regiefunctie wenste voor de bisschoppen bij het op gang houden van de hervorming binnen de Kerk. Goed opgeleide prelaten, die een eenvoudig leven leidden met niet meer bezit dan nodig, moesten de missionaire taak van de apostelen doorzetten. Alleen op deze manier zou het einde van de wereld en de komst van de Antichrist kunnen worden uitgesteld.

Voor de kloosterordes toonde d'Ailly weinig belangstelling. Over de bedelordes was hij zelfs negatief, een houding die terugging op een conflict om de macht aan de universiteit van Parijs. De enige kloosters die konden rekenen op zijn welwillende aandacht waren de vier nieuwe kloosters van de reguliere kanunniken rond Brussel. Hij zorgde ervoor dat het klooster Groenendaal bij Brussel verschillende aflaten ontving als extra inkomstenbron.²⁷³ In 1402 hield hij als bisschop van Kamerijk nog

11. Tekeningen van het graf van Pierre d'Ailly in de kathedraal van Kamerijk. Het eerste onderdeel was een zuil met daar bovenop d'Ailly geknielend voor Maria. Het tweede onderdeel was een in transi graf van de kardinaal met zijn lichaam in een simpele lijkwade. Deze onderdelen van zijn graf zijn er niet meer, maar gelukkig zijn deze twee tekeningen bewaard gebleven. (bron: Cohen, *Metamorphosis*, 1973, nr. 11 en 12)



268 Pascoe, *Church and Reform* (2005), p. 137-164.

269 Pascoe, *Church and Reform* (2005), p. 127-128.

270 Guenée, *Between Church and State* (1991), p. 199-200.

271 Hayden en Greenshields, *Six hundred years of reform* (2005), p. 44-62.

272 Pascoe, *Church and Reform* (2005), p. 158-164.

273 Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendaal* (1940), p. XIX-XXI, p. 382-383 (aflaat uit het jaar 1400).

een fusie tegen van deze Brabantse kloosters met de Congregatie van Windesheim. Dit had te maken met het Westers Schisma. Kamerijk, waar ook Brussel toe behoorde, viel in deze periode onder de Avignonpaus. De Congregatie van Windesheim in het bisdom Utrecht volgde echter de paus in Rome. Als alternatief kwam er het Kapittel van Groenendaal. In 1413 gaf d'Ailly, als pauselijk vertegenwoordiger nu, wel toestemming voor een fusie met de groep kloosters uit de Noordelijke Nederlanden en gaf hij de zich uitbreidende congregatie een reeks van voorrechten. De met Windesheim verwante Broeders en Zusters van het Gemene Leven konden eveneens op zijn steun rekenen. Tijdens het Concilie van Konstanz verdedigde hij hun levenswijze tegen een aanval uit de dominicaanse hoek. Hierover meer bij de bespreking van Jean Gerson. Net als Windesheim kende hij de broeders en zusters allerlei privileges toe om hun voortbestaan zeker te stellen.²⁷⁴

Rond zijn vijftigste levensjaar begon d'Ailly zich voor te bereiden op zijn dood. In 1399 bestelde hij een grafombe in de kathedrale kerk van Kamerijk. Dit graf bestaat niet meer, maar gelukkig zijn er wel afbeeldingen van bewaard gebleven.²⁷⁵ Volgens deze tekeningen bestond zijn graf uit twee onderdelen. Het eerste onderdeel was een hoge zuil met daar bovenop d'Ailly geknield voor Maria. Het tweede onderdeel was een eenvoudig laag graf. Hierin zien we het lichaam van de overleden bisschop en kardinaal liggen, ontdaan van alle wereldse ijdelheid en alleen omhuld door een simpele lijkwade. Hiermee hoort dit graf tot de groep van de *in transi* graven. Deze *in transi* graven beeldden het merendeels blote lichaam van de overledene af, waarvan de ontbinding al is ingegaan. Dit type graven stond voor de spanning tussen de eigen status aan de ene kant; en de oproep tot nederigheid aan de andere kant. Het grafmonument bevatte de boodschap dat de nederigheid van d'Ailly hem dichter bij Maria zou gaan brengen in de hemel.²⁷⁶

Een opschrift op zijn graf benadrukte de nederigheid:

Alle zaken vervallen door de dood behalve de moraal.

Want wat blijft er over van de liefde van de koningen; welke rijkdom, welke glorie blijft?

*Tot voor kort bezat ik deze zaken, maar nu zijn ze weg.*²⁷⁷

Als bisschop van Kamerijk kon hij beschikken over een enorm kapitaal, want de bouw van een dergelijk grafmonument was zeer kostbaar. Volgens één van zijn criticasters had hij meer inkomsten dan zijn geboortestad Compiègne. Deze tweeslachtigheid is ook te bespeuren op andere terreinen. D'Ailly gaf enorme bedragen uit aan missen voor zijn eigen zielenheil en schonk onbaatzuchtig grote sommen geld voor het uitbreiden van de bibliotheek van zijn geliefde Collège de Navarre. In 1400 vergrootte d'Ailly het gasthuis van St. Pierre en Bèvre in Kamerijk. Dit gasthuis was in 1387 gesticht door zijn voorganger bisschop Jan Tserclaes. Armenzorg had dus ook zijn aandacht.²⁷⁸

3.5.6 Kanselier Jean Gerson en de hervorming van de Kerk

De historicus Louis Pascoe zag Gerson als een belangrijke ideoloog achter de kerkhervormingsbeweging. Als theoloog en kanselier van de belangrijkste universiteit van West-Europa, die van Parijs, was hij toonaangevend in zijn tijd. Hij zou bijna in zijn eentje het Concilie van Konstanz weer vlottrekken na het onverwachte vertrek – of beter gezegd vlucht – van paus Johannes XXIII op 21 maart van het jaar 1415. Hij sprak het concilie toe en zette alle theologische argumenten op een rij waarom het concilie kon doorgaan in afwezigheid van de paus. De uitkomst is bekend: het concilie zette alle drie de pausen af en koos een nieuwe paus in de persoon van Martinus V.

12. Standbeeld van Jean Gerson gemaakt in de negentiende eeuw door Joseph Félon voor de kapel van de Sorbonne in Parijs. Gerson was kanselier van de universiteit. (bron: Wikipedia)

Net als zijn leermeester en vriend Pierre d'Ailly was Gerson afkomstig uit Noord-Frankrijk en van eenvoudige afkomst.²⁷⁹ Zijn vader baatte een boerderij uit in een dorp bij Reims. Tijdens zijn studie aan de universiteit van Parijs woonde hij net als d'Ailly in het Collège de Navarre. In 1395 rondde hij zijn studie af met een doctoraat in de theologie en hij kon toen direct zijn leermeester opvolgen als kanselier van de universiteit. Hertog Filips de Stoute zorgde ervoor dat Gerson deken werd van het Sint-Donaaskapittel in Brugge, als een vorm van extra inkomen. In de jaren 1399 en 1400 verbleef Gerson in Brugge om invulling te geven aan deze functie. Hij twijfelde zelfs even of hij terug zou keren naar Parijs dan wel een leven zou gaan leiden gewijd aan gebed en contemplatie. Onder druk van de hertog keerde hij toch terug naar Parijs. Hij gebruikte zijn Brugse periode wel om een aantal hervormingen door te voeren onder de kanunniken. Hij voerde bijvoorbeeld een studieverlof in voor de Brugse geestelijken, kledingvoorschriften en verplichte aanwezigheid tijdens de liturgie.²⁸⁰ Omdat hij na 1400 niet meer in Brugge vertoefde, bleef het rendement van zijn veranderingen beperkt.



Het doorvoeren van hervormingen, tegen gevestigde belangen in, was een taai en langdurig werk dat zeker persoonlijke aanwezigheid vergde. Ook Anselmus Fabri zou dit later als deken van het kapittel van Antwerpen ervaren. Na zijn definitieve terugkeer naar de curie was het voor hem bijna onmogelijk de werkwijze van zijn kanunniken te beïnvloeden.

²⁷⁴ Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008), p. 226.

²⁷⁵ Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol* (1973), p. 14-15 en p. 188.

²⁷⁶ Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 179-191. Hierin meer informatie over het grafmonument van Alice Chaucer in Ewelme bestaande uit een in transi graf op een laag niveau en een gewone afbeelding van haar op een hoger niveau. Zie ook artikel van Brink over de tombe met twee verdiepingen van de familie Van Brederode in de kerk van Vianen: Brink, 'De tombe en het retabel in de kapel van de familie Van Brederode' (2013), p. 137-151.

²⁷⁷ Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol* (1973), p.15. *Quod preter mores omnia morte cadunt. Nam Quid amor regum, quid opes, quid gloria durent. Hec aderant [...]nunc michi. nunc abeunt[?].*

²⁷⁸ Salembier, 'Pierre d'Ailly à Cambrai' (1924), p. 25. Hier is foutief gemeld dat hij het gasthuis stichtte in het jaar 1400. zie: Bruyelle, *Les monuments religieux de Cambrai (1854)* in een paragraaf 'Maison des Prudhommes'.

²⁷⁹ Pascoe, *Jean Gerson* (1973), p. 4-15. Loopbaan van Gerson.

²⁸⁰ Callewier, *De papen van Brugge* (2014), p. 56, 124, 126, 155.

Gerson werkte samen met d'Ailly bij het oplossen van het Westers Schisma. Hij evolueerde in zijn denken geleidelijk van de *via cessionis* (het vrijwillig terugtreden van de twee pausen) naar de *via concilii* (oplossing via een algemeen concilie). Na het Concilie van Konstanz kon hij niet terugkeren naar Parijs vanwege een hoog opgelopen conflict met de hertog van Bourgondië. Gerson verweet de hertog nog steeds dat hij de Franse troonopvolger had vermoord en hij bestreed de hertogelijke verdediging dat het een gerechtvaardigde moord op een tiran was. Vanwege dit conflict met hertog Jan zonder Vrees, die het in Parijs op dat moment voor het zeggen had, verbleef hij na het concilie in de stad Lyon. Daar schreef hij verschillende preken over kerkhervorming en correspondeerde hij met leden van de verschillende kloosterordes. De bisschop van Avignon nodigde hem in deze periode uit om een diocesane synode toe te spreken, die gehouden werd te Lyon in het jaar 1421. Hij bleef docent en de laatste jaren van zijn leven onderwees hij op verzoek van de bisschop de schooljeugd van Lyon. Gerson overleed op 12 juli 1429 en kreeg een graf in een kapel bij de Pauluskerk in de stad aan de Rhône.

Terwijl zijn meer praktisch ingestelde leermeester d'Ailly in het naderende einde der tijden de noodzaak zag tot hervorming, was zijn leerling Gerson erop gericht de kerkhervorming een plaats te geven binnen de hele structuur en aard van de Kerk. Hij zag de aardse Kerk als een afspiegeling van de hemelse Kerk: de Kerk was de afspiegeling van het hemelse Jeruzalem. Daarbij was hiërarchie zeer belangrijk, een ordening die al vastlag in de eerste kerkgemeenschap: de *ecclesia primitiva*. Binnen deze ordening waren er drie niveaus. Bovenaan stond het bovenhemelse niveau van de Heilige Drie-eenheid.²⁸¹ Daaronder kwam het hemelse niveau met de hiërarchie van de engelen. Tenslotte kwam er een subhemels niveau waartoe de Kerk hoorde. Van boven naar beneden vond er een proces plaats van zuivering en verlichting, waardoor alle Christenen naar vrede en waarheid werden geleid. Het doel van deze hiërarchie was uiteindelijk om alle leden van de Kerk met God te verenigen. Gerson en zijn tijdgenoten zagen de Kerk als het mystieke lichaam van Christus.

Binnen deze opvatting zuiverden en onderwezen de bisschoppen met hun priesters de leken en de religieuzen naar het beeld van de engelen. De Kerk werd daarmee in essentie een Kerk van prelaten, die optraden als intermediairs namens de hemelse orde voor de leken en religieuzen.

Zaken als het Westers Schisma en de ketterijen als die van de Hussieten doorbraken deze hemelse orde. Orde veranderde daardoor in wanorde. Gelukkig was de Kerk volgens Gerson doortrokken van een leven- en verandering brengend zaad, dat tegelijk conservatief en vernieuwend was. Dit zaad zou de Kerk en de gelovigen altijd terugvoeren naar de ordening van de eerste kerkgemeenschap in Jeruzalem. De potentie om terug te kunnen keren, was dus een integraal onderdeel van de Kerk en de missie van de Kerk. Gerson had dus een optimistisch visie over de veranderingsmogelijkheden van de Kerk.

Gerson legde dezelfde nadruk op de leidende rol van theologen en bisschoppen als Nieheim en Pierre d'Ailly. In zijn ogen stond de bisschop boven de religieuzen en de kloosterordes. Dit omdat religieuzen alleen bezig zijn met hun eigen groei naar perfectie (*status perfectionis acquirendae*), terwijl de bisschoppen bezig waren alle gelovigen onder hun hoede naar christelijke perfectie te leiden (*status perfectionis exercendae*). Door dit streven naar perfectie kon de ziel zich steeds meer verenigen met God. De voornaamste taak van bisschoppen lag in zijn ogen op het gebied van preken. Ze moesten er voor zorgen dat priesters die preekten een goed kennisniveau hadden. Deze kennis moesten de bisschoppen toetsen en ze moesten zorgen voor ondersteunende handboeken. Op de wat langere termijn wilde Gerson vooral meer aandacht voor de scholing van geestelijken. Ieder aartsbisdom moest minimaal één theologieopleiding hebben. Een opleiding volgen aan een universiteit of andere hogeschool was niet voldoende. Bisschoppen moesten jonge geestelijken extra begeleiding geven in de vorm van goed opgeleide theologen en juristen. Dit had twee voordelen: de bisschop had kundige adviseurs en de jonge stu-

denten zouden een meer waardig leven hebben. Gerson noemde dit *conversio ad studium*.²⁸² De morele en ethische kanten van de opleiding waren net zo belangrijk voor hem als de intellectuele kennisverwerving. Hij legde er de nadruk op, dat deze opleiding op jonge leeftijd moest beginnen. Kinderen staan immers meer open voor vormende invloeden. De bisschop was behalve voor het preken, dat ook gezien kan worden als een vorm van scholing, verantwoordelijk voor het hele scholingsprogramma in zijn diocees. Hij diende tevens het geloof te verspreiden door zijn eigen levenswijze. Geen hebzucht, maar eerder gastvrijheid en zorg moest hij uitstralen. Onder deze zorg viel uiteraard de zorg voor de zieken en de armen in de gasthuizen. Net als d'Ailly vond hij dat in welvaart levende bisschoppen stalen van de armen.

Gerson legde nogal wat taken op het bordje van de bisschoppen. Hun bestuursapparaat moest hervormd worden: geen onnodige belastingen, een zeer beperkt gebruik van het wapen van excommunicatie, geen verkoop van kerkelijke ambten en eerlijke, niet op geldelijk gewin gerichte rechtspraak. Verder moest de bisschop ervoor zorgen dat de priesters de sacramenten op een waardige manier toedienden. Boetedoening door biecht was voor hem het belangrijkste sacrament, omdat het sacrament van de biecht een terugkeer markeerde van de ziel naar God. Tenslotte moest de bisschop regelmatig synodes houden en door visitaties de uitvoering van de beslissingen van de synodes controleren. Dit hele programma vergde nogal wat van de persoon van de bisschop en zijn bestuursapparaat. Het is de vraag of dit programma voor de bisschoppen realistisch was, in een periode waarin bisschoppen voor een deel wereldlijke heersers waren en vaak hoge bestuursfuncties aan het hof hadden.

Een onderscheid tussen d'Ailly en Gerson is dat de laatste meer nadruk legde op de rol van de parochiegeestelijken en pastoors.²⁸³ De bisschoppen duidde Gerson aan als *praelati majores* en ze zijn de opvolgers van de twaalf apostelen. De priesters en pastoors zijn *praelati minores* en zij zijn de afstammelingen van de 72 leerlingen van Jezus. Hiermee bedoelde hij de 72 volgelingen van Jezus die door Hem waren uitgezonden om het evangelie te verspreiden.²⁸⁴ Gerson gaf de pastoors hiermee een eigen verantwoordelijkheid en statuut. Een status die lager was dan de status van de bisschoppen, maar het was wel een positie die direct was ingesteld door Christus. De priesters waren net als de bisschoppen onderdeel van de kerkelijke hiërarchie en hadden evenzo de taak van zuivering, verlichting en perfectionering. Deze activiteiten waren helemaal gericht op de leken. Doordat ze hun autoriteit direct van Christus ontvingen, waren priesters niet zomaar uit hun functie te verwijderen door bisschoppen. Alleen bij ernstige misdaden kon afzetting uit hun functie volgen. De bediening van de sacramenten was de hoofdtaak van de pastoors. Van de sacramenten stond dat van de boetedoening door de biecht bovenaan. Daardoor kon de priester zijn gelovigen het beste leren kennen. Hij verwees hierbij naar het Vierde Lateraanse Concilie (1215), dat had vastgelegd dat parochianen één maal per jaar, vóór Pasen, te biecht moesten gaan bij hun eigen priester. Op het gebied van preken en godsdienstonderricht verwachtte Gerson niet hetzelfde niveau van de pastoors als dat van de bisschoppen. Ze moeten integendeel hun preken simpel en kort houden. Hun gelovigen misten merendeels de opleiding complexe en lange preken te kunnen opnemen: beter de *Tien Geboden* lezen dan een uitgebreide preek die alleen maar verkeerde religieuze nieuwsgierigheid zou opwekken.

Wat opvalt bij Gerson en bij d'Ailly, was hun negatieve houding ten opzichte van de bedelordes. Aan de universiteit van Parijs hadden beiden tussen 1387 en 1389 een groot conflict uitgevochten met de dominicanen.²⁸⁵ Het ging om de macht, maar de aanleiding was een conflict

281 Pascoe, *Jean Gerson* (1973), p. 17-48.

282 Pascoe, *Jean Gerson* (1973), p. 120-128.

283 Pascoe, *Jean Gerson* (1973), p. 147-174.

284 *Nieuwe Testament*, Lucas 10, 1-24.

285 Guenée, *Between Church and State* (1991), p. 159-169.

over de zogenoemde Onbevleete Ontvangenis van Maria. De dominicanen verwierpen de stelling dat de moeder van Jezus ter wereld kwam zonder door de erfzonde te zijn bevreemd. Uiteindelijk won de groep d'Ailly-Gerson en het conflict mondde uit in een verbod van de paus aan de dominicanen nog langer les te geven aan de universiteit. Wat mee kan hebben gespeeld was dat in de veertiende eeuw de bedelordes, franciscanen en dominicanen, tekenen van verval vertoonden.²⁸⁶ Door hun geslonken prestige hadden ze zich kwetsbaar gemaakt. De oorspronkelijke strengheid was verlaten en pas aan het eind van de veertiende eeuw kwam langzaam een proces van observantie op gang, waardoor deze ordes de regels weer in hun oude strengheid gingen toepassen. In de Nederlanden kwam de opgang van de observanten pas goed op gang na 1440.²⁸⁷ Binnen de bedelordes ontstonden twee takken: de conventuelen en de observanten, waarbij de tweede groep terugging naar de oude strengheid. De kapucijnen zijn hiervan een laat voorbeeld binnen de kloosterfamilie van de franciscanen.

Als universiteitsman zonder echte kerkelijke functies buiten de universiteit was Gerson veel minder een man van de praktijk dan d'Ailly. Wel heeft hij samen met zijn leermeester tijdens het Concilie van Konstanz tussen 1416 en 1419 de Broeders van het Gemene Leven verdedigd tegen aanvallen uit de hoek van de dominicanen. De dominicaan Grabow poneerde de stelling dat het leven van de Broeders identiek was aan dat van de kloosterlingen, die in tegenstelling tot de Broeders wel de drie geloftes van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid hadden afgelegd.²⁸⁸ Het was een gevaarlijke aantijging, want als Grabow gelijk kreeg zou het betekenen dat de Broeder- en Zusterhuizen ketters waren. Gerson en d'Ailly vonden echter dat leken net zo goed naar christelijke perfectie mochten streven als kloosterlingen. Dit paste helemaal in de theologie van Gerson, die ervan uitging dat alle gelovigen konden streven naar perfectie in Christus. Op dit punt zag hij geen verschil tussen leken en religieuzen. Het duo d'Ailly-Gerson won glansrijk en het concilie verwierp de stelling van Grabow. De positie van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven werd door dit conflict versterkt.

Gerson gaf de kloosterordes een plaats buiten de door Christus ingestelde kerkhiërarchie. Deze stelling had natuurlijk vooral betrekking op de bedelordes, die het meest betrokken waren bij de zielzorg aan leken. Gerson stelde dat bedelmonniken alleen mochten preken en de biecht afnemen met de nadrukkelijke toestemming van de pastoor. Hij verwierp het argument vanuit de hoek van de bedelordes dat zij door hun graad van Christelijke perfectie (*status perfectionis*) een hogere status hadden dan de pastoors. Volgens Gerson gold echter voor de pastoors en priesters hetzelfde als voor de bisschoppen. Deze prelaten hadden een hogere status van Christelijke perfectie doordat zij het geloof overdroegen aan leken (*status perfectionis exercendae*) en niet zoals de religieuzen alleen voor het eigen zielenheil gingen (*status perfectionis acquirendae*).

De basis van de hervorming van iedere mens lag volgens Gerson bij het uitgangspunt dat de ziel van ieder mens geschapen was naar het beeld en de gelijkenis van God. Door deze manier van creatie was ieder mens in staat God te kennen en lief te hebben.²⁸⁹ Door zonde kon het beeld van God worden vertroebeld, maar als een *donum naturae* nooit helemaal verdwijnen. De Parijse kanselier had dus vanuit zijn mystieke theologie een optimistische kijk op de mens en zijn mogelijkheden om God te leren kennen. In combinatie met de hiërarchische structuur bleef de ziel van de mens altijd op zoek naar het oorspronkelijke beeld van God in zichzelf en was bovendien in staat God lief te hebben. Gerson benadrukte wel dat er nooit sprake kan zijn van eenwording van het menselijke en het goddelijke. Hij viel hierom een werk van Ruusbroec aan, waarin de mysticus suggereerde dat dit wel mogelijk was. Uiteindelijk was het doel van de priesters en pastoors hun gelovigen dichter bij het oorspronkelijke beeld van God te brengen, vooral door het sacrament van de biecht.

De grootste praktische bijdrage van Gerson lag op het gebied van het onderwijs en scholing. Dit in de vorm van educatieve handleidingen en het zelf geven van onderwijs. Tijdens

een werkperiode in Brugge, rond het jaar 1400, begon Gerson eenvoudige handleidingen te schrijven voor priesters en leken. De drie belangrijkste handleidingen zijn later gebundeld onder de naam *Opus tripartitum*. Het eerste deel is het Tien Gebodentraktaat (*Miroir de l'âme*). Per gebod gaf Gerson een lijstje van gedragingen die niet door de beugel konden. Het tweede traktaat bestaat uit een *Examen de conscience*: een gewetensonderzoek aan de hand van de zeven doodzonden. Dit kan een biechtspiegel worden genoemd. Het derde onderdeel was een sterfspiegel (*La science de bien mourir*), een document dat aan de basis zou staan van het genre van de *Ars moriendi*. In deze sterfspiegel stonden aansporingen, vragen en voorschriften voor de stervenden. Het *Opus tripartitum* kende een grote verspreiding in Franse, Nederlandse, Latijnse en Duitse versies.²⁹⁰

Gerson schreef deze traktaten voor een breed publiek. Dit varieerde van priesters en pastoors, leken en lagere geestelijken, scholieren tot kapelaans in gasthuizen. Gerson hoopte dat zijn werk zou worden verspreid in boekvorm, maar ook in de vorm van houten panelen in kerken. Op deze panelen kon dan de tekst van de Tien Geboden worden geschreven. Nikolaus von Kues zou tijdens zijn legatsreis door Duitsland deze methode toepassen. Van Gerson zelf is ook bekend dat hij een samenvatting van zijn biechtspiegel op zon- en feestdagen in de parochiekerken van Parijs liet tonen. Het onderwijs aan jonge kinderen was zijn stokpaardje. Eerder is er al op gewezen dat hij op zijn oude dag nog de schooljeugd van Lyon onderwees. Zijn idee was dat het onderwijs aan jonge kinderen belangrijk was, omdat zij nog kneedbaar waren. In 1411 stelde hij een plan op voor het onderwijs aan de Parijse schooljeugd. De scholieren dienden samen te wonen in een studentencollege onder de hoede van een kapelaan of schoolmeester. De scholing diende vooral gericht te zijn op de ontwikkeling van de deugden, naast de standaard-scholing in grammatica en logica. Ze moesten zondig gedrag ontwijken en het was de begeleiders toegestaan dat af te dwingen door een – bescheiden – gebruik van de zweep.²⁹¹ Historicus en Moderne-Devotiekenners John Van Engen wijst op de overeenkomsten met de studentencolleges van de Broeders des Gemeenen Levens. Maar het programma van Gerson was zeker ook gebaseerd op al bestaande scholierencolleges in Parijs zelf. Het Collège de Navarre was bijvoorbeeld gelieerd aan het Ave Mariacollege, dat onderdak en scholing bood aan jonge kinderen.²⁹²

3.5.7 Kardinaal Nikolaus von Kues en de hervorming van de Kerk

Anselmus Fabri en Nikolaus von Kues moeten elkaar goed gekend hebben. Gedurende twaalf jaar werkten ze beiden in dienst van de paus. In 1437 trad Kues in dienst van paus Eugenius IV en kwam daarmee in curiale kringen. Hij functioneerde als diplomaat en gezant van de paus. Van directe contacten tussen Nikolaus en Anselmus Fabri zijn geen bewijzen overgeleverd. Indirect bewijs wijst echter in de richting van nauwe contacten. In 1449 kocht Nikolaus bijvoorbeeld voor het gigantische bedrag van 1800 Rijnse guldens (45 jaarsalarissen van een ambachtsman) alle gouden en zilveren objecten uit de nalatenschap van Anselmus Fabri.²⁹³ Een andere aanwijzing is dat Walterus van Gouda, een trouwe assistent van Fabri, na het overlijden van zijn patroon overstapte naar het huishouden van Kues en daar zijn *major domus* werd.²⁹⁴

286 Oakley, *The Western Church* (1979), p. 231-239.

287 Smet en Trio, 'Franciscan observance' (2006), p. 41-45.

288 Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008), p. 212-218.

289 Pascoe, *Jean Gerson* (1973), p. 175-206.

290 Schepers, 'Het *Opus tripartitum* van Jean Gerson' (2008), p. 146-173.

291 Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008), p. 152-153.

292 Gabriel, *Student life in Ave Maria College* (1955). Zie ook Gooskens, 'Anselmus Fabri' (2010), p. 136-139.

293 Antwerpen, SAA, Schepenregister 41 fol. 87v, akte dd 1449-11-07.

294 Van den Hoven van Genderen, *De heren van de Kerk* (1997), p. 78.



13. Nikolaus von Kues afgebeeld bij een kruisigingsscène. Dit schilderij hangt in de kapel van het door hem gestichte gasthuis in Kues aan de rivier de Moezel. Ook is een kreeft te zien. Dit dier verwijst naar zijn familienaam 'Krifftz' of 'Krebs'.
(bron: wikiwand.com)

Net zoals de drie eerder genoemde kerkhervormers was Nikolaus von Kues van burgerlijke, niet-adellijke afkomst. Zijn vader, Henne Krifftz, transporteerde met eigen schepen goederen over de Moezel vanuit de plaats Kues. Aan deze plaats zou hij zijn achternaam ontleenen, die gelatiniseerd veranderde in 'Cusanus' of 'de Cusa'. In zijn wapenschild voerde hij later een kreeft, naar de familienaam van zijn vader: Krifftz oftewel Krebs.²⁹⁵ De familie Krifftz behoorde door hun vermogen tot de vooraanstaande families van het stadje Kues en ze konden geld uitlenen aan adellijke families in de regio.²⁹⁶ Het was dus wel een familie met ambitie. Nikolaus werd geboren te Kues in het jaar 1401. Na een algemene studie aan de universiteit

van Heidelberg behaalde hij in 1423 een doctoraat in het kerkelijk recht aan de universiteit van Padua. Daarna keerde hij terug naar Duitsland en trad in dienst van de aartsbisschop van Trier als diens secretaris en kanselier. Tussen de bedrijven door studeerde hij nog theologie in Keulen. Op basis van de opgedane kennis kon hij zich ontplooiën tot een toonaangevende wetenschapper op diverse vakgebieden. Hij zou meer dan vijftig werken publiceren op het gebied van kerkrecht, theologie, filosofie en natuurwetenschappen. Net als Pierre d'Ailly had hij een grote belangstelling voor astronomie en hij publiceerde in 1436 een werk over de aanpassing van de kalender. Hij knoopte hier geen einde-der-tijdenfilosofie aan vast. Zijn faam als kerkjurist verspreidde zich snel over Europa en de nieuwe universiteit van Leuven bood hem in 1428 de leerstoel kerkelijk recht aan. Kues ging niet op het aanbod in, evenmin deed hij dat zeven jaar later bij een hernieuwd aanbod. In Keulen sloot Kues vriendschap met de Brabander Heymericus van Kempen, ook wel genoemd Van de Velde. Deze zou wel de overstap naar de universiteit van Leuven maken. Van Kempen had gestudeerd aan de universiteit van Parijs, waar hij onder invloed was gekomen van Jean Gerson. Dus ook van deze Parijse kant was er indirect invloed op Kues en de ontwikkeling van diens denkbeelden.²⁹⁷

In 1432 reisde Nikolaus af naar het Concilie van Bazel, waar hij de belangen van de Ulrich von Manderscheid verdedigde, die kort daarvoor gekozen was tot aartsbisschop van Trier en die te maken had met een tegenstander die aanspraak maakte op deze positie. Hij raakte betrokken bij geloofsvraagstukken en het vraagstuk van de Hussitische ketterij in Bohemen. Tijdens het Concilie van Bazel publiceerde hij in 1433 één van zijn hoofdwerken, *De Concordantia Catholica*, geschreven in een jaar waarin de spanningen tussen het concilie en de paus hoog opliepen. In dit werk probeerde Kues een brug te slaan tussen de kerkelijke hiërarchie en de conciliaire beweging. In zijn ogen stond het concilie boven de paus. Hij baseerde zich hierbij op de geschiedenis van de Kerk en op het natuurrecht. Volgens dit recht moeten alle wetten gebaseerd zijn op consensus van de achterban.²⁹⁸ Volgens Cusanus moesten er naast de kerkelijke hiërarchie op ieder niveau vertegenwoordigende organen komen die draagvlak creëerden voor het bestuur van de Kerk en de in te voeren wetten. Hij probeerde hierbij wel een balans te vinden tussen de macht van het concilie en de macht van de paus. Hoewel hij het concilie als hoogste orgaan zag van de Kerk, was het pausschap in zijn visie ingesteld door God en stond de paus voor de eenheid van de Kerk en het vermijden van schisma's. Normaal gesproken werkten paus en concilie nauw samen en alleen in uitzonderlijke omstandigheden kon het concilie actie ondernemen tegen de paus.

Voor Kues stond altijd de eenheid van de Kerk en hervorming voorop. Een belangrijk element van deze eenheid was voor hem de hereniging van de Oosterse met de Westerse Kerk. Paus Eugenius IV ging zich vanaf 1436 inzetten voor deze hereniging, geholpen door een positieve houding van de Byzantijnse keizer, die de Turken steeds verder zag oprukken en hulp uit het westen zocht.²⁹⁹ De toon van het Concilie van Bazel was ondertussen steeds pausvijandiger geworden en het kwam de paus goed uit dat hij het concilie kon verplaatsen naar Ferrara, waar de nadruk helemaal kwam te liggen op de hereniging met de Oosterse Kerk. Het Concilie van Bazel bleef echter ook doorlopen en zou verder radicaliseren en zelfs nog een tegenpaus kiezen. Nikolaus von Kues, die eenheid altijd vooropstelde, bood zijn vriendschap en steun aan paus Eugenius. Hij verliet Bazel in 1437 en reisde in opdracht van de paus naar Constantinopel om de hereniging met de Oosterse Kerk voor te bereiden.

²⁹⁵ Beknopte biografieën: Meuthen, *Nikolaus von Kues* (1982); Euler, *Nikolaus von Kues*.

²⁹⁶ Hensel-Grobe, *Das St.-Nikolaushospital zu Kues* (2007), p. 16-18.

²⁹⁷ Watanabe, *Nicholas of Cusa* (2011), p. 254-255.

²⁹⁸ Sigmund, 'Nicholas of Cusa' (1996), p. 127-134.

²⁹⁹ Norwich, *De pausen* (2012), p. 272-277.

Na deze verre diplomatieke missie ondernam hij een aantal reizen naar Duitsland en bezocht daar onder meer twee Rijksdagen. Het lukte hem Duitsland aan de kant van paus Eugenius te houden en de invloed van het Concilie van Bazel terug te dringen. De afspraken tussen de paus en het Duitse Rijk werden bevestigd in het concordaat van Wenen. Als beloning voor zijn goede werk in Duitsland werd hij in 1448 door paus Nicolaas V benoemd tot kardinaal en twee jaar later tot bisschop van Brixen in Tirol.

Vijf jaar voor zijn overlijden benoemde paus Pius II, die een goede vriend was van Kues, hem in een commissie die met voorstellen moest komen voor kerkhervorming. Het voorstel van Nikolaus von Kues is bewaard gebleven met als titel: *Reformatio generalis*. Dit was een belangrijk traktaat, want het document laat zien dat Kues de conciliaire beweging helemaal had verlaten. Hij richtte zich in dit stuk op het verbeteren van de Kerk binnen het bestaande juridische kader. In juli 1459 rondde hij dit document af, dat was opgesteld in de vorm van een pauselijke bul en dus klaar was voor snelle publicatie. Paus Pius II heeft grote delen van dit document opgenomen in zijn bul *Pastor aeternus*, alleen is deze pauselijke bul nooit gepubliceerd.³⁰⁰ Het deel over de paus en de hervorming van de curie hield Pius II trouwens buiten de tekst van de bul.

Kues begon zijn traktaat *Reformatio generalis* met een optimistische inleiding. Ieder mens is door God zo geschapen dat hij Hem met zijn verstand en intellect kan zoeken. Christus werd door Kues gelijkgesteld aan een leraar die de echte waarheid was komen brengen. Deze verantwoordelijkheid gaf Hij weer door aan de paus als opvolger van de apostelen. Iedere gelovige die Christus aanvaardde als zijn enige leraar kon door geloof en goede werken deelnemen aan het eeuwige leven. Alle christenen moesten zich hervormen door het voorbeeld van Christus na te volgen. Dit betekende volgens Kues dat goede gelovigen zich voortdurend moeten zuiveren door boetedoening en dienden terug te keren naar een situatie van onschuld zoals bij de doop. Kues beschreef daarna de rol van de Kerk bij dit proces van boetedoening en zuivering. Hij stelde net als andere kerkhervormers de Kerk gelijk met het mystieke lichaam van Christus, in welk lichaam alle gelovigen waren verenigd. Een band van liefde hield als de lijm van Christus alle typen van gelovigen bij elkaar. Kues gebruikte daarbij voortdurend de beeldspraak van lichaam=Kerk en lichaamsdelen=leden. Binnen deze beeldspraak paste het gebruik van de ogen, die symbool staan voor de bisschoppen en priesters die toezicht houden op alle christenen. Deze toezichthouders moeten dan natuurlijk wel zelf zuiver van geest zijn, niet besmet door zonde.

*Deze functionarissen zijn de ogen waarmee de individuele leden worden geïnspecteerd en aangepast aan hun plichten; en deze ogen zullen, indien ze helder zijn, het gehele lichaam in het licht zetten. Want zij inspecteren het lichaam en de afzonderlijke leden en zij kunnen geen overtredingen en donkere vuiligheid toestaan om aan toe te geven. Als echter het oog wordt verduisterd, dan verduistert het hele lichaam. Als daarom in de kerk de ogen, die de lampen van het lichaam moeten zijn, donker zijn, dan is het zeker dat het hele lichaam donker wordt. Echter dient opgemerkt te worden dat het lichaam van de kerk in deze periode zich voor een groot deel heeft afgewend van het licht en de dag; en omwikkeld is geworden door donkere schaduwen, wat zeker wordt veroorzaakt door de ogen, die terwijl ze licht zouden moeten geven in duisternis, zijn vervallen. Omdat dit soort ogen wel de onvolkomenheden van anderen zien maar niet die van zichzelf, is het oog niet in staat zich zelf te onderzoeken; daarom moet het oog zich ondergeschikt maken aan een inspecteur, die zal inspecteren, corrigeren en zuiveren, zodat het oog weer de leden van het lichaam kan inspecteren.*³⁰¹

De kern van de boodschap van Kues is natuurlijk dat de paus, bisschoppen en priesters alleen goed toezicht konden houden als ze in hun eigen leven het voorbeeld van Christus volgden. Hij pleitte ervoor dat er een onafhankelijk toezicht kwam op het kerkelijke bestuursapparaat en alle functionarissen. Kues wilde dat de paus een commissie van drie wijze mannen samengestelde. De leden van deze commissie dienden onafhankelijk te zijn en niet gedreven door geld of eergevoel. Het was hun taak de paus en de curie te inspecteren. Als dit onderzoek was afgerond konden er op dezelfde manier inspecties plaatsvinden in de afzonderlijke diocesen. Op deze manier werden alle gelovigen bereikt en hervormd. Hij wilde dus eerst een *reformatio in capite*, gevolgd door een *reformatio in membris*. Hij begon zijn traktaat echter met veertien regels voor de visitatie van de kerken en geestelijken in de provincie. Hij gaf geen beweegreden waarom hij afweek van zijn eigen prioriteitsvolgorde. Zou hij sceptisch zijn geweest over het vermogen van zijn medekardinalen zich te hervormen en hen daarom de boodschap hebben willen meegeven: als de gewone geestelijken zich gaan hervormen kunnen jullie niet achterblijven?

Kues had geen revolutionaire plannen. Wat hij wilde was dat wereldlijke geestelijken en religieuzen de regels gingen volgen die eerder voor hen waren opgesteld. Want hoe kon iemand een monnik worden genoemd als hij door de stad zwierf, een pastoor als hij zijn kudde verwaarloosde, een priester als hij werelds leefde, een koning als hij een tiran was? Daarom moest de inspectiecommissie eerst per bisdom alle bestaande gewoontes en regels verzamelen en deze door een notaris laten vastleggen. De commissie moest ook kopieën maken van alle eden, geloftes en beloftes die geestelijken en religieuzen dienden af te leggen. Het doel van de inspectie was het navolgen van al deze regels af te dwingen. Personen die het kerkelijke recht en de pastorale instructies niet wilden volgen, moesten worden verwijderd uit de Kerk. Dit hele proces lijkt sterk op een audit van organisaties zoals die tegenwoordig plaats vindt in het kader van de norm ISO 9001. Een externe commissie bezoekt dan jaarlijks de organisatie en onderzoekt via een audit of de organisatie doet wat ze belooft te doen. Het enige wat in de instructie van Kues ontbreekt is een beschreven klachtenprocedure: waar konden gelovigen terecht als ze een klacht hadden over de Kerk? Verder kan worden geconcludeerd dat Kues geen zware rol meer zag voor concilies bij het hervormen en zuiveren van de Kerk. De operatie van het externe toezicht werd aangestuurd door de paus.

De inspectieregels waren vooral gericht op de wereldlijke geestelijken. Van de veertien regels waren er slechts twee gericht op de religieuzen in de kloosters en zeven op de wereldlijke geestelijken. Deze nadruk is in lijn met de drie andere kerkhervormers – Nieheim, d'Ailly en Gerson – die de rol van priesters en bisschoppen benadrukten. Het past bovendien bij de inleiding van het traktaat zelf, waarin Kues de rol van bisschoppen en priesters benadrukte als de opvolgers van Christus als leraar. Een belangrijke taak van de inspectiecommissie was het doen van onderzoek naar de taakuitoefening van kerkelijke functionarissen. Priesters dienden ordentelijk gekleed te gaan, hun tonsuur te hebben, het celibaat te onderhouden en in de eredienst voor te gaan. Indien dit niet mogelijk was, bijvoorbeeld omdat ze meerdere beneficiëes in bezit hadden, dan kon de commissie hun beneficie aan iemand anders geven. Kues maakte zich ook druk om de parochiekerken die in bezit waren van andere kerken of kloosters. Indien dit ten koste ging van de eredienst, doordat alle

300 Watanabe, Izbecki, Nicholas of Cusa, A general Reform of the Church' (1996), p. 175-202. Bevat de Engelse vertaling van de Latijnse tekst, p. 188-202. Een editie van de tekst in het Latijn is te vinden op: www.cusanus-portal.de/.

301 www.cusanus-portal.de/. *Reformatio generalis*, 6. *Sunt autem oculi, per quae singula membra visitantur et ad sua officia adaptantur; et illi oculi si lucidi fuerint, totum corpus lucidum erit. Nam visitant corpus et singula membra et non sinunt aliquam foeditatem aut turpitudinem tenebrosam ipsis adhaerere. Si vero oculus fuerit tenebrosus, totum corpus tenebrosum erit. In ecclesia igitur si oculi, qui lucerna corporis esse debent, tenebra [sic] sunt, utique ex hoc certum est totum corpus esse tenebrosum. Notum autem est corpus ecclesiae hoc tempore valde declinasse a luce et die et umbris obscuris involvi, ex eo maxime quia oculi, qui lux eius esse deberent, in tenebras degeneraverunt. Et quoniam oculus, qui aliorum maculas videt, suas non videt, ideo oculus se visitare nequit; sed oportet, ut se subiciat alteri visitatori, qui ipsum visitet, corrigat et mundet, ut sic aptus fiat ad visitandum corporis membra.*

inkomsten van de parochiekerk gebruikt werden om de luxueuze levensstijl van kanunniken of religieuzen te betalen, dan moest dit stoppen. De inkomsten van een parochiekerk mochten alleen worden gebruikt voor de versterking van de eredienst. Kloosters, kathedraalen en collegiale kerken mochten zich bij de visitatie door de commissie niet verschuilen achter eerder verkregen pauselijke exempties. Door deze exempties vielen deze kerken en kloosters soms buiten het toezicht door de bisschoppen en andere kerkelijke instanties. Deze vrijstellingen kon de commissie intrekken op het gezag van de paus zelf. Indien priesters zich niet hielden aan de aanwijzingen van de inspectiecommissie, mochten ze geen missen meer lezen en zelfs geen Kerk meer betreden. Gelovigen mochten de missen die deze priesters eventueel toch zouden opdragen niet meer bijwonen op straffe van excommunicatie en eeuwige verdoemenis.

Na deze aanwijzingen voor de visitatiecommissies in de bisdommen, kwam Kues met zijn visitatieregels voor de paus en de curie. Een revolutionair onderdeel van dit traktaat was dat de paus zelf door de commissie kon worden onderzocht. Kues legde hierbij de paus de woorden in de mond dat hij niet bang hoefde te zijn voor een dergelijke visitatie als hij zijn functie goed uitoefende. Mocht de commissie toch zaken vinden die niet door de beugel konden, dan kon de paus deze zaken aanpassen en schandalen werden daarmee voorkomen.

Opvallend is dat Kues in zijn traktaat maar een korte passage wijdde aan de functie van paus. Het is immers bekend dat de pausen in deze periode druk bezig waren familieleden in belangrijke kerkelijke functies te benoemen. Het was wel zo dat juist de pausen die Kues kende (Eugenius IV, Nicolaas V en Pius II), de beweging rondom de kerkhervorming gunstig gezind waren. Misschien voelde hij daardoor minder de noodzaak scherpe regels voor de paus te stellen. Daarnaast was het zijn doel dat de paus zijn tekst zou gaan opnemen in een bul en dan was het verstandig geen al te scherpe woorden te gebruiken voor de opvolger van Petrus in Rome. Bovendien had Kues zijn functie aan de paus te danken. Het was dus voor hem balanceren op een dun koord. Voor de paus en de kardinalen is Kues minder streng in zijn sancties. Kunnen priesters nog uit hun beneficies worden verwijderd en een verbod krijgen op het lezen van missen, dergelijke sancties ontbreken voor de paus en de kardinalen. De paus hoefde alleen zijn gedrag aan te passen bij geconstateerde overtredingen. Voor de kardinalen gold eigenlijk alleen als straf dat hun slechte leefgedrag in de openbaarheid kwam en ze zich daarom blameerden.

Zijn scherpe pen gebruikte hij vooral om zijn collega-kardinalen te herinneren aan hun oorspronkelijke opdracht: zij moesten Godvrezend leven, onafhankelijk zijn en door hun manier van leven fungeren als rolmodellen voor andere geestelijken. Ze mochten dus niet te veel familieleden en dienaren benoemen in kerkelijke functies; ze mochten zich bovendien niet laten omkopen. Hun levenswijze diende bescheiden te zijn en hun huishouding (*familia*) mocht bestaan uit maximaal 40 personen en 24 dieren. De kleding van de kardinalen moest bescheiden zijn en de maaltijden karig. Tijdens de maaltijden diende er voorgelezen te worden uit de Bijbel en na de maaltijd diende er een overweging te volgen. In hun woning moest er een kapel zijn waar de kardinaal zelf voorging in de mis of een mis kon bijwonen. Als kardinaal voerde Kues zelf een dergelijke sobere huishouding.

Na de visitatie van de kardinalen volgde een inspectie van de gasthuizen en kerken in Rome. Alle priesters moesten hun maîtresses wegsturen en niet aan hun vleselijke lusten toegeven terwijl ze leefden op giften van de Kerk. Personen in en rond de curie die alleen uit waren op het verkrijgen van beneficies dienden Rome te verlaten. Hij sloot zijn traktaat af met inspectievoorschriften voor de *Penitentiaria*. Deze afdeling van de curie functioneerde als beroepsorgaan voor bisschoppelijke straffen op zondig leefgedrag. De functionarissen waren zeer gevoelig voor omkoping en beïnvloeding van buiten. Kues stelde regels op voor zowel de functionarissen van de *Penitentiaria* als voor de bezoekers.

Rode draad in het traktaat van de kerkjurist Kues is zijn stelling dat de Kerk gelijk wordt aan het mystieke lichaam van Christus als alle christenen de gestelde regels maar volgen. De kerkelijke hiërarchie functioneerde als de ogen van de Heilige Geest, en de paus, de bisschoppen en priesters volgden Christus op in zijn functie van leraar van de waarheid. De prelaten, onder aanvoering van de paus, waren de ogen van Christus en zij stonden in de apostolische traditie. Hun ogen mochten niet vertroebeld zijn en daarom waren er visitaties nodig op alle niveaus, van de top bij de paus tot op het niveau van de dorpspastoor. Deze inspecties dienden te worden uitgevoerd door commissies van drie wijze mannen. Uiteindelijk was het doel van zijn kerkhervorming de hervorming van individuen en om hen terug te voeren naar het voorbeeld van de apostelen en de eerste kerkgemeenschap. Het zwakke punt in zijn traktaat is het gebrek aan sancties bij grove overtredingen aan de top van de Kerk. Wie heeft de autoriteit om de paus of de kardinalen te corrigeren? Achte hij de druk van de publieke opinie voldoende?

Tot zover de theorie van Kues over kerkhervorming. Net als voor Pierre d'Ailly was voor hem het in de praktijk brengen van deze ideeën net zo belangrijk als de theorie. Als kardinaal, gezant van de paus en bisschop van Brixen in Tirol, had hij volop mogelijkheden deze theorie om te zetten in praktijk.

Zijn eerste grote hervormingsklus was zijn reis als pauselijk gezant naar Duitsland en de Nederlanden. Tijdens deze reis van vijftien maanden legde hij, gezeten op een nederige muil- ezel, 4200 kilometer af en bezocht hij vier aartsbisdommen.³⁰² Hij reisde ook door Brabant en bezocht Cuijk, Leuven en Brussel. Deze reis begon hij in december van het jaar 1450. Naast het hervormen van kloosters had de paus hem als opdracht meegegeven de Jubileumaflaat van 1450 onder de aandacht te brengen van de pelgrims die naar Rome zouden reizen. Gelovigen die niet in staat waren deze pelgrimstocht te ondernemen konden als alternatief ter plekke van de pauselijke gezant een aflaat afnemen. Kues verbreedde deze pauselijke opdracht tot een algemene hervormingsmissie.

Tijdens synodes in de aartsbisdommen, bijvoorbeeld in het aartsdiocees Keulen, sprak hij de wereldlijke geestelijken aan op hun verantwoordelijkheden. De priesters moesten eerder afgekondigde regels goed gaan volgen op het gebied van missen, handhaving van het celibaat en de koop van kerkelijke ambten (simonie). Tijdens zijn preken benadrukte hij het belang van de sacramenten van biecht en eucharistie. Daarbij stelde hij het belang van het sacrament van de eucharistie voorop. Hij noemde dit het 'sacrament van de sacramenten', omdat de eucharistie het centrale mysterie was van het christelijke geestelijke leven.³⁰³ Hij keerde zich tegen de verering van de bloedende hosties, zoals in Wilsnack. Deze vereringen tastten de waardigheid van de eucharistie aan. Mocht er nog een bloedende hostie worden gevonden, dan diende een priester haar op te eten. Kues leunde dicht tegen de traditie van de Moderne Devotie, die eveneens een sterke eucharistische traditie had. Tijdens zijn reis bezocht hij verschillende kloosters uit de Congregatie van Windesheim, waaronder Windesheim zelf.

Priesters en pastoors hadden de verantwoordelijkheid alle types van bijgeloof en ketterse praktijken uit te bannen. Zij moesten optreden als onderwijzers en onwetendheid over de kerkregels bestrijden. Omdat er te weinig boeken waren en veel gelovigen geen Latijn begrepen, leende hij het simpele voorbeeld van Jean Gerson. Net als de Parijse universiteitskanselier Gerson maakte Kues houten borden met daarop de tekst van het *Onzevader*, *Ave Maria*, het *Credo* of de *Tien Geboden* in de volkstaal. Deze houten borden hing hij op in de kerk, zodat gelovigen er altijd toegang tot hadden.³⁰⁴ Hiermee gaf hij andere pastoors een voorbeeld om op een simpele manier de basis van het geloof over te brengen.

302 Pavlac, 'Reform' (2004), p. 59-112. Gegevens over reisafstand op p. 167.

303 Sullivan, 'Cusanus and pastoral renewal' (1996), p. 169.

304 Sullivan, 'Cusanus and pastoral renewal' (1996), p. 171-172.



14. Graf van Nikolaus von Kues in San Pietro in Vinculi, zijn titelkerk in Rome als kardinaal. Links zien we een knielende Kues. In het midden zetelt de apostel Petrus met in zijn ene hand de sleutel van de hemel en in zijn andere hand de verbroken kettingen. In het Nederlands heet deze kerk: Sint Petrus' Banden. (bron: flickr.com)

Volgens zijn pauselijke opdracht had hij tijdens zijn reis als gezant veel aandacht voor de hervorming van de kloosters. Hij installeerde speciale visitatiecommissies voor een strenge reorganisatie van de kloosters van de cisterciënzers, benedictijnen en de augustijnen. Hij deed daarbij een beroep op monniken uit kloosters die al waren teruggegaan naar de oude strengheid. In Salzburg riep hij de hulp in van monniken uit het klooster van Melk; in Maagdenburg kreeg hij hulp vanuit Windesheim.

De reis van Kues door Duitsland en de Nederlanden was een uniek experiment van een ongekende omvang. Ondanks zijn grote prestige en de persoonlijke opdracht van de paus had zijn boodschap niet overal succes. De merendeels Franstalige kanunniken van Luik weigerden bijvoorbeeld te luisteren naar de pauselijke gezant, die van simpele burgerlijke afkomst was. Een groter probleem was de verankering van de resultaten van zijn missie. Na zijn vertrek ging vaak alles weer op de oude manier door en er waren genoeg manieren om in Rome bezwaar aan te tekenen tegen maatregelen die door Kues waren doorgevoerd. Kues moet dit zelf ook gezien en geconstateerd hebben. Daarom pleitte hij in *Reformatio Generalis* voor een voortdurende visitatie van de Kerk op alle niveaus door onafhankelijke commissies van wijze mannen.

Nikolaus von Kues beëindigde zijn reis als pauselijk gezant juist voor Pasen 1452 in zijn eigen bisdom Brixen. Net als Pierre d'Ailly had hij te maken met een vorst, in de persoon van hertog Sigismund van Oostenrijk, die liever zijn eigen kandidaat op de bisschopsstoel had gezien. De paus drukte echter zijn benoeming door. Net als d'Ailly had Kues grote plan-

nen met zijn bisdom en hij wilde zijn gebied omvormen tot een modeldiocees: een diocees dat gelegen was op de route van Duitsland naar Italië en daarom een heilzame werking kon hebben op alle reizigers die er doorheen kwamen.³⁰⁵ Zijn eerste taak was de aanpak van de financiële problemen. Bij zijn installatie was er nog een groot financieel tekort. Het lukte hem echter binnen twee jaar alle schulden af te betalen. Een aantal jaren later kon hij de hertog van Oostenrijk alweer geld lenen. Zijn tweede taak was de hervorming van de kloosters binnen zijn diocees zodat ze weer observant zouden worden. Dit betekende dat ze de kloosterregels weer in hun oude strengheid gingen volgen. Hij kreeg hierbij veel steun van de karthuizers van Allerengelberg uit de plaats Schnals. Zijn grootste en moeilijkste klus was de hervorming van de abdij van Sonnenberg. Deze abdij bood onderdak aan ongehuwde dochters van adellijke families uit Tirol. Deze vrouwen beheerden grote landerijen en reisden daarom vaak buiten het klooster. Cusanus wilde het kloosterslot invoeren, waardoor de dames het klooster niet meer mochten verlaten. Dit stuitte op grote weerstand en Kues moest zelfs een huurlingenleger inzetten tegen de troepen van de abdis van Sonnenberg tijdens de 'slag van Enneberg'. Hij won en de abdis kon worden vervangen door een gehoorzamere opvolgster. De prijs was echter hoog geweest en iedere kloosterhervorming in zijn diocees kostte veel energie. Aan de andere kant van het kloosterspectrum reguleerde hij het leven van een groep vrouwelijke kluzenaars die leefden in de bergen bij de stad Hall. Hij gaf de vrouwen een kloosterregel die was afgeleid van de Regel van Augustinus. Net als gedurende zijn reis door Duitsland en de Nederlanden organiseerde hij in zijn eigen diocees regelmatig synodes. Het Concilie van Bazel had al opgeroepen jaarlijks een synode te houden in ieder bisdom. Kues hield zich hier bijna aan, ondanks alle tegenstand van zijn geestelijken. In het diocees waren er synodes in de jaren 1453, 1454, 1455 en 1457. Met de steun in de rug van deze synodes probeerde hij het gedrag van de geestelijken te verbeteren, waaronder de naleving van het celibaat. Hij stelde ook hier het belang van de eucharistie voorop. Het altaar en de liturgische voorwerpen moesten schoon zijn en in goede staat. Hij stelde vier speciale commissarissen aan die de kwaliteit van de missalen moesten beoordelen in de parochiekerken, allemaal zaken die hij ook in Duitsland had gepropageerd en waren afgeleid van de ideeën van Jean Gerson. Hij gaf zelf het goede voorbeeld door 160 keer te preken in zijn bisdom, iets wat bisschoppen in deze periode nauwelijks deden.

Het eindresultaat van zijn harde werken was een grote tegenvaller. Hertog Sigismund bleef zich vijandig tegenover hem opstellen en grote groepen geestelijken die zich niet wilden aanpassen, konden zich achter de hertog verschuilen. Uiteindelijk ontbeerde hij de steun binnen zijn bisdom en bleef hij een buitenstaander uit het Rijnland, een buitenstaander die ook nog eens van burgerlijke afkomst was. De wereldlijke macht van de bisschop maakte de functie kwetsbaar voor vorstelijke bemoeienis en een hervormingsagenda kon daarom maar beperkt worden doorgevoerd. De landsvorsten konden zich niet veroorloven dat een rijke buit als een bisdom naar iemand van buiten hun eigen kring ging. In 1458 haakte Kues teleurgesteld af en keerde terug naar Rome. Op verzoek van de paus schreef hij zijn traktaat over de algemene kerkhervorming. Hierin verwerkte hij een deel van zijn praktische ervaring. Hij had de grenzen van zichzelf als individu leren kennen. Hij stierf in Italië op 11 augustus 1464 op weg naar een groep kruisvaarders die vastzaten aan de kust van Italië. Zijn hart zou begraven worden in het door hem gestichte gasthuis in Kues aan de Moezel. Zijn lichaam werd overgebracht naar Rome en bijgezet in San Pietro in Vincoli, zijn titelkerk als kardinaal.

305 Pavlac, 'Reform' (2004), p. 84-97.

3.6 Conclusie

Het netwerk van Fabri te Rome, waartoe de hoge curieambtenaar Dietrich von Nieheim behoorde, zette zich actief in om het Westers Schisma te beëindigen. Verderop zullen we zien hoe Fabri zich hier ook in profileerde en hoe hij samenwerking zocht met de hertog van Brabant.

Om later een verband te kunnen leggen tussen deze vier kerkhervormers en de doelen van het netwerk van Fabri zet ik de ideeën van de kerkhervormers nog eens op een rij alsook hun praktische uitwerking. Deze vergelijking maakt het mogelijk een samenhangend beeld te schetsen van de verschillen en de overeenkomsten.

Tabel 2: Vereenvoudigd overzicht van de vier kerkhervormers vanuit theoretisch en praktisch perspectief.

Aspect	Nieheim		D'Ailly		Gerson		Kues	
	Theorie	Praktijk	Theorie	Praktijk	Theorie	Praktijk	Theorie	Praktijk
Paus	✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓	✓✓
Curie	✓✓	✓					✓✓	✓
Bisschop	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓		✓✓	✓✓
Priesters	✓	✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓	✓✓	✓✓
Vorsten	✓							
Leken					✓✓	✓	✓✓	✓✓
Kloosters							✓	✓✓
Onderwijs			✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓
Antichrist			✓✓					

✓ = Belangrijk ✓✓ = Zeer belangrijk

De belangrijkste overeenkomst tussen deze vier hervormers is de belangrijke rol die zij de bisschoppen toedichtten bij het doorzetten van het proces van kerkhervorming. Bisschoppen moesten de regisseurs worden van een nieuwe Kerk, die haar wortels vond in het voorbeeld van de eerste kerkgemeenschap in Jeruzalem. De bisschoppen konden door synodes, opleiding en visitaties het gedrag van hun priesters beïnvloeden. Via deze priesters konden zij de grote massa van leken bereiken. De stads- en dorpspastoors moesten de sacramenten bedienen en preken. Deze preken mochten niet te moeilijk zijn en zich vooral richten op de kerkelijke regels zoals die in het *Credo* en de *Tien Geboden*. Per hervormer stond een ander facet bovenaan. Pierre d'Ailly, de grote orator, benadrukte het belang van de preek. Theoreticus en wetenschapper Jean Gerson had de biecht bovenaan staan. Christenen moesten zich zuiveren van de zonde om het oorspronkelijke beeld, zoals ze geschapen waren naar het beeld van God, weer te benaderen. Nikolaus von Kues, die verregaand beïnvloed was door de beweging rond de Moderne Devotie, die het lijden van Christus voorop stelde als inspiratiebron, benadrukte de eucharistie. Dietrich von Nieheim sprak zich niet zo uit over de sacramenten en legde het accent op de bestuurlijke veranderingen die nodig waren voor de curie te Rome.

Alle vier de hervormers onderhielden nauwe banden met strenge, observante kloosters. Dit is opmerkelijk omdat ze de *vita activa*, de apostolische missie aan de bisschoppen en priesters als opvolgers van de apostelen, als de drijvende kracht voorop zetten! Ze hadden blijkbaar toch de inspiratie nodig van de *vita contemplativa* en het kloosterleven, om dat als voorbeeld te geven aan hun gelovigen en medegeestelijken. Nikolaus von Kues zag de mengvorm, priesters die een gemeenschappelijk leven leiden, als de ideale oplossing en hij pro-

beerde dit met steun van de paus – maar zonder succes – in zijn woonplaats Kues te realiseren.³⁰⁶ Zijn gasthuis in Kues, onder meer bedoeld voor elf oudere priesters, moest laten zien dat dit ideaal in de praktijk verwezenlijkt kon worden. Geen van de vier denkers onderhield echter banden met de bedelordes. Kues richtte zijn hervormingswerk vooral op de oude ordes van benedictijnen, cisterciënzers en norbertijnen. Hij riep de hulp in van de kartuizers en religieuzen uit de Congregatie van Windesheim als zijn adviseurs bij het doorvoeren van veranderingen in deze kloosters.

³⁰⁶ Meuthen, *Nikolaus von Kues* (1982), p. 24.



15. Reconstructie van de stad Breda rond het jaar 1500. Helemaal aan de rechterkant (het westen) is de kapel van Markenhage te zien. Daar begint de Haagdijk, een straat die gelegen was tussen de riviertjes de Gampel en de Donk. In 1400 moet de kapel van Markenhage nog een simpel kapelletje zijn geweest. De kapel en de Haagdijk hoorden kerkelijk bij de westelijk van Breda gelegen parochie Princenhage (Hage). Aan de linkerkant (het oosten) ligt net buiten de stadsmuren het gasthuis voor mannen. Meer ten zuiden van de stad, ook net buiten de stadsmuren, ligt de priorij voor norbertinessen van Catharinadal. (bron: Erfgoed Breda)

4. De jeugd van Anselmus Fabri in Breda en zijn carrière in Rome

4.1 Inleiding

De volgende drie hoofdstukken zijn gewijd aan de opbouw door Anselmus Fabri van netwerken in Rome en in Brabant. In dit hoofdstuk staat, na een beschrijving van zijn jeugdijaren in Breda, zijn loopbaan en de opbouw van zijn netwerk in Rome centraal. Fabri's spectaculaire carrière aan de curie laat zich het best omschrijven als: *Van krantenjongen tot miljonair*. Hij was afkomstig uit een milieu van simpele ambachtslieden en zijn ouders woonden aan de Haagdijk te Breda: ook in die tijd een straat waar zeker niet de elite van de stad woonde. Om dan toch carrière te kunnen maken binnen het kerkelijke apparaat was een uitstekende opleiding nodig en de steun van patroons.³⁰⁷ Hij zou aan het einde van zijn loopbaan reiken tot de hoogste niveaus binnen de curie.

We zullen proberen te achterhalen welke personen hem steunden bij het begin van zijn opleiding in Breda en bij zijn loopbaan in Rome. Dit om te weten wie zijn patroons waren en hoe ze hem beïnvloedden. Verder zullen we een overzicht geven van de cliënten die Fabri zelf weer om zich heen wist te verzamelen en met welke andere personen hij samenwerkte in Rome. Bij deze samenwerking zal het pelgrimsgasthuis van Santa Maria dell'Anima in Rome worden betrokken. Dit opvanghuis voor pelgrims was een belangrijke ontmoetingsplaats voor de curialen uit de Nederlanden en het Rijnland. Een aantal belangrijke curialen waarmee Fabri samenwerkte, traden op als beschermheren van dit gasthuis en verscheidene van hen zouden een gasthuis stichten in hun thuisregio. In de conclusie van dit hoofdstuk zal een verklaring worden gegeven voor het stichten van deze gasthuizen door personen uit het Anima-netwerk van Fabri en hoe deze nieuwe gasthuizen pasten binnen de bredere doelen van zijn curiale netwerk.

4.2 Zijn jeugd aan de Haagdijk bij Breda

Anselmus Fabri werd geboren in Breda in het jaar 1379 als Anselm Smit. Dat we van een middeleeuwer zijn geboortjaar zo precies weten is bijzonder, want doopregisters ontbreken in deze tijd. Een pauselijke akte van 7 juli 1402 waarin hij door de paus werd voorgedragen voor een pastoraat, vermeldt dat hij 23 of 24 jaar oud was.³⁰⁸ De akte legde dit vast, omdat voor een pastoraat de minimum leeftijd van 25 jaar gold en aan Fabri een ontheffing moest worden verleend. Omdat het moment van uitgifte van de pauselijke akte bij de aanvraag nog niet precies bekend was, hield Fabri bij zijn aanvraag een slag om de arm. Terugredenerend komt zijn geboortjaar uit op 1379, waarschijnlijk in de maanden mei of juni.

³⁰⁷ Maillard-Luypaert, 'Des clerics au service de la curie romaine' (1998), p. 43-44.

³⁰⁸ Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 110 fol. 233r. De tekst luidt als volgt: *Nos volentes eidem Anselmo qui ut asserit in vicesimo tertio vel circa vicesimum quartum sue aetati.*

Hij groeide op aan de Haagdijk. Zijn ouders woonden daar waarschijnlijk ook, want ze werden begraven in de kapel van Markendaal.³⁰⁹ Later zou Anselmus Fabri een altaar in deze kapel stichten en proberen deze kapel met pauselijke steun te verheffen tot parochiekerk.³¹⁰ Deze kapel lag tegen de Haagdijk aan en functioneerde als buurtkerk. De Haagdijk viel kerkelijk onder de parochie Princenhage, maar juridisch onder de schepenbank van Breda. De Haagdijk had van oudsher een geïsoleerde ligging en was eigenlijk een eiland. De straat was omgeven door de Donk en de Gampel, twee waterlopen die uitmondden in de grachten rondom de stad. Zeker al vóór 1344 verbond een brug de Haagdijk met Breda, de zogenoemde Tolbrug. Er kwam later, maar onbekend wanneer, ook een brug over de Donk naar Princenhage. De kerk van Princenhage, waarvan de abdij van Thorn de patronaatsrechten bezat waardoor deze abdij de pastoor kon voordragen, lag ongeveer 2,5 km verderop. In de pauselijke bul voor de kapel Markendaal uit 1419 is te lezen dat het voor de bewoners van de Haagdijk een verre tocht was om de kerk van Princenhage te bereiken en dat het zeker in de winter een zware last was. De bewoners wilden daarom graag alle kerkelijke sacramenten in de kapel van Markendaal ontvangen. Vooral in de winter overstroonden de rivieren de Mark en de Aa grote stukken grond rond het laaggelegen Breda. De bevolking van de Haagdijk bestond uit eenvoudige ambachtslieden. In de bewaarde cijnsregisters zijn geen namen terug te vinden van vooraanstaande Bredase families of van hoge geestelijken.³¹¹

Bij de landelijke parochie van Princenhage voelden de bewoners van de Haagdijk zich niet thuis. Tussen de regels van de akte uit 1419 is te lezen dat de pastoor van Princenhage zich weinig liet zien aan de Haagdijk. Het is veelbetekend dat Anselmus Fabri consequent ‘van Breda’ achter zijn naam liet zetten. Hij zou later proberen het stadsbestuur en de kapittelkerk van Breda zo veel mogelijk invloed te geven in zijn gasthuis. Daarmee probeerde hij de pastoor van Princenhage en de daarachter staande abdij van Thorn zo weinig mogelijk invloed te geven. Later zullen we zien dat Fabri consequent de invloed van Thorn op de parochies rond Breda wilde terugdringen. Overigens werd de Haagdijk pas in het begin van de zestiende eeuw bij de stad getrokken door de uitbreiding van de wallen. Pas in 1583 veranderde de status van de kapel in die van parochiekerk.

4.3 De Latijnse school van Breda

Over Fabri's opvoeding en onderwijs in Breda zwijgen de bronnen. Toen hij in 1402 zijn loopbaan in Rome begon, beheerste hij in ieder geval het Latijn uitstekend en was hij goed thuis in het kerkelijk recht en het opstellen van juridische aktes. Hij trad in dat jaar op als openbaar notaris en notarissen beschikten over de genoemde kwalificaties.³¹² Hij moet het notarisambt al hebben verworven vóór zijn aankomst in Rome.

De jonge Anselm Smits bezocht waarschijnlijk de Latijnse school te Breda. Deze school viel onder het kapittel en een speciale kanunnik, de scholaster, was belast met de zorg voor het onderwijs.³¹³ In 1395 oefende Wilhelmus Sterken alias Fortis deze functie uit. Hij moet een grote invloed hebben gehad op het onderwijs in Breda en de kapittelschool werd zelfs na zijn dood nog naar hem vernoemd.³¹⁴ Aan het eind van zijn leven promoveerde hij tot deken van het Bredase kapittel. Hij onderhield banden met de tot de Congregatie van Windesheim behorende priorij van Corsendonk en hij staat vermeld in het necrologium van het klooster.³¹⁵ Hij overleed in het jaar 1401. Opvallend is het dat de Bredase school in deze periode leerlingen begon af te leveren die carrière maakten aan universiteiten. Aan het einde van de veertiende eeuw bracht de Bredenaar Radulphus de Rivo (ca. 1340-1403) het tot rector van de universiteit van Keulen.³¹⁶ Ook hij onderhield nauwe banden met de Congregatie van Windesheim. Twee andere leerlingen, Johannes de Nele en Arnoldus Reysenaelde, brachten het

in de eerste helft van de vijftiende eeuw tot hoogleraar in Leuven, respectievelijk in geneeskunde en kerkelijk recht.³¹⁷ Deze getalenteerde studenten zeggen wel wat over de hoge kwaliteit van het onderwijs aan de Bredase Latijnse school in deze periode.

Rivo had net als Fabri een band met Princenhage. Hij schonk de Martinuskerk in ieder geval een kostbaar boekwerk: *Rationale divinatorum officiorum* van William Durandus, geschreven in 1286.³¹⁸ Dit was het standaardwerk voor die tijd over alle liturgische rituelen. Verder propageerde Radulphus de Rivo als deken van het kapittel van Tongeren het feest van Maria Visitatie (2 juli).³¹⁹ Iets verderop zal worden beschreven dat Fabri dit feest ook belangrijk achtte en zijn meest bijzondere schenkingen plande hij rond de datum van 2 juli. Dit was kennelijk een bijzonder feest voor hen beiden, want het feest was door paus Urbanus in 1389 ingesteld voor alle christenen om het Schisma in de Kerk te beëindigen.

Als een jongen uit een eenvoudige buurt paste Anselmus niet goed in het profiel van de Latijnse school. Het kwam echter voor dat jongens met een goede zangstem op de Latijnse school werden aangenomen om als choraal in de kerk te zingen. Als hun stem brak en na het afronden van de school konden ze een studiebeurs krijgen en daarmee een hogere religieuze opleiding bekostigen en een geestelijke wijding ontvangen.³²⁰ Deze weg is voor Anselmus Fabri niet ondenkbaar. Zeker is dat hij later een zwak had voor muziek. Een van zijn eerste daden na zijn benoeming tot deken in Antwerpen was het aanstellen van een cantor en daarna maakte hij zich sterk voor het oprichten van een professioneel kerkkoor.³²¹ Dit deed hij ondanks sterke tegenwerking van de gewone kapelaans van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwewerk, die hun inkomsten hiermee zagen teruglopen. Later schonk hij in Rome geld voor de aanschaf van een nieuw orgel in de kerk van Santa Maria dell'Anima.³²²

Na de Latijnse school moet hij een geestelijke wijding hebben ontvangen in de rangen onder priester; dus als diaken of subdiaken. In 1408 was hij in ieder geval nog geen priester, want hij had alleen een lagere wijding.³²³ De paus droeg hem twee maal voor om pastoor te worden. Formeel gezien was een priesterwijding hiervoor noodzakelijk, maar curialen konden hiervoor een dispensatie krijgen van de paus. Ze gingen het pastoorschap toch niet zelf uitoefenen en huurden een plaatsvervanger in.³²⁴ Pas in 1418 wordt hij voor het eerst aangeduid met de titel van priester.³²⁵

309 Breda, SAB, afd. IV, 10 (collectie Kleyn) nr. 51; zie voor de uitgave van dit document: Juten, 'Markendaal' (1925), p. 302-307. Het betreft een afschrift uit de zestiende of zeventiende eeuw van een pauselijke bul van 12 mei 1419. Het tekstfragment luidt: *cujus parentes in dicta capella ecclesiastica traditi fuere sepulture*.

310 Zie over de geschiedenis van de Markendaalse kapel: Placidus, 'De Haagdijk' (1958), p. 6-40.

311 Muntjewerff, *Bredase cijnsregisters* (2005).

312 Karlsruhe, LBW, Generallandesarchiv Karlsruhe, GLA 5/12707 Collectie klooster Reichenau. Akte van 2 oktober 1402.

313 Gooskens, 'De kanunniken' (1981), p. 26-27.

314 Muntjewerff, *Bredase cijnsregisters* (2005), THG029 (cijnsregister Heilige Geesttafel Breda uit ca. 1415). In de Kerkstraat was een *her Willem Sterken scole*.

315 Van den Gheyn, *L'obituaire du prieuré de Corsendonck* (1901), p. 47. *Item magistri Wilhelmi Sterken, decani in Breda*.

316 Mohlberg, *Radulph de Rivo* (1911), p. 48-50.

317 Gooskens 'Twee Bredase kanunniken' (1981), p. 22-23. Johannes de Nele uit Breda studeerde tussen 1403-1410 geneeskunde te Parijs. Hij beschikte te Brussel in het hertogelijk paleis over een kamer. Zie hiervoor Luytbroeck, *Le gouvernement* (1975) dl. I, p. 184. Aert Reysenaelde was tussen 1430 en 1440 hoogleraar in het kerkelijk recht in Leuven en bovendien een periode rector van dezelfde universiteit. Hij was student geweest aan de universiteit van Keulen; zie voor hem: Weiler, *Les relations* (1978), p. 57; Bijsterveld, 'Johannes van den Eel (1380-1439)'.

318 Mohlberg, *Radulph de Rivo* (1911), p. 218. testament Radulphus de Rivo.

319 Mannaerts, 'Radulph de Rivo' (2013), p. 170-171.

320 Bouckaert en Scheurs, *Stemmen in het kapittel* (1998), vooral p. 23-33; Van den Bichelaar, *Het Bossche notariaat* (1989), p. 73-76. De Onze Lieve Vrouwebroederschap uit Den Bosch nam in 1436 de Antwerpse zanger en notaris Daniel van den Steenacker als tenorist in dienst. Hij was ook kapelaan.

321 Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978).

322 Maas, *The German community* (1981), p. 88. In dat jaar gaven 24 leden van de broederschap verbonden aan Santa Maria dell'Anima ieder 1 ducaat, Anselmus Fabri gaf er 10. Dit is ongeveer gelijk aan 17 Rijnse gulden, oftewel een half jaarinkomen van een geschoold werkmans. Voor de berekening van het jaarinkomen: Pietersma, *Gids voor het fiscaal-historisch onderzoek* (2006), p. 15. Het inkomen van een geschoold ambachtsman in Utrecht was aan het einde van de vijftiende eeuw 3 stuivers per dag. Bij 250 werkdagen komt dat neer op een inkomen tussen de 35-40 Rijnse gulden per jaar. In andere steden kon wat meer worden betaald. Voor aantal werkdagen per jaar: Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw* (1981), p. 364.

323 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. Nr. 131 fol. 185v-186r akte van 1408-08-20: *qui litterarum apostolicarum abbreviator et in minoribus dumtaxat ordinibus constitutus*.

324 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 243-244.

325 *Analecta Vaticano Belgica* 14, 1 (1947), p. 342. Dit repertorium verwijst naar ASV Reg. Lat. Nr. 195 fol. 198v-199v.

Op de Latijnse school verbleven leerlingen tussen de leeftijd van acht en zestien jaar oud. Rond 1395 rondde Fabri de Latijnse school af. Hij gebruikte de zes daarop volgende jaren om geestelijke te worden met een wijdingsgraad en zich te bekwamen in het notarisvak.

4.4 Zijn opleiding tot notaris

In de veertiende eeuw drong in alle Brabantse steden de publieke notaris door als opsteller van documenten met bewijskracht.³²⁶ In onze streken ontwikkelde het notarisambt zich vanaf het eind van de dertiende eeuw uit de klerken die verbonden waren aan de kerkelijke rechtbank van de officiaal. Deze officiaalklerken werkten alleen voor de officiaal. Na 1274 hebben deze klerken zich ontwikkeld tot publieke notarissen. Het eerst zien we deze publieke notarissen in Luik en Maastricht, waar ze werkten voor de grote kapittels en abdijen. Tussen 1300 en 1320 vestigden zich notarissen in de Brabantse hoofdsteden Leuven, Brussel, Antwerpen en Den Bosch, en in enkele middelgrote steden. Samen met het prinsdom Luik beschikte het hertogdom Brabant over relatief de meeste notarissen binnen de Nederlanden. Dit hing volgens Van den Bichelaer samen met de relatief grote vrijheid binnen deze gebieden om via schenkingen en testamenten goederen aan bijvoorbeeld kerkelijke instellingen te doneren.³²⁷ Er was dus in Brabant een grote klantenkring voor notarissen en er werd daarvoor ook veel notariële kennis opgebouwd. De Brabantse hertog speelde hierbij geen grote rol en de meeste notarissen werden benoemd door de officialiteiten (kerkelijke rechtbanken) van Luik en Kamerijk.

Volgens het canonieke recht bezaten notarissen bevoegdheden in zaken die geestelijken betroffen (bijvoorbeeld beneficijs en tienden), personen die onder de bescherming van de Kerk vielen (armen, reizigers) of geestelijke zaken (bijvoorbeeld testamenten en huwelijken). Een kandidaat-notaris moest eerst de Latijnse school bezoeken. Daarna ging hij drie jaar in de leer bij een andere notaris. In ruil voor kost en inwoning moest de kandidaat dan allerlei schrijfwerkzaamheden doen. Er waren diverse hand- en formulierboeken beschikbaar om juridische termen en constructies te leren. Na een geslaagde leerperiode kon de kandidaat-notaris een verzoek indienen bij een vertegenwoordiger van de keizer of de paus voor een officiële benoeming. Deze vertegenwoordiger nam de kandidaat een examen af en bekeek of de persoon een goede naam had en of er geen juridische beletselen bestonden. Haalde de kandidaat het examen, dan diende hij nog een eed af te leggen op het Evangelie. Na deze eedaflegging volgde de bekleding met het ambt, gesymboliseerd door het overhandigen van een ganzenveer en een inktpot. Daarna mocht de notaris zijn eigen teken, het signet, gebruiken onder zijn oorkonden om de echtheid te garanderen.

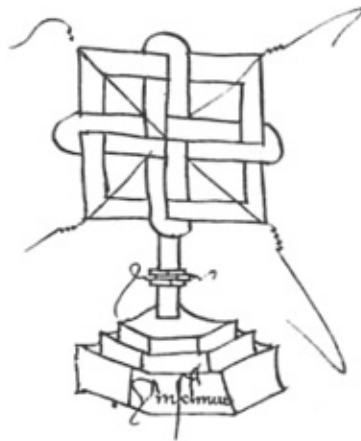
Bij het onderzoek naar het notariaat in Den Bosch bleek dat eigenlijk alle notarissen geestelijken waren. Officieel was het priesters niet toegestaan om het notarisvak uit te oefenen, maar in Den Bosch was 28% aantoonbaar priester.³²⁸ De rest noemde zich in de akten neutraal *clericus*, maar was in de praktijk meestal priester. Voor Antwerpen geeft Oosterbosch aan dat waarschijnlijk 75% van de notarissen priester was.³²⁹ Tot circa 1500 bleef het notariaat in feite een kerkelijk ambt, zodat de notaris niet alleen bij de uitoefening van zijn ambt, maar tevens als persoon, aan de geestelijke jurisdictie was onderworpen.

In Breda is het notariaat iets later in de bronnen terug te vinden dan in Den Bosch. De eerste met naam bekende Bredase notaris is magister Theodericus dictus de Thede in 1327.³³⁰ De volgende bekende Bredase notaris was de al eerder genoemde Radulphus de Rivo in 1366.³³¹ Verder kan nog Christianus Bont worden genoemd, die in het jaar 1395 het testament opstelde van Elisabeth Sterke.³³² De notarissen De Rivo en Bont maakten later buiten Breda carrière in het kerkelijk apparaat. Radulphus de Rivo ontving een benoeming als deken van

het kapittel van Tongeren in het jaar 1383 en de Keulse universiteit koos hem in 1397 tot rector. Notaris Bont behaalde een academische titel en werd deken van het kapittel verbonden aan de Sint-Gummaruskerk van Lier. Er leefden dus juist in deze periode te Breda goede leermeesters en succesvolle rolmodellen, die lieten zien dat het notarisambt een opstapje vormde naar een glansrijke loopbaan. Ook buiten Breda maakten notarissen in deze periode carrière. Een voorbeeld hiervan is de secretaris van de hertog van Brabant, Emond de Dynter. Hij werd geboren in Grave en in 1411 aangeduid als notaris. Het jaar daarna benoemde hertog Antoon hem in de kanselarij als zijn secretaris, welke functie hij behield tot aan zijn dood in 1449. Hij en Fabri zouden tijdens het Concilie van Konstanz samen de Brabantse belangen behartigen.³³³

De eerste en enige bewaarde notarisakte van Anselmus Fabri dateert van 2 oktober 1402.³³⁴ In de akte bevestigde hij als notaris dat Friedrich von Zollern de functie van abt kreeg van het klooster Reichenau na het overlijden van Werner von Rosenegg. De paus bekrachtigde deze benoeming. De monniken van Reichenau hadden eerder Friedrich tot hun abt gekozen. In de akte werd niet vermeld dat het klooster ernstig in verval was en dat er nog maar twee geproteste monniken in het klooster leefden. Fabri stelde de akte op in Rome nabij de basiliek van Sint-Pieter. Onderaan deze akte staat zijn notarisonderschrift, samen met het signet de verplichte echtheidskenmerken. In dit onderschrift staat zijn naam en dat hij een geestelijke is uit het bisdom Luik (onder welk diocees Breda in deze periode viel). Verder is uit de frase *publicus apostolica auctoritate notarius* op te maken dat hij zijn aanstelling tot openbaar notaris ontvangen had namens de paus.

Links naast het onderschrift tekende hij zijn eigen notariessignet. Dit signet had verschillende benamingen: notaristeken, handgemaal, *signetum publicum*, notarismark. Iedere notaris ontwikkelde een eigen uniek signet. De notaris diende het zelf met ganzenveer en inkt aan te brengen op de akte. Tijdens hun opleiding oefenden de kandidaten op een eigen teken. Het teken bleef bij de notaris gedurende zijn verdere loopbaan. Het signet van Fabri heeft een kruisvorm, een model dat vooral populair was in het bisdom Luik.³³⁵ Zijn notaristeken voldeed aan de vormkenmerken die eraan werden gesteld en had



16. [Notariessignet van Anselmus Fabri zoals dat voorkomt op een oorkonde van de abdij van Reichenau uit het jaar 1402. (bron: Landesarchiv Baden-Württemberg, Generallandesarchiv Karlsruhe, GLA 5/12707 Collectie klooster Reichenau)]

326 Zie Van den Bichelaer, *Het Bossche notariaat* (1989); Van den Bichelaer, *Het notariaat* (1998); Cappon, 'Het notariaat' (2005), p. 3-29; Schuler, *Südwestdeutsche Notarszeichen* (1976).

327 Van den Bichelaer, *Het notariaat* (1998), p. 39-41.

328 Van den Bichelaer, *Het Bossche notariaat* (1989), p. 54-55; Van den Bichelaer, *Het notariaat* (1998), p. 81-83.

329 Oosterbosch, *Het openbare notariaat in Antwerpen* (1992) I, p. 262-263 en 279.

330 Van den Bichelaer, *Het notariaat* (1998), p. 40. In een akte genoemd als keizerlijk notaris en gezworen notaris van het hof van Luik; Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998): In het obituarium van de Bredase kanunniken staat hij ingeschreven op 29 oktober [AKANB0826] *Obitus magistri Theoderici de Thede et Machteldis eius uxoris 8 gr. pag. mediatim// ort: 3*. Hij staat ook vermeld op dezelfde dag in het obituarium van de Bredase kapelaans: [AKAPB502]

331 Sanders, *Archiefinventaris* (1984), regest 115. akte d.d. 1366-04-26; zie voor zijn biografie: Mohlberg, *Radulph de Rivo* (1911-1915). In Van Goor, *Beschryving* (1744), p. 303-304. Hier is foutief vermeld dat hij in Rome in het jaar 1403 is overleden. Mohlberg maakt duidelijk dat hij in Tongeren overleed.

332 Erens, *De oorkonden* (1931), p. 143-149 nr. 160. akte dd 1395-07-31 en 1395-09-25 en 1395-10-05; Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998). Christianus Bont staat vermeld in het obituarium van de Bredase kanunniken op 17 juni: [AKANB0387] *Obitus magistri Christiani Bont decani ecclesie beati Gumhari Lirensis 4 lopen siliginis*.

333 Stein, 'Emond de Dynter' (1996).

334 Karlsruhe, LBW, Generallandesarchiv Karlsruhe, GLA 5/12707 Collectie klooster Reichenau.

335 Schuler, *Südwestdeutsche Notarszeichen* (1976), p. 26.

de volgende onderdelen: een signetvoet, die bestond uit één of meer treden. Hierop stond de signethals: een paal die in het midden wordt onderbroken door een uitstulping (Duits: *Wulst*). Deze paal droeg de signetkop. De kop heeft vaak de vorm van een kelk of reliëhouder, maar in Luik werd dus vaak voor een kruis gekozen. Dit kruis stond symbool voor de verlossing van de mensen. Veel notarissen schreven net zoals Fabri hun naam in de signetvoet.

Het notarisambt was maar een bijbaan voor een geestelijke. Om een volwaardig inkomen te hebben, dienden er beneficiés te worden verworven die een extra inkomen gaven. In een periode dat veel personen geestelijke wijdingen ontvingen, was het een uitdaging om voldoende beneficiés te bemachtigen. Voor een geestelijke van bescheiden burgerlijke afkomst waren de mogelijkheden beperkt. De kathedrale kapittels waren het exclusieve terrein van de adel en enkele universitair geschoolde geestelijken. De lokale kapittels, zoals dat van Breda, betrokken hun kanunniken uit de rijen van schepenfamilies en lagere adel. Deze kanunniken monopoliseerden daarnaast de pastoorsbenoemingen. Voor geestelijken uit bescheiden families bleef er vaak niet veel meer over dan invallen voor afwezige kanunniken en pastoors. Als alternatief probeerden geestelijken uit gewone families kapelanieën te verwerven. Ze lazen dan wekelijks een aantal missen aan een nevenaltaar in de kerk. In de literatuur werd over deze groep zelfs gesproken als een 'proletariaat van geestelijken'.³³⁶ Anselmus Fabri wilde duidelijk meer dan invallen voor een afwezige kanunnik of pastoor en hij richtte zijn ambities op het uitdijende bestuursapparaat van de pausen in Rome. Zijn notarisopleiding kwam hem hierbij goed van pas. We zullen zien dat hij aan het eind van zijn loopbaan zelfs toegang kreeg tot de allerhoogste posities in het kerkelijke apparaat.

4.5 De situatie in Rome rond 1400

Toen Fabri rond 1402 in Rome arriveerde, was de stad net weer aan het opkrabbelen. Grote delen van de stad lagen er nog steeds verlaten bij en tussen de ruïnes graasden geiten. Volgens sommige schattingen woonden er in die tijd 25.000 mensen in Rome.³³⁷ De grootste oorzaak van dit verval was de verplaatsing van de zetel van de paus naar Avignon in het jaar 1309. Vanaf 1378 kende Rome met Urbanus VI weer een eigen paus, maar er bleef ook een paus te Avignon. Het Schisma bleef bestaan tot 1417. Pas met de verkiezing van paus Martinus V tijdens het Concilie van Konstanz kwam er weer één paus. Het duurde nog vier jaar voordat deze paus zich definitief in Rome vestigde. Hij startte een groot programma voor de herbevolking en opbouw van Rome. Rome moest voortdurend nieuwe mensen van buiten aantrekken, want de stad steunde te veel op de aanwezige geestelijken die uiteraard veel te weinig kinderen voortbrachten. Daarnaast bedreigden epidemieën en ziektes voortdurend de stadsbevolking.

Aangelokt door belastingvrijstellingen trokken vanuit Duits- en Nederlandstalige gebieden grote groepen ambachtslieden naar Rome. De grootste groep waren de schoenmakers, gevolgd door bakkers, goudsmeden, schilders en later ook drukkers. In 1395 woonde bijvoorbeeld een klusjesman, Johannes uit Breda, te Rome.³³⁸ In de periode dat de pausen in Avignon zetelden, namen ze relatief weinig personen op uit de Nederlanden. Tussen de jaren 1309 en 1376, kwam slechts 3 % van de medewerkers uit het Duitse keizerrijk.³³⁹ Uit het bisdom Luik kwamen slechts tien tot veertien curialen. Na de verkiezing van de Romeinse paus Urbanus VI kregen kandidaten uit het keizerrijk meer kansen en deze paus nam al minstens 106 personen uit het Duitse rijk op in de curie. Zijn opvolgers Bonifatius IX (1389-1404) had er al 413 in dienst, onder wie dus Fabri.³⁴⁰ Bonifatius wierf vooral curialen uit de bisdommen Utrecht, Keulen en Mainz met ieder meer dan twintig curialen. De curie bleef hierna groeien en onder het hele pausschap van Eugenius IV (1431-1447) waren er 1170 'Duitse' curialen in Rome.

De curialen in Rome die afkomstig waren uit het keizerrijk – dus ook de Nederlanden – hadden als voordeel dat ze buiten de strijd stonden tussen de twee Italiaanse facties van de Colonna en de Orsini. Bovendien stonden ze bekend als relatief eerlijk en betrouwbaar. Van de latere paus Nicolaas V (1447-1458) is de volgende uitspraak bekend:

De Duitser is tevreden met iedere functie die hem wordt toegewezen. Zolang hij gewoon kan leven heeft hij geen behoefte om hoger te klimmen en zelfs als hij een lage positie krijgt is hij betrouwbaar als goud.

De Italianen maakten geen onderscheid tussen Duitsers en Nederlanders. Veel Duitse curialen kwamen uit het Rijnland en het taalverschil met de Hollanders, Brabanders en Vlamingen was toen minder groot dan tegenwoordig.³⁴¹

4.6 De aankomst van Fabri in Rome

Het staat vast dat Anselmus Fabri in het begin van het jaar 1402 in de pauselijke curie te Rome werkte. Hij bevestigde namelijk op 13 januari van het jaar 1402 de betaling van een som geld op een pauselijke oorkonde.³⁴² Hoe en wanneer Fabri precies in deze aanzwellende stroom van Romeinse curiebeamten terecht kwam, is niet gedocumenteerd. Er kunnen alleen maar hypothesen worden opgesteld die we dan weer kunnen toetsen op hun waarschijnlijkheid. Hypothese 1: het zou kunnen zijn dat een abdijs notarisachtergrond naar Rome stuurde om als hun procurator op te treden. Kloosters als de Sint-Michielsabdij bij Antwerpen, de Sint-Nikolaasabdij van Veurne of de cisterciënzerabdij van Sint-Bernardus aan de Schelde onderhielden directe banden met Rome. Het is traceerbaar dat ze later Fabri geregeld inhuurden om in Rome hun zaken te regelen.³⁴³ Dit patroon kwam in Rome vaak voor: een procurator voerde opdrachten uit voor personen of organisaties uit zijn geboortestreek en bleef daarna in Rome hangen.³⁴⁴ De procuratoren maakten in de praktijk deel uit van de curie en de overstap naar een positie in de eigenlijke curie was niet groot. Hypothese 2: het is mogelijk dat het Bredase kapittel hem op pad stuurde met als opdracht in Rome zaken te regelen voor de bouw van de nieuwe gotische kerk. Rond 1400 begon immers de bouw van het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda.³⁴⁵ Hypothese 3: Misschien was hij een gelukzoeker en een avonturier zoals de uit Bergen op Zoom afkomstige Cornelius de Fine. In 1511 trok deze student, zonder iemand iets te zeggen, vanuit zijn woonplaats Leuven naar Rome. Daar trad hij in dienst bij enkele hoge curiebeamten.³⁴⁶ Hypothese 1

336 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 681. *Söhne etwa aus städtischen oder ländlichen Familien der unteren Mittelschicht das sogenannte Klerikerproletariat bilden, von dem für das 15. Jahrhundert oft die Rede ist.*

337 Maas, *The German community* (1981), p. 2 ev.

338 Lohninger, *S. Maria dell'Anima* (1909), p. 5.

339 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 29.

340 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 35.

341 Maas, *The German community* (1981), p. 40 (uitspraak Nikolaas V). Een goed overzicht voor de curialen uit onze streken in Rome is Schuchard *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987).

342 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 166.

343 Berlière, *Inventaire analytique des libri obligationum* (1904) nr. 1041 (jaar 1414 abdijs van Cambron bij Mons, cisterciënzers), nr. 1324 (jaar 1420 Bernardus aan de Schelde, cisterciënzers), nr. 1357 (jaar 1424 Bernardus aan de Schelde), nr. 1358 (jaar 1424 Sint-Nikolaasabdij Veurne, norbertijnen).

344 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 67-71 en p. 191-194. Veel abbreviatoren waren als nevenfunctie ook procurator.

345 Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk* (2002), p. 26-28. In het decennium rond 1400 was er een grote bouwcampagne om het koor te bouwen. Traditioneel wordt verondersteld dat graaf Engelbrecht I van Nassau, die in 1402 heer van Breda werd, het koor heeft laten bouwen. Bij opgravingen zijn echter aanzetten gevonden van eerdere bouwwerkzaamheden rond het koor.

346 Le Bailly, 'Een Bergenaar' (2006), p. 58-63.

heeft de grootste mate van waarschijnlijkheid, want past het beste bij de netwerker Anselmus Fabri. Maar een combinatie van de bovengenoemde factoren is ook niet uitgesloten.

Met zijn leeftijd van circa 23 jaar bij de aanvang van zijn loopbaan past Fabri goed in het algemene beeld. De meeste curialen waren bij het begin van hun loopbaan tussen de 20 en 26 jaar oud.³⁴⁷ Om in de curie te beginnen als *scriptor*, de laagste functie, moest de kandidaat minimaal 18 jaar oud zijn en geestelijke.

4.7 Loopbaan binnen de pauselijke kanselarij

Vanaf het jaar 1402 maakte Fabri binnen de kanselarij carrière aan de curie. Zijn verschillende functies zullen worden beschreven om een indruk te geven van het type werkzaamheden dat eraan was verbonden en welke invloed het uitoefenen van die functies met zich meebracht. Bovendien wordt dan duidelijker tot welke personen binnen de curie hij toegang had.

Vanaf 7 juli 1402 beschikte Fabri over een vaste baan binnen de curie, namelijk die van schrijver in de pauselijke kanselarij (*scriptor*).³⁴⁸ Anselmus Fabri maakte deel uit van een aparte groep binnen de schrijvers en hij werkte op het bureau waar de pauselijke bullen overgeschreven werden in de registers. Bij rechtszaken of als het origineel verloren ging kon op deze kopieën worden teruggevallen. Meestal werkten er acht personen in dit speciale bureau. Fabri begon dus helemaal onderaan de ladder. De volgende trede op deze carrière ladder was het eigenlijke schrijverswerk: het in het net uitschrijven van de bul. Deze schrijvers hadden geen kantoor, maar werkten thuis.

Het aantal schrijvers lag op ongeveer honderd. Onder paus Martinus V (1417-1431) kwam circa 20 % van de schrijvers uit het Duitse Rijk. Het beroep stond bekend als financieel aantrekkelijk door de hoge vergoedingen die de aanvragers betaalden voor het vervaardigen van de netschriften. In 1427 was het ambt al zo geliefd dat nieuwe schrijvers 700 dukaten voor hun aanstelling moesten betalen, het equivalent van 1190 Rijnse guldens.³⁴⁹ Daarnaast bestond de mogelijkheid het schrijversinkomen aan te vullen met inkomsten uit beneficies en neventaken, zoals procurator. Anselmus Fabri is het enige voorbeeld van een *scriptor* die binnen de curie een succesvolle carrière maakte.³⁵⁰ Dit moet te maken hebben gehad met zijn opgebouwde netwerk in Rome en Brabant in combinatie met een goede opleiding.

Bij aanvang van de functie diende de *scriptor* een eed af te leggen, na eerst een examen gedaan te hebben. Beginnende medewerkers van de curie vielen terug op een handboek over alle kanselarijprocedures dat Dietrich von Nieheim in 1380 schreef met de titel *Liber cancellariæ apostolicæ*. Dit handboek bleef tot diep in de zestiende eeuw de basis voor de administratieve processen binnen de pauselijke kanselarij. Met zijn notarisachtergrond moet Fabri weinig moeite gehad hebben met het examen. De benoeming geschiedde voor het leven en na het stoppen met de functie mocht de schrijver zijn titel blijven gebruiken.³⁵¹ Toen Fabri in 1412 in Bologna ging studeren, noemde hij zich dus nog steeds *scriptor*, hoewel hij het werk feitelijk niet meer uitvoerde.³⁵²

Na de functie van kanselarij schrijver maakte Fabri een overstap naar de functie van *abbreviator*. De *abbreviator* bereidde als medewerker van de kanselarij de concepten of minuten van de akten voor, opdat de schrijvers ze tot een netexemplaar konden uitwerken. Een pauselijke akte van 11 december 1403 duidde hem aan als *abbreviator*, maar hij bleef zoals al gezegd tevens *scriptor*.³⁵³ Deze combinatie was gebruikelijk en bijna alle *abbreviatores* bezaten de functie van *scriptor*. Voor het pausschap van Bonifatius IX (1389-1404) zijn de namen van 77 *abbreviatores* uit het Duitse Rijk bewaard gebleven, van wie er 48 *scriptores* waren.³⁵⁴ De *abbreviatores* vormden een grote groep. Tussen 1435 en 1446 werkten er ongeveer zeshonderd *abbreviatores* aan de curie, van wie een vijfde uit het Duitse keizerrijk kwam. Binnen

de groep van abbreviatoren ontstond vanaf het Westers Schisma meer differentiatie. Vanaf paus Urbanus VI (1378-1389) controleerde een groep van speciale abbreviatoren namens de vicekanselier de uitgaande pauselijke bullen. Hun signaturen zijn op de pauselijke bullen te vinden om te laten zien dat de controle had plaatsgevonden. Pauselijke bronnen duiden deze groep aan als: *abbreviatores assistentes vicecancellario in expeditione litterarum apostolicarum in cancellaria*. Deze groep werd later steeds vaker aangeduid met de term *parcus* en telde ongeveer 25 leden. Paus Martinus V splitste de groep weer op in de *parcus minor* voor de controle op eenvoudige stukken en de *parcus maior* voor de moeilijke stukken. De *parcus maior* telde tien tot twaalf leden. Ook de titel van *abbreviator* mocht het hele leven gevoerd blijven worden en er zijn geen gevallen bekend van ambtuitzetting.³⁵⁵ De inkomsten van de abbreviatoren lagen lager dan die van de schrijvers. Een groot deel van de benoemde abbreviatoren, onder wie zeker niet Fabri, oefende de daarbij horende taken niet uit. Voor hen gold de benoeming met de titel als voldoende. De aantrekkelijkheid van de functie lag in de mogelijkheid van het verwerven van beneficijs via de paus. Als abbreviatoren (en als schrijvers) hadden ze automatisch het statuut van *familiares pape*, waardoor ze voorrang hadden bij benoemingen. Het betekende niet dat ze een persoonlijke band met de paus hadden. Na 1435 zouden de pausen proberen dit ambt, net als dat van de *scriptor*, verkoopbaar te maken. Anselmus Fabri behoorde al snel tot de *parcus*. Op pauselijke bullen uit het jaar 1408 staat zijn merkteken als een van de *abbreviatores assistentes*.³⁵⁶ Fabri zou tot aan zijn dood blijven functioneren als een van de *abbreviatores assistentes* in dienst van Pispaus Alexander V, van zijn opvolger Johannes XXIII en de algemeen erkende pausen Martinus V, Eugenius IV en Nicolaas V. Tijdens het bewind van paus Martinus (november 1417 – november 1431) was zijn merkteken als *abbreviator* ieder jaar op de akten terug te vinden, behalve in het vierde pausjaar (november 1420 – november 1421). Aan het eind van zijn loopbaan trad Fabri vooral op als *abbreviator* bij pauselijke zaken in relatie tot Engeland.³⁵⁷ Hij bleef tot op hoge leeftijd actief binnen de curie, zeker tot een jaar voor zijn overlijden in 1449.

Anselmus Fabri richtte daarna zijn pijlen op de functie van *corrector*, maar daarvoor moest hij eerst een academische titel behalen. De *corrector* van de pauselijke brieven was het hoofd van de *parcus maior*, dus één van de belangrijkste abbreviatoren binnen de curie. Na 1370 had deze functie duidelijk aan gewicht gewonnen en de functie van *corrector* groeide uit tot de plaatsvervanger van de vicekanselier als hoofd van de kanselarij. De *corrector* vormde met de vicekanselier en de *abbreviatores assistentes* de *presidentia* van de kanselarij en stond boven de abbreviatoren.³⁵⁸

Fabri dacht in deze periode aan een loopbaan buiten de curie; anders is het niet te ver-

347 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 274-275.

348 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 110 fol. 233r-234r. De akte omschreef zijn functie binnen de curie als: *in registro nostro litterarum apostolicarum scribendo aliquamdiu fideliter laboravit*.

349 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 105.

350 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 108-112.

351 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 104; zie ook: Schwarz (1972). Schwarz, 'Die Abbreviatoren' (1974), p. 228-229. Schrijvers kunnen afstand doen van hun ambt bij hun intrede in een klooster of bij een huwelijk.

352 Friedlander en Malagola, *Acta nationis* (1887), p. 165.

353 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. 113 fol. 172r.

354 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 96-106.

355 Schwarz, 'Die Abbreviatoren' (1974), p. 228-229 en p. 231-233.

356 Schwarz, 'Anselmus Fabri' (2008), p. 171. Hij staat op 28 april 1410 als *abbreviator* vermeld in een akte opgesteld in Bologna voor de benoeming van een Deense bisschop: Bron: dd.dsl.dk/diplomer/10-043.html gebaseerd op: *Acta Pontificum Danica* II 205 nr. 1140; zie ook: Schwarz, 'Abbreviature' (1979), p. 789-823. Op pagina 816 staan biografische aantekeningen.

357 Twemlow, *Calendar of entries* (1912), p. 40 akte uit 1430 en 1432; p. 48-49 akte uit 1439, p. 397 akte uit 16 dec. 1448, p. 414-416 akte van 19 dec. 1448. Voor zijn aanwezigheid tijdens Martinus V, zie Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 101.

358 Schwarz, 'Der Corrector Litterarum Apostolicarum' (1974), p. 122-191. Op p. 187 vermeldt Schwarz dat er in een andere afdeling van de curie, de *Penitentiaria Apostolica*, ook twee correctoren werkten. Dit is een heel andere functie, met minder prestige en belang en dicht tegen de schrijvers aan.

klaren dat hij in 1408 een verzoek indiende bij de paus om civiel recht te mogen gaan studeren.³⁵⁹ Met een dergelijke studie kon hij makkelijker in dienst treden van een landsvorst. De landsheren waren in deze periode hun bestuursapparaten aan het professionaliseren en kundige juristen met ervaring waren gewild. De beweegredenen om deze rechtenstudie aan te vangen waren eerder negatief. Paus Gregorius XII kreeg steeds minder aanhang en de curie kromp. Dietrich von Nieheim, de al eerder genoemde kerkhervormer en aanvoerder van de uit het Duitse rijk afkomstige curialen in Rome, verliet in de maand mei van het jaar 1408 paus Gregorius. Fabri koos pas tussen augustus 1408 en maart 1409 partij. Net als Hermann Dweg, een curiaal waarmee hij nauw samenwerkte, koos hij voor de nieuwe Pisapaus Alexander.³⁶⁰ Een kleine groep curialen, onder wie de uit Düsseldorf afkomstige Johannes von Pempelvoirde, bleef tot juli 1415 aan de kant van Gregorius XII. Het moet een tijd geweest zijn van moeilijke keuzes. De curiaal Pempelvoirde bijvoorbeeld verloor zijn huis in Rome en verschillende beneficiën in Duitsland.³⁶¹

Na het Concilie van Pisa in 1409 kwam er meer rust in Rome en in plaats van civiel recht koos Fabri voor een studie kerkelijk recht. Tussen 1412 en 1415 studeerde hij in Bologna kerkelijk recht.³⁶² De titel van licentiaat behaalde hij op 14 januari 1415, vijf jaar later gevolgd door de titel van doctor in het kerkelijke recht. De paus steunde zijn rechtenstudie. In 1418 gaf paus Martinus V hem ontheffing van zijn residentieplicht te Antwerpen om een studie civiel recht te gaan doen. De wens om een studie civiel recht te doen bleef dus sluimeren. Afmaken deed hij deze studie in ieder geval niet, want hij voerde nooit de titel van meester in beide rechten. Interesse voor burgerlijk recht had hij zeker, want in zijn nalatenschap bevonden zich boeken over zowel canoniek als burgerlijk recht.³⁶³

Anselmus Fabri, doctor in het kerkelijke recht, legde op maandag 2 december 1426 de eed af van *corrector* van de pauselijke brieven.³⁶⁴ Ook deze functie zou hij behouden tot aan zijn dood in 1449.³⁶⁵

In de vijftiende eeuw groeide het gezag van de *corrector* verder doordat hij sommige pauselijke brieven direct behandelde en afwerkte. Dit noemde men *per viam correctoris*.³⁶⁶ Hierdoor ontweken aanvragers de hele bureaucratie van de kanselarij. De *corrector* had altijd een hoge positie binnen de curie en bij plechtigheden zat hij direct achter de kardinalen.³⁶⁷ Als het pauselijke hof rondtrok had de *corrector* recht op één lastdier met voeder en een eigen woning. Dit was een belangrijke arbeidsvoorwaarde want het hof reisde in de beginjaren regelmatig rond in Italië.

Zijn volgende functie was die van *referendarius*. De *referendarii* hadden een hoge status aan de curie, alleen al door hun directe toegang tot de paus. Deze functionarissen behandelde alle binnenkomende supplieken en beoordeelden de rechtmatigheid van de aanspraken.³⁶⁸ Viel hun oordeel positief uit dan ging het verzoekschrift door naar de paus. Was hun oordeel negatief dan ontving de aanvrager een afwijzing. Iedereen wist dat in de praktijk de referendarissen over de supplieken beslisten, hoewel de paus in theorie het laatste woord had. De referendarissen dienden over een grondige kennis van het kerkelijk recht te beschikken. Vanaf paus Alexander V (1409-1410) beschikten alle referendarissen over de titel van doctor in het kerkelijke recht (*doctor decretorum*). Velen van hen zouden later carrière maken aan het pauselijke hof, bijvoorbeeld als *nuntii* of bij diplomatieke missies. Hun prestige berustte daarbij nadrukkelijk op hun persoonlijke vertrouwensband met de paus. De aanstelling in dit ambt was dan ook beperkt tot de duur van het pausschap en geschiedde mondeling, ook een teken van de persoonlijke vertrouwensband. Nieuw gekozen pausen konden de referendarissen van hun voorganger overnemen, maar dat gebeurde meestal niet. Referendaris Hermann Dweg, een man met wie Fabri in Rome een goede relatie onderhield, lukte het als uitzondering twee pausen te dienen: tegenpaus Johannes XXIII en Martinus V. Volgens een hervormingsbesluit uit het begin van de vijftiende eeuw beschikte de paus over een

groep van tussen de acht en twaalf referendarissen.³⁶⁹ Het aantal referendarissen wisselde echter sterk per paus. Paus Martinus V beschikte over maar liefst 75 van deze functionarissen, maar die moesten dan ook na het einde van het Schisma drie verschillende curies intergreren. Onder zijn opvolger Eugenius IV, die Fabri aanstelde in deze functie, liep hun aantal terug tot 22. De meesten van hen kwamen uit Italië, gevolgd door Fransen en personen uit het Duitse rijk.

In de bronnen wordt Anselmus Fabri met de titel van *referendarius* voor het eerst vermeld op 13 februari 1432.³⁷⁰ Hij voldeed met zijn academische titel van doctor in het canonieke recht aan de opleidingseis voor deze functie. Fabri bleef deze functie uitoefenen tot aan het einde van het pausschap van Eugenius IV.³⁷¹ Er zijn geen aanwijzingen dat diens opvolger Nicolaas V (1447-1455) hem aannam als zijn referendaris.

Een kleine vijf jaar voor zijn overlijden kreeg Fabri zijn laatste benoeming te Rome. Op 13 december 1444 benoemde paus Eugenius IV hem in de prestigieuze functie van *protonotarius*.³⁷² De eed die nodig was voor deze functie legde hij af ten overstaan van Tommaso Parentucelli, dan aartsbisschop van Bologna, die later bekend zou worden als paus Nicolaas V. De functie van *protonotarius* was ontstaan uit de gewone notarissen die werkten voor de kanselarij. Deze notarissen raakten steeds meer voorbereidend en uitvoerend werk kwijt aan de referendarissen en de abbreviatoren. Hun prestige groeide echter alleen maar, doordat ze zich nu helemaal konden richten op de paus, de vicekanselier en de rest van de top van de kanselarij. Ze gingen *protonotarius* heten en hadden voorrang boven aartsbisschoppen en bisschoppen. Verder genoten ze bijzondere voorrechten bij het verwerven van beneficies.³⁷³ Aan het eind van de veertiende eeuw was het ambt zo aantrekkelijk geworden, dat voor sommige bezitters het voeren van de titel al voldoende was. Vooral personen uit de adel en bisschoppen verwierven deze titelfunctie. In de pauselijke stukken wordt tussen de 'titel' *protonotarius* en de echt werkende *protonotarius* geen onderscheid gemaakt. Het ligt voor de hand dat de curialen met deze functie, zoals Anselmus Fabri bij de echt werkende *protonota-*

359 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 131 fol. 185v-186r. In deze akte, waarbij toestemming krijgt om recht te gaan studeren, werd hij genoemd als proost van Sint-Veerle (Pharaildis)kapittel te Gent. De pauselijke akte is gericht aan: *Anselmo Fabri de Breda preposito ecclesie sancte Pharaildis Gandensis Tornacensis diocesis*.

360 Heimpel, *Dietrich von Niem* (1932), p. 44-45. Zie over Nieheim ook: G. Eler, *Dietrich von Nieheim* (1887)

361 Stüwer, 'Der päpstliche Abbreviator' (1956), p. 138-152.

362 Friedlaender en Malagola, *Acta nationis* (1887), p. 165 (jaar 1412). *Item recepimus a domino Anselmo scriptore et abbreviatore II dogatos, quorum unus valuit XXXVIII solidos, alter XXXVII*. Idem, p. 167 In 1414 zal hij nog 10 ducaten schenken aan de studentenvereniging om een altaartafel in de kerk van San Frediano in Bologna opnieuw te laten beschilderen. Dat is ongeveer gelijk aan 17 Rijnguldens. Dit bedrag is het equivalent van een half jaarinkomen van een ambachtsman; zie ook: Schmutz, *Juristen für das Reich* (2000), p. 352; De oudere uitgave van Knod, *Deutsche Studenten in Bologna* (1899) voor de Duitse en Nederlandse studenten in Bologna is te ontraden vanwege de fouten.

363 *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. 342. KAA Testamenta antiqua nr. 68: In het testament van Johannes Figuli dd 1455-03-18 is er sprake van juridische boeken van beide soorten recht (kerkelijk en wereldlijk) die hij heeft geërfd van Anselmus Fabri.

364 Città del Vaticano, ASV, Div. Cam. 3, fol. 190r De tekst luidt als volgt: *Die lune secunda mensis decembris dominus Anselmus Fabri decretorum doctor, iuravit officium correctorie litterarum domini nostri pape. Actum in Thesauraria presentibus dominus Claus etc.*

365 *Analecta Vaticano Belgica*, dl 14,1 (1947), p. CDI-CDII. Na zijn overlijden volgde een zekere Johannes de Reate, die net als Fabri een lange curieloopbaan doorlopen had als *abbreviator* en *protonotarius*, hem op als *corrector*; Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 107. Johannes de Rode volgde hem in 1452 weer op en behield de functie tot 1477. De uit Bremen afkomstige Rode was net zoals Fabri *abbreviator assistens* geweest.

366 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 102 en p. 198.

367 Schwarz, 'Corrector Litterarum Apostolicarum' (1974), p. 175-176. Aangehaalde verkorte tekst: *post presbyteros cardinales.....quibuscumque prelati post sedentibus*.

368 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 152-156.

369 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 92. Voor aantal supplieken zie p. 170.

370 Katterbach, *Referendarii* (1931), p. 18. als bron gegeven: ASV Reg. Lat. 306 fol 106.

371 Antwerpen, RAANTW, OLV kathedraalarchief, nr. 3. dd 1442-11-11. Eugenius IV geeft een bul uit, die gericht is aan de deken van Sint-Dionysius te Luik, de deken van Sint-Pieter te Leuven en aan de officiaal van Kamerijk om magister Anselmus Fabri van Breda, *corrector* van de pauselijke brieven, onze *referendarius* en deken van het kapittel van Antwerpen, bij te staan opdat geen enkele bisschop of aartsbisschop of andere prelaat of wereldlijke heer goederen ontvreemdt die behoorden bij de kapittelgoederen.

372 Katterbach, *Referendarii* (1931) p. 18. Als bron gegeven: Rome, Archivio di Stato, Liber Offic. 1440-47 fol. 30. U. Berlière, *Inventaire analytique des diversae Cameralia* (1906), p. 91 nr. 400. Als bron gegeven een reg. nr. 21 fol. 46v.

373 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 93-95.



17. Fresco met Maria en kind. De kardinaal die links voor haar knielt is Domenico Capranica. Met deze kardinaal werkte Anselmus Fabri samen voor het bedienen van de Duitse Orde. Rechts van Maria is zijn broer Angelo te zien, die ook kardinaal was. Domenico Capranica stichtte in Rome het nog steeds bestaande Almo Collegio Capranica, waar 31 arme studenten onder meer theologie konden studeren. Het fresco bevindt zich in de kapel van dit college. (bron: commons.wikimedia.org/wiki/File:Antoniazio_Romano_fresco_-_Madonna_with_child_and_saints.jpg)

rii hoorden. Traditioneel waren er zeven echte protonotarissen.

De combinatie van de referendaris, *protonotarius*- en correctorfunctie moet Fabri veel macht en aanzien hebben gegeven. Hij was als referendaris poortwachter van alle binnengekomen verzoekschriften aan de paus en als *corrector* kon hij bij de uitgang alle akten controleren. Bovendien had hij directe toegang tot paus Eugenius IV. Tussen 1432 en 1447 was Anselmus Fabri op het toppunt van zijn curieloopbaan. Hij was toen tussen de 53 en 68 jaar oud. Onder de opvolger van paus Eugenius, Nicolaas V, kreeg hij de prestigieuze functie van *referendarius* niet meer terug. Andere succesvolle curieprelaten wisten nog bisschopsbenoemingen los te weken of werden kardinaal. Paus Bonifatius IX benoemde de schrijver en *abbreviator* Dietrich von Nieheim in 1395 tot bisschop van Verden. Een andere bekende van Fabri, Nikolaus von Kues werd in 1450 door de paus benoemd tot bisschop van Brixen in Tirol.

Indien Fabri in Rome nog wilde doorgroeien, kon dat door een kardinaalsbenoeming of door te dingen naar de allerhoogste functie binnen de Kerk: het pausschap.

Na de dood van paus Eugenius IV op 23 februari 1447 moest een conclaaf de opvolger kiezen. Volgens de regels kozen de kardinalen de nieuwe paus. Iemand was paus als hij twee derde van de stemmen kreeg. Bij het conclaaf van 1447 kwamen er 26 kardinalen in aanmerking om deel te nemen, van wie er acht niet kwamen opdagen door ziekte of omdat ze te ver weg woonden. Bij een quorum van achttien leden was iemand paus bij twaalf stemmen. Paus Eugenius had in 1439 veel extra kardinalen benoemd als reactie op de benoeming van tegenpaus Felix V door het concilie van Bazel. Twee van de aanwezige kardinalen hadden hun benoeming nog van paus Martinus V ontvangen. Steeds meer kardinalen vertegenwoordigden de belangen van machthebbers in Europa. Kardinaal Jean Le Jeune de Macet was benoemd als belangenbehartiger van de Bourgondische hertog Filips de Goede. Voor zijn benoeming vertoefde hij al in Rome als ambassadeur van de hertog.

Op 4 maart 1447 verzamelden de achttien aanwezige kardinalen zich in het dominicanenklooster S. Maria sopra Minerva. Kardinaal Prospero Colonna werd vóór het conclaaf al genoemd als de grote kanshebber en hij had bovendien de steun van de koning van Napels.³⁷⁴ Op de ochtend van 5 maart kreeg Colonna al direct tien stemmen. Bij de tweede stemming in de middag behield Colonna zijn tien stemmen, maar nu kregen opeens niet-kardinalen stemmen. In de studie van Burkle-Young over dit conclaaf staat dat de kardinalen hun stemmen gaven aan twee niet-kardinalen. In het verslag van tijdgenoot Eneas Silvius Piccolomini, de latere paus Pius II, staan er echter duidelijk drie vermeld. Dit waren de al vaak genoemde Nikolaus von Kues, de dominicaan en bisschop van Florence Antonio Forcillioni en de met zijn functie van *corrector* aangeduide Anselmus Fabri.³⁷⁵ Misschien kreeg Fabri deze stem van de Bourgondische kardinaal Jean Le Jeune de Macet, die bij het conclaaf aanwezig was. Een andere kardinaal die Fabri zijn stem kan hebben gegeven, is de Italiaan Capranica. Deze behoorde, net als Fabri, tot de hervormingsgezinde beweging in Rome en hij had een Bredenaar (Adrianus Martinus) onder zijn familiars. Net als Fabri onderhield hij nauwe banden met de rijke en machtige Duitse Orde. Capranica deed overigens zelf mee in deze race om het pausschap. Onbekend is of Fabri meer dan één stem kreeg. Fabri en Kues stonden allebei bekend als aanhangers van de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging en ook Capranica stond hier sympathiek tegenover. Na deze tweede stemming hield een kardinaal een goedvol betoeg voor kardinaal Tommaso Parentucelli, omdat hij een man van vrede was en over veel wijsheid beschikte. Tot verbazing van velen werd Parentucelli op 6 maart gekozen tot paus. Hij noemde zich Nicolaas V. Eén van de aanwezigen tijdens het conclaaf verzuchtte na deze keuze: 'God heeft een paus gekozen, niet de kardinalen'. Bij elkaar was het concilie wel een overwinning voor de hervormingsgezinde partij. Vooral Kues zou onder de nieuwe paus doorbreken en als een apostel van de hervormingsbeweging namens de paus door Duitsland en de Nederlanden gaan reizen. Fabri zal als aanhanger van de hervormingsbeweging met deze paus wel vrede gehad hebben. De paus op zijn beurt had waardering voor Fabri: hij zou mogelijk kardinaal worden.³⁷⁶ Hij overleed evenwel kort daarna, zodat die eer hem nooit te beurt is gevallen.

De loopbaan van Fabri in de curie wekt de indruk dat hij optimaal profiteerde van een

³⁷⁴ Van dit conclaaf en de voorbereidingen zijn diverse overzichten. Op Internet: www.vaticanhistory.de/kon/html/nikolaus%20v_.html (Geraadpleegd 2015-05-25); Burkle-Young, *The cardinals* (2002).

³⁷⁵ Zie voor een verslag van dit conclaaf door een tijdgenoot: Wolkan, *Der Briefwechsel* (1912) dl. II, p. 257. Letterlijk staat in dit verslag: *ventum est die lune ad scrutinium secundum, complurimi extra collegium voces habuere. Archiepiscopus Beneventanus Florentinusque nominati sunt, correctorem quoque et Nicolaum Cusanum*. Met dank aan mevr. Schwarz die mij attendeerde op deze bronnenuitgave. Boeselager, *Fiat und petitur* (1999), p. 102-103. In deze periode is Anselmus Fabri de enige pauselijke *corrector* die in de bronnen is terug te vinden. De functie werd waarschijnlijk nooit door meer dan twee personen tegelijk ingevuld. Gezien het prestige van Anselmus Fabri is hij de enige kandidaat om in aanmerking te komen om genoemd te worden in een conclaaf.

³⁷⁶ Meuthen en Hallauer, *Acta Cusana* (1983-1996). Band I, Lief. 2, p. 142 nr. 740. Voor deze vermelding geeft Meuthen geen bronverwijzing. Wel merkt hij op dat Fabri zeer invloedrijk was bij de bezetting van beneficies in de Nederlanden en Duitsland.

ruim netwerk dat hij op allerlei niveaus in Rome kon opbouwen. Hij past verder goed in het sociale profiel van de curialen. Een minderheid van circa 5% had adellijk bloed. Van de meeste curialen valt aan te nemen dat ze, net als Fabri, van burgerlijke afkomst waren. Fabri begon onderaan de ladder als schrijver, maar hij groeide als kenniswerker snel door naar invloedrijke functies. Door een studie kerkelijk recht kon hij de hoogste functies bereiken binnen het pauselijke apparaat. Op het hoogtepunt van zijn loopbaan, onder paus Eugenius IV (1431-1447), kon hij als *referendarius* en *corrector* het hele proces in de pauselijke kanselarij van het begin tot aan het einde beïnvloeden. Bovendien had hij direct toegang tot de paus. Uitzonderlijk was dat hij als schrijver op de laagste trede was begonnen en toch zo hoog kon doorgroeien. De Kerk bood in de middeleeuwen kansen aan nieuwe mensen die hogerop wilden komen. Een vijftal factoren bepaalde de carrièrekansen in de Kerk.³⁷⁷ De eerste en belangrijkste factor was ambitie. Daar beschikte Fabri zeker over gezien zijn gedurfde vertrek naar Rome. De tweede factor was kennis en talent. Fabri beschikte met zijn notarisachtergrond over een goede basisopleiding, die hij nog versterkte door een studie kerkelijk recht in Bologna. Gehoorzaamheid vormde de derde factor. Voor een curieprelaat was dit natuurlijk de gehoorzaamheid aan de paus als hoogste baas, maar gehoorzaamheid aan de landsheer werd ook steeds belangrijker. Dit kon leiden tot dilemma's, zeker toen in de vijftiende eeuw de landsheren een grotere greep op de Kerk kregen. Fabri volgde tijdens het Schisma steeds trouw de keuze van de hertog van Brabant. Leeftijd in combinatie met ervaring was de vierde factor in een succesvolle kerkelijke loopbaan. Hierbij speelde de factor geluk een grote rol in een tijd waarin de gemiddelde leeftijd niet boven de dertig uitkwam. Maar dit statistische feit sluit niet uit dat een aantal mensen aanzienlijk ouder werd. Er zijn cijfers overgeleverd waaruit blijkt dat van de Italiaanse en Engelse handelaren 50 % ouder werd dan vijftig jaar. Ongeveer 10 % van deze handelaren bereikte leeftijden van 70 jaar en hoger.³⁷⁸ Het netwerk van vrienden en familie waarop men kon terugvallen, vormde een vijfde en zeer belangrijke factor.³⁷⁹ De machtigen hadden behoefte aan cliënten en de cliënten hadden behoefte aan beschermheren. Het in dienst treden bij een hoge landsheer als een koning of hertog óf bij een hoge kerkelijke persoon zoals een bisschop of kardinaal bood de beste kansen om snel hogerop te komen. Daarnaast waren vriendschapsbanden met anderen op hetzelfde niveau belangrijk, de zogenaamde horizontale solidariteit. Deze vriendschappen konden gevormd worden tijdens een universitaire studie. Fabri's carrière ging sneller nadat hij cliënt werd van de Brabantse hertog. Toch lijkt Fabri vooral te hebben geprofiteerd van zijn vriendschappen. Hij investeerde veel tijd en geld in de broederschap van Santa Maria dell'Anima, waar hij streekgenoten ontmoette en duurzame relaties ontwikkelde met vooraanstaande curieprelaten uit de Nederlanden en het Rijnland. Ten slotte verzamelde hij een vaste groep van kundige medewerkers en dienstpersoneel om zich heen in zijn eigen *familia*.

4.8 De familia van Anselmus Fabri in Rome

Binnen de curie bestond er een netwerk van patroons met hun cliënten. Kardinalen wierden uit de lagere echelons cliënten die *familiares* werden genoemd. Nieuwe curiemedewerkers hoopten opgenomen te worden in de *familia* van een patroon, want toelating tot de *familia* van een kardinaal betekende immers automatisch dat men tot de curie werd gerekend.³⁸⁰ De kardinalen bonden veel *familiares* aan zich. De omvang van een dergelijke *familia* bedroeg rond de dertig personen. Er kwamen uitschieters naar boven voor zoals kardinaal Gonzaga, die in 1461 een groep van 82 personen om zich heen had verzameld en kardinaal Pierre de Monteruc met 93 personen in zijn huishouden.³⁸¹ De kardinaal bood de leden van zijn *familia* bescherming en verzorging. Ze hadden recht op voedsel, kleding, huisvesting

en voorrang bij het verwerven van beneficijs. Vooral kardinalen die dienstreizen maakten naar Noordwest-Europa, wierven relatief veel leden van hun *familia* uit deze gebieden. De bestuurslaag net onder de kardinalen bestaande uit de protonotarissen, *correctores* en referendarissen vormde op bescheiden wijze een eigen *familia*. Meestal bestond deze uit familieleden of personen uit de geboortestreek. De omvang van een dergelijke *familia* kwam vaak niet boven de vijf personen uit. Fabri kwam later in zijn carrière in de positie patroon te worden en een eigen *familia* te stichten. Een aantal personen wordt in de bronnen geregeld samen met Fabri genoemd en zouden tot zijn *familia* gerekend kunnen worden.

Een naam die vaak in zijn Romeinse omgeving opdook, was die van magister Johannes Figuli uit Breda, alias Jan de Potter. In het begin van deze dissertatie werd naar hem verwezen als één van de drie uitvoerders van het testament van Fabri. De familienaam De Potter kwam in de vijftiende eeuw veel voor in Breda. De meesten leden van deze familie woonden in en rond de Haagdijk. Het kan dus zijn dat Fabri een buurtgenoot heeft geïmagineerd.³⁸² Net als Fabri was hij verbonden aan het Antwerpse kapittel, overigens pas vanaf 28 december 1424. Een andere overeenkomst tussen hen was dat beiden kerkelijk recht studeerden in Bologna, Figuli na zijn patroon in de jaren 1425 en 1426. Hij behaalde daar de titel van licentiaat. Hij verzamelde diverse beneficijs in Brabant, waaronder de bediening van de *vicaria perpetua* te Rijsbergen.³⁸³ Johannes Figuli ontving uit de nalatenschap van Fabri al diens juridische boeken en een deel van zijn overige boeken.³⁸⁴ Het was gewoon dat een patroon zijn familiaires in zijn testament bedacht en de curiegeestelijken beschikten vaak over kostbare handschriftcollecties. De kennis opgeslagen in de boeken bleef hierdoor behouden voor het netwerk. Eén van de bekendste handschriftcollecties is die van Nikolaus von Kues, die na zijn overlijden overging naar de bibliotheek in zijn gasthuis te Kues. In deze collectie bevindt zich onder andere een Latijnse vertaling van de Koran.³⁸⁵ Ook de handschriftenverzameling van de curiaal en humanist Thomas Pirckheimer is bekend geworden.³⁸⁶

Johannes Figuli wordt voor het eerst in 1429 vermeld als *abbreviator* aan de curie. Op 9 december van dat jaar verplichtte hij zich om de benoemingsgelden (annaten) voor een nieuwe functie van Anselmus Fabri te voldoen. Namens Fabri betaalde hij rechtstreeks aan de pauselijke rekenkamer 150 florijnen, wat gelijk stond aan 240 Rijnse gulden.³⁸⁷ In september 1431 trad hij in het Romeinse huis van Fabri op als getuige bij het opstellen van een oorkonde.³⁸⁸ Tot 1432 bleef Figuli actief in de curie als *abbreviator* en hij bediende deels dezelfde cliënten als Fabri, namelijk de grote abdijen in de Bourgondische gebieden, zoals Sint-Michiels in Antwerpen en Sint-Aubert in Kamerijk.³⁸⁹ Daarna verbleef hij tot aan zijn overlijden op 27 april

377 Guenée, *Entre l'Église et l'État* (1987), p. 22-47.

378 Shahar, *Growing in the Middle Ages* (1997), p. 132.

379 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 230. Bijsterveld benadrukt dat ondersteuning door anderen de absolute voorwaarde was voor pastoors in Brabant om zich te verbeteren en hij noemt de patronage van de heren van Breda en die van Bergen op Zoom.

380 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 46-67.

381 Maillard-Luypaert, 'Des clerics au service de la curie romaine' (1998), p. 49.

382 Muntjewerff, *Bredase cijsregisters* (2005). Personen met de naam De Potter in cijsregister Begijnhof die woonden aan de Haagdijk: BCR 111 (Andries), BCR 115 (Juetken Lam Potters), BCR 116 (Godens), BCR 329 (Jan), BCR 336 (Cleis Jan Potters met jaar 1375). Buiten de Haagdijk worden er nog andere De Potters vermeld aan de Visserstraat en de Caterstraat (nu Catharinastraat). In het cijsregister van de kapel van Markendaal (MDK 119) staat een Dries Jan Potters met huis aan de Haagdijk.

383 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), dl. I, p. 285-286. In 1436 wordt hij vermeld als kapelaan in Rijsbergen. Hij bezat een altaar te Sint-Michielsgestel (1427-1430), het pastoraat van Hamont (1445), een kanonikaat aan Sint-Lambert te Luik en het rectoraat van Wilrijk bij Antwerpen.

384 Antwerpen, KAA, Testamenta antiqua nr. 68 Testament dd 1455-03-18. *Item dedit en legavit dictus dominus magistro Johannis Braxatoris thesaurio dicte ecclesie Antwerpiensis pro libris illos utriusque iuris eidem domino testatori per quondam dominum Anselmum Fabri van Breda, decanum Antwerpiensis legatos ad eundem usum pro sibi legati sunt (?) habendo necnon etiam et terciam partem aliorum librorum per dictum quondam dominum Anselmum eidem domino testatori legavit.*

385 Hensel-Grobe, *Das St.-Nikolaus-Hospital zu Kues* (2007), p. 272-275. Deze Koranuitgave gezien tijdens mijn bezoek aan deze bibliotheek.

386 Strack, *Thomas Pirckheimer* (2010), p. 188-260.

387 *Analecta Vaticana Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. 322 nr. 873. Betreft aartsdiakonaat Famenne en prebende in kerk van Luik.

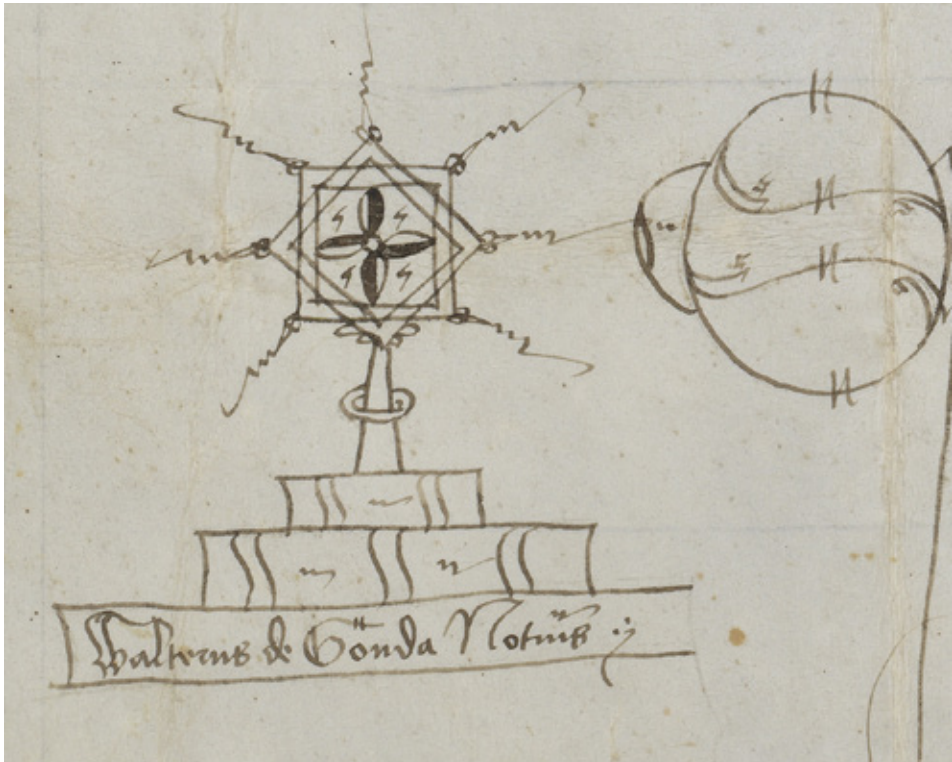
388 Antwerpen, KAA, caps 11 capell. nr. 1.

1459 te Antwerpen.³⁹⁰ Deze verhuizing naar Antwerpen had te maken met de reispolitiek van zijn patroon. Na het jaar 1431 reisde Fabri niet meer vanuit Rome naar Antwerpen om zijn dekenaat ter plekke in te vullen en Figuli trad voortaan op als zijn plaatsvervanger en zaakbehartiger. Als plaatsvervanger van Fabri zat hij geregeld de kapittelvergadering voor en behartigde zo diens belangen in Antwerpen.

Een tweede lid van Fabri's *familia* was de uit het diocees Utrecht afkomstige Jacobus Goeyer. Deze *abbreviator* was net als Figuli in september 1431 in het huis van Fabri te Rome aanwezig bij het opstellen van een notariële akte. Een jaar later werkte hij met Fabri samen om een conflict op te lossen tussen Griffing, bisschop van het Engelse Ross en William Cherpin, monnik van de benedictijnenabdij van Saint-Jacut (bij Saint Malo). Griffin en Cherpin waren beiden in de race voor de functie van prior van de priorij van Locminé bij Vannes in Bretagne. Griffin verloor deze strijd en kreeg als compensatie van Cherpin een jaarlijks pensioen van vijftig gouden kronen.³⁹¹ Goeyer verkreeg van de paus op 17 november 1432, ongetwijfeld na bemiddeling door Fabri, de positie van kanunnik-plebaan van Antwerpen. De plebaan was de pastoor van de kapittelkerk en verantwoordelijk voor de zielzorg. Dit beneficie kwam vrij na het overlijden van de curiaal Johannes de Altavia.³⁹² Goeyer resideerde niet te Antwerpen en de pastorale taken droeg hij over aan Petrus Mercatoria. Tussen 1431/1442 en in 1447 verrichtte hij werkzaamheden in Rome, waar hij behoorde tot de *abbreviatores* van de *parcus*.³⁹³ Hij overleed net als Fabri in 1449 tijdens de zware pestepidemie die toen door Italië raasde.

Een derde persoon die verkeerde in de kring rond Fabri was de schrijver Johannes Augustini de Nursia, die tussen 1410 en 1435 aan de curie verbleef. Over deze Italiaan is vrij veel bekend, omdat hij de stichtingsbul van de universiteit van Leuven in het net schreef. Deze bul met de goedkeuringsdatum van 9 december 1425 schreef hij in de eerste maanden van 1426.³⁹⁴ Anselmus Fabri moet een grote bemoeienis hebben gehad met de stichtingsbul van Leuven. Nursia behoorde tot de groep van honderd pauselijke schrijvers en hij had tevens de functie van *abbreviator*, maar hij specialiseerde zich op het schrijverschap. Op basis van de bullen die op zijn naam staan, wordt hij gezien als een van de beste kalligrafen die op dat moment in de curie te vinden waren. Nursia onderhield nauwe banden met Anselmus Fabri zodat we hem tot zijn *familia* kunnen rekenen. Hij schreef diverse oorkondes voor kerkelijke instellingen waar Fabri de scepter zwaaide of waarmee hij warme relaties onderhield. In juli 1432 schreef hij een pauselijke aflat voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen, waarvan Fabri de kapitteldeken was.³⁹⁵ Twaalf jaar eerder, in 1420, schreef hij ook een aflatbrief voor bedevaartgangers naar de kerk van Halle bij Brussel. Fabri was vanaf 1411 pastoor van deze plaats.³⁹⁶ Daarnaast verwierf Nursia diverse beneficies in de Nederlanden, onder meer in Antwerpen waar Fabri het voor het zeggen had. In de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk bezat hij voor augustus 1426 de kapelanie, die verbonden was aan het altaar voor de zielmissen. Nursia beschikte verder nog over beneficies in andere plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden.³⁹⁷ Zowel zijn activiteiten als schrijver van pauselijke bullen als zijn beneficies wijzen op een nauwe band met Fabri.

Ten slotte werkte Fabri in Rome samen met de *abbreviator* én lid van de *parcus* magister Walterus van Gouda.³⁹⁸ Gouda begon zijn carrière als student in Leuven. Hij verwierf uiteindelijk de titel van magister.³⁹⁹ Later zou hij de Windesheimpriorij van Bethlehem, gelegen in Herent bij Leuven in zijn testament opnemen. Dit deed hij omdat het klooster hem als arme student zo goed had gesteund. Hij hield hier een warm gevoel aan over en hij zou heel zijn leven de Brabantse Windesheimpriorijen blijven steunen. Vrij snel na het afronden van zijn studie in Leuven vertrok hij naar Rome, waar hij kort na 1430 in dienst trad van kardinaal Hugo van Lusignan en in diens *familia* werd opgenomen.⁴⁰⁰ Lusignan was afkomstig van Cyprus en hij was aartsbisschop van Nicosia en patriarch van Jeruzalem. In 1426 creëerde paus Martinus V hem tot kardinaal. In het jaar 1439 maakte Lusignan de fout van zijn leven door aanhanger te worden van de door het Concilie van Bazel benoemde tegenpaus Felix V,



18. Het notariissignet van Walterus van Gouda. (bron: GSPK XX HA Hist. StA Königsberg, Urkunden, Schiebl. 101 nr. 26)

- 389 Berlière, *Inventaire analytique des libri obligationum* (1904), p. 163 nr. 1438. Colman, *De kanunniken* (1961), p. 107-109 verwijst naar Cart. St. Michiels IV (SMJ) fol. 107v uit 1444.
- 390 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) AKAPB164 en AKANB0265. Bij de kapelaans staat als sterfdatum 27 april 1460. Door Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1986), p. 24 aangetoond dat de kapelaans in hun obituarium vaak het jaar van stichting vermeldden in plaats van het sterfjaar. Het jaargetijde van Figuli in de Grote kerk van Breda zou dan in 1460 gesticht zijn; Colman, *De kanunniken* (1961), p. 107-109 verwijst voor de plaatsvervanging naar KAA, caps 10 dom. Nr. 30.
- 391 Twemlow, *Calendar of entries* (1912), p. 40-41.
- 392 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 306-309. Er waren in deze periode meer curialen die van de paus een kanunnikenbenoeming te Antwerpen kregen: Jacobus de Campo, schrijver en familiaris van de bisschop van Aletto (1422-08-22); Bartolomeus de la Porte, thesaurier van de kardinaal van Cosmos en Damianus (1429-11-04); Egidius Flaunel (L'enfant), cantor van de paus (1439-09-01).
- 393 Schwarz, 'Die Abbreviatoren' (1974), p. 819.
- 394 Nelissen, Roegiers en Van Mingroot, *De stichtingsbul* (2000), p. 192-222.
- 395 Antwerpen, KAA CRE 666.
- 396 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. Nr. 149 fol. 79v-80r; zie voor een afbeelding van de aflaat voor Halle met ondertekening van Nursia: Nelissen, Roegiers en Van Mingroot, *De stichtingsbul* (2000), p. 207. Voor de aflaten van Halle: Mertens, "Ad tam pium" (1990) In deze studie staat een overzicht van de aflaatbrieven en de verschillende feestdagen waarop bedevaartgangers aflaten konden verdienen. Anselmus Fabri en Johannes de Nuria worden in deze Leuvense licentiaatsthesis niet genoemd. Dat is vreemd daar Fabri als pastoor van Halle én curiaal een grote invloed uitgeoefend moet hebben op het verkrijgen van de aflaten.
- 397 Nelissen, Roegiers en Van Mingroot, *De stichtingsbul* (2000), p. 193-194. Op 13 juni 1418 werd Nursia officieel opgenomen als kanunnik in het kapittel van Sint-Donaas te Brugge. In 1423 ruilde hij deze benoeming tegen een kapelanie in de kerk van Loppem bij Brugge, het pastoraat van de parochie Lapscheure en een kapelanie aan het altaar van Sint-Katharina in de kapel van 'Verdegheer' in Beveren bij Roeselare. In 1410 genoemd voor een kanonikaat in Mechelen. Het is echter niet zeker of hij dit kanonikaat werkelijk heeft gekregen. Voor de Brugse clerus zie: Callewier, *De papen van Brugge* (2011), p. 7. Nursia wordt in deze studie niet genoemd. De paus benoemde een deel van de kanunniken van het Sint-Donaaskapittel.
- 398 Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 128, p. 132, p. 185 noot 69.
- 399 Persoons, 'Het intellectuele leven' (1972), p. 63. Persoons noemt hem proost van Sint-Pieter te Maastricht, een meer voorkomende verkeerde interpretatie van de Latijnse plaatsnaam *Trajectum*. De naam *Trajectum* kan zowel op Utrecht als Maastricht slaan. In dit geval duidelijk op Utrecht. In Maastricht was ook geen Sint-Pieterskapittel. Persoons verwijst naar deze Walterus Ysenaudi van Gouda. Deze Walterus Ysenaudi van Gouda studeerde echter pas tussen 1436 en 1438 te Leuven en kwam uit het diocesis Utrecht. In deze periode werkte magister Walterus de Gouda uit het diocesis Luik al in Rome aan de curie. Schwarz duidde hem juist aan als een geestelijke uit het bisdom Luik. Persoons baseert zijn gegevens naast de kroniek van Ympens op de studentenlijsten van Leuven; Naam van Walterus Ysenaudi van Gouda in: Reusens, *Matricule de l'Université de Louvain* (1903), p. 249 nr. 6 van het jaar 1436. Volgens Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 208 was Gouda vanaf 1431 tot 1452 onafgebroken werkzaam aan de curie. Er zijn in het Vaticaan archief aktes van 1434-04-09, 1438-09-26 en 1438-09-26. Hij was toen opgenomen in de entourage van kardinaal Lusignan en bijna zeker woonachtig in en rond Rome. *Repertorium Germanicum*, dl, V (2004), p. 1579-1580.
- 400 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 206-209.

die het moest afleggen tegen de wettig gekozen paus Eugenius IV. Paus Eugenius IV ontnam hem de titel van kardinaal en Walterus vond het moment gekomen over te stappen naar de *familia* van de aan Eugenius getrouw gebleven Anselmus Fabri. Hij ging Fabri vooral ondersteunen bij financiële aangelegenheden en andere praktische zaken. In juni 1441 stuurde het Brugse filiaal van De Medicibank hem bijvoorbeeld in Rome twee kredietbrieven met een gezamenlijke waarde van 500 dukaten (850 Rijnse guldens), die bestemd waren voor zijn patroon Fabri.⁴⁰¹ Onder de bescherming van Fabri maakte hij carrière binnen de curie. Al in 1441 verkreeg hij, net als zijn patroon, de functie van *abbreviator* binnen de pauselijke kanselarij. Een jaar later werd hij notaris, een functie die Fabri al lang bekleedde.⁴⁰² Vanaf 1448 mocht Gouda zich pauselijk schrijver noemen en een jaar later werd hij *abbreviator assistens* en behoorde daarmee tot de senior medewerkers van de kanselarij.

De samenwerking tussen Fabri en Gouda blijkt uit een aantekening in het obituarium van het Windesheimklooster Corsendonk, gelegen bij Turnhout. Op de sterfdag (3 augustus) van Fabri schreven de kloosterlingen tevens de naam in van Gouda om hen samen te gedenken, terwijl Gouda op 3 mei was overleden.⁴⁰³ Na het jaar 1452 zou Gouda, die inmiddels in Utrecht woonde, nog een altaar stichten in de kerk van Breda en in de kerk van Groot-Zundert, een dorp ten zuidwesten van Breda. Hij verwierf vele beneficiëes in de Nederlanden en het Rijnland: pastoor van Beverlo, domthesaurier te Utrecht, kanunnik van Oudmunster te Utrecht en een prebende te Trier.⁴⁰⁴

Net als Fabri was Gouda nauw verbonden met de broederschap en het gasthuis van Santa Maria dell'Anima in Rome. Over dit belangrijke gasthuis later meer. Gouda schonk, samen met Fabri, in 1445 geld voor een orgel in de nieuw gebouwde kerk en hij werd in 1451 zelfs bestuurder van het Animagasthuis.⁴⁰⁵ Samen met Fabri handelde hij het testament af van de Duitse topcuriaal Hermann Dwerg en voerde hij de testamenten uit van drie andere personen te Rome.⁴⁰⁶

Bij het overlijden van zijn patroon Fabri in Florence op 3 augustus 1449 was Walterus van Gouda niet aanwezig. De Duitse curiekenner Schwarz vermoedt dat hij was achtergebleven in Fabriano, waar de curie toen vertoefde. Hij kreeg via het testament Fabri's mooiste gouden beker.⁴⁰⁷ Ongeveer twee weken na het overlijden van Fabri werd hij in Florence benoemd tot subuitvoerder van diens testament voor de bezittingen in Italië.⁴⁰⁸

Na de dood van Fabri stapte Gouda over naar het huishouden van de bekende kardinaal Nikolaus von Kues, ook wel aangeduid met zijn Latijnse naam Cusanus. Binnen zijn huishouden bekleedde hij de functie van *major domus*, hoofd van de huishouding.⁴⁰⁹ Zijn al eerder vermelde financiële expertise in combinatie met deze functie duidt ook weer op zijn praktische kwaliteiten.

Nog wat andere personen cirkelden in Rome rond Fabri. Een Johannes Robosch wordt in 1447 genoemd als zijn familiaris in verband met een poging een parochiekerk te verwerven in het bisdom Utrecht.⁴¹⁰ Verder zijn in het testament van Fabri nog een aantal familiares opgenomen. Zo was daar zijn familielid Henricus de Via Lapidea (Hendrik van Steenstraeete). Vier geestelijken uit zijn huishouding waren: Bertram de Werna, een priester uit de regio Münster; de al genoemde *abbreviator* Johannes Robosch; de waarschijnlijk uit West-Brabant afkomstige geestelijke Quirinus Oliverii en magister en pauselijk schrijver Wilhelmus Gregorii uit Breda. Andere personen, waarschijnlijk meer dienstpersoneel, betroffen: zijn kok Godefridus Fabri, Cornelius Betten, Henricus de Egmond en Thomas, zijn stalmeester. Een waarschijnlijk nog wat jongere persoon uit zijn entourage, Jacobus Reyneri, ontving geld om zijn studie af te maken.

De entourage (*familia*) van Fabri te Rome bestond dus uit tien tot twaalf personen. Een paar personen kwamen uit zijn geboortestad Breda en alle leden van zijn *familia*, met uitzondering van Werna, waren afkomstig uit de Nederlanden. Een vijftal leden van zijn huishou-

den had taken op het gebied van huishouden en onderhoud. De andere leden, geestelijken, moeten zich meer hebben bezig gehouden met het kennisintensieve werk rondom de curie. Fabri's *familia* paste door haar samenstelling in het algemene beeld, dus veel personen uit de thuisregio. De omvang was wel groter dan op dit niveau te verwachten was, want de meeste curialen op dit niveau hadden een *familia* van vijf personen. Het zegt iets over de status van Fabri in Rome en de reikwijdte van zijn werkzaamheden.

4.9 Zijn banden met het gasthuis van Santa Maria dell'Anima te Rome

In Rome woonden in de vijftiende eeuw veel mensen die afkomstig waren uit het Duitse rijk. De Italianen noemden hen *Teutonici*. Tot deze 'Duitsers' behoorden ook personen uit het graafschap Holland en het hertogdom Brabant.⁴¹¹ Historici duiden mensen uit deze gewesten geregeld aan met de term 'Nederduitsers'. Zeker tussen het Duitse Rijnland en de Nederlanden vormden de taalverschillen geen grote barrière. Het Hoogduits van de Lutherbijbel zou pas veel later doordringen in het Rijnland. Deze groep bestond uit curiegeestelijken en ambachtslieden, zoals bakkers en schoenmakers. De verschillende bevolkingsgroepen in Rome organiseerden zich rond een gasthuis met een eigen kerk. Pelgrims konden hier een veilig onderdak krijgen en in hun eigen taal contacten leggen met curiemedewerkers. De Vlamingen beschikten bijvoorbeeld over het gasthuis van Sint-Juliaan. Dit gasthuis werd begin vijftiende eeuw gesticht en beschikte over een opvang voor Vlaamse pelgrims.⁴¹²

De 'Nederduitsers', onder wie de Brabanders, beschikten sinds het jaar 1398 over het gasthuis van Santa Maria dell'Anima. De pelgrims en de leden van de broederschap kwamen uit Brabant, Holland, het Rijnland en Westfalen. Vooral in de begintijd hadden Hollanders en Brabanders veel invloed binnen de Anima. Een echtpaar uit Dordrecht stichtte het gasthuis met kerk rond 1398. Tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw was de invloed van Hollandse en Brabantse geestelijken nog steeds traceerbaar. Willem van Enckenvoirt, afkomstig uit Mierlo, zorgde ervoor dat paus Adrianus (1522-1523) in de kerk van het Animagasthuis een grafmonument kreeg. In 1533, tien jaar na zijn overlijden, werd Adrianus hier bijgezet.

401 De Roover, *The rise and decline of the Medici Bank* (1999), p. 136-137. Hij wordt hier aangeduid als: Gualtieri de Ghaldia.

402 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 207. Brigide Schwarz verwijst naar een notarisakte van Gouda opgenomen in het Geheimes Staatsarchiv Berlin, PU Schbl. 101 nr. 26 vooral 5, dd 1448-01-03 met zijn notariissignet. Berlijn, GSPK XX HA Hist. StA Königsberg, Urkunden, Schiebl. 101 nr. 26.

403 Van den Gheyn, *L'obituaire du prieuré de Corsendonck* (1901), p. 33. *Anniversaria reverendi domini Ancelmi Fabri, decani ecclesie beate Marie Antwerpensis, parentum et benefactorum eius, necnon venerabilis magistri Walteri de Gouda prepositi ecclesie sancti Petri Traiectensis, parentum et benefactorum suorum*. In het oudste schrift van het obituarium, dus ingeschreven in de vijftiende eeuw.

404 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 75, p. 78, p. 286, p. 413 en p. 468. Hij ontving van de paus dispensaties voor: bezitten van vier beneficies waarvan meer dan één met zielzorg. Hij mocht een draagbaar altaar hebben en kreeg voor zijn sterfbed volledige kwijtschelding van zonden. Hij mocht rechten studeren en mocht overal de getijden doen op de wijze van Rome. Hij mocht bij afwezigheid toch inkomsten uit beneficies krijgen en onbepakt beneficies ruilen. Hij was exempt van de normale jurisdictie en mocht alleen namens de paus berecht worden. Hij mocht zijn goederen legateren aan wie hij wilde: wereldlijke of geestelijke lieden.

405 Voor Animabroederschap en gasthuis: Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 102-110.

406 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 208-209. In juni 1449 trad hij op als uitvoerder van het testament van de *abbreviator* Jodocus (Barbitonsoris) de Lovania. In juli 1449 trad hij op als uitvoerder van het testament van de koopman Wilhelmus de Straten, die de Anima geld schonk. In 1452 trad hij op voor de *abbreviator* Arnoldus Haeck.

407 Florence, BNCF, Notarile antecosimiano, 11088, fol. 79r. Zie ook Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2010), p. 163 en 214.

408 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 208. Schwarz verwijst voor deze akte naar BNCF, Notarile antecosimiano 11088 fol 82r-fol. 83r, akte opgesteld in paleis van de bisschop van Florence op 1449-08-18.

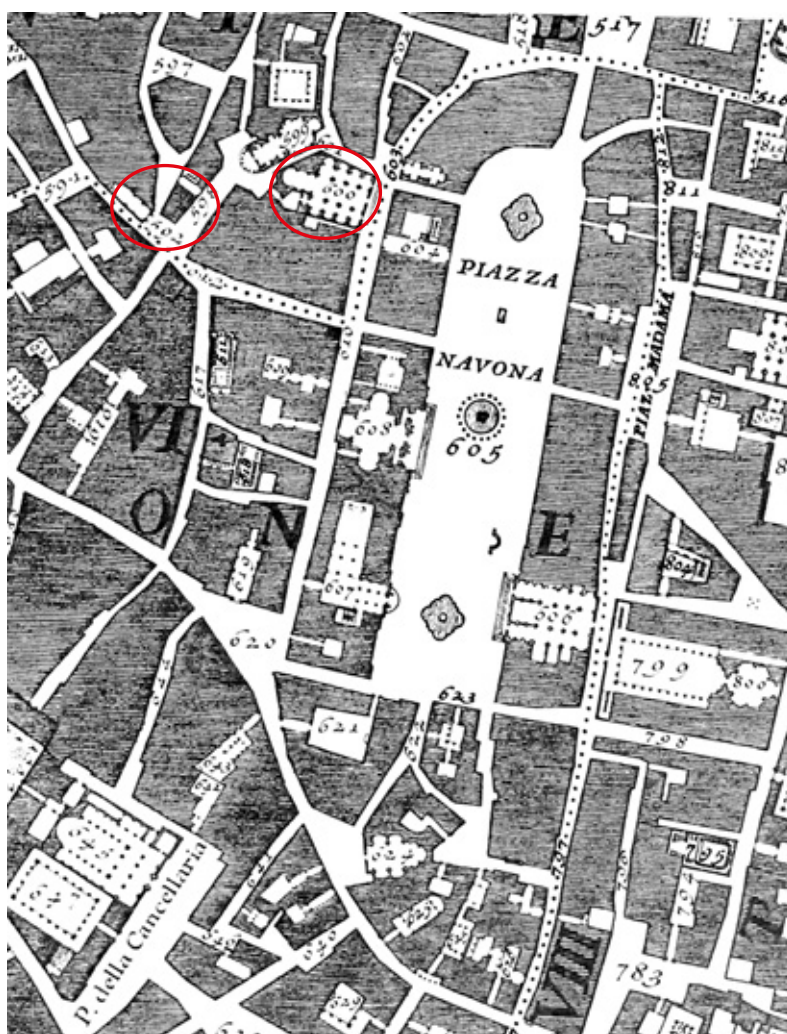
409 Schwarz, 'Über Patronage' (1988), p. 298. Nikolaus van Kues beschikte over meer personen uit de Nederlanden in zijn familia: Heimericus de Campo en Gerardus de Randen. Andere personen van zijn huishouden kwamen uit het Rijnland, maar hadden beneficies in de Nederlanden: Heinrich Raescop, Nikolaus Baest, Petrus de Mera en Petrus de Molendino. Verder beschikte Kues zelf over veel beneficiën in de Nederlanden.

410 Friedrich en Deeters, *Verzeichniss* (1985-1989), nr. 3452, op basis van een mededeling van mevr. Schwarz.

411 Maas, *The german community* (1981).

412 Vaes, *Les fondations hospitalières* (1914), p. 42-61. De opvolger van Fabri als deken van Antwerpen, Michael Amici, zou een grote weldoener worden van Sint-Juliaan en daar in 1471 een graf krijgen. Net als Fabri werkte hij als *abbreviator*.

Enckenvoirt kreeg een jaar later in dezelfde kerk een grafmonument.⁴¹³ De broederschap van de Anima had verschillende functies. Net zoals alle broederschappen uit die periode baden de leden voor overleden medebroeders. Een tweede functie was de opvang van pelgrims en reizigers. Bij de kerk hoorden slaapzalen, die tegen de kerkruijmtte aan lagen. Later kocht en kreeg de Anima steeds meer huizen om pelgrims onderdak te geven. Deze huizen werden tevens als woning verhuurd aan rijke geestelijken en waren zo een belegging, die voor regelmatige inkomsten zorgde. Een derde functie was die van sociaal ontmoetingspunt voor alle Nederduitsers die in Rome woonden, tijdens de kerkdiensten, maar vooral voor en na de diensten. Velen van hen woonden in de wijk rondom de kerk van Santa Maria dell'Anima. Dit stadsdeel staat bekend in Rome als de Rione Parione en ligt rond Piazza Navona. Na 1443 sloot de Animabroederschap zich steeds meer af voor gewone ambachtslieden. Sindsdien moest bij een begrafenis een verplichte donatie worden gedaan. Handwerkslieden konden dit bedrag niet opbrengen en geleidelijk bleven alleen rijke curialen als lid over.



19. Deel van de stadsplattegrond van Rome van Giambattista Nolli (1748). Met nr. 600 is de kerk van Santa Maria dell'Anima aangeduid. Links achter de Animakerk lag bij nr. 592, de kapel van Sint-Blasius, de woning van Anselmus Fabri.

De banden tussen Anselmus Fabri en Santa Maria dell'Anima waren hecht. Net als vele andere landgenoten woonde hij in de wijk Rione Parione gelegen bij het Animagasthuis. Zijn huis stond op een paar minuten lopen bij de kapel van de Heilige Blasius. Deze kapel heette in het Italiaans S. Biagio della Fossa en lag aan de huidige Via della Pace. Helaas sloopten de Fransen in het jaar 1812 deze kapel. In dit huis had hij zijn 'kantoor' aan huis, waar akten werden voorbereid en uitgeschreven.⁴¹⁴ Over het huis van Anselmus Fabri zelf is verder niets bekend. Het moet een prestigieuze woning zijn geweest: geschikt om zijn vrienden en *familiars* op te vangen en een eigen hofhouding te voeren. Hij bewaarde hier zijn misattributen (kelken, schalen) en bestek. Na zijn overlijden kocht Nikolaus von Kues al deze kostbaarheden op.⁴¹⁵ Fabri woonde graag in goede huizen. Toen hij rond 1422 zijn taken als deken van Antwerpen serieuzer ging opnemen, verbouwde hij eerst de dekenale woning.⁴¹⁶ Van de opbrengsten van de meerwaarde van deze woning na de verbouwing kon het kapittel na zijn overlijden het triplex feest van Maria Visitatie instellen, een viering in de advent en zijn begrafenis. Het Animagasthuis kon bij problemen altijd terugvallen op zijn financiële steun. In 1444 maakte hij met 24 andere leden van de broederschap de aanschaf van een orgel mogelijk. Ieder lid gaf één dukaat, Anselmus betaalde er tien (17 Rijnse gulden).⁴¹⁷ Vlak voor zijn overlijden, in februari 1449, schonk hij liturgische gewaden aan het gasthuis en 200 dukaten (340 Rijnse gulden) voor de aankoop van een huis.⁴¹⁸

De leden van de Animabroederschap waren hun protector Anselmus Fabri zeer erkentelijk voor al zijn steun. In het boek van de broederschap, waarin zij al hun overleden leden bijschreven, stond een uitgebreid 'in memoriam' met een opsomming van al zijn verdiensten.⁴¹⁹ Na een lijst met al zijn functies aan de curie en in de Nederlanden gaat het boek van de broederschap in op zijn verdiensten voor haar gasthuis in Rome. Volgens deze bron schonk hij veel geld en ornamenten aan het gasthuis voor bouwactiviteiten. Verder schonk hij zijn eigen woning met meubilair aan het gasthuis. Dit verblijf lag tegen het gasthuis aan. Uit de literatuur is bekend dat Anselmus Fabri een belangrijke rol speelde bij de financiering van de bouw van een nieuwe kerk voor Santa Maria dell'Anima. Tussen 1430 en 1433 verrees er een nieuw gotisch kerkgebouw op de plaats van de oude, kleine gasthuiskapel. De bouwleiding was in handen van de provisors van de broederschap. Eén van die provisors was Nicolaas Cuper de Venrade, schrijver en *abbreviator*, en kanunnik van Sint-Servatius te Maastricht. Cuper werkte geregeld samen met Anselmus Fabri.⁴²⁰ De twee huizen naast de kapel, die bedoeld waren voor het geven van onderdak aan de pelgrims, trok men bij de kerk.

413 Lohninger, *S. Maria dell'Anima* (1909), p. 80-84. Zie voor het grafmonument van paus Adrianus VI: Verweij, *Adrianus VI* (2011).

414 Antwerpen, KAA, Capsa 11 Cap. Nr. 1 1431-11-07. De tekst luidt als volgt: *Datum et actum Rome in domo habitacionis sita prope ecclesiam sancti Blasii in Regione Parionis sub anno a nativitate domini millesimo quadingentesimotricesimo primo indictionis nona die vero septima mensis novembris.*

415 Antwerpen, SAA, Schepenregister nr. 41 fol 87v 1449-11-07.

416 Prims *Geschiedenis van Antwerpen* (1980), p. 19-26. Prims verwijst in dit artikel naar een akte uit 16 oktober 1423. Deze akte is verloren gegaan. In de inventaris van de OLV kerk Antwerpen uit de zestiende eeuw werd nog naar deze akte verwezen (Capsa 11 Dom. Nr 19(9). Aerts, *Kathedraal Antwerpen* (1993), p. 69. Afbeelding van een kopie van de akte, hier in het onderschrift gedateerd op 26 oktober 1423, waarin Anselmus Fabri het feest van Maria Visitatie de status geeft van triplex feest. Dit is de hoogste feestrang in de liturgie.

417 Maas, *The German Community* (1981), p. 88. Hij geeft als bron: Anima archief Lib. Exp., p. 128.

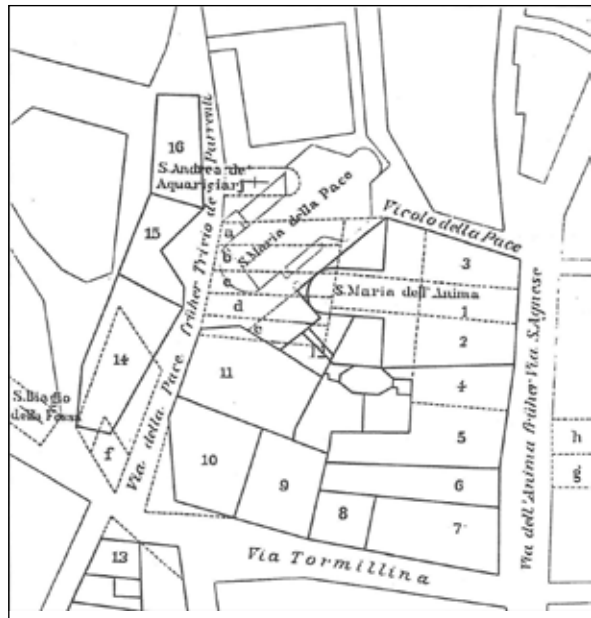
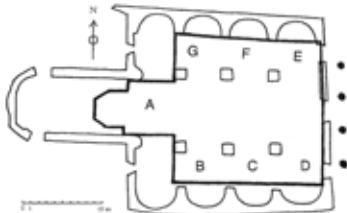
418 Mededeling van curialen onderzoekster mevr. Schuchard. Zij verwijst naar het Anima-archief in Rome, *Liber Receptorum*, fol. 85v en fol. 86v. Hij schonk een gouden kelk met een schaal van zilver aan de Animakerk: www.inschriften.net/santa-maria-dell-anima/inschrift/nr/dio003-0018.html. (Geraadpleegd 2015-05-25). Deze kelk is verloren gegaan.

419 *Liber confraternitatis* (1875) p. 233-234. De tekst luidt: *Dominus Anselmus Fabri van Breda, decretorum doctor, sedis apostolice prothonotarius et litterarum apostolicarum corrector ac earundem eximius abbreviator, nec non archidiaconus Hannonie in ecclesia Leodiensi et fel. Rec. Rev. Dom. Eugenii pape IV ac sanctissimi domini nostri Nicolai pape quinti Referendarius, necnon protector dicti hospitalis. Qui obiit Florencie die 3. m. Augusti anni dom. 1449 supradicti. Et corpus suum portatum et deductum fuit ad opidum Antwerpiense Cameracensis dioc. Et ibidem in ecclesia collegiata beate marie, cuius per plures annos decanus fuit, inhumatum fuit et traditum ecclesiastice sepulture. Quique in vita sua multa dedit et donavit eciam in magnis summis pecuniarum et ornamentorum ipsi hospitali, et in eo fieri et reparari fecit. Et in testamento suo eidem hospitali quondam domum suam et emptam per eum sitam prope ipsum hospitale et certa utensilia domus legavit. Et fiat anniversarium singulis annis pro anima sua dicta die in hospitali supradicto (Domus prima. Et est domus ad latus hospitalis sita).*

420 Lohninger, *S. Maria dell'Anima* (1909), p. 22-33.

20. Reconstructietekening van de omgeving van Santa Maria dell'Anima te Rome in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Huis nr. 4 schonk Fabri aan het pelgrimsgasthuis. (bron: Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie*, 1987, p. 320)

21. Kerk van Santa Maria dell'Anima. Kapel B = Bakkerskapel, kapel C = Dwerg- of Anselmuskapel, kapel F = Servatiuskapel voor Dietrich von Nieheim. De dikke lijnen geven de contouren van de gotische kerk uit 1433, de dunne lijnen geven de muren van de renaissancekerk uit 1500. (bron: Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie*, 1987, p. 243)



Achter het koor werden panden aangeschaft die onderdak boden aan de pelgrims. Vele curialen schonken onroerend goed om deze vergaande verbouwing en verhuizing mogelijk te maken.⁴²¹

Een substantieel deel van de bouwbegroting kwam uit de goed gevulde beurs van Anselmus. In het 'in memoriam' van de broederschap stond dat hij al tijdens zijn leven veel goederen en ornamenten aan het Animagasthuis schonk (*Quique in vita sua multa dedit et donavit eciam in magnis summis pecuniarum et ornamentorum ipsi hospitali*). Verondersteld wordt dat hij de bouwkosten op zich heeft genomen van de zuilen in de kerk, de gewelven van het schip inclusief de twee zijbeuken en de bouw van de Dwergkapel.⁴²²

Deze kapellen in de Animakerk zijn interessant genoeg om verder op in te gaan, omdat Fabri hiermee duidelijk zijn stempel zette op de inrichting van de kerk en vanwege de overheersende rol van de Nederduitse topcurialen binnen de Animabroederschap. Volgens een overgeleverde tekst werd op 2 juli 1433 in de Animakerk te Rome een kapel ingewijd voor de verering van Maria en de heilige Anselmus. Deze kapelanie was bestemd voor het zielenheil van doctor Hermann Dwerg en zoals eerder al gemeld financierde Fabri de bouw van deze kapel. Daar de Dwergkapel aan de Heilige Anselmus van Canterbury, een heilige met dezelfde voornaam als Fabri, was gewijd, neemt Lohninger aan dat Anselmus Fabri achter deze stichting zat.⁴²³ Niet een heel sterk argument, omdat Anselmus van Canterbury een Engelse heilige was en in verbinding te brengen is met de Engelse markt die door Dwerg werd bediend. Een ander argument dat voor Fabri pleit, is het feit dat de kapel van Dwerg naast de Bakkerskapel lag waar Fabri zijn eigen altaar vestigde. Een laatste – en sterke – aanwijzing voor Fabri's betrokkenheid is dat het altaar ingewijd werd op 2 juli, de feestdag van Maria Visitatie en ook aan Maria was opgedragen. Op deze dag wordt herdacht dat de zwangere Maria op bezoek ging bij haar eveneens zwangere nicht Elisabeth. Toen Maria binnenkwam, sprong het kindje in haar schoot op en Elisabeth riep uit: *Gezegend ben jij onder de vrouwen en gezegend is de vrucht van je schoot*.⁴²⁴ Deze feestdag was voor Fabri zeer belangrijk en in Antwerpen bevorderde hij dit feest zo veel hij kon.



22. Schilderij van Maria Visitatie van de hand van Jacques Daret uit 1435. Het schilderij was besteld voor de abdijkerk van Saint-Vaast bij Arras. Origineel in Staatliche Museen Berlin. Anselmus Fabri was een grote fan van dit feest, dat toen nog op 2 juli werd gehouden. Belangrijke gebeurtenissen in zijn leven plande hij vaak rond deze datum. (bron: www.wga.hu)

Door toedoen van paus Bonifatius IX kreeg het feest van Maria Visitatie vanaf 1400 een grote populariteit. Dit was precies de paus onder wie Fabri zijn curiale loopbaan begon en hij moet hem dankbaar zijn geweest. Vanaf 1431 werd dit feest in de Animakerk gevierd. De kapel van de bakkers (kapel B) was gewijd aan deze Mariafeestdag. Het valt aan te nemen dat Fabri, die zowel in Rome als in Antwerpen deze feestdag had bevorderd, bewust 2 juli had uitgekozen als datum van inwijding.⁴²⁵ Op drie opeenvolgende jaren zou hij de feestdag van

421 Maas, *The german community* (1981), p. 95; zie ook: G. Knopp en Hansmann, *S. Maria dell'Anima* (1979), p. 16-18; Hier staat ook de plattegrond van de huizen zoals afgebeeld in Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 320. Het huis dat Fabri schonk, had hij gekocht van Petrus en Johannes de Casatis voor de som van 90 florijnen (153 Rijnse guldens). Op de plattegrond staat dit huis aangeduid met het nummer 4.

422 Lohninger, *S. Maria dell'Anima* (1909), p. 30. Lohninger verwijst in een voetnoot naar een archiefstuk in het Anima-archief met aanduiding Misc. 3 fol. 173.

423 Farmer, *The Oxford dictionary of saints* (1978), p. 18-19.

424 *Nieuwe Testament*, Lucas, 1, 39-56.

425 Lohninger, *S. Maria dell'Anima* (1909), p. 28-30. De tekst bij de inwijding van de kapel luidt: *Anno domini 1433 die 2. mensis Julii fuit consecrata alia media capella ad laudem et honorem Dei omnipotentis et beatae Mariae virginis ac Sancti Anselmi Episcopi et Confessoris pro anima bone memorie. Domini Hermanni Twerig, decretorum doctoris, Sedis Apostolicae Protonotarii ac ancti. Victoris Xancensis et sancti Libuini Daventriensis Coloniensis Et Trajectensis Diocesis Ecclesiarum Praepositi.*

Maria Visitatie uitzoeken voor het verrichten van een goed werk. Op 2 juli 1431 regelde hij de stichting van de Besnijdeniskapel in Antwerpen, op 1 juli 1432 verzorgde hij een aflaat voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk in dezelfde stad en op 2 juli 1433 stichtte hij het Dwergaltaar.⁴²⁶ Op 20 augustus 1433 werd tegenover de Dwergkapel een Sint-Servatiuskapel gesticht voor de topcuriaal Dietrich von Nieheim. Gezien de vele woordelijke overeenkomsten tussen de teksten aangebracht bij de altaren, is het bijna zeker dat Anselmus Fabri ook dit altaar heeft gesticht.⁴²⁷ Er zat duidelijk een idee achter de stichting van deze twee kapellen. De twee heiligen duidden de regio's aan (Engeland en de Nederlanden) waarmee de twee curialen intensieve contacten onderhielden.

Overigens lieten ze zich geen van drieën in de Animakerk begraven. Nieheim kreeg een graf in Maastricht, Dwerg liet zich wel in Rome begraven, maar dan in de kerk van S. Maria Maggiore. Fabri stierf te Florence, maar zijn lichaam zou in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen een laatste rustplaats vinden. De verbouwing gaf de Animakerk nog niet de uitstraling die zij wensten.

De topcurialen verbonden zich dus duidelijk aan het Animagasthuis en zijn kerk. Door schenkingen zorgden ze ervoor dat het gasthuis kon groeien in omvang en betekenis. Met de kapellenstichtingen heeft Fabri duidelijk willen maken dat een dynastie van topcurialen de scepter zwaaide in en rond de Anima. Willem van Enckenvoirt zette deze traditie in de zestiende eeuw voort. Zijn graf in de Animakerk kunnen bezoekers nog steeds zien.

4.10 De curialen uit het netwerk van Fabri en de stichting van gasthuizen in hun thuisregio

Het bestuur van de Animabroederschap lag in handen van twee provisoren en dit waren altijd invloedrijke curialen. Daarnaast kende de Anima vanaf 1447 door toedoen van paus Eugenius IV een protector oftewel beschermheer. Deze protector kon optreden namens de broederschap en contacten leggen met andere instanties. De functie gold meer als honorair dan functioneel. De eerste protector van de Animabroederschap was Anselmus Fabri.⁴²⁸ In deze functie waren Nieheim en Dwerg, zijn twee grote voorbeelden, hem voorgegaan met de titel van patroon. De uit Brabant afkomstige Willem van Enckenvoirt zou in de zestiende eeuw in zijn voetsporen treden als beschermheer van het Animagasthuis. Twee van deze topcurialen (Nieheim en Dwerg) zullen we hierna uitgebreid bespreken, twee andere hoge curialen (Raescop, Kues) zullen daar nog bij worden gevoegd. Deze curialen opereerden binnen de curie op minstens hetzelfde niveau en ze moeten elkaar goed gekend en beïnvloed hebben. Op deze manier worden de verschillen en overeenkomsten met de activiteiten van Anselmus Fabri beter zichtbaar. Er zal veel aandacht worden gegeven aan het stichten van gasthuizen in hun thuisregio en de ondersteuning aan gasthuizen in Rome.

De Nederduitse curialen zetten zich met de stichting van de gasthuizen in de veel oudere traditie van hoge curiebeambten die zorgden voor opvangplekken van reizigers, pelgrims en zieken. De Italiaanse kardinaal Guala Bicchieri stichtte al in het jaar 1224 een hospitaal in zijn geboortestad Vercelli in Piemonte. Het toezicht kwam in handen van het eveneens door hem opgerichte reguliere kanunnikenklooster van Sint-Andreas.⁴²⁹

4.10.1 *Dietrich von Nieheim (circa 1350-1418)*

In een eerder hoofdstuk zijn de banden tussen Nieheim en de kerkhervormingsbeweging al uiteengezet.⁴³⁰ Nieheim deed er alles aan om het Westers Schisma te beëindigen, hij probeerde als bisschop van Verden zijn ideeën in de praktijk te brengen (zonder veel succes) en had contacten met nieuwe strenge kloosterordes en de Moderne Devotiebeweging. Dietrich

von Nieheim en Anselmus Fabri waren beiden beschermheer van de Animabroederschap in Rome. Bij de broederschap en in de pauselijke kanselarij moeten ze elkaar in de periode 1402-1418 vaak gezien en ontmoet hebben. Fabri was in 1402 een nieuweling aan de curie die wel steun en advies kon gebruiken van een ervaren en invloedrijk collega. Uit erkentelijkheid tegenover zijn overleden leermeester zorgde Fabri ervoor dat er in de kerk van het Animagasthuis een speciaal altaar kwam. De vele parallellen tussen hen doen een directe band en zelfs vriendschap vermoeden. Beiden bleven ze heel hun leven actief als *abbreviator*. Ze verlieten beiden paus Gregorius XII en stapten over naar de door het concilie van Pisa gekozen paus Alexander V. Het enige verschil is dat Nieheim deze beslissing een paar maanden eerder nam. Hij schijnt een wat heftiger karakter gehad te hebben dan Fabri, die zich juist laat kennen als iemand die trouw was in zijn vriendschappen en werkrelaties. Ze schonken als beschermheren veel geld aan de broederschap van Santa Maria dell'Anima en stichtten in hun thuisregio gasthuizen. Hun beneficiepatroon vertoont ook opmerkelijke overeenkomsten. Ze waren allebei aartsdiaken van Henegouwen.⁴³¹ Fabri probeerde in 1433 net als zijn overleden patroon kanunnik te worden van de Sint-Servaaskerk te Maastricht.⁴³² Vijftien jaar daarvoor was Nieheim met dat doel naar Maastricht gereisd, maar hij werd daar ernstig ziek en zou er komen te overlijden.

Toen hij daar op 15 maart 1418 ernstig ziek te bed lag in het hospitaal van de Antoniusbroeders stelde hij zijn testament op.⁴³³ Vijf jaar eerder had hij al bepaald dat zijn bezittingen in Rome naar het Santa Maria dell'Anima gasthuis dienden te gaan, met uitzondering van een huis dat hij bestemde voor de opvang van Ierse pelgrims in Rome. In Konstanz bewaarde hij zijn kostbaarheden, waaronder een reisaltaar met bijbehorende ampullen van zilver. Deze hele collectie moest per boot naar Keulen worden vervoerd en daarna over land naar Hamelen om daar in het bezit gesteld te worden van een nieuw op te richten gasthuis in zijn geboortestreek. De spullen uit Konstanz die moeilijker te vervoeren waren, moesten verkocht worden en de opbrengst moest in handen gesteld worden van de prior van de karthuizers in Keulen. Net als Fabri onderhield hij dus warme banden met deze strenge kloosterorde. Al zijn bezittingen in Hamelen moesten naar zijn nieuwe gasthuis gaan. Net als Fabri moet Von Nieheim in een apart document aanwijzingen hebben gegeven voor de inrichting van dit gasthuis dat gevestigd werd in zijn 'stenen' huis in Hamelen. Met de voorbereidingen was hij al langer bezig, want al in 1408 had hij een stenen huis laten bouwen in de Bäckerstraße (nu nr. 17). In zijn testament bepaalde hij eigenlijk niet meer dan dat zijn familielid Adelheid Meyers de eerste meesteres van het gasthuis zou moeten worden en voorlopig de beschikking kreeg over alle middelen. Deze Adelheid was ingetreden in het benedictinesenklooster van Ullenhäusen. Dit klooster was rond 1400 zwaar in verval en er woonden nog maar vijf zusters. De kloostergebouwen zelf stonden op instorten. De hulp van Von Nieheim voor zijn vrouwelijk familielid kwam dus op een goed moment.

426 Antwerpen, KAA Capsa 11 capell. nr. 1. Besnijdeniskapel Antwerpen; KAA CRE 666. Pauselijke bul voor Antwerpen.

427 Lohninger, *S. Maria dell'Anima* (1909), p. 29-34. De tekst luidt als volgt: *Ad laudem Dei, beatae Mariae Virginis ac Sancti Servatii Episcopi illa capella facta est et consecrata die 29 mensis Augusti anno Domini 1433, pro anima venerabilis Domini Theoderici Nyem, famosissimi litterarum Apostolicarum Abbreviatoris, patroni et datoris huius hospitalis, sepulti Trajecti Leodiensis diocesis in ecclesia dicti Sancti Servatii in qua erat canonicus.*

428 Maas, *The German Community* (1981), p. 89-90.

429 Chase, *Angelic spirituality* (2002), p. 217-218. Over abt Thomas Gallus, de eerste abt, en zijn mystieke theologie.

430 Zie hoofdstuk 2.4.4

431 Erler, *Dietrich von Nieheim* (1887), p. 99.

432 Brom, *Archivalia in Italië* (1908), dl. I, p. 596. nr. 1587. Paus Eugenius droeg 22 oktober 1436 op aan de bisschop van Adria, de dekens van de Heilige Kruiskerk in Luik en de Sint-Pieterskerk te Leuven om Anselmus Fabri te voorzien van een kanonikaat met prebende in de Sint-Servatiuskerk te Maastricht.

433 Erler, *Dietrich von Nieheim* (1887), p. XXIV-XXIX. Complete tekst van het testament.



23. Bevestigingsakte uit 1418 van het stadsbestuur van Hamelen voor de stichting van een gasthuis voor zes ongehuwde oudere dames door Dietrich von Nieheim. (bron: Hamelen, SAH, Best. 250 nr. 129. (Oud nummer Dep. Hameln 131)

Uit een bevestigingsakte van 28 oktober 1418 van het stadsbestuur van Hamelen komen we meer te weten. Het gasthuis was bestemd voor zes ongehuwde dames, ouder dan veertig jaar, onder leiding van een meesteres. Deze meesteres was inderdaad de al genoemde Adelheid. Zij was met toestemming van de bisschop uit een naburig klooster getreden met de bedoeling een leven te gaan leiden dat sterk leek op dat van begijnen en andere semireligieuzen. Van kloostergeloftes of een kloosterregel was namelijk geen sprake, wel moesten de vrouwen bij intrede zweren dat na hun overlijden al hun bezittingen zouden toevallen aan het huis. Het gemeentebestuur van Hamelen besliste over de toelating van nieuwe zusters en de aanstelling van een nieuwe meesteres.⁴³⁴ De vrouwen kregen de zorg over een gasthuis voor de opvang van pelgrims en andere mensen, zowel mannen als vrouwen, met een maximum van twintig personen. Het was verboden rijke mensen als provenier op te nemen in het huis, waarschijnlijk om ervoor te zorgen dat er plaats bleef voor pelgrims en behoeftigen. Voor de zorg aan de bezoekers mochten ze een oudere man in dienst nemen. Daardoor hielden de zusters afstand en bleef er tijd over voor andere zaken, zoals gebeden. Waarschijnlijk ging het stadsbestuur wat te snel in het zich toe-eigenen van toezichtrechten, want Nieheim gaf ook toezichtrechten aan de kapelanie van Petrus en Andreas in de kerk van Paderborn. Een

naamgenoot en waarschijnlijk familielid Hermann de Nyem was verbonden aan deze kapelanie. Niet lang daarna zou de prior van de bij de Windesheim congregatie aangesloten priorij van Wittenburg bei Elze (Nedersaksen) het toezicht overnemen.⁴³⁵

De zorg voor pelgrims en arme lieden zou voor die tijd ouderwets genoemd kunnen worden, zeker in combinatie met de lekenzusters die de zorg voor de reizigers en armen op zich namen. Nieheim had echter een grote zorgdrang voor pelgrims in Rome en meende een soortgelijke opvang in Hamelen te moeten oprichten. Verder is duidelijk dat er een samenwerkend netwerk actief was in de regio met inbreng van de kartuizer priorij van Keulen, een bevriende kapelanie in Paderborn en de Windesheimpriorij van Wittenburg. Ook in Parijs rondom het Ave Mariacollege waren dergelijke samenwerkingsverbanden, waarbij kloosters, gasthuizen, kerken en studentencolleges aan elkaar werden gekoppeld. Alleen de onderwijstak ontbrak in Hamelen en werd vervangen door een opvang voor pelgrims. Nieheim had nooit een universitaire opleiding afgemaakt en hij lijkt als 'self made man' andere prioriteiten gelegd te hebben. Het is in ieder geval duidelijk dat sommige kloosters van oude kloosterordes, zoals die van de benedictijnen, in een diep dal verkeerden rond het jaar 1400 en dat Adelheid en haar broer Dietrich meer vertrouwen hadden in lekencommunititeiten. De oude kloosterordes als de benedictijnen en de bedelordes van franciscanen en dominicanen hadden hun gezag voor een deel verloren.⁴³⁶ Curialen als Nieheim keken naar nieuwe strenge kloosterordes als die van de olivetanen en Windesheim en de oude gestrengheid van de kartuizers. Dit waren betere rolmodellen voor lekencommunititeiten. Wat verder meespeelt bij de stichting van het gasthuis in Hamelen was een geografisch eerlijkeheidsprincipe. Er diende evenveel van zijn fondsen naar goede doelen in Italië te gaan als naar goede doelen in zijn thuisregio. Bovendien moesten de goede doelen een gelijk karakter hebben. Dus als er veel geld ging naar het Animagasthuis, dan diende er ook een zelfde hoeveelheid geld ter beschikking gesteld te worden aan een gasthuis in zijn thuisregio. Belangen gelijkelijk afwegen zat in het bloed van deze curialen.

4.10.2 Hermann Dweg (circa 1375-1430)

Hermann Dweg werkte als *protonotarius* en *referendarius* onder verschillende pausen. Dweg kwam uit het plaatsje Herford in Westfalen (Duitsland) en zijn familie was niet welgesteld. In Parijs, waar hij studeerde, moest hij namelijk, door armoede gedwongen, zijn geld verdienen door met plaatselijke handelaren te gaan gokken. Daarna ging hij in Bologna rechten studeren en ontving hij in de Noord-Italiaanse stad in het jaar 1402 de titel van doctor.⁴³⁷ Hij maakte direct daarna carrière in de curie en de paus benoemde hem net als Fabri tot *protonotarius*. Hij had door deze functie directe toegang tot de paus en hij verwierf een hele serie kerkelijke ambten. Hij was proost van Deventer, Lübeck, Xanten, Sint-Andreas te Keulen, deken van Sint-Severinus te Keulen en aartsdiaken van Breslau en kanunnik te Keulen en Luik. Hermann Dweg was bij zijn dood een van de rijkste mannen van Rome. Zijn jaarlijkse inkomsten uit prebenden kwamen op 500 mark zilver (4250 Rijnse guldens. Zijn woning bestempelde hij zelf als een stadspaleis (*palatium*) en bestond uit een aantal aan elkaar gebouwde huizen. Dweg beschikte hier over een tuin met een eigen bron, een studeerkamer, opslag- en werkkamers en een kapel. Deze huiskapel had een kostbare inrichting: twee grote en twee kleine kandelaars, een missaal, gordijnen, kussens en nog veel meer.⁴³⁸ Buiten Rome

434 Hamelen, SAH, Best. 250 nr. 129. (Oud nummer Dep. Hameln 131). Uitgave akte: Fink, *Urkundenbuch des Stiftes und der Stadt Hameln* (1903), p. 51-53.

435 Meyer-Hermann, 'Dietrich von Nieheim' (1973), p. 60-64.

436 Delaruelle, Labande, Ourliac, *L'Eglise au temps du Grand Schisme* (1964), p. 1035-1041.

437 Grothe, 'The Kronenburse' (1971), p. 236-243.

438 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 310-311.

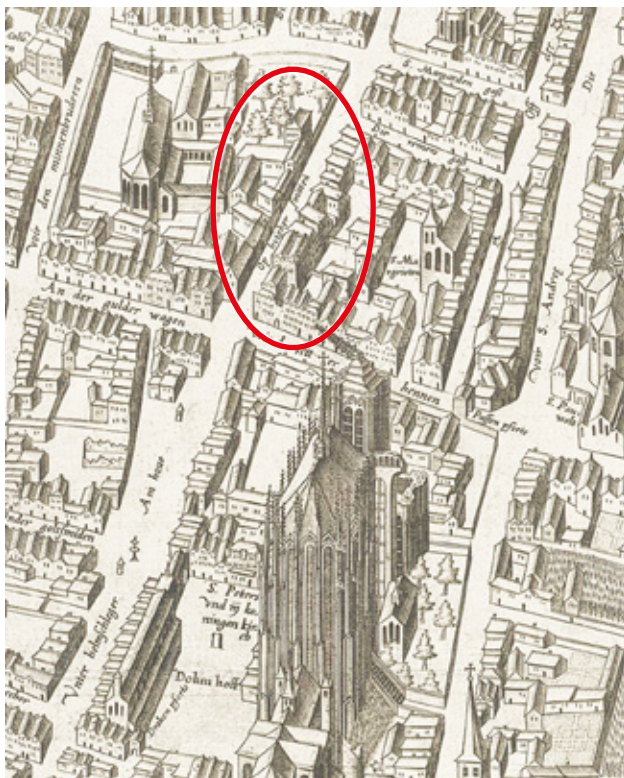
lagen zijn eigen wijngaarden. Dwerg behartigde in Rome de belangen van Engelse kerken, de Duitse Orde en de in 1388 gestichte universiteit van Keulen.⁴³⁹

Dwerg arriveerde te Rome iets na Fabri en hij werkte net als Fabri in de top van de pauselijke kanselarij. Ze moeten elkaar goed gekend hebben. Er is al gewezen op het altaar dat Fabri in 1433 voor Dwerg oprichtte in de kerk van het Animagasthuis. Samen met Walterus van Gouda handelde hij zijn testament af.⁴⁴⁰ Een andere aanwijzing is dat Fabri na zijn overlijden in 1430 de bediening van de Engelse 'markt' en de dienstverlening aan de Duitse orde van hem overnam.

Als we het testament van Dwerg vergelijken met de laatste wil van Nieheim, dan vallen de overeenkomsten op, vooral de zaken die te maken hebben met de verdeling van de nalatenschap tussen goede doelen in Italië en zijn thuisregio in Duitsland.⁴⁴¹ Een goed voorbeeld van deze verdeling is zijn boekencollectie. Twee belangrijke boeken uit zijn collectie schonk hij aan paus Martinus V, wiens vertrouweling hij was geweest. De paus kreeg *De civitate Dei* geschreven door kerkvader Augustinus en een uitgave van de wettenbundeling *Magnum decretum*. De rest van zijn kostbare boekencollectie schonk hij aan de kerk van zijn geboorteplaats Herford. De universiteit van Keulen kreeg deze collectie echter eerder in handen en bleef lang weigeren ze over te dragen. Een ander opvallend voorbeeld van deze verdeling over de twee landen is het fonds dat hij opzette voor arme meisjes die wilden trouwen. De steden van Herford, Deventer en Rome kregen ieder genoeg fondsen om jaarlijks een arm meisje een bruidsschat mee te geven. Hermann Dwerg was tijdens zijn leven proost van het kapittel van Deventer geweest en hij had een bijzondere band met die stad, hoewel hij er maar zelden geweest kan zijn.

Op het gebied van gasthuizen zocht hij, net als Nieheim, een balans tussen Rome en zijn geboorteregio. Dwerg schonk een klein huis tegenover zijn stadspaleis aan het gasthuis van Sint-Salvator, dat gelegen was bij de basiliek van Sint-Jan van Lateranen. Daarbij kwam nog een eenmalige geldschenking van 300 gouden florijnen. Als tegenprestatie moesten de bewoners van het huis voor zijn zielenheil bidden en dat van zijn ouders en van alle christenen. Een ander huis schonk hij met hetzelfde doel aan het gasthuis van de Duitse Orde in Rome en zijn linnengoed met een deel van zijn huisraad ging naar het gasthuis van de Engelsen in dezelfde stad. In zijn geboortestad Herford, tegenwoordig gelegen in de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen, stelde Dwerg een pakhuis beschikbaar bij zijn huis om daarin een gasthuis te vestigen voor zes oude mannen die niet meer konden werken. Het toezicht legde de rijke curiaal in de handen van het stadsbestuur van Herford. Dwerg schonk eenmalig een bedrag van 600 Rijnse gulden voor het levensonderhoud van de oude mannen.⁴⁴² Dit bedrag in combinatie met het pakhuis en het lage aantal van zes oude bewoners geeft niet de indruk van een ruimhartige schenking. Met het geschonken bedrag kon een erfrente gekocht worden van 30 Rijnse guldens, wat per bewoner op een jaarlijks bedrag kwam van 5 Rijnse gulden, terwijl uit andere Duitse steden bekend is dat minimaal 10 Rijnse gulden per jaar nodig waren voor de oude dag. Aanvullende inkomsten, bijvoorbeeld uit bedelen of werken, waren dan nodig als aanvulling.⁴⁴³ Als voormalig arme student in Parijs die met gokken aan zijn geld moest komen en die dankzij zijn afgeronde rechtenstudie carrière kon maken aan de curie kende hij uit eigen ervaring het belang van een goede en rustige leeromgeving. Zijn grote investeringen voor later waren daarom twee studentencolleges. Een eerste college, gericht op de basiseducatie in grammatica en de vrije kunsten voor de leeftijd tussen de tien en veertien jaar, stichtte hij in Herford. Twaalf studenten, onder wie twee uit Deventer, konden hier les krijgen. Daarna konden ze door naar een door hem gesticht studentencollege in Keulen, dat later de *Kronenbourse* zou gaan heten. In 1433 opende dit huis zijn deuren voor twaalf rechtenstudenten. Alleen scholieren die hun studie in Herford hadden afgemaakt, konden in dit aan de universiteit verbonden college worden toegelaten. Voorin het huis waren de kamers voor de studenten, achterin werden de colleges gegeven.

24. Vogelvluchtk kaart van het centrum van de stad Keulen gemaakt in 1574 door Arnold Mercator. Op deze kaart is met een rode ovaal aangegeven waar de Kronenburse van Hermann Dwerg heeft gestaan. De straat heette toen nog 'Op hoigher smitten', tegenwoordig heet de straat An der Rechtschule. Op de voorgrond de Dom van Keulen. (bron: Wikipedia)



Deze keuze van Hermann Dwerg heeft weer de trekken van een clustering zoals dat ook gebeurde in Parijs rond het Ave Mariacollege. Het verschil tussen Dwerg en Nieheim is echter dat bij Nieheim veel meer de nadruk lag op het gasthuis. Voor Dwerg waren juist de studentencolleges in Herford en Keulen het belangrijkste doel en de colleges bewijzen dat hij een groot belang hechtte aan onderwijs.

4.10.3 Nikolaus von Kues (1401-1464)

De wetenschapper, pauselijk gezant en bisschop Nikolaus von Kues is al eerder uitgebreid besproken in zijn rol als kerkhervormer in theorie en praktijk. Het is nu tijd om zijn banden met Fabri te bespreken en de stichting van gasthuizen in Italië en Duitsland. Zijn gasthuis in het plaatsje Kues aan de rivier de Moezel functioneert nog steeds als zorginstelling voor bejaarden en herbergt nog steeds een deel van de bibliotheek van Kues.⁴⁴⁴

Er zijn geen bewijzen bewaard gebleven van persoonlijke ontmoetingen tussen Fabri en Kues. De periode dat ze beiden in Rome aan de curie opereerden, was relatief kort. Kues verliet in 1436 het Concilie van Bazel om zich aan te sluiten bij de pauselijke partij, waartoe ook Fabri behoorde. Paus Eugenius IV zond hem echter al snel als zijn gezant naar Constantinopel, waarvan hij in het jaar 1438 terugkeerde. De periode dat ze elkaar dus konden ontmoeten was tussen de jaren 1438 en 1449. Eerder zijn al de aanwijzingen besproken voor

439 Grothe, 'The Kronenburse' (1971), p. 236-243.

440 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 208-209.

441 Grothe, 'The Kronenburse' (1971), p. 267-279. Uitgave van de Latijnse tekst van het testament van Dwerg op basis van originelen in het stadsarchief van Keulen.

442 Grothe, 'The Kronenburse' (1971), p. 273. Passage uit testament Dwerg over stichting gasthuis: *Item ordino et dispono ut aptetur horreum sive stabulum quod in domo in Hervordia construxi et ibidem fiet commoda et si ille locus non sufficeret, ematur aliqua domus contigua quia intentio mea est ut ibidem aut alio loco apto acceptentur, nutriantur et perpetuo morentur sex personae valetudinariae, ad laborandum amplius inhabiles, de Hervordiae natae si haberi possunt, alias aliunde, et aliquo deficiente assumatur novus et illis provideatur ut vitam absque penuria ducere possint. Et illorum electio atque assumptio ac etiam exclusio ubi patens defectus exigeret, perpetuo spectabit ad consulum istius oppidi Hervordiensis. Et pro completionem istorum relinquo sex centum florenos Rhenenses cum quibus aptentur requisita, et sint executores supra nominati.*

443 Fouquet, 'Zwölf-Brüder-Häuser' (2007), p. 58; Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 669.

444 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 227.

de banden tussen Kues en Fabri. Een andere aanwijzing is hun beider betrokkenheid bij het Animagasthuis in Rome. Bij zijn overlijden in 1464 schonk Nikolaus 200 gulden en 260 dukaten aan de Animabroederschap om hiermee een nieuw gasthuis te bouwen. Dit gasthuis verrees 22 jaar later naast het Andreasgasthuis, dat ook toebehoorde aan de Anima.⁴⁴⁵ Dit gasthuis was bestemd voor zieke geestelijken uit het Duitse rijk. Boven de ingang van het nieuwe opvanghuis kwam het wapen van de Duitse keizer en zijn eigen wapen: een kreeft. Dit wapen liet hij ook aanbrengen boven de ingang van zijn nieuwe gasthuis te Kues. Want net als Fabri stichtte hij een gasthuis in zijn geboorteplaats. Een laatste aanwijzing voor de betrekkingen tussen Kues en Fabri is hun beider belangstelling voor het bisdom Luik. Fabri verwierf in dit bisdom het aartsdiakonaat Henegouwen, Kues verkreeg in 1441 door ruil het aartsdiakonaat Brabant, vier jaar later, in 1445, werd hij ook feitelijk toegelaten.⁴⁴⁶ Hij bezat toen al het personaat van Schijndel. Net zoals Fabri steunde hij in deze periode de Bourgondische hertog, omdat die aan de kant stond van paus Eugenius IV.

25. Bibliotheek van Nikolaus von Kues in het door hem gestichte gasthuis in Kues. De bibliotheek beheert nog steeds de handschriftencollectie van deze kardinaal.



In het jaar 1447, al lang voor zijn overlijden in 1464, had Kues het plan opgevat in zijn geboorteplaats een gasthuis te stichten.⁴⁴⁷ Pas in 1457 was de bouw, die bestond uit een kapel, een bibliotheek en 33 cellen verdeeld over twee verdiepingen, helemaal afgerond. De architectuur was duidelijk beïnvloed door de bouwwijze van de kartuizerpriorijen waarbij de cellen rondom een pandhof (binnenplaats) lagen. De bouw alleen al kostte de kardinaal een investering van 10.000 Rijnse gulden. Dat is het equivalent van 250 jaarsalarissen (ca. 40 Rijnse gulden) van een ambachtsman. Daar zou nog een bedrag bijkomen van 20.000 Rijnse gulden voor het onderhoud van de gebouwen en het levensonderhoud van de 33 bewoners. Het toezicht op het vermogen van het gasthuis gaf hij in handen van de schepenen van Bernkastel-Kues. Het geestelijke toezicht legde hij bij de priors van twee bevriende kloosters. Alles bij elkaar was het een luxueuzere stichting dan het verbouwde pakhuis van Hermann Dwerg. Moesten de oude mannen bij Dwerg het doen met 5 Rijnse gulden per jaar, in het gasthuis in Kues kwamen de bewoners al gauw op een jaarinkomen van 30 Rijnse gulden, wat in die periode een ruim inkomen was voor een enkele persoon.

In de stichtingsakte uit 1458 verwees Kues voor zijn motivatie naar de brief van de apostel Paulus aan de Korintiërs: *Bedenk dit: wie karig zaait zal karig oogsten; wie overvloedig zaait, zal overvloedig oogsten.*⁴⁴⁸ Iedereen die aan armenzorg deed zou later, in de hemel, hiervoor de beloning ontvangen. Het Sint-Nicolaasgasthuis bestemde hij voor de opvang van 33 grijsaards van meer dan vijftig jaar oud die niet meer konden werken. Allemaal liefst ongehuwde mannen die een goede naam hadden en geen verplichtingen. Getrouwde mannen mochten alleen aangenomen worden als hun vrouw het klooster in ging of het materieel zonder haar man kon stellen of als het beter was dat ze apart van elkaar verder leefden. De rector van het gasthuis besliste over de aanname van nieuwe bewoners, bijgestaan door de pastoor en twee schepenen. Om het gasthuis een betere bescherming te geven tegen boosaardige mensen kreeg de bisschop van Trier het recht drie nieuwe bewoners te selecteren, de stad Trier mocht twee bewoners selecteren en de grafelijke familie Manderscheid mocht één adellijke bewoner kiezen. Kues was als secretaris in dienst geweest van Ulrich von Manderscheid, die had geprobeerd bisschop van Trier te worden. Tijdens het Concilie van Bazel, waar de betwiste benoeming naar voren werd gebracht, was Kues overgestapt naar de kandidaat van de paus. Toch probeerde hij met de familie Manderscheid op goede voet te blijven door hen een bewoner te laten voordragen.

26. Het gasthuis van Nikolaus von Kues in zijn geboorteplaats Kues aan de rivier de Moezel. Het gasthuis dateert van 1458 en was bestemd voor oude burgers, oude priesters en oude adellijke personen. Het huis kon 33 personen onderdak en voeding geven. (www.cusanusstift.de)



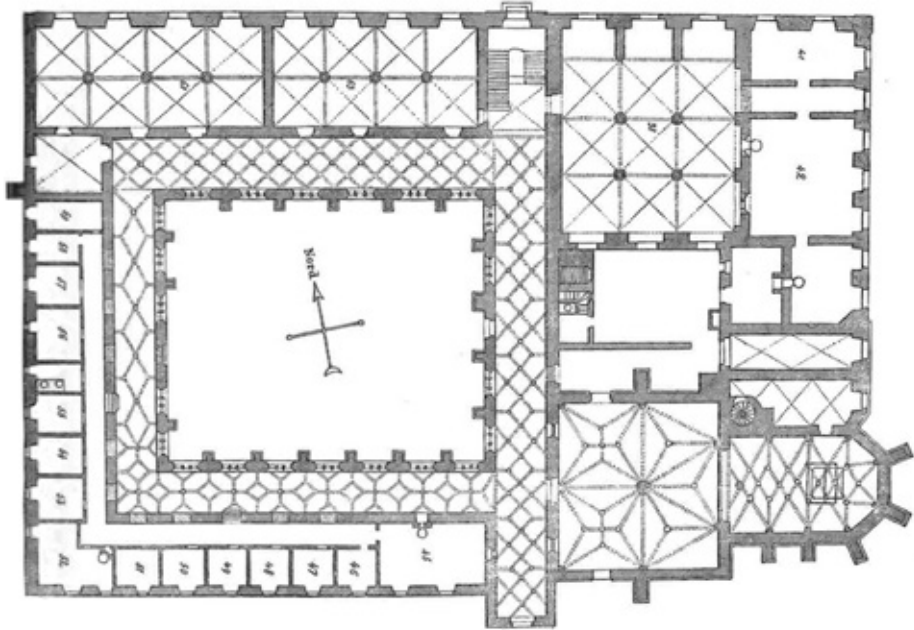
445 Maas, *The German Community* (1981), p. 96.

446 Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld* (1993), p. 59-60; Hensel-Grobe, *Das St.-Nikolaus-Hospital zu Kues* (2007), p. 46-51.

447 Marx, *Geschichte der Armen-Hospitals* (1907), p. 41-81.

448 Marx, *Geschichte der Armen-Hospitals* (1907), p. 53. *Nieuwe Testament*, Brieven, 2.Kor. 9.6.

449 Marx, *Geschichte der Armen-Hospitals* (1907), p. 62, *ad ordinem enim et domos utriusque prioris habuimus semper et habemus devotionem singularem.*



27. Plattegrond van het gasthuis in Kues. De woningen van de bewoners liggen rond een vierkant hof naar voorbeeld van de kartuizers. Ook het huis in Ewelme had een dergelijk grondplan. (bron: Marx, Geschichte der Armen-Hospitals, 1907, na p. 42)

De bewoners moesten voorts afkomstig zijn uit de omgeving van de plaats Kues. Indien mogelijk moest de populatie bestaan uit zes priesters, zes adellijke personen en 21 gewone personen uit de burgerij. Bij elkaar kwam dit uit op 33 mannen, welk aantal volgens Kues in lijn was met de leeftijd van Christus. De oude mannen werden verzorgd en bijgestaan door zes bedienden. Met de zes priesters en zes adellijke bewoners kwam hij echter weer uit op het getal twaalf. Dit getal komt terug in de constructie van de gasthuiskapel, waar de centrale pilaar (symbool voor Christus) twaalf ribben draagt. Uit de literatuur weten we verder dat Kues iets met het getal drie had. Het getal drie komt in de theologie natuurlijk terug bij de Heilige Drie-eenheid, maar ook in zijn eigen boeken over wiskunde. Daarnaast kwam het getal drie terug in zijn drie boeken over de geest (sacrament), de ziel (priester) en het lichaam (volk). Het gasthuis is zo ook te zien als de materiële samenvatting van zijn denkbepelden. De dagelijkse leiding was in handen van de rector die werd aangesteld door de twee toezichthouders: de priors van de kartuizerpriorij van Beatusberg bij Koblenz en de tot de Windesheimcongregatie behorende priorij van Niederwert die gelegen was op een eilandje bij Koblenz. Kues verklaarde deze keus uit de warme band die hij had opgebouwd met deze kloosterorden in het algemeen en deze twee priorijen in het bijzonder.⁴⁴⁹ In de kartuizerpriorij had hij zelfs een eigen cel en in het necrologium van de priorij duiden de monniken hem aan als vriend van het huis.⁴⁵⁰

De kloosterachtige inspiratie voor het huis in Kues valt af te leiden uit de architectuur, de visitatoren, maar ook uit de statuten en leefregels. Net als kloosterlingen moesten de bewoners bij intrede geloftes afleggen. Ze moesten de rector beloven gehoorzaam te zijn en kuis te leven. De belofte van armoede hoefden ze dus niet af te leggen. Hun kleding moest lijken op de lekenbroeders van Windesheim en grauw van kleur zijn. Ook hun dagindeling met eten, gebed en slapen moest in lijn zijn met de genoemde lekenbroeders. Op woensdag mochten ze geen vlees eten en op vrijdag werd gevast net zoals kloosterlingen deden. De stichting van Kues valt door zijn inrichting onder de beknopte definitie van een apostelhuis. Een verschil met andere apos-

telhuizen is dat de bewoners niet verplicht waren aan het einde van hun leven hun vermogen af te staan aan het huis. Er is nergens bewijs voor te vinden dat het apostelhuis was gesticht voor het zielenheil van Nikolaus von Kues: niet in de stichtingsakte van het huis uit 1458 en ook niet in zijn twee testamenten uit 1461 en 1464.⁴⁵¹ Later werd wel een jaargetijde voor hem gebeden in het godshuis, maar dit jaargetijde werd pas jaren na zijn overlijden ingesteld. Kues was trouwens spaarzaam met het vragen van zielenmissen voor zichzelf, want ook in de kerk waar hij werd bijgezet – St. Pietro in Vinculo in Rome – stichtte hij geen jaargetijde.

Net zoals Hermann Dwerg stichtte Nikolaus von Kues een studentencollege. In zijn testament, opgesteld in 1461, gaf hij aan de rector van zijn gasthuis 5000 Rijnse guldens ter beschikking voor de stichting van een huis voor de opvang van twintig arme scholieren uit Noord-Duitsland, die gedurende zeven jaar recht hadden op een ondersteuning van tien Rijnse guldens per jaar.⁴⁵² Kues had zelf geen vestigingsplaatsen aangegeven voor het college en pas in 1469 werd duidelijk dat het studentencollege in Deventer werd gevestigd. De scholieren gingen naar de stadsschool van Deventer. Daarnaast hadden ze een rector voor het dagelijks toezicht en het overhoren van het huiswerk. Het toezicht op het gasthuis viel toe aan de rector van het godshuis in Kues met de ondersteuning van de twee priors. In het studentencollege hing een afbeelding van Sint-Nicolaas en van de stichter met diens wapenschild. De rector en de scholieren werden geacht voor zijn zielenheil te bidden.

Er is gespeculeerd dat Kues als scholier in Deventer geweest was, maar dat heeft niemand kunnen bewijzen en het lijkt onwaarschijnlijk. De plaats van vestiging lijkt eerder een eerbetoon geweest te zijn aan Geert Grote, de voorman van de Moderne Devotie en de man achter de stichting van de huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en de Windesheimpriorijen.⁴⁵³ Kues verbleef tijdens zijn rondreis door de Nederlanden acht dagen in Deventer. De lengte van dit verblijf duidt al op zijn grote belangstelling voor de geboorteplaats van Grote. Tijdens dit bezoek aan Deventer en omliggende plaatsen haalde hij vooral de banden aan met de kloosters van Windesheim. Net als Hermann Dwerg besloot hij studenten uit Deventer te ondersteunen. Hij plaats- te zich hiermee in een curiale traditie die was gestart door Hermann Dwerg.

Kues legde als wetenschapper en theoloog een fundament onder deze combinatie van gasthuizen en studentencolleges of studentenbeurzen. In één van zijn beroemdste boeken, met de titel *Idiota de sapientia*, geschreven in 1450, komt op een Romeins marktplein een arme ongeletterde man in gesprek met een redenaar. De redenaar staat voor de universitair geschoolde geestelijke die door het lezen van boeken denkt tot wijsheid te zijn gekomen. In het begin van hun gesprek komen ze al tot de kern van hun verschillende kijk op de wijsheid. De redenaar zegt dan dat het zonder een wetenschappelijke studie mogelijk is iets te weten, maar zeker niet de moeilijke en de belangrijke zaken; de wetenschappen voegen immers voortdurend kennis toe. Volgens de ongeletterde laat hij zich door de grote namen achter de boeken meevoeren en misleiden. Hij zegt: 'Iemand schrijft een woord op en jij gelooft hem. Ik zeg je echter, dat de wijsheid op de marktpleinen en in de straatjes roept; en het is slechts haar roepen, omdat zij hoog boven ons verblijft'.⁴⁵⁴ De woorden 'hoog boven ons' zijn duidelijk een verwijzing naar de goddelijke oorsprong van de wijsheid. De redenaar reageert met ironie: 'Ik hoor dat jij jezelf voor een wijs iemand houdt hoewel je ongeletterd bent'. De ongeletterde zegt zelfbewust: 'Dat is waarschijnlijk het onderscheid tussen jou en mij. Jij houdt jezelf voor een wijs iemand, hoewel je het niet bent en daarom ben je hoogmoedig. Ik

450 Hensel-Grobe, *Das St.-Nololaus-Hospital zu Kues* (2007), p. 95.

451 Hensel-Grobe, *Das St.-Nololaus-Hospital zu Kues* (2007), p. 37-42.

452 Marx, *Geschichte der Armen-Hospitals* (1907), p. 82-92 en p. 260-265: statuten van het studentencollege uit 1469.

453 Watanabe, *Nicholas of Cusa* (2011), p. 31.

454 Volledige tekst Latijn, Duits en Engels op Cusanus portal www.cusanus-portal.de/. *Idiota: Hoc est quod aiebam, scilicet te duci auctoritate et decipi. Scripsit aliquis verbum illud, cui credis. Ego autem tibi dico, quod sapientia foris clamat in plateis, et est clamor eius, quoniam ipsa habitat in altissimis.*

erken echter dat ik een ongeletterd persoon ben en dat maakt me nederig. Op dit punt ben ik waarschijnlijk een geleerder iemand dan jij'. Op de vraag van de redenaar waar hij zijn wijsheid dan vandaan heeft als die niet uit de boeken komt, zegt zijn eenvoudige gesprekspartner dat hij zijn wijsheid uit de boeken van God heeft gehaald en dat God die met zijn vinger heeft geschreven. Hij bedoelt daarmee dat in de natuur om ons heen de schepping van God duidelijk te zien is. Hij maakt een onderscheid tussen kennis die men uit boeken haalt en wijsheid. Nikolaus van Kues legde hiermee een geleerde basis onder de ideeën van de Moderne Devoten. Leken kunnen tot dezelfde kennis van God komen als wetenschappers.

Het levensmotto van Geert Grote sloot hier goed bij aan: de hoogste vorm van kennis is te weten dat men niets weet. Sommige geleerden in deze periode namen dit letterlijk. Zo verliet rond 1430 de Leuvense hoogleraar Henrik van Brabant zijn comfortabele leven aan de universiteit en werd lekenbroeder in de Windesheimpriorij van Frenswegen. Daar ging hij de varkens hoeden en hij lette er angstvallig op zijn vroegere kennis aan niemand meer te etaleren.⁴⁵⁵

Het motief achter het koppelen van studentencolleges aan gasthuizen is nu duidelijker geworden. De arme bewoners van de apostelhuizen moesten de studenten, die het risico liepen zich door boekenwijsheid arrogant op te stellen, een spiegel voorhouden dat echte wijsheid niet alleen in de boeken te vinden is, maar ook in het waarnemen van Gods schepping. Ze moesten de studenten het ideaal van het apostolische leven laten zien door harmonisch in een gemeenschap te leven waarin de bezittingen gemeenschappelijk waren. Kues probeerde in zijn thuisregio een keten tot stand te brengen van elkaar ondersteunende religieuze instituten die positief stonden tegenover de hervorming van de Kerk. Op aandrang van Kues en de bisschop van Trier kwam het klooster van Eberhardsklausen voor reguliere kanunniken tot stand. Dit klooster, dat zich zou aansluiten bij Windesheim, werd bevolkt vanuit het klooster Niederwerth, gelegen bij Koblenz.⁴⁵⁶ Dit laatste klooster gebruikte Kues weer als toezichthouder voor zijn nieuw gestichte gasthuis in Kues. In de jaren veertig van de vijftiende eeuw werkte Kues nauw samen met Jakob von Sierck, de bisschop van Trier, bij de hervorming van kapittelkerken en kloosters. Net als in Leuven ontstond in Trier rond een groep van hoge geestelijken, nu niet ondersteund door een hertog maar door een bisschop, het plan een universiteit te stichten, welk plan in 1473 tot uitvoering kwam.⁴⁵⁷ De combinatie van studentencolleges, gasthuizen en universiteit kon ervoor zorgen dat er een nieuwe generatie van geestelijken werd opgeleid, die niet alleen kennis hadden opgedaan, maar ook de waarde inzagen van dienstbaarheid en nederigheid.

Het netwerk van Kues bleef ook na zijn overlijden in 1464 actief. Zijn persoonlijk secretaris Petrus Erkelenz kreeg in 1468 de opdracht het gasthuis in Kues te hervormen en in 1490 werd hij zelfs rector van het huis in Kues. Erkelenz zorgde ervoor dat er boven de plaats waar het hart van Kues begraven was een grafmonument kwam. Hij bleef rector tot aan zijn overlijden in 1494, waarna hij zelf een graf kreeg in de binnentuin.⁴⁵⁸ Deze Erkelenz had na de dood van zijn patroon ook al het pastoraat van Schijndel overgenomen.⁴⁵⁹ Het netwerk rondom Kues probeerde dus na het overlijden van Nikolaus zowel de belangen in het Rijnland als in Brabant te blijven bewaken.

De band van het nieuwe huis te Kues met Windesheim en de kartuizers bleef ook lang bestaan. Wel was het zo dat het klooster Eberhardsklausen in 1579 de visitatie overnam van Niederwerth, omdat het laatste klooster in verval aan het raken was. De visitaties door de twee priors eindigden pas in 1782, toen de aartsbisschop van Trier het toezicht op het huis te Kues naar zich toe trok, vooral omdat hij ontevreden was over de priorij van Eberhardsklausen en het slechte beheer door de rector van het huis.⁴⁶⁰

4.10.4 *Heinrich Raescop (circa 1385-1455)*

De vierde persoon uit het curiale netwerk van Fabri die ook een gasthuis stichtte was Heinrich Raescop. Raescop (ook geschreven als Raiscop en Raeskop) was afkomstig uit het plaats-

je Uedem bij Kleef en was een telg uit een vroom gezin: vier broers en een zus zouden in dienst van de Kerk treden.⁴⁶¹ Hij doorliep de artesstudie aan een universiteit zonder daar een doctorstitel te halen; de paus gaf hem echter in 1415 de rechten die aan de titel van doctor van de Parijse universiteit waren verbonden. Vanaf datzelfde jaar werkte hij aan de curie als schrijver en *abbreviator* en hij kreeg onder paus Martinus V een plaats in de groep van senior *abbreviatores*.⁴⁶² Samen met Fabri regelde hij bij de paus dat Leuven een theologische faculteit kon krijgen en plaatste in 1431 als *abbreviator* zijn naam onder de bul waarin de paus aan de universiteit toestemming verleende voor het inrichten van de nieuwe faculteit.⁴⁶³ Schrijver van deze bul was Johannes de Nursia, lid van de *familia* van Anselmus Fabri. Raescop kreeg zeker al in het jaar 1426 een benoeming tot pastoor van de kerk van Bakel en Deurne in Brabant.⁴⁶⁴ Fabri en Raescop moeten elkaar dus goed hebben gekend en ze waren beiden lid van de Animabroederschap. Net als Fabri schonk Raescop al tijdens zijn leven grote bedragen aan Santa Maria dell'Anima en hij stond in hun boeken, samen met Dietrich von Nieheim, als één van de *founding fathers*.⁴⁶⁵

In het jaar 1439 verhuisde Raescop van Rome naar Utrecht om daar de taken die verbonden waren aan zijn beneficijs zelf uit te voeren en woonde een tijd in een huis genaamd *De Rode Poort* aan het Domplein. Hij was in Utrecht proost van de kapittelkerk van Sint-Marie, kanunnik van Oudmunster en thesaurier (verantwoordelijke voor de financiën) van de Domkerk. Naast zijn kerkelijke taken trad hij ook op voor wereldlijke heren. Zo was hij raadgever van keizer Sigismund, in 1442 werd hij kapelaan en raadgever van de Duitse koning Frederik III. Hij trad tevens op als adviseur van de hertog van Kleef. Een drukbezet man dus. In hetzelfde jaar 1442 werd Anselmus Fabri opgenomen in de raad van dezelfde Duitse koning.⁴⁶⁶ Deze kon de steun van deze twee specialisten in het kerkelijk recht goed gebruiken bij de uitbouw van het Habsburgse imperium want hij investeerde veel energie in het opbouwen van goede contacten met Rome. Hij wilde namelijk een concordaat met de paus sluiten over de Kerk in Duitsland. Dit concordaat kwam er in 1448 en het verdrag regelde de rechten en de inkomsten van de paus in het Duitse rijk. In 1452 kroonde de paus Frederik III tot keizer.

In Utrecht bestond er onder de vele kanunniken steun voor de hervormingsbeweging rond de Moderne Devotie, bijvoorbeeld bij de domkanunnik Gijsbert Wstinc.⁴⁶⁷ De proost van Oudmunster zag namens de paus toe op de hervormingsgezinde Congregatie van Windesheim.

465 Oediger, *Über die Bildung der Geistlichen* (1953), p. 18-19.

466 Brösch, 'Der historische Bibliothekssaal' (2008), p. 23-24.

467 Miller, *Jakob von Sierck* (1983), p. 213-224.

468 Schwarz, *Kurieuniversität* (2012), p. 75. Petrus von Erkelenz kwam uit het plaatsje Erkelenz in het Rijnland. Deze plaats viel tot 1559 onder het bisdom Luik. Hij was van 1466-1491 deken van het Mariakapittel te Aken.

469 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), Bijlage 6 nr. 3588; Bijsterveld, *Do ut des* (2007), p. 210. Later krijgt ook Willem van Enckenvoirt, actief lid van de Animabroederschap, dit pastoraat. Hij is actief bij de wederopbouw van de kerk van Schijndel. Bijsterveld merkt op dat het pastoraat in handen was van hoge curiegeestelijken. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 289. Het uitvoerende werk lieten Kues en Erkelenz in Schijndel over aan Theodericus Dommelmans, een kapelaan die daadwerkelijk in Schijndel woonde.

460 Hensel-Grobe, *Das St.-Nololaus-Hospital zu Kues* (2007), p. 95-98.

461 Scholten, 'Das Regulier Chorherren-Kloster Gnadenthal bei Kleve' (1900), p. 53. Voor zijn biografie: Gooskens, *Heinrich Raescop* (2015).

462 Schuchard, *Die Deutschen an die papstlichen Kurie* (1987), p. 102 en 340. Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 75, 106, 129, 148, 177, 235, 277, 280, 283, 285, 321, 391, 413, 442, 446, 451, 485.

463 Reusens, *Documents relatifs à l'histoire* (1893-1902) dl. I, p. 113. Zie voor Nursia: Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 100-101. Van Eijl, 'De stichting' (1976). Leuven, SAL, Oud Archief Leuven, inv. nr. 3933. Een kopie van deze akte bevindt zich in de bibliotheek van de Faculteit Theologie van KU Leuven en hangt daar ingelijst aan de muur.

464 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), Bijlage 6 nr. 1467.

465 Schuchard, *Die Deutschen an die papstlichen Kurie* (1987), p. 340.

466 *Regesta Imperii*, nr 52, dd 1442-08-24. Benoeming te Straatsburg van Anselmus Fabri in de raad van koning (en later keizer) Frederik III. Regest 1004 uit 1442. Benoeming van magister Raistop (niet Raescop!) in de raad van de koning en als diens kapelaan. Zie voor deze regestenverzameling: www.regesta-imperii.de/. (Geraadpleegd 2015-05-25).

467 Van Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 413.



28. Stichtingsbul van de theologische faculteit Leuven uit 1431. Onderaan de bul staat de naam van Raescop als de verantwoordelijke abbreviator. Verder is de naam te zien van Johannes de Nursia als de schrijver (scriptor) van de bul. Nursia was zeer actief in het netwerk van Fabri en Raescop. (bron: Leuven, SAL, Oud Archief Leuven, inv. nr. 3933)

Raescop zelf stond bekend als een aanhanger van de hervormingen. Aan het einde van zijn leven zou hij bewust zijn beneficijs in aantal terugbrengen en een eenvoudig leven gaan leiden. Het was dus geen toeval dat de paus hem in 1436 vroeg, op verzoek van de Congregatie, samen met Wouter Grawert, de deken van het kapittel van Oudmunster, de leefregels voor de donaten van Windesheim te standaardiseren en vast te leggen.⁴⁶⁸

Donaten waren vrome personen die aan het eind van hun leven in een klooster gingen leven en gedeeltelijk meededen aan het gebed. In de veertiende en de vijftiende eeuw werd dit statuut populair, want het donaatschap gaf een verzorgde oude dag en men was ervan overtuigd dat het een garantie bood op een verblijf in de hemel. Vooral strenge ordes zoals de kartuizers en Windesheimpriorijen waren gezocht door wie als donaat wilde gaan leven.⁴⁶⁹ In het Windesheimklooster van Böddecken in Duitsland werkten 173 lekenbroeders als bakker, timmerman, smid en als boerenknecht op het land.⁴⁷⁰ Onder de lekenbroeders waren er drie groepen: de conversen, de donaten en de leken. De conversen legden nog wel de drie kloostergeloftes af van gehoorzaamheid, armoede en kuisheid. De donaten droegen al hun bezit over aan de prior en beloofden hem gehoorzaamheid. De leken die in het klooster gingen wonen droegen alleen hun bezit over aan het klooster en ze beloofden zich te houden aan de raadgevingen van de prior. Bij al deze lekenbroeders lag de nadruk op werk en op gehoorzaamheid aan de prior. De onderlinge verschillen tussen de drie groepen waren in de praktijk klein en conversen, donaten en leken werden allemaal aangeduid als 'broeders'. Omdat de absolute gehoorzaamheid aan de prior voorop stond, waren er in de statuten van de Congregatie maar weinig regels opgenomen voor de lekenbroeders. Op zon- en feestdagen hadden ze dezelfde verplichtingen als de koorheren. Verder waren ze aanwezig bij alle koorgebeden, van de metten tot de completen. Tijdens de Latijnse gezangen en lezingen prevelden zij hun Onzevaders en Weesgegroeten. Iedere twee weken dienden de broeders te communie te gaan. Sommige kloosters, zoals Eemstein bij Dordrecht en Roodklooster bij Brussel, stel-

den rond 1430 meer gedetailleerde voorschriften op voor hun lekenbroeders. De regels voor gebed zijn daarin veel verder uitgewerkt. Binnen de Congregatie van Windesheim ontstond dus behoefte aan standaardisering van de voorschriften voor de lekenbroeders en Raescop en Grawert gingen aan de gang.⁴⁷¹ In 1445 kwamen de twee pauselijke commissarissen met aanvullingen op de statuten voor de donaten.⁴⁷²

Raescop probeerde in de statuten voor de donaten een aantal problemen op te vangen. Om te voorkomen dat de priorijen zouden veranderen in bejaardentehuizen werd het maximum aantal door hem bepaald op vier tot vijf donaten. Bovendien werd bepaald dat de donaten moesten gaan werken voor het klooster en dus geen vrijgesteld leventje konden gaan leiden. Voordat ze in het klooster gingen wonen, moesten ze notarieel vastleggen geen schulden te hebben en ongehuwd te zijn. Bij deze gelegenheid werd tevens bepaald welke eigendommen overgingen naar het klooster en deze mochten ze wanneer ze eventueel zouden uittreden niet meer opvragen. Regelmatig kwam het voor dat het klooster ruzie kreeg met de familie over de erfenis en deze duidelijke regels moesten dat voorkomen.⁴⁷³

De statuten voor Windesheim waren afgeleid van eerdere regels voor de donaten bij de kartuizers. Ook de donaten van de kartuizers droegen een grauw vest dat tot over hun knieën hing en iedere zon- en feestdag bezochten ze de kerk.⁴⁷⁴

Deze regels voor de donaten lijken sterk op die van de apostelhuizen die in deze periode werden gesticht. Er was een grote vraag bij oudere personen naar een kloosterachtig leven waaraan de Windesheimpriorijen en andere kloosterordes zoals de kartuizers niet wilden en konden voldoen.⁴⁷⁵ Apostelhuizen boden in deze periode een alternatief. De priorijen zagen het belang van deze alternatieve opvang in en traden regelmatig op als beschermheren bij de stichting van een apostelhuis.

Bij het nieuwe godshuis in Uedem dat Heinrich Raescop in de zomer van het jaar 1445 met toestemming van paus Eugenius IV stichtte in het huis van zijn ouders, is zijn nauwe band met Windesheim opvallend.⁴⁷⁶ In eerste instantie stichtte hij een gewoon godshuis in Uedem voor arme leken en geestelijken. Hij verkreeg daarvoor de goedkeuring van het stadsbestuur en de hertog van Kleef. Een jaar later is hij wat preciezer en blijkt het te gaan om een gasthuis, toegewijd aan de Heilige Geest, voor twaalf oude mannen en een Latijnse school voor twaalf scholieren. Als er genoeg geld was, moest er naast het huis van zijn ouders een tweede gebouw komen, met op de begane grond twaalf kamers voor de arme mannen en op de eerste verdieping twaalf kamers voor de scholieren uit Uedem en omstreken. Bloedverwanten kregen hierbij de voorkeur.⁴⁷⁷ De dagelijkse zorg voor de armen en de jongens legde Raescop in de handen van een vrouw, die de scholieren 'moeder' moesten noemen. De geestelijke leiding lag bij een rector, die tegelijk leraar was. Deze rector was verplicht in het godshuis te wonen.

468 Van Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 591-593. Stichting kapelanie door Grawert.

469 Miramon, *Les donnés au moyen age* (1999), p. 275-305; Rüthing, 'Laienbrüder' (1992).

470 Rüthing, 'Laienbrüder' (1992), p. 210-211.

471 Rüthing, 'Laienbrüder' (1992), p. 205-210.

472 Acquoy, *Het klooster Windesheim* (1968), p. 108-124.

473 Brussel, KB, Hs 16595 fol. 91-96. Statutenbundel van de priorij van Corsendonk. De regeling bevat ook voorschriften voor de lekenbroeders van Windesheim. Tekst over gelofte van trouw door de kandidaat donaten en inbreng notaris: *Ende wanneer men enighen donaet ontfanghen sal soes al men hem yerst vrighen off hy vry ende nyemant hoerlich en sy. Off hy enighe wyve trouwe gheloeft heeft. Off hy van schouden ende van claghen voldaan heeft ende als dit voerschie is voirden convente in teghenwordicheit eens notarys ghetueghen soes al hy gheloven trouwe den cloester ende den generalen capittel. Ende op dat hy ghene sake en hebbe uyt te dwalen totter werlt off anders en wech te ghaen off weder te keren soe en sal hy van dien dinghen die hy uyt ynnicheit den cloester daer hy in ghegaen is ghegheven heeft niet weder eysschen noch gheens loen zoeken voir synen arbeit des hy den cloester heeft opghesant omme gode te dienen ende hy sal gheloven dat hy den prior des cloesters ende synen nacomers wairlick ghehoirsam sal wesen.*

474 Acquoy, *Het klooster Windesheim* (1968), p. 118.

475 Miramon, *Les donnés au moyen age* (1999), p. 260-273. De kartuizerpriorijen mochten niet meer dan twee donaten aannemen, die bovendien niet ouder waren dan veertig jaar.

476 Hohmann, 'Gemeinde Uedem' (1992) p. 21. Archiefinventaris Landesarchiv NRW, inv. St. Spiritusklooster Uedem, p. 3. Regest 1 en 2.

477 Scholten, 'Das Regulier Chorherren-Kloster bei Kleve' (1900) p. 54-55.

Het godshuis beschikte over een eigen kapel met een klokkentoren. De scholieren werden gekozen door de scholaster van het kapittel van Kleef en ze leidden een kloosterachtig leven. Ze mochten het huis niet verlaten, geen vrouwen ontvangen en ze waren verplicht een soort pij te dragen van grauwe stof die tot hun enkels hing en alleen in de kerk droegen ze hier een kleed over. Ze waren verplicht de hele dag Latijn te gebruiken voor hun onderlinge conversatie. Iedere dag moesten de scholieren, onder leiding van hun rector, ter ere van Maria in de parochiekerk een antifoon zingen. Na de maaltijd waren ze verplicht in hun eigen kapel de twee boetpsalmen te lezen voor de stichters en de weldoeners.⁴⁷⁸ In de kapel waren samenkomsten door leken, bijvoorbeeld door leden van de plaatselijke broederschappen, verboden. Dit om bijgeloof op afstand te houden en de belangen van de pastoor van Uedem te ontzien.

In september 1451 ging Raescop nog een stap verder en hij kreeg van Nikolaus van Kues, optredend als vertegenwoordiger van de paus, toestemming het huis om te zetten in een Windesheimpriorij. Als reden voerde hij aan dat het tot dan toe niet mogelijk was geweest bewoners te vinden die voldeden aan de kwaliteitsmaatstaven en het was niet te verwachten dat dit in de toekomst wel mogelijk zou zijn.⁴⁷⁹ Kues verzocht de deken van het kapittel van Kleef deze informatie uit te voeren. In maart van het jaar 1452 moest Kues de blijkbaar onwillige prior van de Windesheimpriorij van Gaesdonk, gelegen bij Goch, nog eens bevelen het godshuis in Uedem om te vormen tot een priorij van reguliere kanunniken en daarvoor twee van zijn monniken vrij te maken.⁴⁸⁰ In juli van dat jaar ging de subprior van Gaesdonk in het gezelschap van de deken van Kleef naar de nieuwe vestiging om daar de eerste prior te worden.

In de stad Aken had zich eerder een soortgelijke overgang van godshuis naar regulierenklooster voorgedaan. Een echtpaar afkomstig uit de burgerij stichtte in deze stad in 1417 een godshuis. Drie jaar later werd het godshuis, met instemming van de bisschop, overgedragen aan dertien reguliere kanunniken van de Windesheimcongregatie, die naast het huis een klooster kregen.⁴⁸¹

Een aantal jaren later werd de priorij, die nog steeds niet echt van de grond wilde komen, verplaatst naar een locatie buiten Uedem. Financiële problemen lijken er altijd geweest te zijn bij dit huis. Het kwam in 1462 zelfs nog tot een rechtszaak tussen het huis en het kapittel van Xanten waarin een neef, die net als zijn oom Heinrich Raescop heette, bemiddelde. Deze was door zijn oom samen met Conrad van Coesfeld, scholaster van de Domkerk in Utrecht, aangesteld als uitvoerder van zijn testament. Het huis in Uedem had de boekencollectie van Raescop vastgehouden, terwijl die volgens het kapittel via zijn testament aan Xanten was toegewezen. Volgens het overeengekomen compromis kreeg het kapittel alle boeken op vijf na. Daarnaast schonk het kapittel aan het convent een koorkap en een aantal lijfrentes.⁴⁸²

Nieuwe financiële problemen doken eveneens op bij de stichting van een altaar in de gasthuiskapel. Raescop had graag een kapelanie gesticht met twee missen per week, maar de middelen ontbraken hem, mede omdat hij de plaatselijke pastoor moest compenseren. Een jaar later, in 1447, wist Raescop echter een persoon uit zijn Utrechts netwerk over te halen deze kapelanie alsnog te stichten. Deze persoon was Mathias Scheper, kanunnik van de Sint-Pieterkerk. De kapelanie droeg hij op aan de Heilige Geest, Maria, de apostel Petrus (aan wie ook zijn kapittelkerk was gewijd) en de evangelist Mattheus (zijn naamheilige). De kapelaan moest de missen opdragen voor het zielenheil van Scheper zelf en dat van zijn familie. Telgen uit het geslacht Coesfeld, een familie afkomstig uit de burgerij van Uedem, kregen het recht de kapelaan aan te stellen.⁴⁸³ Begin 1449 regelde Raescop bij de pauselijke legaat in Duitsland dat de al genoemde Conrad van Coesfeld, kanunnik te Utrecht, de kapelanie tevens kon toewijden aan de Heilige Martinus als de patroonheilige van Utrecht. Het Utrechtse netwerk van Raescop creëerde met dit altaar een duidelijk ankerpunt in het Rijnland en we zien een sterke band tussen Raescop en de eveneens uit Uedem afkomstige familie Coesfeld. Het kapittel van Xanten, waarvan zijn gelijknamige neef deel uitmaakte, was betrokken bij alle transacties rondom dit apostelhuis en de kapelanie en maakte samen met het kapittel van Kleef onderdeel uit van het netwerk.



29. Grafsteen met opschrift van Heinrich Raescop in de Domkerk van Utrecht. De thesaurier van de Domkerk kerk overleed in 1455 en hij werd begraven in de Blasiuskapel aan de noordkant van het koor. (Utrechts Archief, cat. nr. 82868, fotograaf M.G. Vos)

Raescop zelf stierf op 22 januari 1455 en werd begraven bij het Blasiusaltaar in de Utrechtse domkerk. Dit altaar was onder die naam gesticht door een voorgaande thesaurier, maar het zou later ook Raescopkapel worden genoemd.⁴⁸⁴ De thesaurier van de Domkerk overleed kort voordat zijn nieuwe priorij werd opgenomen in de Windesheimcongregatie.

Bij de stichtingen van Raescop in zijn thuishaven Uedem zijn weer dezelfde ontwikkelingen terug te zien. Wederom is er sprake van een samenhangend complex van een apostelhuis, een school en een Windesheimklooster. Ook de kapittelkerk van Kleef was actief binnen dit netwerk van kerkelijke organisaties. Nieuw voor de curialen was dat de school was ondergebracht bij het apostelhuis. Deze constructie is in de eerste helft van de vijftiende eeuw ook in Engeland terug te vinden, bijvoorbeeld in Ewelme. Het apostelhuis werd in 1451, zes jaar na de oprichting, omgezet naar een Windesheimpriorij. Als oorzaak werd aan de paus opgegeven dat er geen geschikte bewoners te vinden waren. Opvallend is de geringe aandacht bij Raescop voor de oude mannen in het apostelhuisdeel van de stichting in Uedem. Eigenlijk werd alleen hun aantal genoemd en het feit dat een ‘moeder’ voor hen zorgde. Door het ontbreken van statuten van het godshuis kan geen oordeel gegeven worden of het hier een echt apostelhuis betrof. Drie zaken wezen wel in deze richting. Dat was het aantal van twaalf mannelijke bewoners, de band met Windesheim en de kennelijk zeer strenge leefregels waardoor het moeilijk was bewoners te vinden. Een kenmerkend detail dat vaker terugkwam in de regelingen is de zorg voor het eigen personeel en de eigen familie. Raescop bepaalde dat zijn zus en haar echtgenoot aan het eind van hun leven in het nieuwe godshuis konden gaan wonen. De oprichting van de school regelde hij veel gedetailleerder en lijkt het belangrijkste deel van de stichting te zijn. Dit betekent dat het voornaamste doel van het godshuis was de scholieren voortdurend te attenderen op het belang van nederigheid en een deugdzaam apostolisch leven.

478 Scholten, 'Das Regulier Chorherren-Kloster bei Kleve' (1900), p. 75-76. *Et post ipsorum cenam ante altare ipsius cappelle psalmos Miserere mei et De profundis cum collecta pro fundatoribus et benefactoribus legere sint astricti, quibus peractis redeant ad cameras vel usque tempus dormiendi mutuo conferant de edoctis.*

479 Meuthen en Hallauer, *Acta Cusana* (1996) band 3a p. 1106-1107: *et illis non potuerit verisimiliter eciam successu temporis personarum ipsius loci qualitate considerate decenter preesse et minus possit in futurum.*

480 Meuthen en Hallauer, *Acta Cusana* (1996) band 3b p. 1505.

481 Pauly, *Peregrinorum* (2007) p. 100.

482 Kastner, *Die Urkunden des Stiftsarchivs Xanten* (2006), p. 199. Een uitgebreide samenvatting van de overeenkomst.

483 Scholten, 'Das Regulier Chorherren-Kloster bei Kleve' (1900), p. 77-80. Bijlage II: akte dd 1447-04-25. Bijlage IV: akte van 1449-01-12.

484 Deze afbeelding is afkomstig uit het Utrechts Archief (UA). www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/fotografische_documenten/1960-1970/82868. Tekst van de grafzerk in de Domkerk. *Hic jacet sepultus venerabilis vir magister Henricus Raescop quondam prepositus canonicus et thesaurarius huius ecclesie ac fundator huius altaris qui obiit anno 1455 ipso die sancti Vincentii. Orate pro eo.*

4.11 Conclusie

Anselmus Fabri maakte tussen de jaren 1402 en 1449 snel carrière in Rome aan de curie. Meer talentvolle jongeren uit Breda doorliepen een succesvolle loopbaan in deze periode in de Kerk. Dit wijst erop dat de Latijnse school van Breda, die bestuurd werd vanuit het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, een hoog onderwijsniveau had. Een mogelijke beschermheer van hem in Breda was Willem Sterken, die als scholaster van het kapittel de Latijnse school van Breda bestuurde. Naast Sterken is Radulphus de Rivo als zijn patroon zijn opgetreden. Rivo begon net als Fabri met een notarisloopbaan, maar kon door universitaire studies doorgroeien tot rector van de universiteit van Keulen.

Hoe verliep de opbouw van zijn sociale netwerk in Rome en wie waren zijn patroons? Fabri begon als eenvoudige schrijver en eindigde met de topfuncties van *protonotarius* en referendaris. Hij controleerde hierdoor alle verzoeken die binnenkwamen bij de pauselijke kanselarij en de uitgaande beslissingen. Zijn snelle carrière binnen de curie had Fabri mede te danken aan twee beschermheren: Dietrich von Nieheim en Hermann Dwerg. Beide mannen waren net als Fabri van simpele, burgerlijke afkomst en kenden een lange loopbaan binnen het pauselijke bestuursapparaat. Een latere patroon van Fabri was de Italiaanse kardinaal Capranica en samen met hem behartigde Anselmus de belangen van de Duitse Orde in Rome. Na de dood van Dwerg in 1430 hield Fabri op met tussen Antwerpen en Rome te pendelen. Hij wikkeldde het testament van zijn beschermheer af en nam een deel van zijn taken over, zoals de bediening van de Engelse markt. We kunnen spreken van een curiale dynastie. Uit dankbaarheid voor de steun van Nieheim en Dwerg zou Fabri ervoor zorg dragen dat zij in kerk van Santa Maria dell'Anima een eigen kapel kregen.

Santa Maria dell'Anima was het pelgrimshuis in Rome voor bezoekers uit het Rijnland en de Nederlanden met uitzondering van het graafschap Vlaanderen. Fabri en andere topcurialen uit deze streken woonden rond deze kerk, waren lid van de broederschap en financierden als beschermheren nieuwbouw en verbouwingen. De gemeenschap rond Santa Maria dell'Anima zorgde voor het horizontale netwerk van Fabri en zijn contacten met andere functionarissen uit het pauselijke bestuursapparaat. Een goed voorbeeld is de curiaal Heinrich Raescop uit Uedem onder Kleef. Een ander voorbeeld van een dergelijk horizontaal contact uit zijn Anima-netwerk vormt Nikolaus von Kues, die het zou brengen tot kardinaal.

Na verloop van tijd kon Fabri zelf als patroon gaan optreden en een eigen, kleine hofhouding opzetten. Hij organiseerde om zich heen een *familia*: een kleine huis- of hofhouding, van ongeveer twaalf personen. Voor een belangrijk deel waren dit geestelijken uit de Nederlanden en voor een deel lager dienstpersoneel, waarschijnlijk uit zijn geboortestad Breda. Toen Fabri stopte met op en neer te reizen tussen Brabant en Rome, ging mede-Bredenaar Johannes Figuli terug naar Antwerpen om de Brabantse belangen van Fabri te behartigen. Na 1440 trok hij Walterus van Gouda aan als één van zijn voornaamste assistenten in Rome. Naast al deze 'Nederlanders' werkte ook de Italiaanse bullschrijver Johannes de Nursia vaak voor Fabri.

Het curiale netwerk rondom Fabri had voor een deel dezelfde doelen. De personen in dit netwerk zorgden er in ieder geval voor dat de broederschap van Santa Maria dell'Anima de middelen kreeg om pelgrims uit hun thuisregio goed op te vangen. Het pelgrimshuis kon groeien en kreeg een nieuwe kerk. Uit een soort geografische eerlijkheid stichtten vier andere personen uit dit netwerk ook een gasthuis in hun geboortestreek. Hier zien we een ontwikkeling naar steeds meer kloosterachtige gasthuizen, die we apostelhuizen noemen. Kues legde het toezicht op zijn stichting in Kues in handen van de kartuizers en een Windesheim-priorij. Raescop zou zijn eigen apostelhuis zelfs omzetten in een Windesheimvestiging. Beide kloosterordes waren actief in het hervormen van de Kerk en zagen zich als een voorbeeld

Tabel 3: Overzicht van curialen uit het netwerk van Fabri die gasthuizen stichtten in hun thuisregio.

	Nieheim	Dwerg	Fabri	Kues	Raescop
Positie curie	<i>abbreviator</i>	<i>protonotarius</i>	<i>protonotarius corrector</i>	<i>kardinaal</i>	<i>abbreviator</i>
Geboren	1340-1345	1370-1380	1378	1401	ca. 1385
Geboorteplaats	Brakel Bisdom Paderborn Hanzestad	Herford Bisdom Paderborn? Hanzestad	Breda Bisdom Luik Hertogdom Brabant	Kues Bisdom Trier	Uedem bij Kleef
Afkomst	burgerij	burgerij (lagere)	burgerij (lagere)	burgerij (koopman, schipper)	burgerij
Studie	1401 Erfurt Italië rechten (niet voltooid)	Parijs, Bologna, doctor in rechten	Bologna, doctor kerkelijk recht	Heidelberg en Padua. Doctor kerkelijk recht	Parijs, artes
Begonnen curie	1370	1403	1402	1437	1416
Hoogste beneficiës	Aartsdiaken Henegouwen, Bisschop Verden	Proost Deventer, deken Severinus Keulen, aartsdiaken Breslau	Deken OLV kerk Antwerpen	Bisschop Brixen	Thesaurier Domkerk Utrecht
Overleden	1418-03-22	1430-12-14	1449-08-03	1464-08-11	1455-01-22
Gasthuis gesticht	Gasthuis Hamelen	Godshuis Herford	Apostelhuis Breda	Apostelhuis Kues	Apostelhuis Uedem
Opleiding geestelijken		Colleges te Herford en Keulen	Medeoprichter universiteit Leuven, choralenhuis	Bursa Cusana Deventer	Latijnse school Uedem
Contacten met Windesheim	Gasthuis toezicht Windesheim	Studiebeurs voor Deventer jongens (zwak verband)	Adviseur en weldoener Windesheim Brabant	Intensieve contacten Windesheim en gasthuis onder hun toezicht	Schreef regels lekenbroeders en stichtte priorij in Uedem
Contacten met strengere voorbeeld kloosters	Olivetanen Pistoia en Bologna, kartuizers, Windesheim		kartuizers Antwerpen	kartuizers Koblenz	

voor andere kloosterordes die in verval waren geraakt. Alle genoemde personen uit het netwerk van Fabri hadden een band met de Congregatie van Windesheim. Dit met uitzondering van Hermann Dwerg, maar die bouwde wel weer een bijzondere band op met Deventer, de stad van Geert Grote.

Het tweede doel van het curiale deel van het Fabri-netwerk was het promoten van goed onderwijs voor leerlingen van de Latijnse scholen en van universiteitsstudenten. Hiertoe zetten ze colleges op, waar studenten in een beschermde omgeving konden leven, afgeschermd van de gevaren van de wereld en met een gegarandeerd inkomen. Kues en Raescop koppelde zelfs de studentencolleges aan hun apostelhuisen. De arme bewoners van de apostelhuisen functioneerden zo voor de studenten als rolmodellen van apostolische armoede. Kennis zonder naastenliefde was geen echte kennis. Ook in Engeland en rond de universiteit van Parijs nemen we dergelijke combinaties van godshuizen en studentencolleges waar. De beweging van de Moderne Devotie rondom Geert Grote had een soortgelijke agenda. De huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven boden net als de apostelhuisen opvang voor leken die een kloosterachtig leven wilden leiden zonder dat deze huizen formeel een echt klooster werden en daarnaast hadden deze hadden een functie in het opvangen van scholieren. Er werd dus zeer bewust geïnvesteerd in de intellectuele en morele vorming van een nieuwe generatie geestelijken. Personen uit het curiale netwerk van Fabri te Rome investeerden bewust in de totstandkoming van samenhangend clusters van apostelhuisen, studentencolleges, kloosters uit de Windesheimgroep en priorijen van kartuizers.



30. Torens van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (nu kathedraal) van Antwerpen. In 1420, zes jaar na de benoeming van Anselmus Fabri tot tiende deken van deze kerk, werd er begonnen met de bouw van deze torens. Fabri trachtte nieuwe financieringsbronnen te vinden voor de bouw van de kerk en bevorderde op allerlei manieren de besnijdeniscultus. Antwerpen had als reliek een klein stukje voorhuid van Christus. (foto: auteur)

5. De carrière en het netwerk van Anselmus Fabri in Brabant en de Nederlanden

5.1 Inleiding

Net als in het vorige hoofdstuk zal de vraag centraal staan hoe Anselmus Fabri zijn netwerk opbouwde en uitbreidde. Stond in het vorige hoofdstuk zijn netwerk in Rome centraal; in dit hoofdstuk wordt gekeken hoe hij zijn netwerk in Brabant opbouwde en in stand hield. Dat was een zware opgave, omdat de reis van Rome naar Brabant vele weken duurde. We zullen in het bijzonder kijken hoe hij als deken van het Antwerpse kapittel in Brabant een netwerk opbouwde en wie er deel uitmaakte van dit netwerk. We kijken niet alleen naar de leden van het Antwerpse kapittel, maar ook naar de Brabantse kloosters. Dit om in kaart te brengen of Fabri ook samenwerking zocht met abten en priors in zijn thuisregio. In de conclusie zullen we bezien of de doelen van het Brabantse netwerk in overeenstemming waren met de doelen van zijn netwerk in Rome.

Uit de literatuur was al bekend dat curieprelaten intensieve contacten onderhielden met hun geboortestreek. Deze contacten boden voordelen aan zowel de curieprelaat als aan de thuisregio. De curieprelaat kon als aanvulling op zijn inkomen in Rome in de thuisstreek beneficiëes verwerven en daarmee stelde hij een regelmatige geldstroom naar Rome veilig. De thuisregio bond graag haar eigen curieprelaten aan zich om zaken in Rome te regelen, bijvoorbeeld bij het verwerven van een aflat voor de financiering van de bouw van de kerk of het krijgen van pauselijke toestemming om de inkomsten van kapelanieën bij de kerk te voegen. De uit Düsseldorf stammende curiaal Johannes Pempelvoirde zorgde er tussen 1393 en 1403 bijvoorbeeld voor dat de kerken van Keulen en de universiteit gratis allerlei pauselijke bullen ontvingen.⁴⁸⁵ Soms gaf de lokale kerk een beneficiëe aan de curiegeestelijke als tegenprestatie voor de hulp.⁴⁸⁶ Er kan dus gesproken worden van een complex netwerk van wederzijdse relaties en afhankelijkheden tussen curie en thuisregio.

Deze sterke band tussen curieprelaat en thuisregio is goed terug te vinden bij paus Adrianus VI (1459-1523). Deze paus bouwde een sterk netwerk op in zijn geboorteplaats Utrecht, in Eindhoven en rondom de universiteit van Leuven, waar hij tussen 1490 en 1512 theologie doceerde.⁴⁸⁷ Hij verwierf een aantal beneficiëes in Utrecht, waaronder het prestigieuze proostschap van het kapittel van Oudmunster. In Leuven bouwde hij een sterk netwerk op onder zijn studenten en collega-docenten. De Eindhovenaar Nicolaas van der Poorten en de Leuvenaer Petrus van der Male werden zijn kamerheer in Rome. Ook Theodericus Hezius volgde hem naar Rome om zijn secretaris te worden. Verder kon Adrianus als paus in Rome terugvallen op de steun van de uit Mierlo afkomstige Willem van Enckenvoirt, die goed de weg wist in de Romeinse bureaucratische jungle.⁴⁸⁸ Hiermee beschikte Adrianus in Rome over een

⁴⁸⁵ Stüwer, 'Der päpstliche Abbreviator' (1956), p. 142-144.

⁴⁸⁶ Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 256-265.

⁴⁸⁷ Verweij, *Adrianus VI* (2011), p. 20-37.

⁴⁸⁸ Touber, *Willem van Enckenvoirt* (2002); Touber, *Enckenvoirt and the dutch network in Rome* (2010).

familia, waarvan de kern afkomstig was uit Brabant, met de nadruk op Oost-Brabant. Deze groep van Brabanders was tevens betrokken bij de stichting van het Pauscollege in Leuven, een groot wooncomplex voor de huisvesting van meer dan honderd studenten theologie.⁴⁸⁹

De paus en hoge curieprelaten voorzagen hun *familiars* actief van goede beneficies. Zo beschikte Nikolaus von Kues over meer dan 48 *familiars*. De meesten waren geestelijken. Door hun inkomsten uit de prebenden verbonden aan de beneficies konden ze hun *familia* goedkoop op peil houden met deskundige personen uit hun entourage.⁴⁹⁰ Daarnaast konden ze op deze manier contact houden met de thuisregio en voor hun belangen opkomen in Rome bij de curie. Anselmus Fabri past goed binnen dit patroon en hij behield gedurende zijn loopbaan in Rome intensieve contacten met Brabant en de Zuidelijke Nederlanden.

5.2 De jacht op kleine beneficies in Brabant, Gelre en Vlaanderen (1402-1410)

Al snel na de start van zijn werkzaamheden binnen de curie probeerde Anselmus Fabri beneficies in de Nederlanden te verwerven. Er zat nog niet veel lijn in deze beneficies en dat duidt erop dat hij te Rome de belangen verdedigde van zeer verschillende broodheren in de Nederlanden: kloosters en kapittelkerken in Vlaanderen, Brabant en Gelre. Een deel van zijn aanspraken op beneficies zou kunnen worden aangeduid als vijandelijke overnames, dus tegen de zin van de bezitter van het patronaatsrecht van het beneficie. In het geval van Fabri was dit de abdijs van Thorn, die veel parochies rond Breda controleerde en de geestelijken benoemde of voordroeg. In een eerste casus wordt beschreven hoe Anselmus Fabri probeerde pastoor van Ginneken te worden, een parochie aan de zuidkant van Breda die in handen was van de abdis van Thorn.

31. Vogelvluchtk kaart uit ca. 1620 van Ginneken. Deze parochie lag aan de zuidkant van Breda tegen de rivier de Mark. De kerk was gewijd aan Sint-Laurentius en behoorde tot de abdijs van Thorn. In 1402 probeert Anselmus Fabri met steun van de paus pastoor van Ginneken te worden. Zonder succes. (bron: Nationaal Archief)



Op 2 juli 1402 (feestdag van Maria Visitatie!) benoemde paus Bonifatius IX zijn schrijver Anselmus Fabri van Breda tot pastoor van de Sint-Laurentiusparochie in Ginneken. Uit de akte valt op te maken dat Fabri op hetzelfde moment bezig was beneficiés te verwerven aan de Sint-Walburgiskerk te Arnhem en de Sint-Romboutskerk in Mechelen.⁴⁹¹ De paus vroeg aan de bisschop van Florence, de deken van Sint-Salvatorkerk te Utrecht en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda de benoeming uit te voeren. De deken van de Sint-Salvatorkerk, ook genoemd Oudmunster, was toen Everardus Foec († 1418), een bekwame jurist afkomstig uit een vooraanstaande Utrechtse familie.⁴⁹² De deken van het Bredase kapittel in deze periode was naar we kunnen aannemen Johannes de Venne († 1423), die eveneens een universitaire opleiding had genoten.⁴⁹³ Vooral deze laatste twee uitvoerders van de pauselijke bul moesten hun lokale prestige in de strijd gooien om de benoeming van Fabri door te drukken bij de aartsdiaken van Kempenland. Deze aartsdiaken kreeg ook een kandidaat-pastoor voorgedragen door de abdij van Thorn en moest dan een keuze maken. Thorn stond sterk, omdat de abdij beschikte over de patronaatsrechten van Ginneken en een pastoor mocht voordragen (collatierecht).⁴⁹⁴ Mogelijk wilde Fabri profiteren van de onrust in het aartsdiakonaat Kempenland. Juist in het jaar 1402 waren er twee rivaliserende aartsdiakens: de een benoemd door de paus in Avignon, de ander door de paus te Rome.⁴⁹⁵ De plaats in Ginneken kwam vrij door het overlijden van pastoor Johannes Noyens. De in de akte genoemde overledene is waarschijnlijk te identificeren als Jan Noey, de deken van het kapittel van Geertruidenberg.⁴⁹⁶ De abdij van Thorn beschikte ook over de patronaatsrechten van de kerk van Geertruidenberg, wat een benoeming in Ginneken logisch zou maken. Het beneficié gaf een jaarlijks inkomen van 30 mark zilver (255 Rijnse gulden). Volgens de pauselijke akte was de vacature nog niet ingevuld. Mogelijk stelde Thorn deze benoeming uit om zelf extra inkomsten uit de parochie te kunnen opstrijken.

Fabri had geen sterke argumenten om dit beneficié binnen te slepen. Hij voldeed eigenlijk maar aan één benoemingscriterium: als pauselijk schrijver behoorde hij tot de *familiares* en de paus had het recht in het geval van opengevallen pastoorsplaatsen zijn curialen naar voren te schuiven. In de akte wordt nadrukkelijk vermeld dat in de vacature nog niet was voorzien. Er waren meer ongunstige kanten. Eerst en vooral zijn leeftijd. In de akte werd aangegeven dat hij op dat moment 23 of 24 jaar oud was. De minimumleeftijd om pastoor te kunnen worden was echter 25. De paus gaf hem echter dispensatie voor zijn leeftijd (*etatis defectus*). Een derde zwak punt was dat de voorganger van Fabri in Ginneken geen curiaal was op het moment van zijn overlijden. Formeel gezien moest Fabri dan binnen een maand zijn verzoek doen aan de paus. De akte geeft echter geen uitsluitsel over het moment van overlijden. Het lijkt bijna onmogelijk dat Fabri dit binnen een maand gehoord heeft, want een reis van Breda naar Rome nam ongeveer zes weken in beslag.⁴⁹⁷ Fabri speelde bij dit beneficié vooral de kaart van het te lang openstaan van het pastoorsbeneficié wat met zich mee-

489 Verweij, De 'Eindhovenense curie' (2015).

490 Schwarz, 'Über Patronage' (1988), p. 284-310. Gaat vooral in op de prebenden van Kues zelf. Zie ook Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999) p. 272-279. Hierin verschillende personen uit het netwerk van Kues genoemd, die beneficiés in het bisdom Luik probeerden te verwerven.

491 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. Nr. RL 110 fol. 233r-234v akte van 1402-07-07. Voor benoemingsproces Arnhem: Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. 110 fol. 209r-209v. akte dd 1402-09-01 en Reg. Lat. 100 fol. 135v dd 1402-09-14 (dispensatie).

492 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 305 en 716.

493 Gooskens, 'De kanunniken' (1981), p. 60.

494 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 53-54.

495 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 41. Amadeus de Saluces (1381-1419) was benoemd door Clemens VII van Avignon; Ludovicus Fieschi (1389-1404) door de paus te Rome.

496 Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (1948) Eerste deel, regestenlijst I regest nr. 728. Op 5 juli 1378 een Jan Noey genoemd als deken van het kapittel van Geertruidenberg.

497 De Boer, *Emo's reis* (2011), p. 23-24. Per dag haalde een reiziger in de middeleeuwen een afstand van 30 tot 45 kilometer. De afstand Breda-Rome is ongeveer 1600 kilometer.

bracht dat de paus zelf de collatierechten kon uitoefenen.⁴⁹⁸ Dit verzoek valt in de groep van de zogenaamde *provisiones*. Bij een *provisio* verzocht iemand aan de paus om een benoeming als opvolger van een specifieke persoon.⁴⁹⁹ Rondom deze akte zijn nog andere opmerkelijke zaken te noteren. Wij weten uit een andere bron dat Fabri op dat moment nog niet tot priester was gewijd.⁵⁰⁰ De paus kon hieraan echter voorbijgaan in de wetenschap dat Fabri het pastoorsambt nooit persoonlijk zou gaan vervullen.

Thorn had ook een zwak punt in deze benoemingsprocedure. Veel pastoors van de Sint-Laurentiuskerk benoemden plaatsvervangers voor de uitvoering van de zielzorg. Johannes Noyens resideerde zelf niet en nam een waarnemer (*deservitor*) in dienst. Aanvankelijk was dat Henricus Gertrudis. In het jaar 1418 wordt vermeld dat Henricus Culits, alias van Breda, optrad als waarnemend pastoor van Ginneken. Walterus van de Neel was tot 1430 de volgende plaatsvervanger-pastoor.⁵⁰¹ Een visitatieverslag van de abdij van Thorn, daterend uit het einde van de vijftiende eeuw, is bewaard gebleven.⁵⁰² Pastoor Petrus Pavonis, afkomstig uit het bisdom Kamerijk, schitterde in Ginneken door afwezigheid en van de vier kape-laans waren er twee langdurig afwezig. De hele vijftiende eeuw verzorgde geen enkele pastoor zelf de zielzorg in deze parochie.⁵⁰³

In een akte van 14 september 1402 kwam paus Bonifatius IX weer terug op de aanstelling in de Sint-Laurentiuskerk in Ginneken. De paus gaf toen ontheffing aan Fabri zodat hij het beneficie in Ginneken kon combineren met andere beneficiëes. In oktober 1403 probeerde Fabri nog steeds dit pastoraat te verwerven. Het is onwaarschijnlijk dat Fabri het pastoraat van Ginneken echt in bezit nam. In een akte uit 1405 waarin al zijn beneficiëes werden opgesomd, ontbreekt Ginneken in ieder geval. Hij probeerde later nog een keer om een kerkelijk ambt te verwerven in een kerk die toebehoorde aan de abdij van Thorn. Op 11 januari 1404 benoemde de paus hem namelijk tot kanunnik en thesaurier van de Sint-Gertrudiskerk van Geertruidenberg.⁵⁰⁴ Hij wilde de overleden Henricus de Huyshoven opvolgen, die op 15 maart 1387 nog door paus Urbanus VI was aangesteld. Anselmus kon geen beroep doen op de clause dat Henricus overleden was als lid van de curie. Het voornaamste argument bij de benoeming was opnieuw dat de vacature van thesaurier van het kapittel al te lang vacant stond, zodat de benoemingsrechten naar de paus overgingen. Bij het Vierde Lateraanse Concilie (1215) kreeg de paus het recht de benoemingsrechten (collatie) over te nemen als de eigenlijke collator zich niet hield aan de kerkelijke regels, zoals het tijdig opvullen van vacatures.⁵⁰⁵ Aan deze functie was geen zielzorg verbonden, zodat dit beneficie gemakkelijk te combineren viel met andere benoemingen. Volgens de akte leverde Geertruidenberg een jaarlijks inkomen op van 10 mark zilver (85 Rijnse gulden). Een jaar later werden de inkomsten op 16 mark zilver geschat (136 Rijnse gulden), een indicatie van de grote marges die men hanteerde bij het doorgeven aan de curie van de jaarlijkse inkomsten van een beneficie.⁵⁰⁶

Alles wijst erop dat Fabri het benoemingenbeleid van de abdij van Thorn nauwlettend in de gaten hield. Zodra hij via zijn Brabantse netwerk te horen kreeg dat een vacature te lang openstond, diende hij zijn sollicitatie bij de paus in. De paus kon Fabri als *abbreviator* en als zijn *familiaris* in Ginneken en Geertruidenberg benoemen. Thorn zal deze 'vijandelijke overnames' van Fabri, die ondersteund werden door de paus, niet op prijs gesteld hebben en geprobeerd hebben ze tegen te houden. De abdij van Thorn benoemde overigens in de kerken die onder haar patronaat stonden stelselmatig geestelijken die de functies niet uitvoerden. De benoemde pastoors namen invallers in dienst die de zielzorg uitvoerden. In de vijftiende eeuw waren de pastoors van de Thornse parochies Gilze, Ginneken, Princenhage en Etten allemaal absent.⁵⁰⁷ Volgens Bijsterveld werkten de abdis van Thorn en de aartsdiaken van Kempenland in het bisdom Luik nauw samen bij het opvullen van vacatures in de parochies en de abdis van Thorn zou de benoemingen van pastoors bijna helemaal hebben overgelaten aan de aartsdiaken. Deze stelde vervolgens veel mensen uit zijn eigen netwerk aan, die vaak

verbonden waren aan één van de Luikse kapittels.⁵⁰⁸ Voor deze groep waren de inkomsten uit hun parochie belangrijker dan de zielzorg. Als de parochies geluk hadden stelden de pastoors een kundige plaatsvervanger aan.

De kille verhoudingen met de abdijs van Thorn staken af tegen de warme houding van Fabri ten opzichte van het kapittel van Breda. Bij zijn benoeming te Geertruidenberg vroeg de paus, ongetwijfeld op advies van Fabri, de deken van het Bredase kapittel namens hem op te treden.

In de periode tot het jaar 1410 probeerde Fabri allerlei lagere beneficies te verzamelen. Deze beneficies bevonden zich in Brabant in zijn thuisregio Breda en in Gelderland. Het verwerven van een kanonikaat in Arnhem verliep moeizaam. Op 1 september 1402 herhaalde de paus zijn benoemingsverzoek voor Fabri te Arnhem. De paus verwees naar een eerder gedane benoeming op 21 december 1402.⁵⁰⁹ Dit beneficie liep hij waarschijnlijk mis, want in 1405 noemt een lijstje van zijn beneficies Arnhem niet. Dit soort aanvragen behoorde tot de groep van wat Duitse historici 'Expektanzen' noemen. Dit waren algemene reserveringen, die weinig kans op succes boden. De kandidaat moest dan reageren op het eerst vrijkomende beneficie. Als een andere kandidaat het vrijkomende beneficie bemachtigde, verviel de voordracht van de paus voor het daarna vrijkomende beneficie. Vandaar dat Fabri de algemene reservering voor Arnhem in 1402 nog maar eens liet verlengen.⁵¹⁰

In januari van het jaar 1405 benoemde paus Innocentius VII Fabri tot proost van het kapittel van Pharaïldis (Sint-Veerle) te Gent.⁵¹¹ In 1403 wordt hij al genoemd als gewoon kanunnik van deze kerk. De proost had een jaarlijks inkomen van 25 mark zilver (212 Rijnse gulden). Dit kapittel zetelde in de grafelijke burchtkerk naast het Gravensteen en het kapittel bestond uit twaalf kanunniken met een proost.⁵¹² De kanunniken werden deels benoemd door de proost, deels door de graaf van Vlaanderen. In deze periode was de laatste de hertog van Bourgondië. De proost zelf werd gekozen door de kanunniken en de deken van het kapittel.⁵¹³ De benoemingsakte uit 1405 biedt een doorkijkje in zijn functies en de lopende sollicitatieprocedures waarin Fabri zich had gestort. Fabri mocht namelijk van de paus alleen

498 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. Nr. RL 110 fol. 233r-234v akte van 1402-07-07. In de akte staat: *etiam si tanto tempore vacaverit quod eius collatio iuxta Lateranii statuta concilii ad sedem legitime devoluta.*

499 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 283. Het is onduidelijk hoe de verschillende door Boeselager opgevoerde regelingen zich tot elkaar verhoudend. Enerzijds was er de regel dat een pastoorbenoeming waarin geen curiaal opgevolgd werd binnen een maand door de paus ingevuld moest worden. Anderzijds was er de regel dat als een beneficie niet op tijd werd ingevuld de paus de collatierechten kreeg. Zeker is wel dat de invulling door de paus van pastoorplekken populair was. Onder Martinus V worden er 3700 verzoeken ingediend voor een parochiekerk, tegen 2500 voor een kanonikaat en 2000 voor een kapelanie. Zie voor deze cijfers pagina 307.

500 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. nr. 131 fol. 185v-186r akte van 1408-08-20.

501 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage 6, nr. 549, 550, 551.

502 Habets, *De archieven* (1889) Dl. I, p. 454-455.

503 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage 6, nr. 556. Petrus Pauw alias Pavonis was tussen 1487 en 1510 pastoor van Ginneken.

504 Maillard-Luybaert, *Lettres d'Innocent VII* (1987), p. 43 en 45-46 akte dd 1405-01-18. Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 115 fol. 148r-149v dd 1404-01-11.

505 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 320-321.

506 *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. 325. nr. 878. Adrianus Clerici alias Zeukens de Breda, *scriptor* aan de curie, werd door de paus in 1429 benoemd tot kanunnik en deken van Geertruidenberg.

507 Habets, *De archieven* (1889), p. 454-455. In Gilze afwezig magister Johannes de Beecka, in Ginneken Petrus Pavonis, in Princenhage Nicolaas Bardoncke, kanunnik te Luik, Etten Jasper van Dyck. Zie voor Princenhage: Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage 6, nr. 1371, 1372, 1374, 1376 en 1377.

508 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 227.

509 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 110 fol. 209r-210r eerdere akte is van: *dudum siquidem videlicet xii Kalendas decembris pontificatus nostri anno terciodecimo*. Onderaan de akte staat: *Datum Rome apud sanctum Petrum Kalendis Septembris anno Teriodecimo*. Deze datum is waarschijnlijk een fout in de akte en moet zijn 21 december 1401. Dit spoot beter met de akte van 2 juli 1402, waarin er sprake van is dat Fabri al eerder probeerde kanunnik te worden in Arnhem. Dit zou dan betekenen dat Fabri eind 1401 al aan de curie werkte.

510 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 281-283.

511 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. RL 122 fol. 219r-222. 1405-01-17.

512 W. Buntix, *St. Veerlekapittel*, Kort overzicht van de geschiedenis van het kapittel en een literatuurverwijzing. Het middeleeuwse archief is fragmentarisch bewaard gebleven. Wat ervan over is, bevindt zich in het Rijksarchief te Gent. Dit archief is niet door mijzelf geraadpleegd. Een ongepubliceerd artikel over dit kapittel is mij toegestuurd door de auteur. Waarvoor dank. A. Somers heeft onderzoek gedaan naar het kapittel van Sint-Veerle. Zij heeft ook de oorkondencollectie van dit kapittel recentelijk geïnventariseerd: Somers, *Inventaris van het archief van het Sint-Veerlekapittel, de parochiale instellingen en members van het kapittel en de heerlijkheid Blaisant te Gent. Reeks charters* (2014).

513 Declerck, 'Sint-Veerlekapittel' (1989), p. 65 en p. 85. De proost kon zeven prebendes invullen en de graaf van Vlaanderen vijf. Somers, 'A Post Reformational Contradiction' (2014), p. 4. Naast de kapittelkerk van Sint-Veerle kwam in 1353 het gasthuis van Wenemaer.

proost worden op voorwaarde dat hij binnen een jaar zijn pastoorschap van Heist-op-den-Berg bij Mechelen opgaf (24 mark zilver per jaar). Deze functie te Heist ontving hij in 1403 via de paus na het overlijden van Johannes Voedunc.⁵¹⁴ Fabri bleef zich warmlopen voor het proostschap in Gent, want in augustus 1408 gaf de paus hem dispensatie van zijn plichten als proost, omdat hij aan zijn studie was begonnen. Drie maanden later was Fabri al geen proost meer, want een andere persoon wordt dan genoemd als proost.⁵¹⁵ Hoogstwaarschijnlijk heeft hij dus deze functie nooit effectief kunnen invullen. Verder verkreeg Fabri via de paus een kapelanie in de Sint-Janskerk (de huidige Sint-Baafskerk) te Gent (inkomsten 20 mark zilver), een kapelanie in de Sint-Ursmaruskerk te Lobbes (4 mark zilver) en een kapelanie bij Mechelen. In 1408 probeerde Fabri met pauselijke hulp kanunnik te worden van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht en koster van een kerk in Gent.⁵¹⁶ Van al deze beneficië is niet zeker of Fabri ze feitelijk in bezit heeft gekregen.

Opvallend zijn de goede contacten in deze periode met Mechelen, vooral met de deken van het kapittel verbonden aan de Sint-Romboutskerk. De deken van het Mechelse kapittel bemiddelde voor Fabri om hem de functie van proost van het Sint-Veerlekapittel te Gent te bezorgen en hij bemiddelde voor een kanonikaat van de Sint-Servaaskerk te Maastricht. Daarnaast was Fabri in beeld voor kerkelijke functies waarvan de benoeming gecontroleerd werd door de deken van de Sint-Romboutskerk: voor de Zellaer-kapelanie bij de stad Mechelen en voor het pastoraat van Heist-op-den-Berg.⁵¹⁷ Mechelen kon wat steun vanuit Rome goed gebruiken, want de stad bleef consequent de paus van Avignon afwijzen. Deze paus bleef proberen zijn eigen benoemingen in het kapittel door te drukken, echter zonder veel succes.⁵¹⁸ Mechelen accepteerde voorts het gezag van de bisschop van Kamerijk niet, omdat die Avignon volgde. Een andere complicerende factor was dat Mechelen na 1357 verenigd was met het graafschap Vlaanderen, dat onder de Bourgondiërs een pro-Avignonkoers voer. Het kapittel van Mechelen stond er dus alleen voor. Juist in deze periode had het kapittel van Mechelen een langlopend moeilijk dossier in de vorm van de Zellaer-kapelanie.⁵¹⁹ De kapelaans verbonden aan dit altaar lazen de missen in de Sint-Romboutskerk en in 1398 kregen ze bij de paus gedaan dat ze een kanunnikenkleed mochten dragen en dat de inkomsten tijdens hun afwezigheid gewoon doorgingen. Het kapittel van Mechelen ging daartegen in beroep bij de bisschop van Luik en later bij de paus. Een jaar later werden de uitzonderingsbepalingen voor de Zellaer-kapelanie ingetrokken. Fabri moet in dit conflict aan de kant van het kapittel gestaan hebben, gezien zijn goede contacten met de deken van het kapittel. De pogingen van Fabri om zelf kapelaan van deze kapelanie te worden leverden echter geen resultaat op.

Afrondend kan gesteld worden dat de periode 1401 tot 1410 gekenmerkt wordt door pogingen van Fabri om diverse beneficië te ontvangen. Het waren geen van alle – buiten het proosdijschap van Sint-Veerle dat hij waarschijnlijk niet echt bemachtigde – prestigieuze kerkelijke ambten waar hij naar dong. Het wijst erop dat hij in deze periode hand- en spandiensten verrichtte voor diverse instellingen in Gelre, Brabant, Henegouwen en Vlaanderen. Deze pogingen leverden geen van allen bewijsbaar resultaat op en het bleef bij pauselijke voordrachten. Een aantal procedures viel onder de noemer van vijandelijke overname tegen de wil van de gewone collator en de kans op succes was bij gebrek aan lokale steun niet erg groot. Zijn pogingen om beneficië te bemachtigen in West-Brabant lijken deels te zijn gevoed door een rancune tegen de abdij van Thorn en haar neiging om vacatures lang open te houden en ook nog eens toe te kennen aan niet-residerende geestelijken. Het is onbekend of Fabri deze functies wel zelf wilde gaan invullen.

Na het Concilie van Pisa lagen voor Anselmus Fabri vele nieuwe wegen open naar meer prestigieuze kerkelijke ambten en hij zou deze kansen met beide handen grijpen.

5.3 Het Concilie van Pisa en nieuwe kansen (1409)

Op 25 maart 1409 kwam het concilie te Pisa voor het eerst bijeen met als hoofddoel het beëindigen van het Westers Schisma. Meer dan 500 personen, waaronder 22 kardinalen en 80 bisschoppen, kwamen bij elkaar in de kathedraal van Pisa. Eén van de belangrijke spelers op het concilie van Pisa was Pierre d'Ailly, de bisschop van Kamerijk. D'Ailly was in 1397 door de paus van Avignon benoemd, tegen de zin van de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees. Bij de aanstelling van d'Ailly bleven veel kanunniken weg uit angst voor de dreigementen van de hertog, die een eigen kandidaat had willen laten aanstellen. Vrienden zijn de twee nooit geworden, maar ze sloten al wel snel een verstandshuwelijk. Beiden hadden ze last van het Schisma omdat hun achterban erdoor verdeeld raakte. Het noordelijk deel van het bisdom Kamerijk, waaronder het onder Vlaanderen vallende Mechelen, had nooit het gezag van Avignon willen accepteren. De Bourgondische hertog Filips de Stoute steunde aanvankelijk als een trouwe onderdaan van de Franse koning de paus te Avignon. De Vlaamse bevolking bleef deels op de hand van Rome. De handelsbetrekkingen met Engeland waren voor de Vlaamse burgerij van levensbelang en Engeland volgde traditioneel de Rome-lijn. De hertog zette grote druk op de Vlaamse steden om over te stappen op zijn Avignongezinde koers.⁵²⁰

Het Bourgondische huis had traditioneel een innige band met de paus. De paus steunde de huwelijkspolitiek van de Bourgondiërs door al dan niet dispensaties te geven voor verboden bloedverwantschap, wat in een tijd waarin de vorstenhuizen vooral onderling trouwden een machtig wapen vormde. Eerst steunden zij nog voluit de Avignonpaus, maar na 1392 sloten zij zich aan bij de beweging die wilde komen tot een nieuwe eenheid in de Kerk; vooral toen bleek dat de Franse paus in de Nederlanden geen brede steun verwierf. Brabant zegde in 1399 openlijk zijn steun aan het gezag uit Avignon op. Vanaf 1406 was er een zijtak van de Bourgondiërs, de Antoniden, aan de macht in Brabant. Voor de beëindiging van het pauselijke Schisma gingen de twee Bourgondische takken, de Vlaamse en de Brabantse, samen optrekken. Brabant stuurde een stevige delegatie naar het Concilie van Pisa. Deze delegatie bestond uit kanselier Pierre Camdonc, zijn raadsheer Amandus van Kortenberg, Johannes Geerts, abt van Tongerlo en twee meesters in de rechten: Godefridus van Zichem en Johannes van Turnhout.⁵²¹

Mede door de Vlaamse en Brabantse druk koos het Concilie van Pisa op 26 juni van het jaar 1409 een nieuwe paus: Alexander V. Een compleet succes was het concilie niet, want de twee oude pausen stapten niet op. De afgezette paus Gregorius XII bleef invloed uitoefenen in Napels, Polen en Beieren. De afgezette paus Benedictus XIII behield steun in Spanje en Schot-

514 Maillard-Luybaert, *Papauté, clercs et laïcs* (2001), p. 149. Verwijst naar ASV, Reg. Lat. 105 fol. 50r-51r.

515 Castillon, *Sacra Belgii* (1719), I, p. 75-83. Lijst van de proosten van het Sint-Veerlekapittel te Gent. In deze lijst is Fabri niet opgenomen. Zijn voorganger Ogerus Portier werd in 1391 nog genoemd als proost. Livinus Bleckere, licentiaat in het kerkelijk recht, werd op 14 november 1408 voor het eerst genoemd als proost in een schepenregister van Gent. Portier was door de paus aangesteld als beschermheer van de goederen van de abdij van Sint-Baafs te Gent, net zoals proost Culsbroec wat later; zie voor proost Culsbroec van Sint-Veerlekapittel (1416-1443): Dumolyn, *Staatsvorming* (2003), p. 172 en bijlage op CD-ROM naamdatatabel nummer 24; Somers, *Inventaris van het archief van het Sint-Veerlekapittel* (2014), p. 45, nr. 288 en p. 52, nr. 322. In 1399 was de proost langdurig afwezig en de geestelijken van het kapittel kregen het recht een plaatsvervanger aan te wijzen. Op 14 november 1408 was Lievine den Bleckere proost van Sint-Veerle.

516 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. 115 fol. 148r-149v dd 1404-01-11 (benoeming Geertruidenberg) Reg. Lat. 126 fol. 43v dd 1405-01-18 (benoeming Veerle kapittel). Reg. Lat. 131 fol. 185v 1408-08-20 (onthefing Gent voor studie). Reg. Lat. 122 fol. 219v-221r 1405-01-18 (voordracht St. Veerlekapittel Gent), Reg. Lat. 131 fol. 168 1408-11-22 Mechelen en OLV-kerk Maastricht. ASV Reg. Lat. 105 fol. 50r-51r dd 1403-10-17 (benoeming pastoraat Heist-op-den-Berg).

517 Van de Peer, *De heerlijkheid van Heist-op-den-Berg* (1995), p. 21-28; Maillard-Luybaert, *Papauté, clercs et laïcs* (2001), p. 477. Het gaat hierbij niet om de collatierechten, maar de executeur die de pauselijke benoeming moest doordrukken.

518 Louis, *De hogere geestelijkheid* (1964) dl. II, p. 312-314. Avignon-paus Clemens VII schoof in 1384 Jacobus Bataille naar voren als kanunnik te Mechelen.

519 Maillard-Luybaert, *Papauté, clercs et laïcs* (2001), p. 464-465.

520 Maillard-Luybaert, *Papauté, clercs et laïcs* (2001), p. 395-396; zie ook: Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland* (1942), p. 23-27.

521 Maillard-Luybaert, *Papauté, clercs et laïcs* (2001), p. 374-375. Millet, *Le concile de Pise* (2011), p. 58-59 en 250-251.

land. Voor hertog Jan zonder Vrees en hertog Antoon van Brabant leverde het concilie toch een acceptabel resultaat op. De verdeeldheid in hun eigen gebieden kwam ten einde en alle wereldlijke en kerkelijke overheden in hun gebieden accepteerden het gezag van de Pisaanse paus. Tussen de pausen Alexander V, zijn opvolger Johannes XXIII en de hertog van Brabant ontwikkelden zich hechte en vriendschappelijke banden. Om deze banden te onderhouden had de Brabantse hertog in Rome een betrouwbaar steunpunt nodig. Anselmus Fabri, die was overgestapt naar de Pisapaus, kwam nu in beeld. Zijn loopbaan kreeg een nieuwe impuls en andere kerkelijke ambten kwamen in beeld, die hij kon verwerven met steun van de hertog.

5.4 Pastoor van Halle (1411)

Het eerste aansprekende beneficie in Brabant dat na het Concilie van Pisa op het pad van Fabri kwam, was het pastoraat van Halle bij Brussel. Deze parochie viel onder het bisdom Kamerijk en lag binnen het graafschap Henegouwen. De kerk van Halle kende een bloeiende Mariabedevaart, die een nieuwe kerk mogelijk en noodzakelijk maakte. Bisschop Pierre d'Ailly van Kamerijk zegende in 1410 de nieuwe Martinuskerk van Halle in. Zoals al eerder besproken bevorderde Fabri actief de Mariadevotie en de kerk moet hem persoonlijk hebben aangesproken. Verder had de kerk 'geluk' toen in 1404 hertog Filips de Stoute tijdens een reis onverwacht kwam te overlijden in Halle. Zijn opvolgers zouden daarna altijd de kerk in Halle met een bezoek vereren en giften achterlaten.

Op 20 februari 1411 benoemde de paus Anselmus Fabri in Halle als opvolger van de overleden Reynerus Goethere.⁵²² Dit beneficie gaf hem meer status en prestige dan zijn vorige benoemingen. Dit prestige had direct te maken met het hoge inkomen. De pauselijke bronnen hielden het op 270 ponden Tournoois per jaar (459 Rijnse guldens). Andere bronnen komen tot veel hogere inkomsten. De pastoor beschikte als inkomstenbronnen over meer dan de helft van de tienden, de herenrentes, een boerderij en 30 ha landbouwgrond. De inkomsten werden bij elkaar geschat op 2000 gulden per jaar. Residentieplicht was aan dit beneficie niet verbonden. Hoge curiegeestelijken hielden daarom de begeving van dit rijke beneficie goed in de gaten. Zo was het pastoraat van Halle in de veertiende eeuw in handen van een aartsbisschop van Lyon, een neef van de paus en een kardinaal.⁵²³ De aanstellingsbrief van paus Johannes XXIII voor Fabri vermeldt van hem alleen nog een kanonikaat te Antwerpen, waarvoor Fabri in procedure was. Het lijkt erop dat hij de periode van moeizaam verwerken van kleine en onzekere beneficiërs achter zich heeft gelaten. De kleine beneficiërs komen hierna in de bronnen niet meer terug en het lijkt erop dat hij zijn aanspraken allemaal heeft opgegeven om zich te concentreren op twee grotere kerkelijke ambten in het bisdom Kamerijk. De procedure te Halle biedt het beeld van een vriendelijke plaatsing door de paus, dus met medewerking van de plaatselijke heer. In de akte wordt openlijk gezegd dat het benoemingsrecht eigenlijk bij de bisschop van Kamerijk lag, maar dat de paus dit benoemingsrecht had overgenomen. De gegevens over zijn voorganger in Halle als pastoor, Reynerus Goethere, duiden op hertogelijke bemoeienis bij het benoemen van de pastoor van Halle.⁵²⁴ Hij bekleedde tussen 1383 en 1411 diverse functies aan de hof van de Brabantse hertogen. Zo was Goethere hofmeester (*magister curie*) van de oude hertogin Johanna en rentmeester van hertog Antoon (hertog 1406-1415). Naast deze wereldlijke taken beschikte hij nog over de proosdij van de Sint-Servatiuskerk te Maastricht en het dekenaat Hilvarenbeek. Halle viel onder het graafschap Henegouwen en in 1411 was graaf Willem VI van Beieren daar aan het bewind. Deze was echter gehuwd met Margaretha van Bourgondië. Haar tien jaar jongere broer Anton was in dezelfde tijd hertog van Brabant. Bourgondisch-Brabantse invloed kan er dus zeker zijn geweest in het dichtbij Brussel gelegen Halle.

Fabri werd te Halle door het bisdom en de parochie geaccepteerd als pastoor. Als student in Bologna duidde hij zich in 1414 trots aan met de titel van pastoor van Halle. Deze benoeming kwam voor Fabri op een heel goed moment. Hij studeerde kerkelijk recht in Bologna en hij kon de extra inkomsten goed gebruiken. Als student hield hij zelfs geld over, want hij schonk 17 Rijnse gulden aan de Duitse studentenvereniging in deze Italiaanse universiteitsstad voor het opknappen van hun altaar in de kerk.⁵²⁵

Fabri was er niet de man naar om vanuit het verre Rome alleen het geld uit de functie op te strijken. Hij bleef actief betrokken bij Halle en probeerde de grandeur van de kerk nog verder te verhogen. Zo vroeg hij in 1428 aan paus Martinus V toestemming om zijn parochiekerk te mogen verheffen tot een collegiale kerk. De paus willigde dit verzoek in. De inkomsten van het nieuwe kapittel met twaalf kanunniken en een deken zouden moeten komen uit een aantal te annexeren parochies en door kapelanieën in de kerk zelf. Iedere keer als een kapelanie vacant zou raken, zouden de inkomsten aan een kanunnik toevallen. Deze kreeg dan wel residentieplicht in Halle. In maart 1430 beschikte Halle door lokale tegenstand nog steeds niet over een collegiale kerk. De kapelaans van de op te heffen kapelanieën kregen toen van Fabri de verzekering dat ze in aanmerking kwamen voor een plaats in het kapittel.⁵²⁶ Het kapittel kwam er trouwens nooit. Dit soort projecten werd vaker opgepakt door hoge curialen. Een referendaris van paus Gregorius XII, Rotherus Balhorn, deed twintig jaar eerder een soortgelijke poging om in zijn geboortestad Wolfhagen (Duitsland) een parochiekerk te veranderen in een kapittelkerk. Hier mislukte de poging door de hoge kosten en hij stichtte als alternatief een kapelanie.⁵²⁷ Fabri bemiddelde voorts bij de paus voor het verstrekken van aflatbullen aan de kerk van Halle om (nog) meer bedevaartgangers naar de kerk te trekken.⁵²⁸ Een half jaar na de benoeming van Fabri te Halle ontving de kerk de eerste aflatverlening van de paus. In de jaren 1420 en 1435 kwamen er nieuwe aflatverleningen uit Rome. De aflatbul van 1420 werd geschreven door Johannes de Nursia, de vaste curiemedewerker en *scriptor* uit het netwerk van Fabri. De pauselijke bul van 1435 droeg eveneens duidelijk een kenmerk van Fabri. In deze aflat liet hij namelijk zijn eigen favoriete feestdag opnemen: Maria Visitatie. De bedevaartgangers kregen op 2 juli bij een bezoek aan de kerk vermindering van straf in het vagevuur. Andere Mariafeestdagen bedacht hij eveneens met aflaten.

5.5 Kanunnik van het kapittel van Antwerpen (1411)

Terwijl Fabri benoemd werd in Halle, was hij dus al bezig zich als kanunnik een plaats te verwerven in het Antwerpse kapittel. De benoemingsbrief voor Halle uit 1411 van de paus bevestigde zijn aanspraken op een plaats in het koorgestoelte.⁵²⁹ Deze prebende leverde een jaarlijks inkomen op van 80 pond Tournoois (136 Rijnse gulden). Zijn latere benoeming tot deken verdubbelde dit vaste inkomen. Zijn mogelijke aanstelling als kanunnik in de stad aan de Schelde had de instemming van de toenmalige deken van het kapittel, Johannes de

522 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 149 fol. 79v-80r dd 1411-02-11. In de akte is te lezen Goethe, maar dit zal een verschrijving zijn voor Goetheere. Hij wordt ook wel genoemd als Goedeheere of Goetheer.

523 *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14, 1 (1947), p. CXIV en p. 342-343; Everaert, 'Du project d'érection' (1883) p. 118-119.

524 Uyttebrouck, *Le gouvernement* (1975) dl II, p. 692. Onduidelijk of hij landdeken was of kapitteldeken van Hilvarenbeek.

525 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 175. *Item venerabilis vir magister Anselmus Fabri decanus Antwerpiensis et persona in Hallis licentiatius in iure canonico fecit depingi et renovari tabulam altaris in Sacco pro X ducatis, quos ipse solvit*. 10 ducaten is 17 Rijnse gulden. De Duitse studenten verzamelden in de kerk van Sint-Fridianus in Bologna.

526 Goetschalckx, *Geschiedenis van Grobbendonk* (1923), dl. XV, p. 520.

527 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 155. In het jaar 1408.

528 Mertens, "Ad tam pium" (1990), p. 42-43.

529 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 149 fol. 79v-80r. *Aut quod dictus Anselmus ut asserit canonicatum et prebendam dicte ecclesie beate Marie quorum fructus, redditus et proventus illos pro tempore obtinenti et in eadem ecclesia Beate Marie non residenti non ultra octuaginta libras Turonenses similium valent annuatim noscitur obtinere*.

Ponte. De akte noemde hem als uitvoerder van het pauselijke besluit, wat een sterke aanwijzing is voor zijn steun. Ponte kon in deze periode de steun van Fabri goed gebruiken, omdat hij een conflict uitvocht met de Antwerpse kapelaans over de overdracht van inkomsten uit enige kapelanieën aan een te vormen professioneel kerkkoor.

Het kapittel van Antwerpen, verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, was een zeer prestigieuze en machtige instelling. De macht van het kapittel beruiste op een aantal pijlers. De eerste pijler werd gevormd door de groeiende bevolking en economie van Antwerpen. De stad groeide tussen 1374 en 1437 van 7000 inwoners naar 17.500 inwoners.⁵³⁰ De stad kwam hiermee op een vierde plaats na Brussel (32.000), Mechelen (21.000) en Leuven (18.000). Het kapittel wist, ondanks deze bevolkingsexplosie, toch het monopolie te houden als parochiekerk. De toegenomen rijkdom uitte zich in het stichten van kapelanieën in de kerk. Alleen al in de periode waarin Fabri deken was van de kerk, werden er tien nieuwe kapelanieën gesticht.⁵³¹ Iedere kapelanie had een altaar nodig waaraan de missen opgedragen konden worden, waardoor er weer een grotere kerk nodig was. Het kapittel was mede daarom een groot bouwprogramma aan het uitvoeren dat de kerk tot de grootste van Brabant zou maken. Rond 1411 was de deken Johannes de Ponte begonnen aan de bouw van een nieuw koor. Na 1420 begon de bouw van de twee kerktorens onder de regie van zijn opvolger Anselmus Fabri.

Een tweede pijler voor het prestige van het kapittel vormde de ouderdom. De stichting van het kapittel ging terug tot voor 1124. Deze eerste stichting ging uit van een groep van reguliere kanunniken die onder een proost een monastiek leven leidden. Deze geestelijken vormden zich later om tot een instelling van wereldlijke geestelijken, die leefden van hun prebenden. Ze verlieten het gemeenschappelijke leven en bewoonden eigen huizen rond de kerk, de zogenaamde claustrale huizen. Rond 1240 werd de functie van proost afgeschaft en vervangen door die van de deken. De deken was de hoogste functionaris binnen het kapittel. Door de ouderdom en het prestige hadden de kanunniken ruime prebenden. Bij die prebenden kwamen nog, bij residentie, de inkomsten uit presentiegelden. Het kapittel telde 24 prebenden. Uit deze prebenden of proven konden 22 kanunniken gefinancierd worden en de deken. De deken beschikte zoals gezegd over de inkomsten van een dubbele prebende. Het getal twaalf of een meervoud ervan kwam vaak voor in de middeleeuwen, vanwege de overeenkomst met het getal van de apostelen. In Breda telde het kapittel twaalf kanunniken, inclusief de deken.

De derde pijler van de macht van het kapittel was het benoemingsbeleid, omdat het kapittel zichzelf kon aanvullen. Dit was bij lang niet alle kapitels zo geregeld. In Breda had bijvoorbeeld de heer van Breda, als houder van de patronaatsrechten, het recht nieuwe kanunniken aan te stellen. In Antwerpen werd dit bevestigingsrecht echter gemandateerd aan de *hebdomadarius*.⁵³² Volgens een planningsschema waren de kanunniken om de beurt *hebdomadarius*, wat betekende dat ze in die week alle beneficiën in de kerk konden vergeven, zowel van de kanunniken als van de kapelaans. Om misbruik tegen te gaan, bepaalden de statuten dat de geestelijken van de kerk niet meer dan één beneficie mochten bezitten. Later bepaalden nieuwe statuten dat de benoeming bij wijze van kwaliteitscontrole voorgelegd diende te worden aan het voltallige kapittel. Rond 1430 probeerde Fabri deze coöptatieregeling te beknotten, met als doel het verhogen van de kwaliteit van de geestelijken. Deze zelfaanvulling leidde vaak tot het benoemen van bevriende en niet-gekwalficeerde personen.⁵³³

Antwerpen en het kapittel stonden bij aanvang van het Westers Schisma aan de kant van Rome en behoorden daarmee tot de groep van Urbanisten (naar de Romeinse paus Urbanus VI). Diverse partijen oefenden grote druk op het kapittel uit om af te stappen van de gehoorzaamheid aan Rome. Vanuit het graafschap Vlaanderen, waartoe Antwerpen in de periode 1357-1406 behoorde, werd deze druk uitgeoefend door de Bourgondische hertogen. In 1390 sloot deken Johannes Volcardi hierover een compromis met hertog Filips de Stoute. Voortaan zou Antwerpen een neutrale positie innemen tussen de twee pausen. Bovendien erken-

de het kapittel het gezag van de bisschop van Kamerijk die door Avignon benoemd was.⁵³⁴ Andere druk kwam van Pierre d'Ailly als bisschop van Kamerijk. Pas drie jaar na zijn aanstelling wilde het kapittel de nieuwe bisschop in Antwerpen ontvangen. De bisschop erkende toen het recht van het kapittel om alle beneficiërs binnen het gebied van dat kapittel te begeven.⁵³⁵ D'Ailly zou zich steeds meer doen gelden als fanatiek voorstander van het beëindigen van het Schisma en geleidelijk een neutrale koers gaan varen. Antwerpen kon daardoor zijn neutrale positie behouden en had geen probleem meer het gezag van de bisschop van Kamerijk te erkennen. Na het concilie van Pisa in 1409 ging het hele Bourgondische gebied, inclusief Brabant, als één blok over naar de Pisaanse pausen

5.6 Benoeming tot deken van het kapittel van Antwerpen (1414)

De deken gold te Antwerpen als de onbetwiste leider van het kapittel. Hij kreeg de verantwoordelijkheid voor de zielzorg van de leden van het kapittel en had de leiding over de koor dienst. Hij mocht de leden straffen opleggen, maar ze ook verlof geven tot afwezigheid. De deken riep de kapittelvergadering bij elkaar en zat die voor. Tijdens de vergadering had hij het recht deelnemers het zwijgen op te leggen. Als hoofd van het kapittel celebreerde hij de begrafenisdiensten van de kanunniken. De deken beschikte over een diaconale prebende, wat betekende dat een priesterwijding voor deze functie niet noodzakelijk was.⁵³⁶ Voor de zielzorg was er een kanunnikplebaan beschikbaar en bovendien reserveerde men acht kanunnikenplaatsen voor priesters. De deken zat in de koorbanken op een erezetel vooraan en op de bovenste rij. Om hem heen zaten de kanunniken. Senioriteit bepaalde hun plaats in de koorbanken. Dus iedere keer als een kanunnik overleed, schoven de anderen een plaatsje op. Verder van het altaar af stonden de banken voor de kapelaans en vicarissen.⁵³⁷

Vanaf de veertiende eeuw kreeg de paus een steeds grotere greep op de benoeming van de dekens te Antwerpen en vanaf 1354 stelde de paus de dekens van het kapittel aan. Niet alle dekens resideerden daarna nog in Antwerpen. Als de paus eenmaal een persoon benoemd had, dan verwierf hij het recht diens opvolger te benoemen. Officieel moest de geestelijke dan wel overlijden als functionaris van de curie. Aan het eind van de veertiende eeuw was het voldoende als de persoon aan de curie werkzaam was geweest.⁵³⁸ Tijdens het begin van het Schisma probeerde Avignon een kandidaat erdoor te duwen. Paus Clemens VII benoemde in de jaren 1381-1382 Henricus de Arena. Hij was secretaris van de paus en *abbreviator* te Avignon. De Urbanist Johannes Volcardi won echter het gevecht in deze beneficie-arena.

Een ander aspect dat opvalt zijn de nauwe banden tussen een aantal dekens en de landsheren. Dit duidt op een grote invloed van de landsheer op de benoemingsprocedure. Deken Nikolaas van den Borch (1338-1342) was geregeld in Avignon als secretaris en ambassadeur van de hertog van Brabant. Johannes de Hertsbeghe, secretaris van de graaf van Vlaanderen, verzocht in 1354 de paus om een benoeming te Antwerpen. Het is niet helemaal duidelijk of hij het dekenaat echt kon gaan invullen. Na hem wist Arnoldus de Goerle, secretaris van de hertog van Brabant, in 1356 een aanstelling als kapitteldeken bij de paus te verwerven.⁵³⁹

530 R. van Uytven, 'Beroering onder de Brabantse steden' (2004), p. 173.

531 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 330.

532 Manderveld, *De juridische organisatie* (1957), p. 16.

533 Manderveld, *De juridische organisatie* (1957), p. 19; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 320-321.

534 Depreeuw, *De Kanunniken* (1967), p. 276-278.

535 Manderveld, *De juridische organisatie* (1957), p. 34-35.

536 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 313.

537 Van den Nieuwenhuizen, 'De korallen' (1978), p. 37-38.

538 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1999), p. 42.

539 Manderveld, *De juridische organisatie* (1957), p. 59-63.

Toen Antwerpen in 1406 van Vlaams bestuur terugkeerde naar Brabants bestuur, had de hertog van Brabant weer meer mogelijkheden de benoeming te beïnvloeden. Met de benoeming van Anselmus Fabri van Breda in 1414 benadrukte hij de hechte relatie tussen de hertog van Brabant, de paus en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. Een jaar na zijn benoeming maakte Fabri al deel uit van een hertogelijk gezantschap naar het Concilie van Konstanz. De hertog schonk hem in korte tijd veel vertrouwen.

Zoals al gezegd bereidde Fabri zich langzaam voor op deze prestigieuze benoeming te Antwerpen. Mogelijk kwam hij in direct contact met Antwerpen in het jaar 1410. De deken van het kapittel en de Brabantse hertog verzochten paus Johannes XXIII toen om de zangers de inkomsten te geven van een aantal kapelanieën in de kerk.⁵⁴⁰ Mogelijk hadden ze Fabri al nodig als steun bij de procedures in de pauselijke kanselarij. In 1411 was hij al bezig als kanunnik een plaats in het koorgestoelte te verwerven, waarschijnlijk als opstapje naar de plaats van de deken. De toenmalige deken Johannes de Ponte moet toen ongeveer zestig jaar oud zijn geweest en Fabri schatte in dat hier over niet al te lange tijd kansen lagen. Uiteindelijk overleed de oude deken op 19 september 1414. Anselmus Fabri zette hierna alles op alles om zijn eigen benoeming snel te regelen. Misschien deed hij dit uit angst dat een van de andere twee pausen een kandidaat naar voren zou schuiven. Al op 15 oktober 1414 benoemde paus Johannes XXIII Anselmus Fabri tot deken van Antwerpen.⁵⁴¹ Het pauselijke hof vertoefde op dat moment in Meran, een plaats in Tirol. Normaal gesproken duurde een tocht van Antwerpen naar Rome over land ongeveer zes weken. Mogelijk kon een snelle bode het noordelijker gelegen Meran in vier weken bereiken. De snelle procedure zonder al te veel bedenktijd maakt aannemelijk dat de benoeming van tevoren al geregeld was en dat het alleen wachten was op het overlijden van Johannes de Ponte. Het antidateren van pauselijke bullen kwam soms voor met de bedoeling mogelijke concurrenten af te troeven. De benoeming geschiedde in de vorm van een *motu proprio*. Deze benoemingsvorm viel alleen toe aan personen met een hoog aanzien, zoals leden van de adel en hoge curialen. Deze vorm suggereert dat de benoeming van de paus zelf uitging, hoewel er gewoon een aanvraag aan vooraf kon gaan. Deze vorm van benoeming had voorrang boven alle andere soorten en werd slechts in 1 tot 2% van de gevallen gebruikt.⁵⁴² De paus vroeg aan de abten van de norbertijnenkloosters van Sint-Michiels te Antwerpen en Tongerlo de benoeming uit te voeren. Deze steun was een teken van de goede relatie van Fabri met deze twee abten.

In de akte staat geen verwijzing naar de geestelijke wijdingsgraad van Fabri. Dit was ook niet echt nodig, omdat de deken slechts diaken hoefde te zijn. Toch is het aannemelijk dat Fabri in deze periode priester werd, waarschijnlijk om zijn pastoraat in Halle daadwerkelijk te kunnen invullen. In 1418 duidt een pauselijke akte hem aan als priester.⁵⁴³ Fabri ging als deken niet direct resideren in Antwerpen. Hij maakte eerst zijn studie in Bologna af. Deze rondde hij, zoals we zagen, in april 1420 te Bologna af met een doctoraat in het kerkelijk recht. Tussen 1415 tot 1417 vertegenwoordigde hij het hertogdom tijdens het Concilie van Konstanz. Hij woonde alleen in de periode 1422-1430 enkele keren in de zomer en de herfst in Antwerpen.⁵⁴⁴

Fabri was tussen maart 1422 en oktober 1423 voor het eerst traceerbaar in Antwerpen. Hij richtte zijn dekenale woning in, besprak zaken met zijn bisschop en vaardigde een reeks nieuwe statuten uit. De jaren hierna verbleef hij slechts voor kortere periodes in Antwerpen.⁵⁴⁵ Het staat vast dat hij in de jaren 1426, 1428 en 1430 gedurende de zomer en herfst in Brabant verbleef. In Rome bleef Fabri ook bijna alle jaren in deze periode werkzaam.⁵⁴⁶ Waarschijnlijk hanteerde hij een tweejaarlijks schema voor zijn bezoeken aan Antwerpen, die telkens twee tot drie maanden duurden. Hij ontvluchtte de warme en ongezonde Italiaanse zomer voor de licht zilte lucht van het Scheldewater en keerde terug in de herfst. Op 11 augustus 1430 was hij voor de laatste keer aantoonbaar in Antwerpen. Direct na het overlijden van de Brabantse hertog Filips van Sint-Pol stuurde diens opvolger Filips de Goede een verte-

genwoordiging naar de stad Antwerpen. Ze moesten daar uit zijn naam het markiezaat van Antwerpen in bezit nemen en belofte van trouw en steun uitwisselen. In deze delegatie bevond zich een aantal hoge adellijke heren uit de hertogelijke Raad, onder wie graaf van Engelbrecht van Nassau. Ook Anselmus Fabri maakte deel uit van deze delegatie.⁵⁴⁷

Na augustus 1430 werkte hij alleen nog maar aan de pauselijke curie. Volgens Prims zou hij zelf gezegd hebben, dat hij tot twee keer toe was teruggeroepen naar Rome en daarom niet meer in Antwerpen kon resideren.⁵⁴⁸ Welke dringende zaken speelden er in die dagen die een terugkeer zo hard nodig maakten? Daar was bijvoorbeeld het overlijden van de pauselijke *protonotarius* Hermann Dwerg op 14 december 1430. Paus Eugenius had behoefte aan een nieuwe vertrouwenspersoon in de curie. Fabri nam de taken van Dwerg over en ging actief diens Engelse cliënten van de curie bedienen.⁵⁴⁹ Paus Eugenius kan hem hebben teruggeroepen vanwege het Concilie van Bazel, dat in juli 1431 begon. Dit concilie vormde een directe bedreiging voor het absolute pauselijke gezag binnen de kerk. De Animabroederschap kon hem voorts in Rome goed gebruiken tijdens de bouw van de nieuwe kerk, zeker met de ervaring die Fabri in Antwerpen had opgedaan met kerkbouw en de financiering daarvan. Leuven en de Bourgondische hertog zagen hem graag in Rome om daar te regelen dat Leuven alsnog zijn theologische faculteit kreeg. Kortom; redenen genoeg voor Fabri om zijn residentie definitief naar Italië te verplaatsen.

5.7 Zijn netwerk in het Antwerpse kapittel

In Antwerpen bouwde Fabri onder de kanunniken aan een eigen hecht netwerk. Dit netwerk steunde voor een deel op getrouwen uit Breda. Genoemd is al Johannes Figuli, oftewel Jan de Potter, die de paus in 1424 aanstelde in het Antwerpse kapittel, ongetwijfeld na overleg met Fabri.⁵⁵⁰ Figuli studeerde, net als Fabri, te Bologna kerkelijk recht en werkte als *abbreviator* aan de curie. Net als Fabri plaatste hij 'van Breda' achter zijn naam.

Figuli bleef aantoonbaar tot in 1432 aan de curie werkzaam.⁵⁵¹ In de periode hierna zijn er in de bronnen bijna alleen activiteiten te Antwerpen te bespeuren. Er lijkt een afspraak tussen hem en Fabri te zijn geweest dat hij – nu Fabri definitief in Rome bleef – terugkeerde naar Antwerpen. Later zat hij, in afwezigheid van de echte deken, soms de kapittelvergadering voor. Tussen de bedrijven door verwierf hij het pastoraat van Wilrijk, dat hij in 1437 weer opgaf voor een kanonikaat in Luik.⁵⁵² Zoals al eerder aangegeven, bezat Figuli de *vicaria*

540 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 325.

541 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. 179 fol. 250v-251r.

542 Boeselager *Fiat ut petitur* (1999), p. 295-296; zie ook Maillard-Luybaert *Papauté, clercs et laïcs*. (2001), p. 193-194.

543 *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. 342-343 nr. 921. In een akte van 5 augustus 1418 gaf paus Martinus V hem toestemming in verband met een studie civiel recht vijf jaar niet te Antwerpen te hoeven resideren. In de akte werd hij aangeduid als priester. Bron: ASV Reg. Lat. 195 fol. 198v-199v.

544 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 162. In deze bijlage een overzicht van zijn aanwezigheid in Antwerpen met bronverwijzingen.

545 Nelissen, Roegiers en Van Mingroot, *De stichtingsbul* (2000), p. 98. Op 7 september 1426 was Fabri aanwezig bij de opening van de universiteit van Leuven. Op 13 september 1426 was hij weer in Antwerpen. Hij beloofde de stad Leuven om voor eind september weer naar Rome te reizen. Deze reis ging echter op het laatste moment niet door en een andere delegatie reisde af naar Rome midden oktober. Uyttebrouck, *Le gouvernement* (1975) dl. I, p. 49 Anm. 33. Hier staat vermeld dat Fabri op 11 augustus 1430 in Antwerpen aanwezig was als lid van een huidige commissie voor het markgraafschap Antwerpen.

546 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 101.

547 Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant* (1975) dl. I, p. 49.

548 Prims, 'Heer Anselmus' (1938), p. 23-24. De bron wordt niet gegeven door Prims.

549 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 302-304.

550 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 307. Deze geeft als aanstellingsdatum door de paus 28 december 1425. Colman (1961) geeft als jaar 1424 met de bronverwijzing: *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947) p. 330-331 nr. 890, nota. In deze laatste bron is niet meer te lezen dan dat Figuli in 1425 de titel van kanunnik van Antwerpen gebruikte.

551 Berlière, *Inventaire analytique des libri obligationum* (1904), nr. 1441 d.d. 1432-03-01.

552 *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. 330, nr. 890. Hier is ook vermeld dat hij tussen 1417-1418 in Heidelberg studeerde.

perpetua van Rijsbergen.⁵⁵³ Deze vicaris werd door de afwezige pastoor tot plaatsvervanger voor zijn hele leven benoemd. Tegen een vaste vergoeding nam hij de verantwoordelijkheid van de zielzorg op zich, terwijl de meeste inkomsten van de parochie naar de afwezige pastoor bleven stromen. Hij overleed op 27 april 1459 en liet geld na voor jaargetijden in de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁵⁵⁴ Zijn testament, opgesteld in 1455, bevindt zich nog steeds in het kapittelarchief van Antwerpen. In dit testament gaf hij de door hem van Fabri geërfde juridische boekencollectie door aan zijn broer Johannes Braxatoris.⁵⁵⁵ Deze Antwerpse kanunnik is de volgende netwerkpijler van Fabri in het Antwerpse kapittel.

Johannes Braxatoris (Jan Brouwers) trad in april 1425, ongetwijfeld weer onder regie van Fabri via de pauselijke route, toe tot het kapittel. Twee jaar later benoemde de paus hem tot thesaurier van het kapittel. Net als Figuli had Braxatoris banden met Breda. Nog jaren na zijn dood in 1463 zouden de kanunniken en kapelaans te Breda op 4 juli bidden voor zijn zielenheil.⁵⁵⁶ De thesaurier was gebonden aan residentieplicht te Antwerpen en mocht slechts veertien weken per jaar afwezig zijn. Daarnaast diende hij twee keer per jaar rekening en verantwoording voor het financiële beleid af te leggen aan het kapittel. Deze functie gaf bovendien op de kanunnikenprebende een extra inkomen van 24 pond Tournoois (39 Rijnse guldens).

Een andere trouwe vriend van de Antwerpse kapitteldekens was Petrus Cant, de kanunnik-cantor. Fabri had er vanaf 1418 actief voor geijverd dat de inkomsten van de cantor substantieel omhoog gingen. Door de lage beloning hadden de kanunniken namelijk geen belangstelling meer voor deze functie, maar door de introductie van de polyfone koorzang was een goed opgeleide cantor juist cruciaal voor de diensten in de kerk. De cantor had tot taak deskundige zangmeesters aan te trekken en het koor van choralen en vicarissen te organiseren en te professionaliseren. De paus stond in 1418 toe dat de inkomsten van een kapelanie bij het cantoraat werden gevoegd. De inkomsten kwamen daarmee op 110 pond (187 Rijnse guldens). Op 21 november 1421 benoemde de paus Petrus Cant, toen nog kapelaan in Antwerpen, tot cantor als opvolger van een overleden curiegeestelijke.⁵⁵⁷ Het kapittel bleef na diens overlijden in 1458 hechten aan een goede én residerende cantor. Toen curiegeestelijke Johannes Noël niet wilde resideren, bleef het kapittel net zo lang aandringen tot hij zich in 1462 te Antwerpen vestigde en bij het hele koorofficie en alle kerkdiensten persoonlijk aanwezig was.

Een vierde Bredenaar in deze periode in het kapittel was Arnoldus Gerardi Reginaldi, in de Nederlandstalige bronnen ook wel aangeduid als Aert Reysenaelde of Rysnaelde.⁵⁵⁸ Zijn vader was rond 1400 schepen van Breda. Deze academicus en jurist studeerde kerkelijk recht in Keulen. Na zijn doctoraat verbond hij zich in 1430 als hoogleraar aan de nieuwe universiteit van Leuven. Hij bleef hier zeker tot 1437 lesgeven en hij bekleedde drie maal de functie van rector van de universiteit. Rond 1426 verwierf hij een kapelanie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. Het was heel gebruikelijk dat hoogleraren hun karige salaris aanvulden met inkomsten uit beneficië. Academics kregen zelfs volgens officieel pauselijk beleid voorrang bij het opvullen van beneficië. Rond 1441 had hij in ieder geval een kanonikaat in Antwerpen en ging hij in Antwerpen wonen. De emeritus-hoogleraar bleef tot zijn dood in 1475 te Antwerpen. Na zijn dood zouden de Bredase kanunniken hem op 18 februari nog jarenlang gedenken in hun gebeden.⁵⁵⁹

Deze vier kanunniken uit het Fabri-netwerk resideerden na 1441 allen te Antwerpen. Omdat er meestal niet meer dan 13 van de 23 kanunniken resideerden, gaf dit alleen al een groot stemgewicht. Ze zouden geregeld gekozen worden tot meiers van het kapittel. Deze twee functionarissen werden ieder jaar gekozen uit twee kanunniken en ze waren verantwoordelijkheid voor het beheer van de beneficië in de kerk. De meiers verkregen hieruit extra inkomen, status en gezag. Ze hadden bijvoorbeeld recht op twee paarden voor vervoer. Figuli en Cant vervingen Fabri bovendien regelmatig als voorzitter van de kapittelvergadering. Met deze vier getrouwen in Antwerpen kon Fabri verder bouwen aan zijn loopbaan in

Rome. Het waren zeker geen slaafse volgelingen, wat wel bleek toen Fabri na 1430 in conflict raakte met zijn eigen kapittel over het benoemingsbeleid van nieuwe kanunniken.

De manier van netwerk opbouwen door Fabri binnen zijn Antwerpse kapittel vertoont veel overeenkomsten met de werkwijze van Pierre d'Ailly in Kamerijk.⁵⁶⁰ Nadat paus Benedictus XIII hem aanstelde tot bisschop van Kamerijk in 1396, deed hij veel moeite binnen het kapittel een factie van getrouwen op te bouwen. Hierbij putte hij vooral uit zijn familienetwerk. Een Raoul le Prêtre senior werd vanaf het begin zijn rechterhand in Kamerijk. Deze Raoul was zijn vertegenwoordiger en vicaris in Kamerijk. Daarnaast verwierf hij een plaats in het kathedrale kapittel, in het kapittel van Saint-Géry en werd door d'Ailly aangesteld als aartsdiaken van Henegouwen. In 1409 verwierf een ander familielid, Raoul le Prêtre junior, ook een plaats in het kathedrale kapittel. Een jaar later maakte deze Pierre le Prêtre zijn entree in het kapittel. Pierre d'Ailly beschikte daardoor over een aan hem toegewijde groep in Kamerijk, wat zeer nodig was want d'Ailly was vaak op reis, vooral om een einde te maken aan het Schisma. Daarnaast steunde deze groep van drie hem bij onderhandelingen met de curie en tijdens concilies. Zo was Raoul le Prêtre junior aanwezig bij het Concilie van Pisa en Pierre le Prêtre senior verbleef na 1414 voortdurend aan de curie te Rome om de Kamerijkse belangen in te brengen. Net als in Antwerpen zien we dus een intensief contact tussen de lokale kerk en de curie in Rome, uitgevoerd door een kleine en toegewijde groep van geestelijken.

553 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993) dl. I, p. 285-286.

554 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998). AKAPB164 en AKANB0265. Datum: 1460-04-26.

555 Antwerpen, KAA, *Testamenta antiqua* nr. 68 Testament dd 1455-03-18. *Item dedit et legavit dictus dominus testator venerabili viro magistro Johannis Braxatoris thesaurio dicte ecclesie Antwerpiensis fratri suo libros illos utriusque iuris eidem domino testatori per quondam dominum Anselmum Fabri de Breda decanum Antwerpiensem legatos*. Een ander derde deel van de boeken gaat ook naar zijn broer. Andere punten uit zijn testament: Hij wil begraven worden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. Hij geeft een cijs van 10 schellingen groten payment aan het kapittel voor zijn jaargetijde, hiervan ¼ deel voor de kapelaans. Aan de armen moesten door de uitvoerders 21 broden uitgedeeld worden. Hij gaf aan de zusters van het gasthuis van Sint-Joris in Antwerpen voor zijn jaargetijde een cijs van 10 schellingen groten payment. Aan de zusters van de leprozerie hetzelfde. Aan de zusters van het klooster van Margarethadal (klooster voor reguliere kanonikessen gesticht in 1461) ook een zelfde cijs. Aan de zusters van een onbekend godshuis in Antwerpen voor zijn jaargetijde ook een zelfde cijs. Aan de scholieren op het begijnhof te Antwerpen een zelfde cijs voor zijn jaargetijde. Hij gaf aan Johannes Braxatoris kleding van bont ('pelliparia') en aan Beatris, echtgenote van Henricus Rachten, twee zilveren klokken ('coclaria argentia'). Aan zijn dienaren die bij hem in dienst waren bij zijn overlijden schonk hij 10 schellingen groten in één keer. Voor zijn dienstmaagd 8 schellingen groten ineens. Al zijn resterende goederen gaf hij aan zijn broer magister Johannes Braxatoris, thesaurier en aan zijn zuster Elisabeth. Uitvoerders van zijn testament zijn: magister Johannes Braxatoris, zijn broer en thesaurier; heer Nicolaus Balduwini, kapelaan in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen en Elisabeth Braxatoris zijn zuster. Het testament werd opgesteld te Antwerpen in het woonhuis van Johannes Figuli ('domo canonice et habitationis dicti testatoris'). Getuigen waren: Walter Gheylen, Peter van den Beke (beiden cleric) en Godefridus van der Vaert (leek). Notaris was Theobaldus Symonis de Warda, geestelijke uit het diocees Utrecht, keizerlijk en pauselijk notaris. Deze notaris was ook verantwoordelijk voor de oprichtingsakte van het apostelhuis aan de Haagdijk in Breda in 1455.

556 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) Kanunniken: [AKANB0442] *Obitus magistri Johannis Braxatoris canonici Antwerpiensis 14 st. 1 ort anno 1464*. Kapelaans: [AKAPB270] *Magistri Johannis Braxatoris canonici Antwerpiensis 5 st. 1463*. Waarschijnlijk is 1464 het goede jaartal. Volgens Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 300 overleed hij kort voor 1465. Bovendien zijn de jaartallen van de Bredase kanunniken meestal betrouwbaarder.

557 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 298-299.

558 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 311. Colman, *De kanunniken* (1961), p. 215-218.

559 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [AKANB0101] *Obitus domini ac magistri Arnoldi Reginaldi canonici Antwerpiensis et sororum parentum 9,5 lopen siliginis. Anno 1475*. Hij schonk dus een roggecijs van 9,5 lopen aan de Bredase kanunniken voor zijn jaargetijde. De universiteit van Leuven kende in het begin meer professoren van Bredase komaf. Vanaf 1426 was Johannes de Nele aan de universiteit te Leuven verbonden als hoogleraar medicijnen. Zie: Gooskens, 'Twee Bredase kanunniken' (1981), p. 22-23. Tussen Nele en Fabri zijn wel wat parallellen te trekken. Beiden zouden een altaar stichten in hun geboortestad in een kapel aan de uiteinden van de stad. Nele in de Sint-Joostkapel in 1439 en Fabri in de Markendaalse kapel. Nele zou tot het eind van zijn leven de Bredase kanunnikenprebende behouden; zie ook: Bijsterveld, 'Johannes van den Eel' (1996).

560 Maillard-Luypaert, 'Des assemblées' (2014). Interessant is dat dit netwerk rondom d'Ailly ook plaatsen verwierf in het Sint-Donaaskapittel in Brugge. Brugge viel niet onder het diocees Kamerijk maar onder dat van Doornik. Maillard-Luypaert geeft geen verklaring voor deze strategie om in Brugge invloed te verwerven. Zoals eerder al gemeld was Jean Gerson deken van dit Brugse kapittel. Zie voor de rol van Gerson in Brugge: Callewier, *De papen van Brugge* (2011), p. 354.

5.8 De Antwerpse dossiers

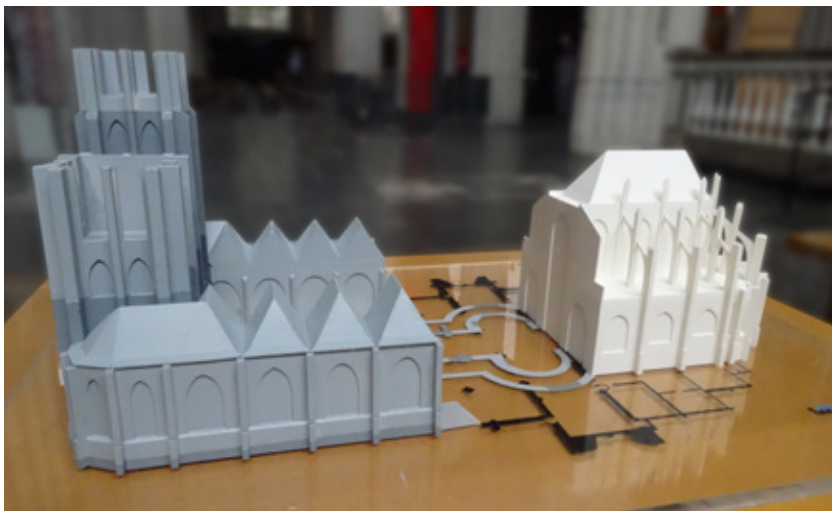
Anselmus Fabri had duidelijk drie speerpunten in zijn beleid als kapitteldeken. De eerste prioriteit was de financiering van de kerkbouw. Zijn voorganger als deken had een nieuw kerkkoor gebouwd. Nu was het de beurt aan de twee kerktorens en het schip. Zijn tweede dossier had als inhoud de professionalisering van de koorzang in de kerk en de introductie van de polyfone kerkzang. De benoeming van Petrus Cant tot cantor van het Antwerpse kapittel was een belangrijke zet van Fabri om de kwaliteit van de koorzang te verhogen. Het derde dossier beoogde te komen tot verbetering van het niveau van de geestelijkheid van de kerk en meer aanwezigheid in de kerk bij de getijden en de diensten. Ten slotte hield Fabri zich in Antwerpen bezig met het doorvoeren van strengere leefregels voor de Antwerpse gasthuizen.

5.8.1 De financiering van de kerkbouw in Antwerpen en de besnijdeniscultus

Voor de financiering van de nieuwe kerktorens mikte Fabri vooral op een herleving van de besnijdeniscultus te Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekerk bezat als belangrijk relikwie de 'Besnijdenis des Heren', het *sacratissimum Domini nostri Jhesu Christi prepuccium*, oftewel een stukje voorhuid van Christus. Dit was (samen met de navelstreng, melktanden, haren en nagels) het enige stukje van Jezus dat na zijn verrijzenis op de aarde was achtergebleven. Volgens de traditie verkreeg de kerk dit relikwie in 1114 door een schenking van kruisvaarder Godfried van Bouillon vanuit Jeruzalem. Het feest dat hierbij hoorde van *circumcisio domini* vierde men in de middeleeuwen op 1 januari.⁵⁶¹

De bloeitijd van de verering in Antwerpen viel waarschijnlijk in de veertiende eeuw. Rond 1400 maakte de devotie een zware tijd door, omdat een ander besnijdenisrelikie te Rome veel gelovigen aantrok. Behalve in Rome bewaarden kerken in Aken, Le Puy en tien andere plaatsen in het Franse koninkrijk hetzelfde relikwie. Aan de echtheid van het Antwerpse voorhuidje werd openlijk getwijfeld. In 1410 stelde het Antwerpse kapittel zich in een brief teweer: alle wonderen werden opgesomd en bewijzen van echtheid gegeven. Het kapittel verklaarde niet de pretentie te hebben het hele object te bezitten, maar slechts *notandae partiunculae*, belangrijke delen ervan.⁵⁶²

32. Maquette in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen met de bouwsituatie tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw. Het koor van de kerk was toen al gereed en met opbouw van de kerktorens was begonnen. Het schip van de kerk was nog deels romaans. (foto: auteur)



Fabri hoopte door een herstart van de cultus nieuwe stromen pelgrims naar zijn kerk te trekken. De paus had in het verleden al toestemming gegeven aflaten te verkopen aan pelgrims die voor dit relikwie de kerk bezochten. De Antwerpse kerkfabriek had de opbrengsten hard nodig voor de financiering van de twee kerktorens, waaraan in 1420 begonnen was. De kerkfabriek was in de middeleeuwen verantwoordelijk voor het onderhoud van het kerkgebouw. In oktober 1426 financierde Fabri uit zijn eigen vermogen een eeuwigbrandende kaars voor het besnijdenisaltaar. De kerkmeesters waren ervoor verantwoordelijk dat deze kaars minimaal een pond woog en gemaakt was van heldere bijenwas.⁵⁶³ Met kleine stappen bouwde Fabri hierna de cultus rondom de besnijdenis verder uit. In 1426 stichtte hij een broederschap met 24 leden voor de verering van het besnijdenisrelikwie. Van deze stichting is geen akte bewaard gebleven. De latere betrokkenheid van Fabri bij deze broederschap en al zijn schenkingen aan het besnijdenisaltaar in de periode 1426-1431 ondersteunen echter deze aanname. De broederschap was een exclusief gezelschap met alleen leden uit de Antwerpse magistraat. Toen later dit gezelschap wat minder exclusief werd en het ledental groeide, bleek het een goede greep geweest te zijn. De uitgebreide besnijdenisbroederschap bracht veel gelden in voor de kerkfabriek. Vanaf 1465 ontving de fabriek jaarlijks een 'doodgelt'. Dit was geld voor zielmissen van overleden broeders. In 1465 bedroeg dit bedrag 94 pond Brabants en vormde 16% van de inkomsten van de kerkfabriek.⁵⁶⁴ De inkomsten van de kerk uit pelgrims en bezoekers stegen nog maar nauwelijks. Volgens de rekeningen van de kerkfabriek, bewaard vanaf 1431, bracht het besnijdenisrelikwie weinig op voor de bouw van de kerk. De ommeegang leverde niets op, wel de openbare vertoning bij de ommeegang en op nieuwjaarsdag. Dit past wel in het beeld van de algemene financiering van de kerkbouw. De kerkfabriek viel terug op vele kleine inkomstenbronnen. Wel was het zo dat de devotie rond *Onze-Lieve-Vrouw op 't Stoccken* aan het eind van de vijftiende eeuw steeds belangrijker werd en de besnijdeniscultus teruggedrong. De broederschap kende verschillende rituelen. Op Besnijdenisdag (1 januari) moesten alle leden van de broederschap naar het altaar komen voor een mis. De vicarissen zongen liederen, daarbij begeleid door het orgel.⁵⁶⁵ De broederschap organiseerde een wekelijkse gezongen mis op zaterdagochtend voor het besnijdenisaltaar. Hierbij stak men waskaarsen en toortsen aan en liet men de koster de kerkklokken luidden.

Fabri ging onverstoort verder met het bevorderen van deze cultus. Op 2 juli 1431 (Maria Visitatie) stelde hij in zijn woning te Rome een akte op om de missen aan het besnijdenisaltaar uit te breiden.⁵⁶⁶ De kapelanie die aan dit altaar was verbonden had tot dan toe een mis op zondag voor Maria én een mis op vrijdag voor het Heilige Kruis. Verder was er sprake van een wekelijkse gezongen mis op zaterdag.⁵⁶⁷ Het altaar stond toen in de nabijheid van de sacristie: *ad altare situm prope sacristiam ecclesiae*. Het altaar zelf was gewijd aan de besnijdenis en aan Maria. Het Maria-deel van de kapelanie was verbonden met het zielenheil van de ouders van Fabri, zijn eigen zielenheil en dat van de andere weldoeners van het altaar. In het jaar 1431 was hij dus zijn eigen begrafenis al aan het regisseren. Het jaar daarop, op 1 juli 1432, dus ook weer tegen de feestdag van Maria Visitatie, zorgde hij ervoor dat paus

561 Zie voor de viering van dit feest op 1 januari: Van Tongeren 'Notandum est'. (2009), p. 220-221.

562 Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk* (1983), p. 49-51; zie voor de besnijdeniscultus te Antwerpen ook Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 361-375.

563 Antwerpen, KAA, Rer. Extra ordinariarium nr. 670 dd 1426-10-07. Hij stelde rentes ter beschikking op een huis bij de Cammerpoort te Antwerpen en op hoeven bij Ekeren en Deurne. Verder stelde hij een bedrag in contanten beschikbaar om een cijns te kopen.

564 Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk* (1983), p. 60-61.

565 Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978), p. 49. Bronverwijzing aldaar naar: SAA, Genealogisch fonds nr. 301.

566 Antwerpen, KAA capsula 11 capell. nr. 1. Cijnzen die beschikbaar kwamen: acht florijnen en 6 kapoenen, vier zester rogge op een goed in de Wildert en Deurne en zes vertel rogge op grond in Ranst en Milleghem. In november van het jaar 1431 zou paus Eugenius IV deze stichting van de kapelanie nog eens bevestigen. Zie KAA Capsula 11 Cap. Nr. 1 dd 1431-11-07.

567 Van den Nieuwenhuizen, *Kapelaniewezen* (1963), p. 149-155 en p. 162-163. In 1406 stichtten de gebroeders Bode een besnijdenisaltaar. In 1427 was er een met 'hoge'stemmen gezongen mis op dit altaar: Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1980) p. 365. Testamentair stichtte Cornelis Wouwe, kapelaan van het altaar, in 1464 nog eens vier wekelijkse diensten.

Eugenius een aflaat verleende aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. De bul werd geschreven door zijn ‘vaste’ pauselijke schrijver Johannes de Nursia. Alle bezoekers aan de kerk op de feestdagen van de Drie-eenheid (zondag na Pinksteren) en de besnijdenis van Christus ontvingen een aflaat van zeven jaar strafvermindering in het vagevuur. Ze dienden dan wel van tevoren te biechten en een schenking te doen voor de kerkbouw.⁵⁶⁸ De Drievuldigheidszondag koos Fabri zeer bewust voor de uitreiking van de aflaat. Op die dag werd te Antwerpen altijd een grote processie georganiseerd, waarin men het relikwie meedroeg. Een goede periode van het jaar om bezoekers van buiten de stad naar de kerk te lokken met een aflaat. Op 28 september 1437 regelde Fabri een nieuwe aflaat, speciaal voor de financiering van de kerktorens. Van de zuidelijke toren waren op dat moment alleen nog maar de fundamenten gelegd en de noordelijke toren stak toen nog maar 20 el boven het maaiveld uit. Ondertussen had de bouw tegenslag gehad door een ernstige brand, waardoor extra geld nodig was. Uiteindelijk zou de noordertoren, die met een hoogte van 123 meter nog steeds de hoogste kerktoren van België is, pas in 1521 gereedkomen. De verlening van aflaten voor de financiering van kerkbouw was heel gebruikelijk. Zo kreeg de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk in 1446 een pauselijke aflaat door bemiddeling van hertog Filips van Bourgondië. Iedereen die bijdroeg aan de bouw van de kerk verdiende een aflaat van drie jaar.⁵⁶⁹

De in Rome wonende Fabri bleef betrokken bij de besnijdeniscultus. De paus verleende op zijn verzoek in 1447 aan de leden van de besnijdenisbroederschap te Antwerpen de gunst om twee maal in hun leven vergiffenis te krijgen van alle zonden, één maal in de loop van hun leven en één maal als ze de dood in de ogen keken.⁵⁷⁰ Wilden de 24 leden van dit privilege genieten, dan moesten ze wel het hele jaar op vrijdag vasten. Hun biechtvader kon hen als alternatief een ander vroom werk laten doen. In de periode waarin het kerkgebouw in de steigers stond, lag een schenking aan de kerkfabriek als vroom werk voor de hand.

Anselmus Fabri speelde kortom een belangrijke rol bij de financiering van de bouw van de Antwerpse kerktoren, die nog steeds trots boven de stad Antwerpen oprijst. Vooral de oprichting van een besnijdenisbroederschap had een positieve invloed op de inkomsten van de kerk. Over de plaats waar de kerktorens onder zijn verantwoordelijkheid werden gebouwd, zijn de meningen minder positief. Het koor van de kerk was daarvoor al gereed gekomen en de plaats van de torens bepaalde daarom de maximale lengte van het schip van de kerk. Na 1450 nam echter, met de groei van de bevolking en de economie, de vraag naar kerkruimte toe, vooral voor de inrichting van extra kapellen en koren. Met name de gilden en broederschappen wilden allemaal een eigen kapel in de kerk. Het schip met zijn beperkte lengte kon alleen nog maar in de breedte groeien. Daarom heeft de kerk heel uitzonderlijk een zevenbeukig schip gekregen en is de kruisvormige plattegrond moeilijk te herkennen. Oorspronkelijk plande men, net als in Breda, een driebeukig schip met daartegenaan een reeks kapellen. In het begin van de zestiende eeuw waagden de Antwerpenaren nog een poging de planologische ‘misser’ uit de periode Fabri te herstellen door een geheel nieuwe kerk te bouwen. Met het koor, dat vier maal zo groot moest worden, was al een begin gemaakt. Een grote brand voorkwam in 1533 dit megalomane plan.

5.8.2 De oprichting van een professioneel koor

Fabri deelde met zijn voorganger in Antwerpen, Johannes de Ponte, een bijzondere belangstelling voor kerkmuziek, in het bijzonder voor de zang tijdens de kerkdiensten. Eerder is al geopperd dat het goed mogelijk is dat Fabri zijn carrière startte als choraal (koorknaap). Op het moment dat Fabri in beeld kwam als kanunnik en deken van Antwerpen, was Johannes de Ponte juist bezig een professioneel koor te formeren en botste op heftige tegenstand van de gevestigde clerici, die hun inkomsten bedreigd zagen. Dekens de Ponte wilde namelijk de

inkomsten van twaalf kapelanieën overdragen aan een koor van vicarissenzangers, een grote financiële operatie. De inkomsten van deze altaarstichtingen bedroegen 495 kleine pond Tournoois (840 Rijnse gulden).⁵⁷¹ De hulp van de paus moest uitkomst bieden om de tegenstand te breken. Het kwam De Ponte goed uit dat Brabant na het Concilie van Pisa terug onder het gezag kwam van één paus, wiens hulp hij nu kon inroepen. De Ponte hechtte een groot belang aan de stichting van een professioneel koor van vicarissen, omdat rond deze tijd in de Vlaamse en Brabantse kapittelkerken de polyfone zang zich begon te ontwikkelen.⁵⁷² Deze wijze van zingen duidde men ook wel aan met *discant*. De zang werd uitgevoerd door de choralen en de vicarissenzangers. De choralen waren jongens van de kapittelscholen die onderricht en zang combineerden. Hun ideale aantal bedroeg twaalf. Ze woonden meestal bij elkaar in een huis onder leiding van een zangmeester. Ze begonnen met zingen als ze tussen de zeven en tien jaar oud waren. Bij het breken van de stem eindigde hun zangloopbaan meestal. De vicarissenzangers waren volwassen professionele zangers. Naast hun diensten in het koorofficie, hadden ze vaak neventaken aan andere altaren in de kerk. Ze namen steeds meer van de zangtaken van de kanunniken over.

In Breda kwam in de tweede helft van de vijftiende eeuw de professionalisering van de koorzang op gang. Graaf Jan IV van Nassau stichtte een fundatie voor het onderhoud van een zangmeester en choralen. Engelbrecht II van Nassau gaf hun een eigen huis om in te wonen en stemde erin toe de inkomsten van een altaar aan deze zangexperts te geven.⁵⁷³

Het Antwerpse kapittel wilde de polyfone zang tijdens de hoogmis, gezongen door professionele, geoefende zangers, invoeren. De polyfone zang ontwikkelde zich eerst tijdens het koorofficie van de vespers aan het einde van de middag. In de veertiende eeuw groeide het belang van de hoogmis met de wijding van het eucharistische brood en dit verdrong het koorofficie.⁵⁷⁴ Een echte koorleider, die de koorzang kon doorontwikkelen, ontbrak echter in het kapittel bij het aantreden van Fabri in Antwerpen. De curiegeestelijke Johannes Casier bemachtigde het cantorschap in 1415 en zou het behouden tot zijn overlijden in het jaar 1421. In Antwerpen werkte hij echter nooit. Een van de redenen dat deze curiegeestelijke het ambt kon bemachtigen was de onaantrekkelijkheid van de functie. Het was maar een gewoon kanonikaat zondert extra inkomsten en het nieuwe polyfone gezang bracht juist veel extra werk met zich mee.

Fabri regelde eerst bij paus Martinus V in 1418 dat de cantor extra inkomsten kreeg uit een kapelanie waarvan de bedienaar was gestorven. Voordat er een kapelaan stierf, was Casier echter zelf al overleden. In 1422 werd daarom kapelaan Petrus Cant tot cantor gekozen en hij bracht zijn twee kapelanieën in. Deze ruidde hij tegen één andere kapelanie, die vanaf die tijd altijd bij de cantorprebende behoorde. Fabri kwam in 1422 hoogstpersoonlijk naar Antwerpen met als doel de tegenspartelende kapelaans en kanunniken in het gareel te krijgen. Fabri wist zich hierbij gesteund door de pauselijke bul uit 1418, waarin de paus de overdracht van de twaalf rijke kapelanieën aan de vicarissenzangers nog eens bevestig-

568 Antwerpen, KAA CRE 666. De pauselijke bul is slecht leesbaar geraakt. Wel te lezen is dat de bul uitgereikt is in het jaar 1426 (tweede regeringsjaar paus Eugenius) en de maand juli; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 371 geeft 1 juli.

569 Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 174-176.

570 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. RL 431 fol. 293v-294r. 1447-01-28. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 366 geeft een korte samenvatting van de inhoud en dateert de akte op 28 januari 1446, zich baserend op de letterlijke tekst van de akte: *Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis domini millesimo quadringentesimo quadragésimo sexto quinto kal. Februarii anno sextadecimo*; Volgens Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung* (1971) hanteerde de pauselijke kanselarij in deze periode de jaartijl van Florence. Volgens deze stijl begon het nieuwe jaar pas op 25 maart. De akte is dus van 28 januari 1447. Dit wordt bevestigd door het aangeduide regeringsjaar van paus Eugenius. Het zestiende pausjaar begon op 11 maart 1446.

571 Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978), p. 32

572 Schreurs en Bouckaert, *Stemmen in het kapittel* (1998), p. 7-33.

573 Cerutti en Van Diepen, *Geschiedenis van Breda* (1976) dl. I, p. 148-149.

574 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 298-300 (cantor) en p. 323-329 (choralen, zangers).

de. De tegenstand kwam natuurlijk van de kapelaans zelf, maar ook van de kanunniken die nu minder aantrekkelijke posten hadden te verdelen. Iedere keer als een kapelaan van deze twaalf kapelanieën overleed, werd een vicariszanger benoemd. Rond 1430 was hun aantal gegroeid tot ongeveer negen personen. Fabri moest in dat jaar echter weer eens de onrust de kop indrukken, nu over de deelname van de vicarissenzangers aan de uitdelingen voor de koorofficies. De gewone kapelaans waren hier tegen. Met een pauselijke bul bevestigde hij nog eens dat de vicarissenzangers dezelfde rechten hadden als de gewone kapelaans. In 1442 gaf paus Eugenius het kapittel zelfs toestemming leken aan te nemen als vicarissenzangers. Vanuit Rome bleef Fabri de zangers een warm hart toedragen. Voor een aantal pauselijke bullen moeten we zijn betrokkenheid veronderstellen. Paus Eugenius gaf het kapittel in 1432 toestemming om de inkomsten uit de grote tienden van de parochie Wortel te bestemmen voor het levensonderhoud van de zangmeester en de choralen. Deze inkomsten werden geschat op 120 pond kleine Tournoois (circa 200 Rijnse gulden).⁵⁷⁵ In 1445 kwam daar nog een bul bij die toestemming gaf het aantal choralen uit te breiden tot twaalf. De financiering moest komen van een kapelanie die 50 gouden dukaten opbracht (85 Rijnse gulden). Dit getal twaalf, of een veelvoud hiervan, was belangrijk voor Anselmus Fabri. De besnijdenisbroederschap die hij had opgericht, telde 24 leden. Het choralenkoor telde twaalf jongens en het gasthuis dat hij stichtte te Breda moest liefst doorgroeien tot dertien (12 + 1) inwonende oude mannen. In de middeleeuwen hechtte men veel belang aan de symboliek van dit getal, dat gelijkstond aan het aantal apostelen. Ook de kartuizers mikten bij hun kloosterstichtingen altijd op een aantal van twaalf monniken of een veelvoud daarvan.⁵⁷⁶ In 1441 stelde Fabri een fonds in voor de uitdeling van brood aan de choralen. Acht choralen onder leiding van hun zangmeester moesten dagelijks tijdens de vespers voor het beeld van Maria de antifoon *Salve Regina* zingen. Als beloning voor het zingen ontvingen ze ieder elke dag een brood. Hij stelde hiervoor uit eigen middelen cijzen beschikbaar op goederen rond Antwerpen.⁵⁷⁷

De financiering van de uitbreiding van het choralenkoor naar twaalf had moeten komen uit de inkomsten van een kapelanie (jaarlijks 85 Rijnse gulden). Deze financieringsbron ging niet door of was onvoldoende, waardoor Fabri in zijn testament extra middelen moest vrijmaken. Doordat Fabri in zijn testament een gulle donatie verleende van 500 gouden florijnen (850 Rijnse gulden) kon het Antwerpse knapenkoor van acht uitgebreid worden naar twaalf vaste zangers onder leiding van een zangmeester.⁵⁷⁸ De extra zangknapen konden dus ieder jaar per persoon een inkomen verwachten van 10 Rijnse gulden. Hij had jaren toegevoerd naar een koor met een dergelijke omvang en hij zorgde er hoogstpersoonlijk voor dat het koor een omvang van twaalf knapen kreeg. Gevolg was wel dat er later te weinig geld overbleef om zijn gasthuis te Breda te voorzien van twaalf plaatsen en de uitvoerders van zijn testament brachten dit aantal terug naar acht.

5.8.3 Het benoemingenbeleid van kapelaans en kanunniken

De slechte motivatie en opleiding van geestelijken ergerde kerkhervormers in de vijftiende eeuw. Fabri zette ook vol in op de kwaliteit van de benoemde geestelijken en hij richtte zijn pijlen vooral op het benoemingsbeleid. Dit benoemen gebeurde via de zogenoemde *turnus fixus*, de benoeming per toerbeurt. Op basis van een schema mochten opeenvolgende kanunniken een bepaalde tijd de benoemingen doen. Overal leidde dit systeem tot vriendjespolitiek. Om ruzie te voorkomen koos het kapittel van Oudmunster in Utrecht in 1517 voor dit systeem. Het mondde spoedig uit in het aanstellen van familieleden en de verkoop van prebenden.⁵⁷⁹ In Antwerpen werkte de *turnus fixus* al veel langer (vanaf 1273) en iedere kanunnik kreeg als *hebdomadarius* minstens twee keer per jaar zijn weekbeurt. De begevingswEEK ging in op zaterdag bij de eerste slag van de kerkklok voor de nonen (middag).⁵⁸⁰

De functies van deken, cantor en kanunnikplebaan bleven buiten de toerbeurtregeling. In de vijftiende eeuw benoemde meestal de paus deze functionarissen. Bisschop Pierre d'Ailly van Kamerijk bevestigde in 1400 nog eens de Antwerpse regeling van coöptatie en hij verbod aan geestelijken uit zijn bisdom zelfs rechten te doen gelden op een beneficie dat door deken en kapittel was ingevuld.

Fabri ging aan de grote vrijheid van de *hebdomadarius* knagen om greep te kunnen krijgen op de kwaliteit van de aanstellingen. Vanaf 1426 dienden de nieuwe kapelaans binnen een jaar priester te worden. Er waren alleen uitzonderende bepalingen voor de zangervicarissen, choralen en afgestudeerden van de universiteit. Deze magisters mochten minderjarig zijn, als ze maar voldeden aan de overige eisen.⁵⁸¹ Als de aan het kapittel voorgedragen personen niet voldeden aan deze eisen, dan kwam de aanstelling toe aan deken en kapittel bij meerderheid van stemmen. Bovendien mocht de deken voortaan beschikken over een achttal kapelanieën en die vergeven aan kundige zangers of zangmeesters.⁵⁸² Deze zangers waren gebonden aan een strenge residentieplicht. Alleen het kapittel kon hiervoor vrijstelling verlenen. Bij een overtreding zouden ze deze inkomstenbron onmiddellijk en zonder een voorafgaande waarschuwing verliezen. Al deze aantastingen van de vrijheden bij het benoemen van nieuwe kapelaans kon Fabri met behulp van de paus en de bisschop van Kamerijk nog net doorgedrukt krijgen, al was er zelfs excommunicatie nodig van enkele weerspannige kapelaans. In 1432 kwam het tot een overeenkomst tussen de kapelaans en het kapittel. De kapelaans aanvaardden de vicarissenzangers als volwaardige collega's wat de inkomsten betrof.

De tegenstand tegen Fabri groeide aan tot een storm toen hij aan de benoemingsprocedure van de kanunniken zelf tornde. Fabri moest zijn wantrouwig geworden kanunniken voor zijn terugkeer naar Rome beloven bij de paus geen nieuwe statuten meer er doorheen te duwen. Tegen deze belofte in verkreeg hij van de paus een bul die vastlegde dat zes kanunnikenprebenden alleen nog maar opgevuld konden worden door kanunniken met een afgeronde universitaire opleiding of door personen die langer dan twee jaar aan de pauselijke curie werkten. Fabri bedoelde dit vooral als steuntje in de rug voor professoren van de nieuwe Leuvense universiteit, die wel wat extra inkomen konden gebruiken. Maar de eis dat de kandidaten langer dan twee jaar werkzaam moesten zijn geweest in de curie rook natuurlijk sterk naar een eigen voordeel van Fabri. Het kapittel reageerde furieus op deze aantasting van zijn rechten en ging in beroep bij de bisschop en later zelfs bij het Concilie van Bazel. Fabri legde bij deze instanties op zijn beurt klachten neer over de kanunniken. Na deze escalatie trad weer snel een verzoening in. Waarschijnlijk was Fabri geschrokken van dit snel opgelaaide conflict, vooral omdat er tweespalt in zijn eigen netwerk ontstond. Zijn drie trouwe *familiarissen* Petrus Cant, Johannes Figuli en Johannes Braxatoris gingen voorop in het conflict met de deken. Fabri legde hen zelfs een straf op. Het kapittel had hem ondertussen als tegenzet ontzet uit zijn rechten als *hebdomadarius*. Het conflict werd na 1434 bijgelegd en van de nieuwe statuten vernam niemand meer iets. In de persoonlijke sfeer werkte het conflict niet door. Fabri wees Cant, Figuli en Braxatoris aan als uitvoerders van zijn tes-

575 Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978), p. 30-31.

576 Hendrickx, *De Kartuizers* (1984), p. 35.

577 Antwerpen, KAA Capsa 17 dom. 58; De akte is geheel uitgegeven in Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978) p. 62-63 en p. 49. Cijns van 10 oude schilden (circa 15 Rijnse gulden) op een goed *ter Hoefvonderen* te Deurne en een cijns van 10 vertel rogge op een goed geheten *de Luythaghe* te Mortsel. In Deurne ligt nog steeds de Hooftvunderlei, een zijstraat van de Turnhoutsebaan.

578 *Analecta Vaticana Belgica*, dl. 14, 1 (1947), p. XXIX, XXX. Omrekenstabellen voor geld zoals gehanteerd werden binnen de curie te Rome rond 1420; Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 203-212. Origineel ingezien via een digitale kopie. Biblioteca Nazionale Centrale Firenze (BNCF), Notarile antecosimiano 11088, cc. 78r - 83r.

579 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 232.

580 Manderveld, *De juridische organisatie* (1957), p. 15-37.

581 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 320-321.

582 Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978), p. 41. De volgende kapelanieën kwamen ter beschikking van de deken: de zielmissen, O.L.V. in het Nieuwwerk, Sint-Jacob, Sint-Petrus en Paulus en Sint-Agatha.

tament, waarin grote sommen geld te verdelen waren. De grenzen van Fabri's hervormingsbeleid waren bereikt te Antwerpen. De gevestigde belangen bleken te taai en zonder persoonlijke aanwezigheid niet te doorbreken. Binnen het kapittel moet een zeker wantrouwen geheerst hebben dat Anselmus Fabri kerkhervorming, curiebelangen en Antwerpse belangen vermengde.

5.8.4 Hervorming van gasthuizen in Antwerpen

In de vijftiende eeuw is er een hausse aan hervormingen voor de gasthuizen in de Nederlanden. Deze beweging richtte zich op het afdwingen van een strenge leefwijze voor de gasthuizusters, zodat ze als een echte kloostergemeenschap zouden gaan leven. Deze beweging paste in de trend van verkleustering, die overal in de Nederlanden merkbaar was. De druk op de gasthuisconventen kwam van diverse kanten. In Brugge was de druk afkomstig van de bisschop van Doornik, die het Sint-Jansgasthuis in 1463 nieuwe statuten oplegde.⁵⁸³ Ook in Brabant zette een bisschop, maar dan die van Kamerijk, in de vijftiende eeuw druk op de gasthuizergemeenschappen om zich om te vormen tot echte kloosters. In Mechelen werd bijvoorbeeld in 1509 de observantie doorgevoerd.⁵⁸⁴ De bisschop van Kamerijk werkte in Mechelen samen met het tot de Windesheimcongregatie behorende klooster van Zevenborren bij Brussel. Deze kloosterorde was ook in andere plaatsen actief bij het hervormen van gasthuizen. Zo probeerde prior Willem Storm van het klooster van Bethlehem bij Leuven het Leuvense gasthuis strenger in de leer te maken. Deze poging mislukte in 1475 en in 1479 werden gasthuizusters uit Valenciennes overgebracht om in het gasthuis de observantie in te voeren. Deze poging was wel succesvol. Al eerder was het een Antwerpse gasthuizuster, Dympe Beuckeleers, niet gelukt de Leuvense gasthuizusters in het gareel te krijgen. Het Antwerpse gasthuis was een aantal jaren eerder succesvol onder observantie gebracht en hierbij had Anselmus Fabri een grote rol gespeeld. Wereldlijke geestelijken als kapittelleden Fabri konden dus ook toonaangevend zijn bij de reorganisatie van gasthuizen.

Fabri richtte zijn hervormingspijlen het eerst op het Elisabethgasthuis. Dit was het oudste gasthuis van Antwerpen en waarschijnlijk ontstaan onder impuls van het kapittel.⁵⁸⁵ Het gasthuis bestond in ieder geval al in 1227 en een gemeenschap van broeders en zusters verzorgde de behoeftige personen. In de loop van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw raakte het gasthuis zijn originele functie bijna helemaal kwijt en werd een woonaccommodatie voor rijke dames.

In het jaar 1419 greep paus Martinus V in en hij scherpte de statuten aan. Voortaan kregen zusters die met een man buiten het gasthuis samenwoonden een hoge boete.⁵⁸⁶ In de periode voor 1419 bestond de straf voor dergelijk gedrag uit verwijdering uit het huis voor één jaar. Deze straf kon drie keer worden herhaald. Sommige dames misbruikten deze regeling om ongestraft drie jaar buiten het gasthuis te verblijven om zonder een enkele straf te hebben gekregen terug te keren. Met de nieuwe statuten van 1419 kwam aan dit misbruik een eind en de gasthuizusters mochten voortaan alleen met toestemming van de priorin buiten het huis verblijven. Er zijn bewijzen dat Anselmus Fabri een actieve rol speelde bij deze hervorming. Een eerste indicatie is de naam van de pauselijke schrijver op de bul: Johannes de Nursia. Nursia behoorde tot de *familia* van Fabri en zijn naam is al genoemd voor Halle als zijn vaste schrijver binnen de pauselijke kanselarij. Een andere indicatie is de uitvoerende rol van Alardus Terlinck bij deze hervorming. Deze abt van het norbertijnenklooster van Sint-Michiels werkte nauw samen met Fabri. Tenslotte benoemde de paus hem, samen met de deken van het nabijgelegen kapittel van Lier, tot zijn uitvoerder.

In 1429 volgde een tweede en meer ingrijpende reorganisatie van het Elisabethgasthuis. Paus Martinus V vaardigde, waarschijnlijk op instigatie van Anselmus Fabri, een nieuwe bul

uit. In deze bul stelde de paus dat de gasthuiszusters de regels van Sint-Augustinus niet goed opvolgden. De paus verordonneerde dat de statuten voor een groot deel moesten worden herschreven. De nieuwe statuten legden regels vast voor de kloostergeloftes die nieuwe zusters moesten afleggen, simpele kleding, het onderhouden van het korgebed, samenstelling van de maaltijden, slapen, etc. Het doorvoeren van deze veranderingen delegeerde de paus wederom aan de Alardus Terlinck, die nu werd bijgestaan door de prior van het Windesheimklooster 'Ten Troon' in Grobbendonk bij Herentals en Diederick Terlinck, prior van de kartuizers van Kiel bij Antwerpen.⁵⁸⁷

Tussen 1428 en 1430 werkte Fabri nog een keer samen met de prior van Kiel bij de hervorming van de leprozerie van Terzieken bij Antwerpen.⁵⁸⁸ Dit keer wordt hij met naam genoemd in de pauselijke bul, net als Diederick Terlinck. Hun aandacht richtte zich dit keer op de kapelaan van het hospitaal voor leprozen: Jacobus van Brussel. In een statuut leggen ze precies vast welke missen de kapelaan moest lezen en de manier waarop. In 1430 bevestigde paus Martinus V deze regeling en vroeg de abten van de norbertijnenkloosters Sint-Michiels en Tongerlo op de uitvoering toe te zien. Dus wederom is hier het zelfde type netwerk te zien, bestaande uit een kapitteldeken en abten en priors van nabijgelegen kloosters.

De zusters van het Sint-Elisabethgasthuis waren Fabri zo dankbaar dat hij een vermelding kreeg in hun necrologium voor een jaarlijks gezongen vigilie met een mis op zijn sterfdag.⁵⁸⁹ De veranderingen in het Antwerpen werkten nog lang en positief door. In 1473 bezocht een vertegenwoordiger van het Leuvense schepencollege het gasthuis om te zien wat het Leuvense gasthuis kon opsteken van dit modelgasthuis. Willem Storm, de prior van het Bethlehemklooster bij Leuven, weet dan een Antwerpse gasthuiszuster, Dymna Boeckeleers, over te halen naar Leuven te komen om daar de hervormingen door te zetten.

Fabri had zo zijn redenen om graag met Diederick Terlinck samen te werken. Terlinck was namelijk een bestuurder met autoriteit en charisma. Hij bezocht namens zijn orde de kartuizerkloosters in de Nederlanden, Engeland en Schotland om te kijken of de bewoners volgens de regels leefden. Hij bemiddelde bij de stichting van de nieuwe kartuizerpriorij van Sionsberg in Noordgouwe (Zeeland). Hij was zo druk dat de monniken van Kiel een bericht ontvingen van hun orde om geduld te hebben met de vaak afwezige prior.⁵⁹⁰ Verder was het voor Fabri logisch om met Diederick Terlinck samen te werken omdat hij zelf tussen 1420 en 1430 maar voor korte periodes in Antwerpen aanwezig was. Een lokaal ankerpunt was daarom meer dan welkom. Prior Terlinck was op vele terreinen actief in en rond Antwerpen. In 1440 kreeg hij de verantwoordelijkheid om de kapelaan van het nieuwe Antwerpse aalmoezenhuis te benoemen. Hij werkte hierbij wederom samen met de abt van Sint-Michiels en de prior van Grobbendonk.⁵⁹¹ Twee jaar later kreeg de prior het verzoek jaarlijks een visitatiebezoek te brengen aan de Mariakapel in Horst (bij Schoten).⁵⁹²

583 Maréchal, *Brugse hospitaalwezen* (1978), p. 102-107.

584 Ockeleij, *De gasthuiszusters* (1992), p. 72-77.

585 Van den Nieuwenhuizen, 'De institutionele ontwikkeling van het gasthuis' (1988), p. 21-36; Gooskens, 'Curialists' (2013), p. 235-240. In dit artikel vindt men een breder overzicht van het Antwerpse netwerk van Fabri en de hervorming van gasthuizen.

586 Philippen, *De Oudste Statuten* (1926).

587 Van den Nieuwenhuizen, 'De institutionele ontwikkeling van het gasthuis' (1988), p. 38-41.

588 Dubrulle, 'Documents Vaticans' (1906), p. 201-222.

589 Philippen, *Het obituarium* (1940), p. 18. *Obitus magistri Ancelmi decani beate Marie Antwerpiensis ac etiam canonici Leodiensis; hic cantabuntur vigilie cum missa animarum 1449.*

590 Delvaux, *Kiel* (1956); zie ook: Delvaux, De Grauwe, 'Chartreuse' (1993).

591 Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen* (1975-1977), III, p. 53-63.

592 Goetschalckx, *Kiel* (1907), p. 15-69.

5.9 Het netwerk van Anselmus Fabri onder de Brabantse kapittelkerken en kloosters

Een ander zicht op het netwerk van Fabri geeft de lijst van uitvoerders van de pauselijke bullen. De paus benoemde meestal drie uitvoerders om zijn benoemingen te effectueren. Van de drie uitvoerders kwam er één uit het bisdom waar het beneficium zich bevond, één uitvoerder werd benoemd op voorspraak van de aanvrager en de derde op voordracht van de curie. De uitvoerders die door de aanvragers werden voorgedragen kwamen bijna altijd uit de buurt van het te vergeven beneficium en hadden een eigen lokale invloedssfeer.⁵⁹³ In het geval van Fabri veronderstellen we, gezien zijn grote invloed in en buiten de curie, dat de keus van alle uitvoerders sterk door hem werd beïnvloed. In de onderstaande tabel staan de uitvoerders van al zijn pauselijke bullen waarbij hij een belang had op een rij, niet alleen voor de benoemingsbullen.

Over de bul van 1429 is meer informatie bewaard gebleven. Deze bul, uitgevaardigd op 8 april, moest de vicarissenzangers dezelfde rechten geven bij de uitdelingen als de gewone kapelaans, zelfs als ze geen priester waren. Op 22 juni nam Gilles Claren, deken van het Sint-Romboutskapittel, de bul te Kamerijk in ontvangst. Hij ging onmiddellijk tot uitvoering over en las de bul te Antwerpen driemaal voor, iedere keer met twee dagen ertussen.⁵⁹⁴ De kapelaans waren niet echt onder de indruk en gingen meteen in beroep. Pas in 1432 zou dit conflict definitief opgelost raken door een overeenkomst tussen kapittel en kapelaans. De warme banden met de Mechelse kapitteldeken waren natuurlijk belangrijk, want drie keer een pauselijke bul voorlezen aan een groep vijandig gestemde kapelaans was natuurlijk geen gemakkelijke opdracht. De uitvoerder van een pauselijke bul moest een persoon zijn met gezag, maar een goede persoonlijke band was onontbeerlijk.

Tabel 4. Uitvoerders van pauselijke bullen waarbij Anselmus Fabri een belang had.

Jaar	Onderwerp	Pauselijke uitvoerders
1402	Rector Ginneken bij Breda	Deken Oudmunster Utrecht en deken Onze-Lieve-Vrouwekerk Breda. ⁵⁹⁵
1403	Heist op den Berg	Deken Sint-Romboutskerk Mechelen en Deken Onze-Lieve-Vrouwekerk Breda. ⁵⁹⁶
1404	Geertruidenberg thesaurier	Bisschop Florence, deken Sint-Romboutskerk Mechelen, deken Onze-Lieve-Vrouwekerk Breda. ⁵⁹⁷
1405	Gent proost Veerlekapittel	Bisschop Garetan, deken Sint-Romboutskerk Mechelen, officiaal van Doornik. ⁵⁹⁸
1411	Halle pastoor	Bisschop Lucerni. Deken Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen. Deken Sint-Romboutskerk Mechelen. ⁵⁹⁹
1414	Antwerpen deken	Bisschop Oleron. Abt Sint-Michiels Antwerpen. Abt Tongerlo. ⁶⁰⁰
1419	Verheffing Markendaal tot parochiekerk	Abt Sint-Michiels Antwerpen en deken Onze-Lieve-Vrouwekerk Breda. ⁶⁰¹
1419	Hervorming Sint Elisabethgasthuis	Abt Sint-Michiels Antwerpen, deken kapittel van Gummaruskerk te Lier. ⁶⁰²
1429	Hervorming Sint-Elisabethgasthuis	Prior Grobbendonk, Abt Sint-Michiels, prior kartuizers Kiel bij Antwerpen. ⁶⁰³
1429	Distributie aan zangers Antwerpen	Abt van Tongerlo, dekens van Onze-Lieve-Vrouwekerk Kamerijk en Sint-Rombouts te Mechelen. ⁶⁰⁴
1429	Leprozerie Antwerpen	Abt Sint-Michiels Antwerpen en abt Tongerlo. ⁶⁰⁵
1430	Zangersvicarissen Antwerpen	Deken Sint-Romboutskerk Mechelen, abt Tongerlo, deken kerk Kamerijk. ⁶⁰⁶
1430	Straffen kapelaans Antwerpen	Deken Kruiskerk Luik, officialen van Luik en Kamerijk. ⁶⁰⁷
1431	Ontheiliging kerkgrond Antwerpen	Abt Sint-Michiels Antwerpen. ⁶⁰⁸
1432	Kerk Wortel als inkomsten choralen	Abten Sint-Michiels en Sint-Bernardus te Antwerpen en deken Gummaruskerk Lier. ⁶⁰⁹
1442	Vervreemding goederen Antwerpen	Deken van Sint-Dionysius te Luik. Deken van Sint-Pieter te Leuven en de officiaal van Kamerijk. ⁶¹⁰

Voor de eerste periode in Rome zijn vooral de banden met Mechelen opvallend. Er is al aangestipt dat Fabri goede banden onderhield met het kapittel van Mechelen en via de leden van dit kapittel ook beneficiés kon verwerven. Dat hij de deken van de Romboutskerk ook inzette om te proberen proost te worden van het Veerlekapittel was ook logisch. Mechelen werd in deze periode bestuurd door Vlaanderen en het kapittel van Mechelen had er baat bij om zijn invloed te vergroten. Ook een latere proost van het Sint-Veerlekapittel, Jan van Culsbroec, was kanunnik in Mechelen.⁶¹¹

Na zijn benoeming tot deken van Antwerpen verstevigde Fabri zijn banden met de abten van de grote Brabantse abdijen, zoals Tongerlo, Sint-Michiels en Sint-Bernards. Daarom kwamen ze vaak in de lijst van uitvoerders voor. In Rome behartigde hij actief hun belangen. In het geval van de bij Antwerpen gelegen cisterciënzerabdij van Sint-Bernards aan de Schelde was dit goed terug te vinden. Hij trad in 1420 te Rome op als procurator van abt Petrus bij betaling aan de curie van 1200 florijnen (2040 Rijnse gulden). Vier jaar later betaalde hij nog eens 150 florijnen belasting te Rome voor hetzelfde klooster.⁶¹² Het zijn deze abdijen, met daar nog bij gerekend Averbode en Affligem, die een actieve rol speelden in de Brabantse politiek. Hun abten speelden een rol in de hertogelijke raad en vertoefden regelmatig in Brussel aan het hertogelijke hof.⁶¹³ Verder vallen in de lijst de norbertijner kloosters van Tongerlo en Sint-Michiels op. De abdij van Tongerlo behoorde vanaf het begin tot de Urbanisten. Na Pisa stapte Tongerlo, net als Fabri, over op de Pisaanse pausen en vroegen aan paus Johannes XXIII tot vier maal toe de abdij haar rechten te bevestigen.⁶¹⁴ Een vast aanspreekpunt in Rome was dan handig voor de norbertijne abdijen, zeker bij de abtskeuzes, die door de paus bekrachtigd moesten worden. Daarom was Fabri in het begin van het jaar 1423 aanwezig bij de verkiezing van een nieuwe abt van het norbertijnenklooster van Averbode: Daniel Laecman.⁶¹⁵ Bij deze verkiezing waren nog drie andere norbertijner abten aanwezig: Alardus Terlinck (abdij Sint-Michiels), Gerard van Goetsenhove (abdij Park) en Jan Geerts (abdij Tongerlo). Dat Fabri zich in dit gezelschap kon en mocht mengen, zegt veel over het vertrouwen dat hij genoot bij de norbertijnen. Bovendien waren zijn financiële expertise en zijn curiale netwerk hard nodig. Het klooster van Averbode was in deze periode praktisch bankroet en de kosten van de abtsverkiezing waren torenhoog. Alleen al de kosten voor de pauselijke bevestiging van Laecman als abt van Averbode bedroegen 2550 Rijnse gulden. Deze kosten waren echter minder dan bij een andere abtskeuze.

593 Maillard-Luypaert, *Papauté, clercs et laïcs* (2001), p. 469-479.

594 Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978), p. 35-36. Hij verwijst naar KAA Capsa 24 dom. 27 (2). Afschrift in katern *Citation contra capellanos*, fol. 1r – 4r. Gilles Claren werd kanunnik in het kathedrale kapittel van Kamerijk in 1431 of 1432., Médiathèque Municipale de Cambrai, Registres de délibérations capitulaires, Manuscript 1056, Chapitre. Registre de réception des chanoines. 1411-1436, fol. 94v, 107v, 108v, 113r, 120r, 121v, 122v, 126r, 127r, 166v, 169v, 187r. Manuscript 1057, fol. 11v, 13rv, 16r, 25v, 35r, 36r, 37r, 38v. Archives Départementales du Nord, 4G 1-7980, Chapitre Métropolitain Notre-Dame de Cambrai, Inv. nr. 4637, fol. 10v. Inv. nr. 4642 fol. 11v. Mededeling van mevr. Maillard-Luypaert.

595 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 110 fol. 233r-234r.

596 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 105 fol. 50r-51r.

597 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 115 fol. 148r-149v.

598 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 122 fol. 220v-222.

599 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 149 fol. 79v-80r.

600 Città del Vaticano, ASV, Reg. Lat. 179, fol. 250v-251r.

601 Breda, SAB, collectie Kleyn, nr. 51 afd IV, 10.

602 Philippen, *De Oudste Statuten* (1926), p. 32.

603 Philippen, *De Oudste Statuten* (1926), p. 33.

604 Antwerpen, KAA Capsa 24 dom. 4 aangehaald door Van den Nieuwenhuizen, 'De koralen' (1978) p. 35.

605 Dubrulle, 'Documents Vaticans' (1906) p. 208.

606 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 327.

607 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 327.

608 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (1937), p. 350.

609 Antwerpen, KAA capsa 24 dom. 7.

610 Antwerpen, RAANTW OLV kathedraalarchief nr. 3.

611 Dumolyn, *Staatsvorming* (2003) bijlage op CD-ROM naamdatatabel nummer 24.

612 Berlière, *Inventaire analytique des libri obligationum* (1904), p. 150 nr. 1324 en p. 154 nr. 1357.

613 Uyttebroeck, *Le gouvernement* (1975) dl. I, p. 281-286.

614 Maillard-Luypaert, *Papauté, clercs et laïcs* (2001), p. 503-504.

615 Van Genechten, 'Daniel Laecman, abt van Averbode' (1943), p. 14.

33. Het Faconklooster (ook genoemd Falconklooster) te Antwerpen op de stadsplattegrond van Virgilius Bononiensis uit 1565. Dit klooster met vrouwelijke religieuzen kon zich met de hulp van Anselmus Fabri nog aansluiten bij de Congregatie van Windesheim, ondanks een pauselijk verbod. De naam Falconrui herinnert nog aan dit klooster. (bron: www.avbg.be)



34. Briefje van de priorin van het Faconklooster aan Anselmus Fabri om te helpen bij het opnemen van haar klooster in de Congregatie van Windesheim. (bron: RAA, Faconklooster 36r)



Eerder is al besproken dat Fabri bij de hervorming van de Antwerpse gasthuizen nauw samenwerkte met de abt van Sint-Michiels: Alardus Terlinck (abt 1415-1452). Met een naamgenoot van abt Alardus, Diederick Terlinck, werkte Fabri ook nauw samen bij de hervorming van gasthuizen in Antwerpen. Deze Diederick Terlinck was van 1410 tot en met 1449 prior van het kartuizerklooster van Kiel bij Antwerpen. Het beeld van de kartuizers als een strenge, en dus van de wereld afgekeerde kloosterorde, klopt maar deels. In de vijftiende eeuw waren de kartuizers met hun onaangetaste strengheid een inspiratiebron voor andere kloosterordes. En dat niet alleen, ze waren ook actief betrokken bij het op gang brengen van kerkhervorming en vernieuwde spiritualiteit.⁶¹⁶ Fabri had het grote geluk dat hij gedurende een groot deel van zijn actieve leven kon blijven samenwerken met de twee Terlincken, omdat ze ongeveer even oud zijn geworden. Verder kan hebben meegespeeld dat de familie Terlinck afkomstig was uit Zeeland.⁶¹⁷ Fabri was ook geen oorspronkelijke inwoner van de Scheldestad en dat kan hun vriendschap en samenwerking hebben versterkt. De band tussen Fabri en de kartuizers bleef tot aan zijn overlijden. Hij schonk het klooster van Kiel namelijk een bedrag van 15 Rijnse gulden voor zijn jaargetijde.⁶¹⁸

Fabri onderhield, zoals ook al eerder gemeld, nauwe contacten met de Brabantse tak van de Congregatie van Windesheim. Maar liefst vier priorijen noteerden zijn naam in hun obituarium uit dankbaarheid voor de verleende diensten en zijn ondersteuning. In het obituarium van Groenendaal staat genoteerd dat kloosterlingen hem bedankten voor zijn bemiddeling bij de paus voor het verkrijgen van aflaten.⁶¹⁹ De priorij van Corsendonk bij Turnhout herdacht deze weldoener jaarlijks op 3 augustus. Eerder is al vermeld dat de kloosterlingen op dezelfde dag baden voor het zielenheil van Walterus van Gouda, de assistent van Fabri in Rome. Dit duidt er op dat Gouda na het overlijden van Fabri de Brabantse Windesheimpriorijen bleef ondersteunen.⁶²⁰ Verder komt de naam van Fabri voor in het register van de Faconpriorij.⁶²¹ De Faconpriorij (ook genoemd Falconpriorij), een klooster te Antwerpen voor vrouwelijke religieuzen, had bijzondere redenen om hem dankbaar te zijn. Fabri haalde een huzarenstukje uit door er in 1436 voor te zorgen dat de priorij, samen met één ander klooster voor vrouwelijke religieuzen, mocht toetreden tot de Congregatie van Windesheim. Dit ondanks een eerder verbod van de paus tot uitbreiding van de congregatie met kloosters voor vrouwelijke religieuzen.⁶²² Fabri had deze operatie ingezet op verzoek van de priorin. Een latere proost tekende dankbaar aan dat hij het had gedaan zonder betaling te verlangen.⁶²³

616 Zie de symposiumbundel: *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* (ed. S.J. Molvarec en T. Gaens). Gaens, 'Van de woestijn naar de stad' (2008).

617 De Ram, *Synopsis* (1856), p. 210. Alardus overleed 6 september 1452.

618 Lier, SAL, Fonds kartuizers, nr. 22 fol. 138. Fabri stond in dit necrologium ingeschreven in een aparte lijst van personen die geld hadden gegeven voor een jaargetijde. In het hoofddeel van het necrologium, de kalender, ontbreekt zijn naam. Hier staan de namen van personen die door een aantal kartuizerkloosters werden herdacht.

619 Dykmans, *Obituaire du monastère de Corsendonck* (1940), p. 229. *Magister Anselmi Fabri, decani Antwerpensis. Ist fuit corrector litterarum apostolicarum et impetravit gratiam plene remissionis omnium peccatorum in articulo mortis occasione incendii nobis concessam, et huit nobis valde favorabilis et dedit semel 100 ducatos.*

620 Van den Gheyn, *L'obituaire du prieuré de Corsendonck* (1901), p. 33. *Anniversaria reverendi domini Ancelmi Fabri, decani ecclesie beate Marie Antwerpensis, parentum et benefactorum eius, necnon venerabilis magistri Walteri de Gouda prepositi ecclesie sancti Petri Traiectensis, parentum et benefactorum suorum.* In het oudste schrift van het obituarium, dus werd hij ingeschreven in de vijftiende eeuw.

621 Obituarium Faconpriorij: Antwerpen, KAA Archieven van het bisdom Antwerpen in het diocesaan en kathedraalarchief. Oud Antwerps kerkarchief. Fonds kloosterarchieven K92, fol. 80.

622 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007); De Moor, *Twee vrouwen* (2011), p. 46-52; Acquoy, *Het klooster Windesheim* (1968) p. 74-75. De Moor gebruikt de benaming Facon priorij voor het klooster, waar andere auteurs de naam Falcon Priorij gebruiken. Wij hanteren de naam Facon. Het klooster ontleent zijn naam aan de Antwerpse kanunnik Falco de Lampage, die midden veertiende eeuw een gasthuis met kapel stichtte, waaraan een lekgemeenschap voor vrouwen was verbonden.

623 Verzoek priorin: Antwerpen, RAA, Faconklooster 36r. Ongedateerde brief op papier. Op de achterzijde staat dat de brief gericht is aan *Eerwerdige ende wysen bescheidenen gheesteliken dominus meyster her Ancelmus choir deken in der kerken van onser lieve vrouwe binnen Antwerpen*. Mededeling proost: Antwerpen, KAA Archieven van het bisdom Antwerpen in het diocesaan en kathedraalarchief. Oud Antwerps kerkarchief. Fonds kloosterarchieven K92. Kroniek van het Faconklooster door Chr. Caers (1647) handschrift. Fol. 10r-10v. *Want hy ende niemant anders alleene principaellyc aenden Paus van Roomen Eugenius den Vierden verwerf puerlyck uyt minnen ende werdiebeden, die hy tot desen Godtshuys hadde, dattet onder 't Capittel van Windesheim sonder eenige cost oft moeynisse quam, anno 1436 oft daer ontrent.*

Het vierde Windesheimklooster in Brabant waarmee Fabri samenwerkte was de priorij van Grobbendonk bij Herentals. Ook in hun obituarium was hij ingeschreven als weldoener.⁶²⁴ Omdat de priorij van Grobbendonk deel uitmaakte van een groter religieus complex rond Herentals, dat later navolging krijgt in en rond Breda, wordt de stichting van dit klooster en de andere instellingen er omheen uitgebreider beschreven.

5.10 De stichting van Grobbendonk (1414) als onderdeel van een netwerk van instellingen

De totstandkoming van een complex van devote stichtingen rondom Grobbendonk was nauw verbonden met de heer Aert van Crayenhem en zijn uit het graafschap Loon afkomstige echtgenote Johanna van Steyvoert. Deze ridder was van 1384 tot aan zijn dood in 1430 heer van Grobbendonk.⁶²⁵ Hij was eerst drossaard van de hertog van Brabant, maar vanaf 1412 tot aan zijn overlijden was hij lid van de raad van de hertog, een orgaan waarmee Anselmus Fabri intensieve contacten onderhield. Van Crayenhem onderhield intensief contact met de Brabantse priorijen van reguliere kanunniken die zich in 1412 zouden aansluiten bij de Congregatie van Windesheim. Eerst was hij vaak te gast in de priorij van Corsendonk bij Turnhout. Hij had op het kloosterterrein een eigen huisje laten bouwen, de *Arnolduscamere*, waar hij kon verblijven om het koorgebed te bezoeken. In Corsendonk was rond 1400 een partijstrijd ontstaan tussen een groep die geen slotverplichting wilde en een door de kartuizers geïnspireerde partij die dat wel wilde instellen. De laatste partij werd aangevoerd door stichter Walterus van Gierle en zijn vriend prior Hendrik van Zelle. De strijd eindigde in 1412 onbeslist, maar prior Van Zelle werd door de bisschop van Kamerijk uit zijn ambt gezet. Aert van Crayenhem koos in dit conflict partij voor de groep rondom Van Zelle en Van Gierle. Dit trio reisde in 1414 naar de priorij van Bethlehem bij Leuven, waar de drie mannen de ceremonie bijwoonden waarmee deze priorij voor mannen, als eerste van de Windesheim-groep, 'op slot' ging. Alleen de vrouwenpriorij van Barberendaal in Tienen was hen hierin al voorgegaan.⁶²⁶

Van Crayenhem wilde tijdens deze strijd in Corsendonk het goede voorbeeld geven. Daarom stichtte hij in 1410 te Herentals een priorij voor norbertinessen met de veelzeggende naam: Het Besloten Hof. In het geval het klooster de verplichting tot slot af zou schaffen, mochten de religieuzen naar een ander gesloten klooster overgaan en mochten ze al hun bezittingen meenemen. Het toezicht legde de stichter bij de vader-abt van Tongerlo en de prior van de kartuizers van Zeelhem. Dit laat zien hoe groot de invloed was van de kartuizers op de stichter. Van Crayenhem hoopte dat hij met hun hulp en ondersteuning de slotverplichting in het nieuwe klooster kon afdwingen. Op de Tweede Kerstdag van het jaar 1414 stichtte Aert van Crayenhem daarnaast in Grobbendonk bij Herentals een Windesheimpriorij voor mannen: Onze-Lieve-Vrouwe Ten Troon. Omdat hij al een ander klooster had gesticht, kon hij niet meer dan zes van de vijftien gewenste koorbroeders financieren. De priors van de kartuizerpriorijen van Kiel (bij Antwerpen) en Zeelhem (bij Diest) werden in de stichtingsakte genoemd. De invloed van de kartuizers op deze stichting was hiermee erg groot. Voorop stond, net zoals bij Het Besloten Hof, dat de koorbroeders het slot moesten eerbiedigen. Hendrik van Zelle werd de eerste prior. Bij de plechtige instelling van het klooster op 25 maart 1420 was het hele netwerk rondom de stichter aanwezig: de hertog van Brabant met zijn gevolg, de norbertijner abten van Sint-Michiels te Antwerpen en die van Tongerlo, twee priors van de kartuizers (Kiel en Zeelhem) en drie priors van bij Windesheim aangesloten priorijen (Corsendonk, Roodklooster en Groenendaal). Precies het netwerk waarbinnen ook Anselmus Fabri zich stevig had genesteld. Bij het nieuwe klooster bouwde de stichter een retraitehuisje net als hij eerder in Corsendonk had gedaan. Hier kon hij zich geregeld enkele dagen

terugtrekken voor gebed en de kloosterkerk bezoeken. Op het terrein van de kartuizers van Zeelhem stond een dergelijk huisje voor de heer Van Schoonhoven. Met schulden overladen als gevolg van deze kostbare kerkelijke stichtingen overleed Van Crayenhem te Grobbendonk en hij werd in het koor van de kloosterkerk begraven. Het klooster kreeg via zijn testament een cijns van 100 Beierse guldens per jaar voor zijn jaargetijde en het jaargetijde van zijn vrouw, zijn vader en zijn moeder.⁶²⁷

Zijn echtgenote, Johanna van Steyvoert, ging na zijn overlijden door met het uitbreiden van het religieuze complex. In 1437 stichtte zij in de parochie waaronder Grobbendonk viel (toen genaamd Ouwen) een gasthuis voor zeven oude vrouwen gewijd aan de Heilige Drie-eenheid en Maria.⁶²⁸ Deze vrouwen moesten ouder zijn dan vijftig jaar, ongehuwd en vrij zijn van besmettelijke ziektes. Bij toegenomen inkomsten kon het gasthuis worden uitgebreid naar elf bewoonsters, maar nooit meer. Het toezicht op het gasthuis kwam bij de prior van Ten Troon. We hebben hier ongetwijfeld weer te maken met een gasthuis behorend tot de categorie van de apostelhuizen. Johanna voelde zich vooral verwant met de priorijen van de kartuizers en die van Windesheim in de zuidelijke Nederlanden.⁶²⁹ Zij schonk in haar testament daarnaast nog aan de naburige kerk van Bouwel, waar de ouders van haar man lagen begraven, een cijns van vijf kronen waarmee voor haar iedere dinsdag een mis aan het altaar van de Heilige Anna kon worden gelezen en op donderdag aan het Maria-altaar. Zij had het liefst dat de priesterbroeders van Ten Troon deze missen zouden lezen.

Het echtpaar had hiermee een prestigieus religieus ensemble weggezet van twee gesloten priorijen, een dubbele kapelanie en een apostelhuis. Vooral de priorij van Grobbendonk kreeg snel een grote uitstraling. De priorij groeide uit van een schamele zes priesterbroeders tot 24 reguliere kanunniken en kreeg het toezicht over een viertal zusterkloosters uit de orde: Bethanië bij Mechelen, Jericho bij Brussel, Sint-Lucia bij Sint-Truiden en Vredenberg bij Breda. Grobbendonk plaatste een broeder als rector in elk van deze kloosters, die daarin werd bijgestaan door een kapelaan met de functieaanduiding *socius*.⁶³⁰ Bethanië, waar Odilia van Nassau, dochter van Maria van Loon, als koorzuster intrad, stond daarbij bekend om zijn grote strengheid.

De parochies rond Grobbendonk werden niet vergeten door het netwerk. In 1444 bemachtigde de Antwerpse kanunnik en vriend van Fabri Petrus Cant het pastoraat van Vorselaar bij Grobbendonk. Walterus van Gouda regelde voor hem de aanstellingsgelden te Rome.⁶³¹

5.11 Conclusie

In Rome had Fabri als patroon een hechte groep van cliënten verzameld in zijn *familia*. Waarschijnlijk woonde een aantal van hen in zijn huis in Rome en waren allen voor hun inkomsten voor een belangrijk deel afhankelijk van hun patroon. In Brabant steunde Fabri vooral op een groep van drie cliënten, die alle drie lid waren van het kapittel van de

624 Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendaal* (1940), p. 230. Dykmans verwijst voor Grobbendonk als bron naar het Rijksarchief te Brussel, eccl. Hs. 15017.

625 Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon* (1938), p. 7-133. Een uitgebreide geschiedenis van Ten Troon door deze kundige Belgische archivaris en historicus, helaas met weinig referenties.

626 De Keyser-Trio 'De *inclusio* van Melle' (1992), p. 196-197. Hier een tabel met alle kloosters in de zuidelijke Nederlanden die op slot gingen. In dit artikel gebruikt men de term *inclusio*. Het gebied van de *inclusio* kon best groot zijn en een aantal parochies rond het klooster bevatten.

627 Antwerpen, RAANTW, Archief Grobbendonk, inv. nr. 15029. Testament Aert van Crayenhem.

628 Goetschalckx, *Geschiedenis van Grobbendonk* (1897), p. 314-320. Uitgave complete stichtingsakte gasthuis.

629 Antwerpen, RAANTW, Archief Grobbendonk, inv. nr. 15030. Testament Johanna.

630 Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon* (1938), p. 75. Zie ook: Kohl-Persoons-Weiler, *Monasticon Windeshemense* (1976), p. 171-178. In 1445 viel Bethanië onder Grobbendonk, vanaf 1446 werden er rectoren als biechtvader benoemd.

631 Diener en Schwarz, *Repertorium Germanicum V* (2004) p. 1579-1581.

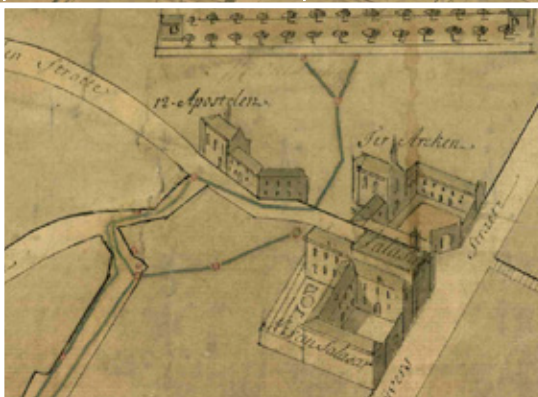
Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. Vanaf het jaar 1414 was Fabri deken van dit prestigieuze kapittel. De groep van drie bestond enerzijds uit de kanunniken Johannes Figuli en Johannes Braxatoris, allebei afkomstig uit Breda. De laatste persoon was Petrus Cant, die als cantor verantwoordelijk was voor de koorzang in de kerk. Zij konden zich veel onafhankelijker opstellen ten opzichte van Fabri dan de leden van zijn Romeinse *familia*. Als leden van het kapittel beschikten ze over voldoende eigen inkomsten en daarnaast woonden ze natuurlijk ver weg van Fabri. Tussen 1422 en 1430 verbleef de kapitteldeken maar vier maal voor een aantal maanden in zijn dekenale woning te Antwerpen. Nadien reisde hij niet meer naar Antwerpen. Ondanks een conflict met hun patroon over de benoemingsprocedure van kanunniken, was de band met Fabri sterk genoeg om als uitvoerders op te treden van zijn testament. Door hen hield Fabri ook tijdens zijn verblijf in Rome grip op het Antwerpse kapittel.

Op kerkelijk gebied bouwde Fabri vooral een sterk netwerk op onder de abten en priors van de kloosters van de norbertijnen, van de kartuizers en van Windesheim. Vooral de norbertijnen waren invloedrijk in Brabant met maar liefst zes abdijen: Sint-Michiels in Antwerpen, Tongerlo, Averbode, Postel, Park bij Leuven en Grimbergen. De abten hadden soms veel politieke invloed, zoals Jan Geerts als abt van Tongerlo, die tussen 1415 en 1417 lid was van de regentschapsraad voor de minderjarige hertog Jan IV.⁶³² Daarnaast hadden de abdijen invloed als lid van de Staten van Brabant. Behalve een vriendschappelijk netwerk bestond er ook een vijandelijk netwerk in Brabant. Dit laatste netwerk was gegroepeerd rondom de abdij van Thorn, die veel parochies rond Breda controleerde. Fabri probeerde in ieder geval voortdurend en met steun van de paus openstaande vacatures op de abdij te veroveren. Dit was het geval met het pastoraat van Ginneken en een openstaand kanonikaat in Geertruidenberg. Waarschijnlijk liet Thorn bewust kerkelijke vacatures lang openstaan om extra inkomsten te verwerven.

Wat waren de doelen van deze religieuze sociale netwerken van Fabri in Brabant? Fabri investeerde veel tijd en energie aan de bouw van de nieuwe, gotische Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen. In zijn regeerperiode als deken werd begonnen met de bouw van de twee kerkstorens aan de noordkant en het schip van de kerk. Hij zocht nieuwe financiering voor de kerkbouw en hij probeerde de devotie rondom de reliek van het voorhuidje van Jezus verder uit te bouwen door het oprichten van een broederschap. Hij probeerde echter ook de interne organisatie van zijn collegiale kerk te hervormen door extra opleidingseisen te stellen aan de kapelaans en de kanunniken. Voor de kapelaans lukte hem dat, voor de extra eisen aan de kanunniken stuitte hij op serieuze tegenstand uit het kapittel, zelfs van zijn drie trouwe paladijnen Cant, Figuli en Braxatoris. Deze hervorming werd daardoor op de lange baan geschoven en vanuit het verre Rome had Fabri niet de netwerk- en overtuigingskracht om door te duwen. Fabri hechtte veel belang aan een professioneel koor in zijn eigen kapittelkerk. Acht kapelanieën werden omgezet in acht prebenden voor geoefende zangers, die in een tweestemmig koor konden zingen. Zij werden ondersteund door een choralenkoor, dat was gehuisvest en verzorgd werd in een door hem gesticht huis.

Het netwerk van Fabri onder de Brabantse kloosters richtte zich onder meer op de hervorming van gasthuizen in en bij Antwerpen. Het Elisabethgasthuis, dat dreigde af te glijden naar een soort hotel voor rijke dames, werd bijgestuurd in de richting van een klooster dat de religieuze en zorgplichten weer serieus nam. Het netwerk kreeg daarnaast invloed in de regio Herentals door de stichting van de Windesheimpriorij Ten Troon bij Grobbendonk. In en bij Herentals ontstonden er, ook door toedoen van hetzelfde netwerk, een streng norbertinessenklooster, een apostelhuis en een kapelanie. Ten Troon oefende toezicht uit op het apostelhuis. Het norbertijnenklooster van Tongerlo en de kartuizers van Zeelhem oefenden weer toezicht uit op de norbertinessen van Herentals. De nieuwe kapelanie in Bouwel werd bediend door priesters van Ten Troon. Het ging op deze manier niet alleen om een sociaal

netwerk, maar ook om een netwerk van aan elkaar gekoppelde religieuze instellingen. Bovendien kreeg het netwerk van Fabri greep op de nabijgelegen parochie van Vorselaar. Het werd duidelijk dat in een regio veranderingen in de religieuze infrastructuur konden worden doorgezet, zelfs zonder de directe steun van de bisschop. Wel was duidelijk dat de steun van de lokale heer onmisbaar was: hij beschikte over de financiën, de invloed en de rechten om de veranderingen in de religieuze instellingen in zijn gebied te kunnen doorvoeren. Hierbij moet worden opgemerkt dat ook de echtgenote van de heer, in dit geval Johanna van Steyvoert, een belangrijke rol speelde. Tenslotte stond het pauselijke kanaal open voor het netwerk om benoemingen of hervormingen te kunnen uitvoeren. We zullen verderop in deze studie zien in welke mate het model van Herentals ook in het Land van Breda navolging kreeg.



35a-b. Kaart van Brussel met het in 1770 afgebrande hertogelijk paleis. Links onder het paleis ligt dan nog steeds het Taalf Apostelenhuis dat gesticht werd tussen 1431 en 1452 door Willem Bont en zijn neef Jan Bont. Met een detail uit deze kaart met daarop het Twaalf Apostelenhuis dat gelegen was naast het godshuis van Ter Arcken voor dames. (bron: Archief van de Stad Brussel, Kaarten en plannen van Brussel, GP3-deel3)

6. Contacten met het hertogelijke hof in Brussel en met kanselier Jan Bont

6.1 Inleiding

Het Brabantse netwerk van Anselmus Fabri steunde voor een belangrijk deel op de regio Antwerpen, omdat hij daar als deken van het kapittel een grote invloed had. Bovendien waren drie tot vier kanunniken uit dit kapittel zijn steunpilaren. Voor een ander deel beruiste zijn Brabantse netwerk op Brussel, omdat hij hier invloedrijke vrienden had in kringen rond de hertog. Zijn benoeming voor het pastoraat van Halle moet hij mede te danken hebben gehad aan zijn goede relatie met de hertog van Brabant. We zullen gaan kijken hoe Fabri zijn netwerk in Brussel opbouwde en hoe zijn relatie met de hertog van Brabant en de hertog van Bourgondië zich ontwikkelde. De vraag is hoe en waarom Anselmus Fabri ook contacten kon leggen met de ambtelijke bestuurslaag direct onder de hertog. Met welke personen werkte hij vooral samen?

Het is belangrijk om in dit hoofdstuk ook weer de doelen van dit deel van zijn netwerk in kaart te brengen. Waren deze doelen in overeenstemming met de doelen van zijn curiale netwerk en met de doelen van zijn religieuze netwerk in Brabant? Waar liepen de belangen van Fabri parallel met de belangen van de hertogen en waar botsten die belangen? Hertogelijk kanselier Jan Bont is extra belangrijk, omdat hij net als Fabri betrokken was bij de stichting van een apostelhuis. We zullen aandacht schenken aan de inrichting van dit huis in Brussel en aan de inspiratie voor de statuten.

6.2 Brabants-Bourgondische invloed in Rome

Het was voor zowel de hertogen van Bourgondië en Brabant als voor de curialen belangrijk goede contacten met elkaar te houden. Zo steunde de hertog van Brabant Fabri met een zaak rondom het kerkhof van Antwerpen. Fabri steunde Filips de Goede weer bij het regelen van de benoeming van een bisschop in Utrecht in 1449.⁶³³ Vooral onder paus Eugenius IV (paus 1431-1447) werden de banden hecht. In 1441 sloot Filips de Goede een concordaat met deze paus waarin de hertog de benoemingsrechten van de paus erkende, maar de paus op zijn beurt beloofde kandidaten voor kerkelijke functies van de hertog welwillend te behandelen en de hertogelijke patronaatsrechten niet aan te tasten. Later bouwden ze deze regeling nog verder uit en de paus beloofde in 1447 zelfs geen geestelijken te benoemen uit landen waarmee de hertog in oorlog was.⁶³⁴ Buiten Fabri had hertog Filips de Goede nog zeker drie andere personen voor zijn belangenbehartiging in Rome.⁶³⁵ Daarnaast beschikte Filips nog over een eigen

⁶³³ Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 140-143.

⁶³⁴ Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland* (1942), p. 30-35.

⁶³⁵ *Analecta Vaticana Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. CLXXV. Robert Anclou, kanunnik Sint Pieter te Lille/Rijsel en in het bezit van beneficië in Parijs, Besançon, Chartres, Beauvais, Autun, Auxerre, Mâcon en Terwaan. Everardus de Eyndoven en Arnold de Glimes. Ook genoemd Jan Bont, kanselier van de hertog van Bourgondië, maar die was geen lid van de curie.

kardinaal: de in Arras geboren Jean Le Jeune de Macet (1411-1451).⁶³⁶ Jean Le Jeune kreeg in 1439 zijn kardinaalshoed van de paus. Deze groep van hertogelijke vertegenwoordigers in Rome is nog niet compleet in beeld gebracht.⁶³⁷ Koningen, landsvorsten, universiteiten en bisschoppen zorgden ervoor om hun eigen vertegenwoordigers aan de curie te hebben, liefst een eigen kardinaal. Kleinere landsheren hadden niet de luxe van een eigen kardinaal. Er waren echter Italiaanse kardinalen, zoals Domenico Capranica, die zich richtten op cliënten uit het Duitse rijk en ook over Duitse *familiares* beschikten. Kardinaal Capranica behartigde bijvoorbeeld in samenwerking met Fabri de belangen van de Duitse Orde in Rome.⁶³⁸

6.3 Fabri naar het Concilie van Konstanz (1414-1417)

Na het Concilie van Pisa in 1409 volgden alle Bourgondisch gedomineerde gebieden, dus ook Brabant, eensgezind de Pisaanse pausen. Voor iedereen was het nu duidelijk welke paus gezag had en de Bourgondiërs gingen volop investeren in een goede relatie. Het Westers Schisma was met het Concilie van Pisa echter niet ten einde gekomen, en eigenlijk alleen maar erger geworden. In plaats van twee pausen waren er nu drie pausen tegelijkertijd. Vooraanstaande theologen zoals Jean Gerson en Pierre d'Ailly gingen een samenwerking aan met landsvorsten, zoals de hertog van Bourgondië. Samen zetten ze vol in op een nieuw concilie dat een oplossing moest brengen voor de crisis in de top van de Kerk; dit werd het Concilie van Konstanz. Ook de hertog van Brabant stuurde een delegatie naar het concilie. In het gezantschap bracht de hertog toonaangevende mannen uit de Kerk samen met wetgeleerden uit zijn eigen raad. Anselmus Fabri maakte ook deel uit van de delegatie en de reis in combinatie met het lange verblijf in Zuid-Duitsland moet de basis hebben gevormd voor intensieve vriendschappen.

De hertog moet dit gezantschap met veel zorg samengesteld hebben. Er stonden namelijk twee belangrijke zaken op de agenda: het einde van het Schisma en het bezit van Luxemburg. Dit hertogdom was sinds 1412 in het bezit van hertog Antoon als erfenis van zijn vrouw, maar de lokale adel accepteerde zijn gezag niet. Hertog Antoon maakte deze zaak daarom aanhangig bij Rooms-koning Sigismund als de hoogste leenheer. Sigismund verbleef in Konstanz en verklaarde zich bereid daar een Brabantse delegatie te ontvangen.⁶³⁹ De delegatie bestond uit de volgende personen: abt Peter van Zandvliet van Sint-Bernards aan de Schelde; abt Jan van Zichem van Tongerlo; de hertogelijke raadsheren Jan Bont en Godevaert van Zichem; ten slotte nog zijn secretarissen Emond de Dynter én Anselmus Fabri van Breda. Hertog Antoon voegde nog twee personen van adel met verstand van de Luxemburgse kwestie aan de delegatie toe. De twee edelen arriveerden echter nooit te Konstanz, omdat ze onderweg afhaakten. Magister Jan Bont, licentiaat in de beide rechten, had de leiding van de delegatie in handen. Er is nogal wat bekend over dit gezantschap, omdat de hertogelijke secretaris De Dynter hierover uitvoerig verslag uitbracht in zijn kroniek.⁶⁴⁰ In boek VII van een latere aanvulling op de kroniek *Brabantse Yeesten* van Jan van Boendale is het verslag van De Dynter in versvorm bewerkt.⁶⁴¹ Hier onder een stuk uit deze rijmchroniek.

*Ende meester Anselmum Fabri,
Deken der kerken, seldi weten,
Van Antwerpen, in decreten
Ghelicencieert, doe ic u cont,
Ende Van Dynter meester Emont,
Beide sijn secretarise goet;*

Aan de naamsaanduiding 'Anselmum' in plaats van Anselmus is nog af te leiden dat de bron van het Middelnederlandse gedicht de Latijnse kroniek van De Dynter was.⁶⁴²

De Brabantse delegatie vertrok kort na 10 januari 1415, aangezien hertog Antoon op die dag een vrijgeleide uitvaardigde. Hierin ontbreekt de naam van Anselmus Fabri, terwijl hij in een ander stuk met dezelfde dagtekening weer wordt genoemd als lid van het gezantschap. Fabri vertrok ook niet vanuit Brussel naar Konstanz maar op eigen gelegenheid vanuit Bologna, waar hij op 14 januari de titel van licentiaat in het kerkelijke recht had ontvangen. De hertog gaf hem voor deze reis de functie van hertogelijk secretaris. Deze functie had zich ontwikkeld uit die van klerk van de kanselarij.⁶⁴³ De hertog beschikte meestal over vier tot zeven secretarissen. Zij ondersteunden de hertog bij toezicht op de financiën, het voorbereiden van het opstellen van akten en diplomatieke reizen binnen en buiten Brabant. Vooral secretaris Emond de Dynter was vaak op reis voor de hertog van Brabant en zou daar later in zijn kroniek uitvoerig verslag van doen. De ambassadeurs arriveerden in Konstanz op 17 februari 1415 en paus Johannes XXIII ontving op vrijdag 1 maart de Brabanders in audiëntie. De paus verwachtte steun van de hertogen van Brabant en Bourgondië, gezien de vriendschappelijke relatie die ze onderhielden. Op 2 maart begon het concilie, voorgezeten door de paus, met naast hem de Duitse koning. De Brabantse delegatie maakte deel uit van de Duitse natie.

Het concilie verliep turbulent. Op 2 maart beloofde de paus nog plechtig dat hij wilde aftreden, maar op 20 maart ontvluchtte hij het concilie. Uit angst voor een mislukking van het concilie verklaarde het concilie zich op 5 april tot het hoogste orgaan van de Kerk, waaraan zelfs de paus gehoorzaam diende te zijn. Het gesprek met koning Sigismund had ondertussen niets opgeleverd en de Brabantse delegatie keerde op zaterdag 6 april zonder resultaat terug naar Brussel en bracht verslag uit aan de hertog. Godfried van Zichem, kapitteldeken van de Sint-Petruskerk van Hilvarenbeek, en Anselmus Fabri waren achtergebleven in Konstanz, waar ze de beraadslagingen bleven volgen. Deze informatie is ook weer terug te vinden in de kroniek van de opvolger van Van Boendale.⁶⁴⁴ Uiteindelijk koos dit concilie in november 1417 een nieuwe paus genaamd Martinus V. De Bourgondiërs lieten Johannes XXIII vallen toen ze merkten dat hij steeds minder steun kreeg. Paus Martinus V zou de zesde 'baas' worden van Fabri. Zijn invloed in Rome groeide doordat hij zich voluit gesteund wist door de Brabantse en de met hem samenwerkende Bourgondische hertog. Deze heren konden op hun beurt de curiekennis van Anselmus Fabri goed gebruiken bij het regelen van een zeer preciaire aangelegenheid: het huwelijk van Jan IV van Brabant met Jacoba van Beieren.

636 Zie voor een korte biografie: Burkle-Young, *The cardinals of the Holy Roman Church* (2002).

637 Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 185-203. Dit hoofdstuk beschrijft de betrekkingen van de curialen met hun thuisregio.

638 Sohn, *Deutsche Prokuratoren* (1997), p. 102-105. In 1448 kreeg Fabri een bedrag van 6800 Rijnse guldens van de hoogmeester van de Duitse Orde voor de benoeming van de bisschop van Riga. Fabri werkte samen met kardinaal-protector Capranica en kardinaal Le Jeune.

639 Hanssen, 'Oorkonden' (1961), p. 286-287.

640 Dynter, *Chronique* (1857), p. 274-284.

641 Boendale, *Brabantse Yeesten* (2001), boek VII versregels 4450-4460 en 4630-4640; zie voor deze voortzetting: A. Houthuys, *Middeleeuwen kladwerk. De autograaf van de Brabantse yeesten, boek VI (vijftiende eeuw)* (Hilversum 2009).

642 Dynter, *Chronique* (1857), p. 284. De Latijnse tekst van het aangehaalde stuk: *Anselmum Fabri de Breda, decanum Antwerpiensem, licenciatum in decretis, et Emondum de Dynter, consiliarios ac ambaxiatores illustris ducis Brabancie*.

643 Godding, *Le conseil de Brabant* (1999), p. 99-104.

644 Boendale, *Brabantse Yeesten* (2001), boek VII versregels 4630-4640.

6.4 Het huwelijk van hertog Jan IV met Jacoba van Beieren

Net voor de verkiezing van Martinus V op 11 november 1417 kwam een nieuwe Brabantse delegatie in Konstanz aan. Zij moest op het concilie goedkeuring verwerven voor het huwelijk van hertog Jan IV van Brabant met zijn nicht Jacoba van Beieren. Een zeer profijtelijk huwelijk voor de Bourgondiërs, want hiermee kwamen de rijke gebieden van Holland, Zeeland en Henegouwen binnen hun bereik. De hertog van Brabant stuurde opnieuw zijn vertrouweling Jan Bont naar het concilie om dispensatie te verkrijgen voor het huwelijk tussen neef en nicht. Anselmus Fabri verbleef zoals vermeld nog steeds in Konstanz en kan hebben meebeïnvloed. Er was een grote barrière te nemen in de vorm van Jan van Beieren, bisschop-elect van Luik. Deze oom van Jacoba wilde, gesteund door Rooms-koning Sigismund, zelf de graafschappen Holland en Zeeland inpalm. De kersvers gekozen paus Martinus V gaf, tot opluchting van de Brabantse gezant, op 22 december 1417 toch snel de benodigde huwelijksdispensatie. Een ongetwijfeld gewapend escorte, met daarin onder meer graaf Engelbrecht van Nassau, bracht vanuit Konstanz de akte naar 's-Gravenhage.⁶⁴⁵ Hierop volgde een steekspel tussen Brabant-Bourgondië aan de ene kant en Jan van Beieren aan de andere kant met de nieuwe paus daartussenin. De paus herriep onder Beierse druk de dispensatie. De Brabantse delegatie te Konstanz, waartoe Fabri behoorde, wist de uitvaardiging van deze pauselijke bul echter uit te stellen zodat het huwelijk kon plaatsvinden. De paus trok deze herroeping later weer in. Bij deze laatste actie speelde Anselmus Fabri een grote rol. Via een Italiaanse bankier in Brugge maakte hertog Jan IV in februari 1419 een bedrag van 6000 gouden kronen (10.200 Rijnse gulden) over aan Anselmus Fabri om aan de paus uit te betalen.⁶⁴⁶ Het vertrouwen van de hertog in Fabri moet groot geweest zijn, gezien het enorme bedrag en de gevoelige kwestie. Het ging om een huwelijk, maar tevens om het bezit van twee welvarende graafschappen. Gravin Jacoba zette zelf in 1422 een punt achter het prille huwelijk met hertog Jan IV van Brabant. Zij beriep zich hierbij op een ten onrechte verkregen pauselijke dispensatie en huwde hierop met de jongere broer van de Engelse koning, de graaf van Gloucester. Met diens steun wilde ze proberen Holland en Zeeland weer in haar greep te krijgen.

De kroniekschrijver De Dynter verhaalt van een gezantschap dat de hertog Jan van Brabant samenstelde voor een vergadering op 20 april 1423 te Brugge. Bij deze bijeenkomst was De Dynter zelf aanwezig in gezelschap van abt Terlinck van de Sint-Michiels abdij van Antwerpen en magister Anselmus Fabri. Verder waren in dit gezantschap nog enkele juristen en hoge heren.⁶⁴⁷ De bijeenkomst ging specifiek over de door Jacoba in Rome aangevraagde ontbinding van het huwelijk en vandaar dat Fabri aan de delegatie was toegevoegd. Hij had immers het huwelijk bij de paus geregeld en moest er nu voor zorgen dat het in stand bleef. Niet voor het liefdesgeluk, maar vooral voor het veiligstellen van de dynastieke belangen van hertog Filips de Goede, die de bijeenkomst had georganiseerd. Hij dreigde zijn rechten op Holland, Zeeland en Henegouwen te verspelen en in conflict te komen met Engeland. Met dat land wilde hij juist een vast bondgenootschap aanhouden.⁶⁴⁸ Dat bondgenootschap had Filips trouwens drie dagen tevoren in Amiens al gered door een overeenkomst met een andere broer van de Engelse koning, de graaf van Bedford. Het proces over de ontbinding van het huwelijk liep nog een lange tijd door aan de pauselijke rechtbank. In juni 1425 verbleef Fabri als lid van een hertogelijke delegatie in Rome voor deze kwestie. Drie jaar later zou de paus de knoop definitief doorhakken en het huwelijk tussen Jacoba en Jan van Brabant definitief geldig verklaren.⁶⁴⁹ Fabri kon dit negen jaar lopende dossier afsluiten en het als een persoonlijk succes beschouwen.

6.5 De stichting van de universiteit van Leuven

De volgende Brabantse kwestie waarvoor Fabri zich inzette, was de stichting van de universiteit van Leuven. Formeel was dit een initiatief van hertog Jan IV van Brabant, in samenwerking met de stad Leuven en het kapittel van Sint-Pieter uit dezelfde stad. De hertog zelf was nog zeer jong en hij stond toen niet bekend om zijn krachtdadigheid. De schaarse bronnen verwijzen het meest naar personen uit zijn omgeving en uit zijn raad die de stichting promoten. Volgens de vijftiende-eeuwse kroniek van de Leuenaar Ympens waren de volgende personen uit de entourage van de hertog van Brabant belangrijk voor de stichting: Engelbrecht van Nassau, heer van Breda, Jan I van Glymes, heer van Bergen op Zoom, Hendrik van der Leck, heer van Heeswijk, en Jan van Rotselaar. Naast deze adellijke heren stonden de abten van Tongerlo en Affligem achter de stichting en de raadsheren Jan Bont, Emond de Dynter en Pieter Beckers.⁶⁵⁰

De paus gaf op 9 december 1425 zijn fiat aan de nieuwe universiteit en de bul arriveerde in de maand april van het jaar daarop in Leuven.⁶⁵¹ Nelissen, die meewerkte aan de studie over de stichtingsbul van Leuven, acht Fabri de meest waarschijnlijke kandidaat die de Leuvense gezant Willem Neve hielp aan de curie alles te regelen. Zijn hoofdargument is dat Fabri op 7 september 1426 genodigde was bij de officiële opening van de universiteit in de Leuvense Sint-Pieterskerk. De stad schonk hem een beleefdheidsgeschenk van 6 liter rijnwijn. Hiermee had hij dezelfde status als de andere hoge kerkelijke gasten, zoals de abten van Tongerlo, Park en Averbode. Fabri's aanwezigheid viel op, omdat hij de enige aanwezige deken was buiten de deken van Sint-Pieterskerk te Leuven, maar die was aanwezig als kanselier van de universiteit. Een ander aangedragen argument voor de betrokkenheid van Fabri was zijn medewerking als één van de *abbreviatores assistentes* aan de eindcontrole op de stichtingsbul van de universiteit van Rostock. Zijn handtekening stond op de achterkant van deze bul. Deze stichtingsoorkonde diende als voorbeeld voor de stichtingsoorkonde van Leuven. De onderzoekers vonden sterke tekstuele overeenkomsten tussen de twee bullen. Een laatste argument voor Fabri's betrokkenheid is zijn inzet om Leuven alsnog een theologische faculteit te geven.

Paus Martinus gaf namelijk geen toestemming voor het opzetten van een theologische faculteit, vermoedelijk om de theologische faculteiten van Keulen en Parijs niet te veel concurrentie aan te doen. De stad Leuven zette alles op alles om dit gemis goed te maken en al in september van het jaar 1426 stuurde het stadsbestuur een bode naar Antwerpen om Fabri te vragen de stukken in gereedheid te brengen voor de verdere uitbouw van de universiteit. Fabri ging de documenten niet zelf naar Rome brengen, want een stadsbode haalde op 6 oktober bij hem stukken en wisselbrieven op. Het was de bedoeling dat Fabri samen met magister

645 Löher, *Jakoba von Bayern* (1869), dl. II, p. 357; A. Janse, *Jacoba van Beieren* (Amsterdam 2010) p. 139. In deze recente biografie van Jacoba van Beieren wordt niet ingegaan op de details van de pauselijke dispensatie en Fabri wordt niet genoemd. Zie ook: É. Bousmar, 'Jacqueline de Bavière, trois comtés, quatre maris (1401-1436): l'inévitable excès d'une femme au pouvoir?', in: *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge et au cours de la première Renaissance*, red. É. Bousmar, J. Dumont, A. Marchandisse et B. Schnerb, (Bruxelles 2012) (Bibliothèque du Moyen Âge, 28), p. 385-455.

646 Nelissen, Roegiers en Van Mingroot, *De stichtingsbul* (2000), p. 90-91. *Marque Guidechon, marchand de Lucques demorant à Bruges, doyen d'Anvers qui estait dallés nostre saint père le pape.*

647 Dynter, *Chronique* (1857), p. 431.

648 Jongkees, *Strijd* (1951), p. 226-252.

649 Uyttebrouck, *Le gouvernement* (1975), dl. 2, p. 736.

650 Van Eijl, 'The foundation' (1978), p. 29-36.

651 Nelissen, Roegiers en Van Mingroot, *De stichtingsbul* (2000), p. 97-98 en p. 258. De studie van Nelissen, Roegiers en Van Mingroot over de stichtingsbul van de universiteit van Leuven geeft een goed overzicht van alle gevolgde procedures in de curie.

Hendrik de Mera naar Rome vertrok.⁶⁵² Martinus V wenste echter niet toe te geven. In maart 1431 kwamen er weer nieuwe kansen met het aantreden van de nieuwe paus Eugenius IV. Bovendien was Filips de Goede nu hertog van Brabant geworden en hij kon zijn groot politiek gewicht op deze zaak zetten. Op 10 november van dat jaar schreef Filips de Goede een brief aan zijn raadsheren in de curie, zijnde Fabri en Robert Aclou. In deze brief vroeg Filips hen uitdrukkelijk om zijn gezant, magister Johannes Ostius, te assisteren bij de inrichting van een theologische faculteit.⁶⁵³ Uiteindelijk verleende paus Eugenius IV op 7 maart 1432 de bul tot oprichting van de faculteit. Paus Eugenius IV stond ook veel positiever tegenover nieuwe theologische faculteiten. Tijdens zijn pausschap kregen vijf bestaande universiteiten en drie nieuwe universiteiten toestemming voor het inrichten van een opleiding theologie.⁶⁵⁴

Op basis van deze publicatie zijn twee nieuwe argumenten aan te voeren voor de betrokkenheid van Fabri en zijn netwerk bij de totstandkoming van de nieuwe universiteit. Ten eerste zijn daar de eerder beschreven banden met Johannes de Nursia, de schrijver van de Leuvense stichtingsbul. Een tweede belangrijke indicatie is de betrokkenheid van de ook al eerder genoemde Heinrich Raescop, een persoon uit het curiale netwerk van Fabri, bij de oprichting van de theologische faculteit. Zijn naam staat op de stichtingsakte als de verantwoordelijke pauselijke *abbreviator*.⁶⁵⁵

Door de vestiging in Leuven viel de nieuwe universiteit onder het bisdom Luik. Er was eerder sprake van geweest dat de universiteit in Brussel zou komen, welke stad onder het bisdom Kamerijk viel.⁶⁵⁶ Het is opvallend dat Anselmus Fabri en Jan Bont in deze periode switchen van Kamerijk naar Luik. Fabri gaf in 1434 zijn kanonikaat in de kathedrale kerk van Kamerijk op om aartsdiaken te worden van Famenne, een streek bij Namen.⁶⁵⁷ In 1434 schoof Fabri alweer door naar het meer inkomsten opleverende Luikse aartsdiakonaat van Henegouwen en Jan Bont nam zijn oude aartsdiakonaat over.⁶⁵⁸ Hierdoor beschikten ze over invloedrijke functies binnen het bisdom Luik, die tegelijk een plaats opleverden in het domkapittel van Luik. Tegenstand vanuit het bisdom Kamerijk en steun vanuit Luik lijken ook een rol te hebben gespeeld bij de stichting van de universiteit in Leuven.

Het is in ieder geval duidelijk geworden dat het netwerk van Fabri in Rome en Brussel een groot belang hechtte aan goed onderwijs in alle leeftijdsklassen. Fabri stichtte een choralenhuis in Antwerpen, waar zangknappen in een afgeschermd omgeving goed onderwijs kregen en de meerstemmige zang in de kerk verzorgden. Raescop stichtte een Latijnse school bij zijn gasthuis in Udem. Ook Nikolaus von Kues en Hermann Dwerg stichtten beurzen voor scholieren. Na deze basisopleiding konden de scholieren student worden aan een universiteit als die van Leuven. Hier konden ze theologie studeren om daarna de broodnodige hervorming van de Kerk op gang te brengen. De Bourgondische hertog had minder baat bij de nieuwe theologische faculteit in Leuven, maar hij kon ongetwijfeld kundige bestuursambtenaren laten opleiden aan de overige faculteiten.

De opening van de nieuwe universiteit had zeker resultaat voor het scholingsniveau van de Noord-Brabantse pastoors. Het aantal pastoors met een universitaire scholing nam toe van 20% voor 1425, naar meer dan 40% aan het einde van de vijftiende eeuw. Het merendeel van hen bezocht Leuven.⁶⁵⁹ Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de pastoors met een officiële benoeming weliswaar een hoger onderwijsniveau hadden (> 50%), maar 60% van hen oefende de functie maar zeer beperkt uit door hun vele nevenfuncties. Van hun plaatsvervangers had aan het einde van de vijftiende eeuw 15% een universitaire opleiding genoten. Alles wijst op de grote aantrekkingskracht van Leuven op mannen die een carrièrepad in de parochies en de Kerk wilden gaan volgen. Formele opleidingen tot pastoor waren er niet, dus het vak moest in de praktijk als misdienaar of choraal worden geleerd, met voor de meesten een paar jaar studie in Leuven voor de kennis van het Latijn en de algemene vakken.

6.6 De loopbaan van hertogelijk kanselier Jan Bont

Binnen het Brabantse netwerk van Fabri nam Jan Bont (circa 1382-1454) een belangrijke plaats in. Ze hadden dezelfde studieachtergrond, ze werkten samen in diplomatieke missies voor de Brabantse hertog en waren beiden betrokken bij het stichten van een apostelhuis. Jan Bont studeerde net als Fabri rechten, maar dan niet in Bologna maar in Parijs. Tijdens deze studie verdiende hij in het jaar 1421 al wat bij door als raadsheer van hertog Antoon zaken voor het Parlement van Parijs te verdedigen.⁶⁶⁰ Dat was tegelijk een goede kans om de procedures van dit gerechtsoorgaan beter te leren kennen. Na zijn terugkomst uit Parijs in het jaar 1415 bleef hij secretaris en raadsheer van de opeenvolgende hertogen van Brabant. Jan Bont verwierf het vertrouwen van hertog Filips van Bourgondië die het bestuur van Brabant had overgenomen en hij bracht het in 1431 tot zijn kanselier. Hij bleef deze functie uitoefenen tot het jaar 1445. Zoals al eerder is besproken, gingen zij samen in 1415 als lid van een diplomatieke missie van de hertog naar het Concilie van Konstanz.⁶⁶¹ Bij dossiers rondom de universiteit van Leuven en het huwelijk van Jacoba van Beieren moeten ze elkaar ontmoet en veelvuldig gesproken hebben. De twee juristen moeten veel kennis hebben uitgewisseld over de opbouw en samenstelling van een goed bestuursapparaat. Fabri was immers uitstekend ingevoerd in de werkwijze en de procedures van de curie, het grootste bestuursapparaat uit de middeleeuwen. Jan Bont was in de jaren 1431-1445 als kanselier van de hertog bezig met het opbouwen van de Raad van Brabant als het hoogste rechtsorgaan in het hertogdom. Godding, die een studie heeft geschreven over het ontstaan van dit rechtsorgaan, ziet Jan Bont als de voornaamste architect achter de Raad van Brabant.⁶⁶² De werkwijze van de Raad was sterk beïnvloed door de kerkelijke rechtspraak.

Er bestonden dus veel raakvlakken tussen de Fabri en Bont. Ze waren generatiegenoten met waarschijnlijk een leeftijdsverschil van niet meer dan drie jaar. Beiden kwamen ze uit een stedelijk Brabants milieu: Fabri had banden met Breda en Bont met Brussel of Leuven. De familie Bont had in beide plaatsen woonhuizen zonder dat helemaal duidelijk is gewor-

652 Eijl, 'De stichting' (1976), p. 21-22. Tekst van stadsrekening luidt als volgt: *Item ghegeven meester Ancelmus, deken van Andwerpen, 24 in septembri als dat hi dat studium soude doen reformeren te Rome dat onse heylighe vader de pauws van Rome der stat van Loven verleent hadde, daer af met hem voerde 150 cronen.* (Aangegeven bron: Leuven, Stadsarchief, 5041 fol. 24v.) Op 10 oktober stuurde de stad Leuven een bode naar Brussel: *omme met hen te spreken hoe dat de cammbrieven ende die informatie van Rome te Brugge mochte gesonden werden, omme die voers. brieve doen te veranderen op andere personen, die te voeren spraken op den deken van Andwerpen ende op meester Janne de Alta, dat die nu verandert mochten worden op meester Arde Witte en meester Henric de Mera.*

653 Nelis, 'Burgundica' (1931), p. 602. Nelis dateert de akte met een vraagteken bij het jaar op 10 november 1432. Gezien de pauselijke bul moet dit 1431 zijn geweest.

654 Van Eijl, 'The foundation' (1978), p. 19-36.

655 Origineel in het Leuven, SAL, Oud Archief, inv. nr. 3933. Kopie van de akte gekregen van de bibliotheek van de theologische faculteit van KU Leuven.

656 Van Eijl, 'The foundation' (1978), p. 29-36.

657 Médiathèque Municipale de Cambrai, Registres de délibérations capitulaires, Manuscrit 1056, f. 63v, 68v, 87v-88r, 93r, 95r-96r, 113v, 177r. Zie ook Lille, Archives Départementales du Nord, 4G 1-7980, Chapitre Métropolitain Notre-Dame de Cambrai, inv. nr. 4625 (f. 8v), 4635 (f. 12v), 4639 (fo. 11r.), inv. nr. 4640 (f. 12v.), inv. nr. 4643 (f. 12r.). Op 7 september 1420 wordt Fabri als kanunnik opgenomen in het kapittel van Kamerijk. Op 24 januari 1421 wordt hij cantor van de kathedraal. In 1433 of 1434 krijgt hij opnieuw een prebende als kanunnik, maar geeft die in december 1434 door aan Johannes Braxatoris. Met dank aan mevr. Maillard-Luypaert voor deze verwijzingen.

658 *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. 322-323 nr. 873. Op 9 december 1429 verklaarde Johannes Figuli in naam van Anselmus Fabri de anaatgelden (benoemingsgelden) voor het aartsdiakenchap van Famenne te betalen. Dit was een bedrag van 65 mark zilver. Op de akte genoteerd dat de akte gratis was opgesteld voor de *corrector* (Fabri). Genoteerd dat een bedrag van 150 florijnen betaald werd. De aartsdiakeninkomsten werden getaxeerd tussen de 50 en 65 mark zilver per jaar. *Analecta Vaticano Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. CLXIV. Tussen curialen vond een driffig ruilverkeer plaats van aartsdiakonaten. Hermann Dverg ruilde zijn aartsdiakenfunctie te Famenne in voor die van Condroz. Later ruilde hij die weer in voor Haspengouw. Touber, *Enckenvoirt and the dutch network in Rome* (2010). Rond 1500 haalde het curiale netwerk rond Willem van Enckenvoirt veel Luikse aartsdiakonaten binnen. Johannes Copis werd aartsdiaken van Haspengouw, Enckenvoirt in 1505 aartsdiaken van Famenne en in 1515 schoof hij door naar de Kempen. Kardinaal Antonio del Monte, patroon van Enckenvoirt in Rome, verwierf het aartsdiakonaat van Brabant in 1515. Het netwerk rond Santa Maria del'Anima bleef dus ook later actief in het diocese Luik.

659 Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld* (1993), p. 158-159; zie ook Bijsterveld, 'Reform in the parishes' (1996), p. 25-29.

660 Godding, *Le conseil de Brabant* (1999), p. 79-81.

661 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 135-137.

662 Godding, *Le conseil de Brabant* (1999), p. 79-81.

den waar de familie origineel vandaan kwam.⁶⁶³ Beiden waren jurist. Fabri was doctor in het kerkelijk recht, Bont verwierf in 1427 te Parijs een doctorstitel in beide rechten. Tenslotte waren beiden verbonden aan het kapittel van een Brabantse collegiale kerk. Fabri als deken aan de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk en Bont als kanunnik en cantor aan de kerk van Sint-Goedele in Brussel. Net als de kerk te Antwerpen stond deze stadskerk in de steigers voor een grootschalige nieuwbouw in de gotische stijl. Fabri en Bont hadden een actieve rol in deze nieuwbouwprogramma's. Jan Bont was vanaf 1425 net als Fabri verbonden aan het kapittel van Antwerpen, maar dan als gewone kanunnik.⁶⁶⁴ Verder waren beiden verbonden aan het kapittel van Kamerijk.⁶⁶⁵ Hiervoor is al gemeld dat Bont het aartsdiakonaat van Famenne bij Namen overnam van Fabri, die aartsdiaken van Henegouwen werd. Uit hoofde van deze functie werden ze allebei lid van het Lambertuskapittel in Luik. Er viel dus op professioneel niveau veel uit te wisselen tussen Anselmus Fabri en Jan Bont en door de gezamenlijke diplomatieke missies moesten ze elkaar goed hebben leren kennen.

Magister Bont overleed minder dan vijf jaar na Fabri op 8 februari van het jaar 1454 en hij kreeg een grafzerk in het Sacramentskoor van de Brusselse Sint-Goedelekerk met daarop zijn wapen. Dit graf heeft een zekere beroemdheid gekregen omdat hij bepaalde dat de scholieren van Brussel op de dag vóór Onnozele Kinderendag (28 december) en op de feestdag zelf naar zijn graf moesten komen. Onder leiding van een *zottenbisschop* moesten ze daar vervolgens twee boetpsalmen zingen. Tijdens deze zottenviering luidden de koster op zijn verzoek de grote klok en de andere klokken van de nieuwe kerktorens.⁶⁶⁶ De namaakbisschop was al eerder door de verklede kinderen gekozen. Later zou dit feest, dat de moord op de kinderen bij Bethlehem herdacht, opgaan in de Sint-Nicolaasviering. Bij zijn grafzerk stonden tijdens de herdenking vier brandende kaarsen om het extra feestelijk te maken.⁶⁶⁷ Jan Bont was dus op alle fronten betrokken bij de Brusselse Sint-Goedelekerk en het door hem mee gestichte apostelhuis zou ook nauwe banden krijgen met deze kerk.

Samen met Fabri behartigde hij tevens de belangen van de priorijen van Windesheim, maar dan van de priorijen die rond Brussel en Leuven lagen. Nadat de priorij van Groenendaal door een brand verwoest was, regelde hij via Fabri bij de paus dat het klooster aflaten verwierf om meer bezoekers en pelgrims naar de priorij in het Zoniënwoud te trekken.⁶⁶⁸ In het obituarium van Groenendaal stond Bont genoteerd als een uitzonderlijk weldoener van het klooster. Verder hielden de aan Windesheim gelieerde priorijen van Bethlehem (bij Leuven), Sion en Jericho (bij Brussel) voor hem een jaargetijde.⁶⁶⁹ De religieuzen van Barberendaal bij Tienen noteerden hem ook als weldoener.⁶⁷⁰ Bijzonder hecht was de band van Jan Bont met de priorij van Roodklooster gelegen ten zuiden van Brussel in het Zoniënwoud. Hij schonk aan de kloosterbibliotheek vele boeken op perkament, waaronder een versierde Bijbel. In een handschrift in de kloosterbibliotheek werd hij aangeduid als 'confrater' (medebroeder) wat erop duidt dat hij daar een jaargetijde kreeg. Ook steunde hij de broeders van het Gemene Leven in Leuven, want rond het jaar 1436 schonk hij geld voor de bouw van hun kapel.⁶⁷¹

Jan Bont werkte samen met zijn oom Willem Bont (circa 1355-1432), die ook kanunnik en cantor was van Sint-Goedele. Net als zijn neef was hij nauw verbonden met deze kerk.⁶⁷² Hij stichtte in de kerk een Sint-Michaëlkapel en nog een andere kapel.⁶⁷³ Na zijn overlijden op 9 juni 1432 werd hij begraven in Sint-Goedele. De jurist Willem Bont was na 1375 secretaris geweest van opeenvolgende Brabantse hertogen, met als laatste de Bourgondische hertog Filips de Goede. Na het terugtreden van Jan Bont in het jaar 1445 als kanselier van Brabant in dienst van de hertog van Bourgondië kon hij zich tot aan zijn overlijden concentreren op zijn kerkelijke functies, in het bijzonder zijn kanonikaat en cantorschap van de kerk van Sint-Goedele te Brussel. Jan Bont had nu ook de tijd en de invloed om het door zijn oom Willem Bont gestichte apostelhuis eens goed te organiseren.

6.7 De stichting van een apostelhuis in Brussel door Willem en Jan Bont

Op 4 januari van het jaar 1451, twee jaar voor zijn overlijden, stelde Jan Bont zijn testament op en hij ontfermde zich over het door zijn oom Willem in 1432 opgericht apostelhuis te Brussel. Dit huis dreigde door gebrek aan middelen niet tot stand te komen en tussen de regels door is wel wat kritiek te bespeuren op zijn wat gierige oom, die een tochtig huis aan de dertien oude mannen beschikbaar had gesteld, waar ze moesten leven op een dieet van brood en bier. De rest van hun levensonderhoud moesten ze maar bij elkaar bedelen. Geld voor verwarming en onderhoud aan het huis was er niet.⁶⁷⁴

Als zijn neef en voornaamste erfgenaam en één van de zes uitvoerders van zijn testament, voelde Jan Bont zich extra verantwoordelijk voor het succes van de nieuwe stichting en hij trad op als een actieve bestuurder. Bovendien had hij een extra belang, want hij wilde twee trouwe dienaren (zijn stalknechten) na zijn dood in het huis onderbrengen en die kon hij *Jueden Trappen* op de Koudenberg en daarnaast nog twee andere huizen. Deze huizen zouden aangepast moeten worden voor de huisvesting van de dertien oude mannen. Jan Bont vond de huizen echter koud, winderig en bovendien te ver gelegen van een waterput en de kerk. Daarom besloot hij in 1437 de huizen te verkopen en een nieuw huis aan te schaffen gelegen voor de kerk van Sint-Goedele en naast de kapel van het godshuis van Terarken. Met de opbrengst van de oude huizen werden nieuwe landerijen aangekocht, waaronder weer grond in Vossem en cijnzen. Het oude woonhuis van Willem Bont bleef echter daarna de uitvoerders van het testament zorgen baren. Het huis bleef namelijk veertien jaar te koop staan en het werd uiteindelijk voor maar een derde deel van de eerder geschatte waarde verkocht. Het tekort werd door Jan Bont uit eigen beurs aangevuld en hij schonk ook nog eens extra cijnzen en landerijen gelegen rond Brussel. Ten slotte doneerde hij in zijn testament nog een bedrag van 150 Rijnse gulden aan het huis voor bijzondere kosten.⁶⁷⁶ Deze extra inkomsten waren tevens bedoeld voor de financiering van rituelen te zijner nagedachtenis in de Sint-Goedelekerk. Het apostelhuis was verantwoordelijk voor het betalen en Jan Bont moet daarom een groot belang gehecht hebben aan een degelijk financieel beheer van het huis door de rentmeester zodat de betalingen eeuwig gewaarborgd zouden zijn. In een akte van 21 juni 1451 werd de overeenkomst tussen hem en het kapittel van de kerk vastgelegd.⁶⁷⁷ Hij stelde 21 Rijnse gulden jaarlijks beschikbaar voor het extra feestelijk vieren van een tiental heiligendagen in de kerk. In het obituarium van de kerk zijn feesten terug te vinden met zijn

663 Coulon-Vanderborcht, *Jean Bont* (1941). In deze licentiaatthesis van de ULB een uitgebreide biografie van Jan Bont.

664 Leynen, 'Jan Bont' (1981), kol. 63. Hier zijn ook andere beneficiés genoemd.

665 Cambrai, Médiathèque Municipale de Cambrai, Registres de délibérations capitulaires, manuscript 1056, f. 108v, 112r, 118rv, 121v, 131r, 147r, 179r; manuscript 1057, f. 2v-3r; manuscript 1058, ff. 7v-8r, 10r, 11v, 98r, 102r, 107r; Lille, Archives Départementales du Nord, 4G 1-7980, Chapitre Métropolitain Notre-Dame de Cambrai, 4 G 1090, ff. 7r, 143v; 4 G 4636, f. 11r; Inv. nr. 4639, f. 11r; Inv. nr. 4651, f. 9v. Mededeling mevr. Maillard-Luypaert.

666 Brussel, RAA, Archief Sint-Goedele, inv. nr. 6125. Een notarieel afschrift uit 1650 van de stichtingsakte van de kapelanie en van extra feestdagen in Sint-Goedelekerk.

667 De Raadt, 'La maison des Douze Apôtres' (1891), p. 468. Zie ook Coulon-Vanderborcht, *Jean Bont* (1941), p. 147; Callewier, 'De omgekeerde wereld' (2009).

668 Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendael* (1940), p. 153. Hierbij werd hij geholpen door Wilhelmus Braen, de deken van het kapittel verbonden aan de Sint-Gertrudiskerk van Bergen op Zoom. Braen bracht nog in 1476 het klooster van Sint-Margareta du val Josophat onder bij Windesheim.

669 Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendael* (1940), p. 101-102.

670 Coulon-VanderBorch, *Jean Bont* (1941), p. 154.

671 Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendael* (1940), p. 101-102; Coulon-VanderBorch, *Jean Bont* (1941), p. 152. Jan Bont schonk in 1443 een codex aan Sint-Goedele geschreven door de religieuzen van Groenendael.

672 Guillardian, *L'obituaire des grands chanoines* (2002), p. 95.

673 Brussel, RAA, Archief Sint-Goedele nr. 7175. Stichting van een altaar in 1428 gewijd aan Maria, Heilige Drieëenheid en de apostelen.

674 Brussel, OCMW Brussel, H 878. Stichtingsakte godshuis.

675 De Raadt, 'La maison des Douze Apôtres' (1891), p. 460.

naam omdat er op die dagen extra uitdelingen waren voor de aanwezige geestelijken. In het register is regelmatig de aantekening te vinden dat de rentmeester van het Twaalf Apostelenhuis voor de betaling zorg droeg.⁶⁷⁸ Tijdens deze tien kerkelijke feestdagen en verder op Onnozele Kinderendag en tijdens zijn jaargetijde moesten de koster de klokken luiden die in de nieuwe kerktorens hingen.

Naast deze nieuwe feestdagen kwam er door zijn toedoen een nieuwe kapelanie in de Sint-Goedelekerk met drie wekelijkse missen aan het altaar van de heilige martelaren Lambertus, Pancratius en Sebastianus. Tijdens de dienst voor Sebastianus op woensdag moest de zangmeester met zijn koorleden na de metten polyfone kerkliederen zingen. De zangmeester en de kapelaan kregen jaarlijkse uitkeringen in graan voor hun werk. De kapelanie was ingesteld door Jan Bont voor het zielenheil van overleden familieleden en in het bijzonder voor zijn oom Willem Bont. De keuze voor Lambertus is opmerkelijk, omdat dit de beschermheilige was van het bisdom Luik en de Sint-Goedelekerk stond in het bisdom Kamerijk. Het gebaar van Jan Bont moet in relatie worden gebracht met zijn functie van aartsdiaken in het bisdom Luik en het belang van de universiteit van Leuven, gelegen in hetzelfde bisdom.

Er zijn verder geen bewijzen overgeleverd dat de bewoners van het apostelhuus werden ingeschakeld bij het houden van de door hem ingestelde vieringen in de Sint-Goedelekerk. De oude mannen moesten volgens de statuten wel iedere dag in de kerk een mis bijwonen. De Raadt, de auteur van een studie over het huis van de broers Bont, was er vast van overtuigd dat een processie, die altijd gehouden werd op Palmzondag, met daarin de twaalf apostelen en de kinderen van Israël als voornaamste publiekstrekking, was ingesteld door de kanunniken Willem en Jan Bont.⁶⁷⁹ De twaalf oude bewoners van het huis vertolkten de rol van de apostelen. Samen met het Onnozele Kinderenfeest zou dat inderdaad best gekund hebben en passen in een patroon van zowel aandacht voor arme oude mannen als voor de arme choralen en scholieren.

Jan Bont liet de stichtingsakte van het huis nog eens op zijn juridische merites nazien door zijn neef Willem Bont, doctor in de beide rechten en deken van de Sint-Pieterskerk te Leuven.⁶⁸⁰ Vanwege de naamsverwarring met de andere Willem werd hij nogal eens aangeduid als Willem Koster of Custodis Bont. Deze Willem was een juridisch zwaargewicht, vooral op het gebied van het kerkelijk recht. Na een studie te Parijs werd hij al in 1428 gekozen tot deken van de kersverse artesfaculteit van de universiteit van Leuven. Later gaf hij daar les in het kerkelijk recht en werd in 1440 benoemd tot hoogleraar in dat vak. Hij keurde plechtig de stichtingsakte op alle punten goed en bekrachtigde dat door zijn zegel toe te voegen, net zoals de bisschop van Kamerijk iets later zou doen. Willem Koster Bont introduceerde trouwens in 1447 naar het voorbeeld van de Bethlehempriorij bij Leuven het kloosterslot in de priorij van Groenendaal.⁶⁸¹ De kloosterlingen mochten hierdoor het kloosterterrein niet meer verlaten. Ook deze telg uit het geslacht Bont bleef dus nauwe banden onderhouden met de Windesheimpriorijen rond Brussel en Leuven.

6.8 De statuten van het apostelhuus te Brussel

Het eerste initiatief te Brussel ging uit van de in juni 1432 overleden Willem Bont, maar er zijn aanwijzingen dat hij zich maar beperkt met de statuten heeft beziggehouden. In de inleiding van de stichtingsakte vermeldden de uitvoerders van zijn testament dat Willem Bont hen opdracht had gegeven zijn huis in Brussel op de Koudenberg in te richten voor de opvang van dertien mannen ouder dan zestig jaar. Ze moesten ervoor zorgen dat deze mannen genoeg brood en bier kregen om van te leven. Het huis moest de naam krijgen van *der twelwe apostelen* en om dat voor iedereen kenbaar te maken moest tegen de gevel een plaat worden bevestigd met daarop alle apostelen.⁶⁸² Als er na de stichting geld overbleef moest dat aan de armen ge-

schonken worden. In de statuten zelf werd bij artikel 2, het benoemen van de momboirs die toezicht hielden, vermeld dat dit punt opgenomen was in het testament van Willem Bont.

Waarschijnlijk had Willem niet meer dan deze voorwaarden vast laten leggen, want de zes uitvoerders van het testament vermeldden nadrukkelijk dat ze zelf een reglement opstelden om de broeders in vrede en eendrachtigheid met elkaar samen te laten wonen. Dit reglement hadden ze in het Nederlands laten opstellen opdat alle bewoners de leefregels zouden kunnen begrijpen. De tekst, gedateerd 20 mei 1434, dus bijna twee jaar na het overlijden van Willem Bont, namen ze vervolgens op in de stichtingsakte. Er is een grote kans dat zij zich gebaseerd hebben op de statuten van het Leuvense Apostelhuis dat in 1422 tot stand kwam. Het zou goed kunnen zijn dat Willem in zijn testament naar de statuten van de Leuvense instelling verwezen heeft en alleen de artikelen aangegeven heeft die aanpassing aan de Brusselse omstandigheden behoeften. Daarom was het specifiek benoemen van de momboirs nodig, want in Leuven hadden de schepenen een grote rol, terwijl in Brussel de pastoor, de provisors van de Heilige Geesttafel en kerkmeesters van Sint-Goedele meer invloed hadden. Ook het Leuvense apostelhuis van de Zeven Slapers, gesticht in 1439, kan voor zijn statuten teruggevallen zijn op het Leuvense Apostelhuis.

- 676 De Raadt, 'La maison des Douze Apôtres' (1891), p. 460. Raadt verwijst naar gegevens uit het testament die ik zelf niet heb kunnen traceren. Raadt heeft zich vooral gebaseerd op het archief van Sint-Goedele en nergens blijkt dat hij het archief van het OCMW Brussel heeft geraadpleegd. Hij verwijst in voetnoten naar het hertogelijke archief (Rekenkamer, *Swerte register* nr. 15 fol. 310; schepenarchief Leuven nr. 153; register *Laethofs 12 Appostelen 1766 – 1795*). De schenking van 150 Rijnse gulden voor onvoorziene kosten komt ook voor in de stichtingsakte. De rentmeester mocht het geld ook gebruiken om graan te bufferen als de prijs laag was.
- 677 De Raadt, 'La maison des Douze Apôtres' (1891), p. 460-464. Met de complete tekst van de stichtingsakte. Originele aktes: RAA, Sint-Goedele, inv. nr. 6118 (fundatie), inv. nr. 10618, 6125. In OCMW Brussel, H 878 ook bepalingen over deze betalingen door de rentmeester van het godshuis.
- 678 Guillardian, *L'obituaire des grands chanoines* (2002), p. 106. Op 24 juni bij het feest van de geboorte van Johannes de Doper aantekening dat de cijns van 2 Rijnse gulden werd betaald door de *receptor domus Dei Apostolorum*; zie ook pag. 13, 79, 82, 83, 111, 141, 155, 200.
- 679 De Raadt, 'La maison des Douze Apôtres' (1891), p. 472-473.
- 680 Coulon-Vanderborcht, *Jean Bont* (1941), p. 19-26; Guillardian, *L'obituaire des grands chanoines* (2002), p. 220.
- 681 Brussel, KB, Hss. IV, nr. 108. Fol. 1 (achteraan) 110 nieuwe foliëring. *Copia processus super inclusione monasterii beate Marie Viridis Vallis in Zonia*.
- 682 Bonenfant, 'Notes pour servir à l'histoire de l'art en Brabant' (1935), p. 30-31. In 1596 werd dit paneel boven de deur vervangen. In het godshuis was ook een schilderij aanwezig met een portret van de stichter. In 1638 kwam er opnieuw een glas-in-loodraam met de stichter en diens wapen. Het Calvariegodshuis in Brussel had tegen de gevel een schilderij van de Calvarieberg.

Tabel 5: Vergelijking statuten apostelhuis Brussel met twee apostelhuizen in Leuven.

	Apostelh. Leuven 1422	Apostelh. Brussel 1434	Zeven Slapers Leuven 1439
Geslacht	M	M	M
Aantal bewoners	12	13	7 (niet in statuten)
Leeftijd	?	60	55
Arme personen van goede naam	?	✓	✓
Na dood alle bezit naar huis	?	✓	✓
Loon uit arbeid naar huis	✓	✓	✓
Gek of (besmettelijk) ziek: uit huis gezet	?	✓	✓
Na uitzetting bezit mee	?	✓	✓ (bij ziekte)
Toezicht parochiekerk		✓	
Toezicht stadsbestuur	✓		✓
Een bewoner leiding gasthuis	?	Rentmeester/kapelaan	-
Twee bewoners financiële zaken	?	-	-
Vleselijke omgang met het andere geslacht: uitzetting	?	-	-
Kledingvoorschriften	?	-	-
Eten in refter	?	✓	✓
Lezen gebeden en misbezoek	✓	✓	✓
Zorg voor zieken onderling	?	✓	✓
Verbod uitgaan in de stad en ontvangen gasten	?	✓	✓
Werken in huis en op velden	✓	✓	✓
Bedelen als inkomen	✓	✓	✓
Bidden voor zielenheil stichter	?	✓	✓
Bidden voor zielenheil landsheer	?	✓	✓
	5 x ✓	14 x ✓	14 x ✓

Voor het Leuvense apostelhuis van 1422 staan er veel vraagtekens, omdat de statuten alleen bekend zijn door korte omschrijvingen uit latere tijd. De summiere omschrijvingen wijzen in de richting van een huis waar een streng apostolisch leven werd gevoerd met gebed, bedelen en werk. Wat direct opvalt, zijn de grote tekstuele overeenkomsten tussen het Zeven Slapershuis in Leuven en het apostelhuis in Brussel. Vaak is de tekst alleen aangepast aan de plaatselijke uitspraak van het Brabants. In Leuven *voerscreven* is in Brussel dan bijvoorbeeld *voirscreve* en *haren broede* tegenover het Brusselse *hoiren broede*. Beide huizen zijn voor de zielzorg verbonden met een nabijgelegen collegiale kerk. Het huis van de Zeven Slapers is gekoppeld aan de Leuvense Sint-Pieterskerk, het huis van de Twaalf Apostelen te Brussel was gekoppeld aan de Sint-Goedelekerk. De bewoners van beide huizen hadden de verplichting dagelijks in de kerk naar de mis te gaan en het koorgebed bij te wonen. Tijdens de metten zeiden ze zeven Onzevaders en zeven keer Wees Gegroet Maria. Tijdens de andere koor-

gebeden volstond één Onze Vader en één Wees Gegroet.⁶⁸³ In de kerk mochten ze ook hun bedelbus plaatsen om de kerkgangers te verleiden tot een kleine gift. Het enige substantiële verschil is te vinden in het beheer en toezicht. In Leuven hielden de vier rentmeesters van de stad toezicht, in Brussel lag dit volledig bij de Sint-Goedelekerk. Van deze kerk hielden de pastoor, kerkmeesters en de Heilige Geestmeesters (de armentafel) toezicht op het huis.

6.9 Conclusie

De hertogen van Brabant waren belangrijke patroons voor Anselmus Fabri. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw kwamen de hertogen voort uit een zijtak van de Bourgondische hertogen en in 1430 nam Filips de Goede zelf het bestuur van Brabant over. Fabri moest dus ook oog houden voor de belangen van de Bourgondische hertog. In Rome bewoog hij tijdens het Schisma mee met de Brabantse en de Bourgondische hertog en hij koos altijd voor de paus van hun keuze. Na het Concilie van Pisa in 1409 was dit de Pisaanse paus en Fabri werd daarna een belangrijke steunpilaar in Rome voor de contacten met de paus en de curie. Hij kon met steun van de hertog prestigieuze kerkelijke functies bemachtigen, zoals het pastoorschap van Halle en de positie van deken van het Antwerpse kapittel. Hij regelde lastige dossiers in Rome voor zijn Brabantse patroon, zoals de pauselijke toestemming voor het huwelijk van de hertog met Jacoba van Beieren. Daarnaast bouwde Fabri een netwerk op met hoge bestuursambtenaren van de hertog. Dit waren vooral de diplomaat Emond de Dynter en hertogelijk kanselier Jan Bont. Beide personen had hij goed leren kennen tijdens het Concilie van Konstanz, toen ze samen deel uitmaakten van het Brabantse gezantschap naar dit concilie.

De doelen van het netwerk van Fabri aan de curie en de belangen van de hertog waren voor een belangrijk deel dezelfde. Het curiale netwerk rondom Santa Maria dell'Anima zette zich net zoals de hertog in voor een snelle beëindiging van het Westers Schisma, zodat er weer één paus aan het hoofd van de Kerk zou staan. Hervormers zoals Nieheim en d'Ailly zagen dit als een belangrijke voorwaarde om de hervorming van de Kerk tot stand te brengen. De hertog had er baat bij omdat door de beëindiging van het Schisma zijn gebieden onder dezelfde paus kwamen te staan. Dit gaf op religieus gebied rust en de hertog kon dan proberen maximale invloed uit te gaan oefenen op de ene, overgebleven paus. De doelen van netwerk en de doelen van de Bourgondische hertog liepen niet parallel bij de benoeming van bisschoppen. De bisschoppen van Luik en Utrecht hadden te veel wereldlijke macht om hun benoeming zomaar aan iedereen over te laten. De Bourgondische hertogen zorgden er in eerste instantie voor dat er een persoon op de bisschopszetel kwam die hun dynastieke belangen diende, in tweede instantie moest het ook een kundig, kerkelijk bestuurder zijn.

Bij de stichting van de universiteit van Leuven is er ook weer sprake van een goede samenwerking van het netwerk met de hertog. We hebben al aangetoond dat goed onderwijs van geestelijken belangrijk was voor toonaangevende kerkhervormers als Gerson en d'Ailly. De leden van het curiale netwerk rondom Fabri werkten dit in de praktijk uit door studentencolleges te stichten in hun thuisregio. Een nieuwe universiteit in de Nederlanden was daarom voor hen een belangrijk speerpunt. Voor de hertog gold dit eveneens, want zijn

⁶⁸³ Brussel, OCMW Brussel, H 878. Stichtingsakte apostelhuis Brussel. *Item selen sie voir hoeren dagelische getiden het en were dat sys van crancheiden niet gedaen en consten schuldich syn te lesen ter eeren Ons Heren Goids, synre gebenedider moeder ende der heileger twelwe apostelen te metten tide seven Pater Noster en seven Ave Marie. Ende alsoe vele te vesperen ende ten anderen cleinen getiden, te wetene is te prime, dercien, sexte, noene ende completen, telken getiden een pater noster ende een Ave Maria.* RAL, afdeling 68/1-2 (gasthuizen) inv. nr. 5570 en 5571. Zeven Slapers: *Item selen si voor haer daghelyx ghetiden ten ware dat sys van crancheiden niet ghedoen en consten sculdich syn te lesen ter oeren ons Heren Goids ende synre ghebenedider Moeder ende der Heiligher drivoldicheit ter mettentide 7 Pater Noster ende 7 Ave Maria. Ende also vele ter vesperen ende ten anderen cleynen ghetiden es te weten te primen, tercie, sexte, noene ende completen telken ghetide enen Pater Noster ende 1 Ave Maria.*

bestuursapparaat werd steeds complexer en hij had dringend behoefte aan universitair opgeleide bestuurders. Indirect kon het netwerk rondom Fabri en Bont dus penetreren in het bestuursapparaat van de hertog door in Leuven opgeleide mensen te plaatsen. De hertog had ook wel zicht op het belang van een theologische faculteit voor Leuven. Daarom gaf Filips de Goede zijn steun aan dit initiatief en zette hij Fabri hiervoor in, net zoals hertog Filips optrad als beschermheer van de belangen van het Antwerpse kapittel. Het belang van de universiteit van Leuven voor het netwerk in Brabant rondom Fabri kan moeilijk worden onderschat. Het gaf het netwerk een stabiel ontmoetingspunt, stabiel bijvoorbeeld dan kapittels waarvan de samenstelling onderhevig was aan vriendjespolitiek of de luimen van de plaatselijke heer.

Voor Jan Bont en Anselmus moet een voornaam doel van hun samenwerking zijn geweest de uitwisseling van kennis over het opbouwen van een goed bestuursapparaat. De pauselijke curie en kanselarij liepen in de middeleeuwen voorop door de omvang en de uitgewerkte procedures. Al eerder is door historici als Tierney gewezen op het belang van ideeënuitswisseling en de uitvoering van beleid op het gebied van overheidsstructuren binnen de bestuursapparaten van de wereldlijke heersers. Bestuursambtenaren werden geacht de antieke filosofen te kennen, maar ook de kerkvaders. De vorsten namen graag geestelijken – het woord klerken is niet voor niets afgeleid van het Latijnse woord voor geestelijken: *clerici* – in dienst; vele bestuursambtenaren waren opgeleid in het kerkelijk recht en religieuze ideeën mengden zich met wereldse ideeën over de inrichting van het staatsbestel.⁶⁸⁴ Ook Dumolyn wijst in zijn artikel over de staatsideologie van de Bourgondiërs op de vermenging van religieuze concepten en concepten vanuit het Romeinse recht.⁶⁸⁵ Deze netwerkstudie toont daarbij nog eens aan dat curiale netwerken zich mengden met de netwerken rondom de landsvorsten. Dit bevorderde weer de uitwisseling van ideeën tussen Rome en Brabant en de samenwerking vergrootte bovendien hun invloed.

Een belangrijke connectie van Fabri, de Brabantse kanselier Jan Bont, stichtte samen met zijn oom Willem Bont een apostelhuis in Brussel. Dit huis werd door Jan Bont verplaatst naar de Sint-Goedelekerk, waarmee het huis intensieve banden onderhield. De twaalf bewoners bezochten de missen in deze kerk en bedelden er om extra geld. De oude bewoners waren te beschouwen als rolmodellen voor een waarlijk apostolisch leven en ze moesten de kanunniken van de kerk een spiegel voorhouden. De statuten van het Brusselse apostelhuis vertoonden grote tekstuele overeenkomsten met het huis van De Zeven Slapers in Leuven. Er komt dus in Brabant ook geleidelijk een netwerk van apostelhuizen met van elkaar afgeleide statuten tot stand. In het volgende hoofdstuk zal worden geanalyseerd in hoeverre Fabri zijn apostelhuis in Breda liet aansluiten bij deze groep van huizen.

Fabri en zijn netwerk gokten niet op één heer. Er is al opgemerkt dat Fabri en Raescop in het jaar 1442 als adviseur in dienst traden van de Habsburgse koning Frederik III. Deze had aspiraties om door de paus tot keizer te worden gekroond en hij wilde een concordaat met Rome sluiten. Voor beide zaken was ondersteuning vanuit curiedeskundigen nuttig en nodig.

⁶⁸⁴ Tierney, *Religion, law* (Cambridge 1982), p. 10-11. Bij Tierney ligt de nadruk op de twaalfde en dertiende eeuw en hij baseert zich vooral op de situatie van het bestuursapparaat van de Engelse koning en verwijst naar een studie van G.P. Cuttino over Edward I.

⁶⁸⁵ Dumolyn, 'Organische intellectuelen' (2005).



36. De Haagdijk bij Breda. Onder tegen de stad (westen) aan ligt de kapel van Markendaal. Fabri zou nog proberen deze kapel te verheffen tot parochiekerk en los te weken van de vijandige Thorn-parochie Princenhage. Boven, richting het westen en Princenhage, ligt het Oudemannenhuus van Fabri. De uitvoerders van zijn testament stichtten dit huis in 1455. In 1800 is dit Oudemannenhuus gefuseerd met het gasthuis aan de Boschstraat en kwam het gebouw vrij voor andere functies. In 1819 werd er een ander gasthuis in ondergebracht, dat nog steeds bestaat onder de naam van Stichting Elisabeth. (bron: kadastrale minuut 1824, beeldbank.cultureelerfgoed.nl)

7. De stichting van een apostelhuis te Breda aan de Haagdijk door Anselmus Fabri

7.1 Inleiding

Na de hoofdstukken over de opbouw van de netwerken rondom Fabri in Italië en Brabant, kan de blik nu worden gericht op de stichting in 1455 van het apostelhuis in Breda door de drie uitvoerders van Fabri's testament. Zowel door leden van zijn curiale netwerk als door leden van zijn Brabantse netwerk werden dus godshuizen en apostelhuizen gesticht in de thuisregio. We moeten nu gaan bepalen bij welke traditie Fabri het meeste aansloot. Was zijn stichting in Breda in overeenstemming met de soortgelijke initiatieven uit zijn curiale milieu of leunde hij meer op soortgelijke huizen in Brabant? We hebben ook gezien dat de stichting van gasthuizen maatwerk was en dat de kerkelijke kaders ruim waren. Daarom moet er ook worden gekeken naar de eigen, speciale doelen van Fabri bij het stichten van het Oudemannenhuis in Breda en wat deze stichting zegt over zijn netwerk in Breda.

Om deze zaken in kaart te brengen zullen we eerst de aanloop tot de stichting bespreken, waarbij vooral zijn testament grondig zal worden geanalyseerd. Ook de uitvoering van zijn testament – geen eenvoudige zaak omdat hij bezittingen had in Italië, Breda en Antwerpen – zal aan bod komen. Daarna wordt zijn band met Breda besproken en wordt nagegaan welke zijn motieven waren om een Oudemannenhuis aan de Haagdijk te Breda in te richten. We zullen dan goed kijken naar de inbedding van zijn stichting binnen de kerkelijke en wereldlijke instellingen van Breda. Tenslotte zullen de statuten van zijn apostelhuis in Breda worden vergeleken met de statuten van andere Brabantse huizen in Brussel en Leuven en met de stichting van topcuriaal Nikolaus von Kues in de gelijknamige plaats aan de rivier de Moezel.

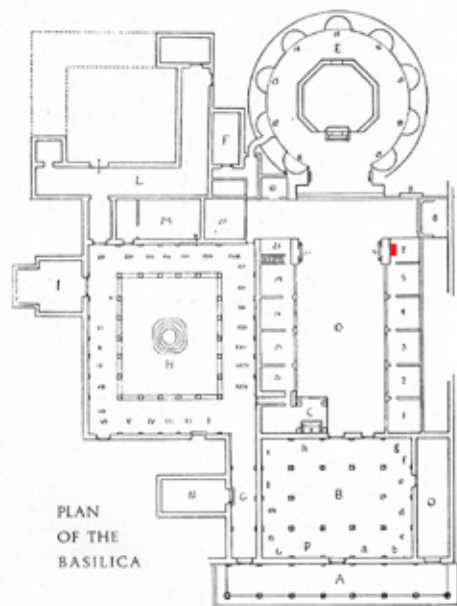
7.2 Overlijden en testament in Florence (augustus 1449)

Fabri bleef tot op hoge leeftijd actief en werkzaam aan de curie. Zeker tot in het jaar 1448 bemoeide hij zich actief met het opstellen van pauselijke documenten en was hij betrokken bij het oplossen van ingewikkelde kerkelijke conflicten. Hij had toen de leeftijd van 69 jaar bereikt. De loopbaan aan de curie van Fabri liep over de periode 1402-1449, dus in totaal 47 jaar. Het record heeft hij niet in handen, want er is een andere curiaal bekend, de *scriptor* Johannes Ingenwinkel, die 63 jaar aan de curie doorbracht. Deze lange dienstperiodes bleven uitzonderlijk en minder dan 10% bleef langer dan twintig jaar aan de curie. Voorlopig staat Fabri in dit klassement op een derde plaats na Ingenwinkel en Nieheim.⁶⁸⁶ Een deel van de curialen ging na verloop van tijd terug naar huis om daar van een rustige levensavond te genieten. Een goed voorbeeld is de in 1435 door Jan van Eyck geschilderde kanunnik Joris van der Paele. Deze Van der Paele ging na een loopbaan te Rome in 1425 terug naar zijn geboorte-

⁶⁸⁶ Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 269-287.



37a-c. Fabri kreeg na zijn overlijden op 3 augustus 1449 eerst een voorlopig graf in de kerk van Maria Annunziata in Florence. Zijn graf behoorde toe aan de Barbarabroederschap in Florence, waarvan vele uit de Nederlandse afkomstige ambachtslieden lid waren. In het midden van de zerk het wapen van de broederschap. Aan de bovenkant staat de bijna verdwenen inscriptie: SELM FABRI DEC. DOC. AC. D.N. PP. REF. (Anselmus Fabri, doctor in het kerkelijke recht en referendarius van de paus). Ook een plattegrond van de kerk met daarop aangegeven de plaats van het graf en een foto van de gevel van de huidige kerk. (bron: Paola Ircani, medewerker Annunziata en Wikipedia)



stad Brugge. Met prebenden in Brugge, Straatsburg, Maastricht, Luik en Keulen had hij zijn financiën goed geregeld.

In de zomer van 1449 trof een zware pestepidemie Rome waardoor vele curialen overleden. Meer dan 21 curialen uit Duitsland en de Nederlanden stierven in de zomer van 1449 aan de gevolgen van de pest. Het was een grote klap voor de Duitse curialengemeenschap. De toenmalige paus Nicolaas V trachtte nieuwe mensen te werven, maar dat mislukte grotendeels.⁶⁸⁷ Waarschijnlijk uit angst voor de pest was Fabri naar Florence gegaan, waar hij op 1 augustus in ieder geval al was. Op die dag werd hij in die stad opgenomen in de Sint-Barbarabroederschap, een vereniging voor wevers en tapijtmakers die afkomstig waren uit Holland, Vlaanderen en Brabant en die zich in Florence hadden gevestigd.⁶⁸⁸ De leden van de broederschap, die voor een derde deel uit Brabant kwamen, waren vereerd met zijn aanmelding. Hij kreeg direct de erefunctie van koning van de broederschap. Het moet Fabri een vertrouwd gevoel gegeven hebben om in Florence gewoon zijn moedertaal te kunnen spreken. De documenten van de broederschap werden in die periode opgesteld in een mengeling van Italiaans en Nederlandse streektaalen. Fabri was toen al opgenomen in het hospitaal van het Antoniusklooster. Dit klooster lag aan de noordkant van Florence, net buiten de stadsmuren. Op 1 augustus kwam Anselmus tot het inzicht dat zijn dood nabij was en hij vroeg een notaris zijn testament op te stellen. Een afschrift van dit testament is onlangs door de onderzoeker Lorenz Böniger teruggevonden in het notariële archief van Florence en besproken door Brigide Schwarz in haar biografische schets van Fabri.⁶⁸⁹ Het testament bestaat uit zes delen.

In het eerste deel liet hij bepalingen opnemen over zijn herbegravenis in Antwerpen en vrome stichtingen in dezelfde stad. Hij bepaalde dat hij begraven wilde worden in het hoogkoor van 'zijn' Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. Na zijn overlijden moest zijn lichaam in een plechtige optocht, met daarin de leden van zijn *familia* in het zwart gekleed, naar de stad aan de Schelde worden vervoerd. De leden van zijn huishouding moesten tijdens dezelfde reis al zijn Italiaanse roerende goederen meenemen. Door een gulle donatie in zijn testament van 500 gouden florijnen (850 Rijnse gulden) kon het Antwerpse jongenskoor (choralen) van acht uitgebreid worden naar twaalf vaste zangers.⁶⁹⁰ De extra zangknappen konden



hiermee ieder jaar per persoon een inkomen verwachten van 10 Rijnse gulden. Ten slotte werd er nog geld gereserveerd voor diverse jaargetijden in de kerk van Antwerpen. Kanunniken en kapelaans moesten op bepaalde dagen zijn zielenheil bidden. De details hierover stonden in een afzonderlijke regeling.

In deel twee van zijn testament schonk hij aan het gasthuis van Santa Maria dell'Anima in Rome, waar de Nederduitse curialen bijeenkwamen en waar hij zelf tegenover had gewoond, twee huizen met keukengerei. Van deze twee huizen was waarschijnlijk één huis al in het voorjaar van 1449 met door hem geschonken gelden door de Anima verworven.

In het derde deel van zijn wilsbeschikking schonk hij geld aan diverse religieuze instellingen te Florence. Zo schonk hij 20 florijnen aan de kluizenaresen van Le Murate aan de Via Ghibellina en het servietenklooster van Maria Annunciatie kreeg 40 florijnen (68 Rijnse gulden) voor het laten vervaardigen van een nieuwe kerkpoort. Het Antoniusgasthuis, dat hem verzorgde, ontving een donatie van 30 florijnen en natuurlijk kreeg de Sint-Barbara-broederschap die haar verblijf had in de kerk van Maria Annunciatie een donatie: 30 florijnen. Onder de Florentijnse instellingen die een donatie kregen, was ook de gevangenis: Le Stinche. In deze grote stadsgevangenis verbleven gemiddeld tweehonderd gedetineerden, meest personen met een schuld.⁶⁹¹

In het vierde deel liet hij de schenkingen aan zijn *familiares* vastleggen: de personen uit zijn huishouding. Zo was daar zijn familielid Henricus de Via Lapidea (Hendrik van Steenstraete) als lid van zijn huishouding. Deze mocht zelf een paard uitkiezen in de stal van zijn beschermheer; daarnaast kreeg hij 100 gouden florijnen en de helft van de huisraad mee. De andere helft kwam ter beschikking van de uitvoerders van zijn testament. De finan-

687 Maas, *The german community* (1981), p. 40-41 en Schuchard, *Die Deutschen an die päpstliche Kurie* (1987), p. 326.

688 Battistini, *La confrérie de sainte Barbe* (1931), p. 102. In de ledenlijst van de Sint-Barbarabroederschap staat: *Dominus Anselmus corettor van den pous Nicolo is coninc in onse bruderscap op den iersten dach van der aust maent 1449*.

689 Schwarz, 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda' (2008), p. 203-212. Origineel ingezien via een digitale kopie. Biblioteca Nazionale Centrale Firenze (BNCF), Notarile antecosimiano 11088, cc. 78r - 83r; zie voor zijn contacten met de bank van de Medici: De Roover, *The rise and decline of the Medici Bank* (1999), p. 136-137. Zie ook: Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 102.

690 *Analecta Vaticana Belgica*, dl. 14,1 (1947), p. XXIX en XXX. Omrekentabellen voor geld zoals die gehanteerd werden binnen de curie te Rome rond 1420.

691 Geltner, 'Isola non isolata' (2008). Deze publicatie over de Florentijnse gevangenis gaat overwegend over de veertiende eeuw. Tegenwoordig staat op de plek van de gevangenis het Teatro Verdi.

692 Florence, BNCF, Notarile antecosimiano 11088, fol. 79r. *Item voluit dari et assignari magistro Gualterio de Gouda, litterarum apostolicarum scriptori et adbreuiatori meliorem cyphum aureum*.

ciële man uit zijn stafdienst, Wouter van Gouda, mocht een gouden kelk uitzoeken.⁶⁹² Vier familiares kregen ieder 50 florijnen. Andere personen uit de huishouding werden met lagere bedragen bedacht. Cornelius Betten (25 florijnen), Henricus de Egmond en Thomas, zijn stalmeester. Een waarschijnlijk nog wat jongere persoon uit zijn entourage, Jacobus Reyneri, kreeg 100 florijnen om zijn studie af te maken. Tenslotte kreeg magister en pauselijk schrijver Wilhelmus Gregorii uit Breda zijn schulden kwijtgescholden. Als er nog geld overbleef dan mochten de uitvoerders dit schenken aan arme meisjes voor hun uitzet.

In het vijfde deel van zijn testament ging Anselmus Fabri in op de uitvoering van zijn testament. Vier van zijn Italiaanse *familiares* (De Werna, Robosch, Oliverii en Via Lapidea) kregen als fidei-commissarissen de bevoegdheid zijn Italiaanse bezittingen te gelde te maken. Dit geld moest daarna naar Antwerpen worden gebracht en ter beschikking worden gesteld van de drie uitvoerders van zijn testament: de kanunniken Figuli, Braxatoris en Cant. Ze kregen volledige vrijheid om over al zijn bezittingen te beschikken, maar ze moesten wel rekening houden met de voorwaarden zoals die door Fabri waren vastgelegd in een eerder opgestelde ordonnantie. Deze ordonnantie is niet teruggevonden. Het testament sloot vervolgens af met de zeven getuigen uit Florence die de akte bevestigden.

Uit deze schenkingen komt het beeld naar voren dat Fabri in Florence dodelijk ziek werd. Hij stelde daarom in deze stad een testament op waarin hij tal van lokale goede doelen bedacht, waaronder de Sint-Barbarabroederschap waarvan hij dezelfde dag lid was geworden. Door dit lidmaatschap verwierf hij het recht in de kapel van de broederschap in de kerk van Maria Annunciata begraven te worden. Hij kreeg een voorlopige begraafplaats in de kapel van de broederschap. Zijn naam staat nog steeds op de stenen afdeklaat boven op de grafkelder van de leden van de broederschap.⁶⁹³ Verder zette hij in dit testament een aantal puntjes op de i, zoals de extra donatie aan de Antwerpse choralen, waaraan hij in een eerdere wilsbeschikking nog niet was toegekomen.

7.3 Herbegravenis in het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen

Op 1 augustus 1449 stelde Fabri zijn testament op en twee dagen later overleed hij op de leeftijd van zeventig jaar. Al veel eerder nam hij het besluit dat zijn graf zich in Antwerpen moest bevinden. In 1423 regelde hij zijn begrafenis in grote lijnen al met het kapittel. In 1431 stichtte hij, zoals eerder beschreven, de besnijdeniskapelanie in de Antwerpse kerk. De kapelaan diende een mis op te dragen ter ere van Maria, waarbij de ouders van Fabri herdacht werden. Duidelijk is dat deze kapel zijn eigen plek in de kerk moest worden. Volgens Prims wilde Fabri oorspronkelijk worden begraven in de Besnijdeniskapel, maar was deze plaats door bouwwerkzaamheden in het schip nog niet beschikbaar en het graf kwam daarom in het koor van de kerk.⁶⁹⁴ In zijn laatste wil liet Fabri vastleggen dat hij begraven wilde worden in het koor van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk voor het hoogaltaar.⁶⁹⁵ Dat hij de plaats van zijn graf zo nadrukkelijk aangaf moet betekenen dat de ordonnantie hier niets over zei of een andere plek aangaf. Dit is in lijn met de informatie van Prims over de plaats van het graf. Dat curialen in hun thuisregio begraven wensten te worden, kwam meer voor. Kardinaal Nikolaus von Kues liet bijvoorbeeld zijn hart begraven in het door hem gestichte gasthuis te Kues, de rest van zijn lichaam werd te Rome begraven in de kerk van San Pietro in Vincoli. Dit was zijn titelkerk als kardinaal. In het register van de Animabroederschap tekende men aan dat men zijn lichaam later naar Antwerpen vervoerde en het daar ter aarde bestelde.⁶⁹⁶ De kosten van de overbrenging werden betaald uit de verkoop van een deel van zijn juridische bibliotheek. Het obituarium van de Antwerpse kapelaans bevestigde deze overbrenging. De kapelaans bezochten ieder jaar zijn graf in hun kerk.



38. Na de voorlopige bijzetting in Florence werd Fabri, volgens zijn eigen verzoek, overgebracht naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. Daar kreeg hij een graf onder het koor. Bezoekers aan de kerk die de ruimte onder het koor bezoeken kunnen daar nog steeds gemetselde grafuimtes zien. (foto: auteur)

Deze begrafenis moet indruk hebben gemaakt in Antwerpen, want in de zeventiende eeuw wist de lokale geschiedschrijver Bertrijn nog dat deze begrafenis plaatsvond en hij bevestigde dat alles gebeurde zoals vermeld in het testament.⁶⁹⁷ Zijn zerk kreeg een ereplaats voor het hoogaltaar: dichterbij de eucharistieviering kon niet. De altijd drukbezette deken van Antwerpen had zijn laatste rustplaats gevonden.

7.4 De uitvoering van het testament en de daarbij horende ordonnantie

In het testament opgesteld te Florence is er nergens sprake van de stichting van een gasthuis. Uit het testament blijkt echter dat Fabri al eerder een ordonnantie had opgesteld om zijn nalatenschap te regelen. Het testament van 1449 dat wel is teruggevonden, was vooral bedoeld om zijn *familiares* in Italië te belonen en een aantal goede doelen in de stad waar hij tijdelijk

⁶⁹³ Battistini, *La confrérie de sainte Barbe* (1931), p. 15. De Inscriptie op de afdekplaat luidt: *Anselm. Fabri Dec. Doc ac D.N.P.P Refer M(CCCC) CXLVII (III) III non. Aug.* Hij wordt aangeduid als doctor in het kerkelijk recht en *referendarius* van onze heer de paus. DNPP betekend: *Domini Nostri Papae Pontificis*.

⁶⁹⁴ Antwerpen, KAA Jaargetijdenregister kapelaans. Fol. 39 3 augustus. *Obitus domini Ancelmi Fabri decani dedit nobis 8 solidos grossorum ad memoriam Formam lucrandi in libro nostro. Iacens in choro.* Papebrochius, *Annales Antwerpienses* (1845) p. 440-441. Hij haalt de Antwerpse stadssecretaris Nijs aan. Op een folio 128v stond vermeld: *destinavit magistratus mediam partem pecuniae per triennium processurae ex bonis obnoxii redimendo iuri liberi exitus, quod vocant issue gelt.* Volgens Papebrochius vermeldde een kroniek van Snijder (Snijderi) dat Anselmus Fabri werd begraven op het 'choro maiori' en wel 'ante altare'.

⁶⁹⁵ Florence, BNCF, Notarile antecosimiano 11088 fol. 78r. *Elegit sepulturam suam in ecclesia Beate Marie Andwerpiensis Cameracensis dyocesis in choro eiusdem ecclesie ante maiori altare corpus suum voluit sepeliri.*

⁶⁹⁶ Liber confraternitatis (1875), p. 233. *Et corpus suum portatum et deductum fuit ad opidum Antwerpiense Cameracensis diocesis.*

⁶⁹⁷ Bertrijn, *Chronijck der stad Antwerpen* (1879), p. 13. Anno 1449. *In 't selve jaer sterff meester Anselmus Fabri, deken van Onse Lieve Vrouwekercke t'Antwerpen, te Roomen in Italien, ende wert van Roomen tot Antwerpen gebracht ende begraven in Onse Lieve Vrouwekercke voor de hooghen autaar in de choir.*

begraven zou worden van gelden te voorzien. Er was nog een forse schenking voor de Antwerpse choralen om er zeker van te zijn dat er in Antwerpen een volwaardig koor kwam van twaalf zangknappen, een onderneming waar hij jaren mee bezig was geweest.

Alle andere zaken, waaronder het te stichten gasthuis aan de Haagdijk te Breda, moeten in de ordonnantie hebben gestaan die in handen was van de drie executeurs te Antwerpen. Deze ordonnantie is niet teruggevonden, maar de inhoud is deels te reconstrueren op basis van ander overgeleverd bewijsmateriaal. In het testament wordt al voor het uitvoeren van jaargetijden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen verwezen naar de ordonnantie. In het Antwerpse kathedraalarchief is terug te vinden dat Fabri na zijn dood op vele dagen in de kerk herdacht wilde worden met in ieder geval op de derde dag van iedere maand (zijn sterfdag) een herdenking.⁶⁹⁸ Verder wilde hij, een grote bewonderaar van Maria, herdacht worden op al haar vijf feestdagen. Omdat de kapelaans betrokken waren bij de uitvoering van deze jaargetijden komen we zijn naam in hun obituarium tegen. We lezen daar dat de kapelaans op de vijf Mariafeestdagen tijdens de eerste vespers (aan het einde van de dag) naar het Maria-altaar in het schip liepen, waar ze voor de ziel van hun overleden deken moesten bidden.⁶⁹⁹

Daarnaast moet Fabri in de ordonnantie een hele lijst van andere religieuze instellingen hebben opgenomen die hem op de dag van zijn overlijden in hun gebeden moesten herdenken: in Antwerpen het Sint-Elisabethgasthuis, het Faconklooster en de kartuizers van Kiel.⁷⁰⁰ In een register van het Faconklooster werd inderdaad aangetekend dat Johannes Braxatoris, uitvoerder van het testament, een cijns had gegeven om op Fabri's sterfdag een uitdeling aan de zusters te kunnen doen. Daarnaast kregen de Windesheimpriorijen van Groenendaal, Grobbendonk en Corsendonk geld voor zijn jaargetijden.⁷⁰¹ In zijn geboortestad Breda liet hij zich gedenken op 3 augustus door de kanunniken en kapelaans van de Onze-Lieve-Vrouwekerk en door de norbertinessen van Sint-Catharinadal.⁷⁰² In het cijnsregister van deze zusters werd aangetekend dat de executeurs hiervoor een cijns aan het klooster hadden overgedragen. In de ordonnantie stond hoogstwaarschijnlijk ook dat de drie executeurs de juridische bibliotheek van Fabri erfden. In het testament van Johannes Figuli/Potter werd in ieder geval genoteerd dat hij in het bezit was van het derde deel van deze collectie. Zijn mede-executeur, Johannes Braxatoris, ging deze boeken erven, een goede methode om de boekencollectie binnen het netwerk bij elkaar te houden.⁷⁰³

Tot begin 1456 waren de executeurs bezig de ordonnantie uit te voeren. Begin dat jaar droegen ze een cijns van een zester rogge over aan de kapelaan van het Antwerpse besnijdeniskapelanie.⁷⁰⁴ De regeling van de nalatenschap duurde dus zeker zeven jaar! Ondertussen moesten al zijn Italiaanse onroerende bezittingen worden verkocht met de daarbij horende huisraad, paarden en sieraden. De executeurs moesten voor zijn zielenheil geld schenken aan vrome doelen.

Omdat *er geen enkel vroom doel beter is dan onderdak geven aan arme personen en het zorgen voor zieke, gebrekkige en arme personen*, wilde Fabri dat alle overblijvende middelen uit zijn nalatenschap gebruikt zouden worden voor het stichten van een godshuis of gasthuis voor de opvang van dertien oude mannen aan de Haagdijk te Breda.⁷⁰⁵ In 1455 was het eindelijk zover dat de drie executeurs genoeg opbrengsten binnen hadden en bijna alle verplichte uitgaven hadden gedaan. Op vrijdag 30 mei van dat jaar kon de in Antwerpen gevestigde notaris De Warda de stichtingsakte van het gasthuis opstellen en die plechtig laten vaststellen in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk. In deze akte werd verwezen naar het testament opgesteld in Florence, maar ook naar de eerder opgestelde ordonnantie. Dat de uitvoerders notaris Theobaldus Symonis de Warda uitkozen was geen toeval, want hij was in de deze periode de vaste notaris van het Antwerpse kapittel. Een jaar na het opstellen van de akte zou hij zelfs als kanunnik een plaats verwerven in het kapittel.⁷⁰⁶ Omdat de financiële middelen

ontoereikend waren besloten de executeurs het gasthuis te laten beginnen met acht oude mannen. Pas als de jaarlijkse inkomsten van het gasthuis zouden toenemen tot een pond Vlaams (6,5 Rijnse gulden) extra per persoon, kon het aantal inwoners toenemen tot maximaal dertien broeders. De oorzaak van dit gebrek aan middelen moet gezocht worden in het extra legaat aan de Antwerpse chorale en in het feit dat hij zijn fondsen moest verdelen over een werkregio (Rome) en twee thuisregio's: Antwerpen en Breda. In Rome bedacht hij vooral de Animabroederschap en haar kerk royaal. Al tijdens zijn leven schonk hij twee huizen, financierde een belangrijk deel van de kerkbouw, was verantwoordelijk voor de stichting van twee altaren en schonk de broederschap geld voor de aanschaf van een orgel en misgewaden.⁷⁰⁷ Het is duidelijk: hij schonk net zo lief met een warme als met een koude hand en de liefde voor muziek streed met zijn liefde voor de armen.

7.5 Fabri begunstiger van de Markendaalse kapel in Breda

Voor zijn geboortestad Breda was hij zeker zo actief als in Halle, waar hij pastoor was. In 1419 probeerde hij de kapel van Markendaal, gelegen ten westen van de stad tegen de Haagdijk aan, te laten verheffen tot parochiekerk. De Haagdijk viel onder de parochie Princenhage. In de pauselijke bul, gedateerd op 12 mei 1419, luidde het officieel dat het om een verzoek van de parochianen ging. Ze brachten vooral naar voren dat het in de winter lastig was naar de kerk van Princenhage te moeten lopen voor de kerkdiensten, dopen en begrafenissen. Dit terwijl de kapel van Markendaal, gewijd aan Maria, al voor hen open stond en zij daar diensten konden bijwonen.⁷⁰⁸ Tussen de regels door is de grote invloed van Fabri op het verzoekschrift en de daaropvolgende beslissing van de paus te lezen. Het is namelijk erg onwaarschijnlijk dat de bewoners van de Haagdijk, meest ambachtslieden, op eigen kracht een verzoek aan de paus zouden richten. De bul zelf wijst daarom zelf al duidelijk in de richting van Anselmus. In het verzoekschrift aan de paus had hij zelf al laten toevoegen dat zijn ouders in deze kapel waren begraven. Om de kapel als een volwaardige parochiekerk te laten functioneren zou er nog een doopvont en kerkhof moeten komen. Daarnaast was hij bezig uit eigen middelen een kapelanie te stichten in de kapel gewijd aan Maria Boodschap, waarvan hijzelf of zijn erfgenamen de kapelaans zouden gaan benoemen. Uit een andere akte we-

- 698 Antwerpen, KAA, Capsa 11 D 109 (Rekening fundatie) fol. 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16v, 18v. Op fol 18v zijn de Mariafeesten vermeld. Bijv. fol. 10 *Item 3 januarii pro memoria Ancelmi decani 4 schell.* Op fol. 3: op 3 augustus een extra grote herdenking met een bedrag van 19 schell. 4 den.
- 699 Antwerpen, KAA, register 190 (jaargetijdenregister kapelaans Antwerpen. In het eerste boek, fol. 46, op 3 augustus zijn jaargetijde. Hierbij aangetekend dat hij in het koor was begraven: *lacens in choro.* In een tweede register voor de uitdelingen aan de kapelaans tijdens de Mariafeesten op fol. 1v, fol. 2, 3, 4, 5, 6, 35v en 39. Voorbeeld: *Visitatio beate Marie in primis vesperis una statio magistri Ancelmi Fabri ante altare Beate Marie Virginis in navo unde habent capellani 9 gr.*
- 700 Philippen, *Het obituarium* (1940), p. 18. Op de derde dag van augustus is vermeld: *Obitus magistri Ancelmi decani beate Marie Antwerpiensis ac etiam canonici Leodiensis; hic cantabuntur vigilie cum missa animarum 1449.* Faconklooster: KAA, Archief van het bisdom Antwerpen in het diocesaan en kathedraalarchief. Oud Antwerps kerkarchief. Fonds kloosterarchieven, K92. Kroniek van Chr. Caers uit 1647 fol. 80. Kartuziers: SAL, fonds kartuziers, nr. 22 fol. 138.
- 701 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 147-149.
- 702 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998). Necrologia Breda. Kanunniken: [AKANB0519]. Kapelaans: [AKAPB312]. Catharinadal: [NC515].
- 703 Antwerpen, KAA, testamenta antiqua, 68. Zie ook Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 176.
- 704 Antwerpen, KAA, Capsa 11 capell. Litt. E. Kapelaan van de besnijdeniskapelanie was toen heer Cornelis Wou.
- 705 Breda, SAB, Archief Stadsbestuur Breda, archief IA, rubriek XII, inv. nr. 2305. *Considerantesque, inter salutifera dispensationis et pietatis opera nulla praestantiora et validiora ad promerendam salutis gratiam, quam quae in hospitalitate miserabilium, egenarum et pauperum personarum impenduntur, cum vix suavius et delectabilius turificum potest facere quisque Deo, quam curam gerere infirmorum, pauperibus et indigentibus subvenire.*
- 706 Oosterbosch, *Het openbare notariaat in Antwerpen* (1992) II, p. 290-291. Hij bezat de Laurentiuskapelanie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen en zou bij dit altaar in 1462 een graf krijgen.
- 707 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 107-110.
- 708 Breda, SAB, collectie Kleyn, nr. 51 afd IV, 10. Afschrift uit de zeventiende eeuw; Tekstuitgave door G.C.A. Juten, 'Markendaal' (1925), p. 302-307. Zie ook Placidus, 'De Haagdijk' (1958), p. 15-16.

ten we dat dit altaar er zeven jaar later inderdaad kwam. Hij liet namelijk in zijn dekenhuis te Antwerpen op 2 oktober 1426 een akte opstellen waarin cijzen en een weiland werden overgedragen aan dit altaar.⁷⁰⁹ De inkomsten volstonden voor de financiering van drie wekelijkse missen door een kapelaan. Er was ook een mis op zondag voorzien, maar die werd (voorlopig) opgedragen aan het Sint-Nicolaasaltaar in de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk. Fabri probeerde met deze stichting uit eigen middelen de inkomsten van een toekomstige pastoor van de nieuwe parochiekerk te garanderen. De pastoor van Princenhage hield waarschijnlijk de zondagse mis nog tegen en de bewoners van de Haagdijk moesten op die dag maar naar zijn kerk blijven wandelen.

Deze opwaardering van kapel tot kerk moet gezien worden in een steekspel tussen twee partijen. De ene partij werd gevormd door Fabri, de inwoners van de Haagdijk en het Bredase kapittel. De andere partij werd gevormd door de pastoor van Princenhage die zich gesteund wist door de abdijs van Thorn. De abdijs van Thorn bezat de patronaatsrechten van de kerk van Princenhage en controleerde hiermee de benoeming van de pastoors. In de parochies die door haar werden gecontroleerd benoemde de abdis echter vaak geestelijken die hun benoeming niet zelf uitvoerden, maar een invaller aanstelden. In Princenhage was de pastoor in deze periode de altijd afwezige magister Godefridus de Vlymmeren. Zijn invaller las vervolgens tegen een vergoeding de missen en bediende de sacramenten. We hebben eerder al gezien dat Fabri beneficiëerde te 'veroveren' in kerken die in het bezit waren van de abdijs van Thorn.

De leden van het Bredase kapittel steunden Fabri in zijn pogingen, want zij wilden meer grip krijgen op de kapel van Markendaal. Deze kapel beschikte over een groeiend aantal altaren (negen stuks in het begin van de zestiende eeuw) en was daardoor alleen al een financieel aantrekkelijke prooi. Gevoelsmatig moeten de kapel en de Haagdijk bij Breda gehoord hebben door de ligging direct tegen de stad aan. De Haagdijk was een voorstad van Breda, één van de drie einden die ontstonden langs de uitvalswegen. Voor het burgerlijk bestuur viel dit stadsdeel al onder het Bredase schepencollege. In de pauselijke bul wordt het Bredase kapittel door de paus, ongetwijfeld op advies van Anselmus Fabri, naar voren geschoven om het besluit uit te voeren. Na het overlijden van Fabri bleef de betrokkenheid van het netwerk bij deze kapel bestaan. In 1449 zou zijn vriend Johannes Braxatoris betrokken zijn bij de stichting van altaar in Markendaal, een altaar waarvan de begeving toekwam aan het Bredase kapittel.⁷¹⁰

Opvallende afwezigen in de pauselijke bul zijn de pastoor van Princenhage en de abdijs van Thorn. De paus vraagt in het document wel aan de uitvoerders een compensatieregeling te bespreken (met de pastoor van Princenhage) voor zijn verloren parochierechten. Waarschijnlijk is het in 1426 toch gekomen tot een schikking tussen de twee kampen: de kapel van Markendaal werd voorlopig geen parochiekerk, maar het Maria-altaar mocht er wel komen. Echter zonder een mis op zondag, want dat bedreigde de sacramentele rechten van de pastoor van Princenhage te veel. Anselmus had toen voor zijn nieuwe gasthuis ook alle benodigde huizen verworven aan de Haagdijk. Misschien kwam het tevens tot een (stilzwijgende) overeenkomst dat de pastoor van Princenhage zich niet zou verzetten tegen de vestiging van een gasthuis aan de Haagdijk. Waarschijnlijk had Fabri een ideaal voor ogen van een Markendaalse kapel die parochiekerk werd met een goed opgeleide pastoor die daar zou gaan resideren en die zielzorg kon verlenen aan de broeders van zijn nieuwe apostelhuis. De broeders van het nieuwe gasthuis konden dan de diensten extra cachet geven door hun aanwezigheid.

Fabri beschikte toen al langer dan tien jaar over twee huizen aan de Haagdijk. Allereerst een groot huis dat hij misschien van zijn ouders had geërfd en een klein aanpalend huis, aangeduid als *camere*, dat hij had aangekocht van Jan Bollaerts. Achter deze twee huizen lag een weiland tot aan het riviertje de Donk. Op het perceel van Bollaerts was een cijns van acht lopen rogge gevestigd voor de Heilige Geesttafel van Breda, die Fabri als nieuwe eigenaar ging betalen.⁷¹¹ Tussen 1425 en 1427 verwierf hij nog een derde huis dat er tegenaan lag, dat hij

echter direct liet slopen. Het moet hem dus vooral om de grond te doen zijn geweest, want het was een diep perceel dat doorliep tot de daarachter liggende Donkvaart.⁷¹²

7.6 De financiële middelen van Fabri

Personen werkzaam aan de curie met soortgelijke functies als Anselmus Fabri konden aanzienlijke vermogens opbouwen door de werkzaamheden in Rome en vergoedingen die ze daarvoor ontvingen van hun merendeels gefortuneerde cliënten. Daarnaast hadden ze aanvullende inkomens uit beneficies, die verspreid lagen over heel Europa.

Er is eerder al opgemerkt dat Hermann Dweg, een van de beschermheren van Fabri aan de curie, tot de rijkste mannen van Rome behoorde. Alleen al zijn jaarlijkse inkomsten uit prebenden kwamen op 500 mark zilver (4250 Rijnse guldens).⁷¹³ Een andere curiaal uit deze periode was Nikolaus von Kues. Deze overleed in 1464 en bracht het tot kardinaal en bisschop van Brixen. Voordat hij bisschop werd, had hij voor 300 mark (2550 Rijnse gulden) aan jaarlijkse inkomsten. Kort na het overlijden van Fabri in 1449 zou Kues voor 1800 Rijnse gulden aan juwelen van Fabri aankopen. Bij zijn overlijden had hij nog voor 1000 Rijnse gulden aan zilver in zijn bezit. Te Kues stichtte hij een gasthuis, wat neerkwam op een totale investering van 20.000 Rijnse guldens.⁷¹⁴ Ongeveer een derde deel van dit geld kwam van zijn familie.

De topcurialen werden allemaal op een inkomen uit beneficies geschat tussen de 300 en 500 mark zilver: 250 tot 4200 Rijnse gulden. Daar gingen nog wel de kosten af van de plaatsvervangers en de kosten van hun hofhouding en *familia* in Rome. De inkomsten als procurator kwamen er weer bij.

Tabel 6: De jaarlijkse bruto-inkomsten uit beneficies van Fabri aan het eind van zijn leven.

Beneficie	Inkomsten	Rijnse gulden
Pastoor Halle ⁷¹⁵	270 pond Tournoois	359
Deken O.L.V.-kapittel Antwerpen ⁷¹⁶	32 mark zilver of twee maal 80 pond (Petit) Tournoois	272
Aartsdiakonaat Henegouwen ⁷¹⁷	150 mark zilver	1275
Totaal Rijnse gulden		1906

709 's-Gravenhage, NA, NDR na 1581, 7976, fol. 36v. Getuigen bij deze akte waren cantor Petrus Cant en de uit Breda afkomstige Petrus Stella/Sterre, die later kanunnik zou worden te Breda; zie ook: Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 127. Hier is vermeld dat de diensten aan dit altaar deels plaats vonden in de kerk van Princenhage, dit moet zijn de kapel van Markendaal onder de parochie Princenhage.

710 Città del Vaticano, ASV, Reg.Sup. 434 fol. 1r-1v. Akte van 1449-02-15.

711 Muntjewerff, *Bredase cijsregisters* (2005) THG007 *Her Ancelmus Smit, Deken van Antwerpen, op siin huys; ende op Bollaerts camere; ende op die weyde, die daer achtergeheleghen is, opten Haechdijc, tusschen Iacop Waghmakers erve aen die een side ende Jan van der Eyc an dander side. Van des oudes Jan Bollaerts weggen, acht loepen rogs. / Betaelt nu Deken van Antwerpen.* Voor de 'slash' is de tekst van het cijsregister van de Heilige Geesttafel te dateren op ca. 1415, na de slash is de tekst er later bijgeschreven.

712 Muntjewerff, *Bredase cijsregisters* (2005) BCR124. In het cijsregister van het Bredase begijnhof uit 1427 stond: *Item 4 schellingen groten 4 groten payments, opt erve, op den Hagedijc, neven des Dekens huys van Antwerpen, ende Jan Mermans plach te siin, met den huysse dat daerop plach te staen ende die deken daer af heeft doen breken. Hieraf is een scepenbrief sprekende van XIII schellingen groten payments, daerof vindt die copie op VIII. Dit pant besit nu die deken voirscreven.* Op 22 juni 1425 verkocht Lysbeth, de dochter van Jan Mermans, nog een cijs die op dit goed rustte.

713 Grothe, 'The Kronenburse' (1971), p. 236-243.

714 Marx, *Geschichte der Armen-Hospitals* (1907), p. 42.

715 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. 149 fol. 79v-80r. Aangenomen 270 pond Petit Tournoois. Bij 1 pond groot Tournoois zou er een jaarinkomen uitkomen van 1377 Rijnse gulden, wat te veel lijkt.

716 Città del Vaticano, ASV Reg. Lat. 179 fol. 250-251.

717 Heimpel, Dietrich von Niern (1932), p. 99.

Fabri zat op de helft van het niveau dat een absolute topper als Hermann Dweg binnenhaalde en hij zat ook nog eens beneden het gemiddelde. Zijn aantal beneficiés was beperkt, wat goed past bij het beeld van een hervormingsgezinde geestelijke, die niet veel beneficiés tegelijk wilde bezitten en probeerde er invulling aan te geven. Doordat de ordonnantie bij zijn testament verloren is gegaan, is het raden naar de totale omvang van zijn vermogen. Er was in ieder geval te weinig geld overgebleven voor het apostelhuis aan de Haagdijk.⁷¹⁸

7.7 De motieven van Fabri voor het stichten van een apostelhuis aan de Haagdijk

De statuten zelf geven al een aantal redenen waarom Fabri dit gasthuis wilde stichten. Hij begon met aan te voeren dat hij en zijn ouders vanuit de gedachte van christelijke naastenliefde altijd al voor zieke en oude mensen hadden gezorgd. Het zou kunnen zijn dat zijn ouders in hun huis aan de Haagdijk, tegen betaling, al voor oudere mensen zorgden. Van deze vorm van particuliere ouderenzorg zijn uit andere steden voorbeelden bekend. De Antwerpse schrijfster Anna Bijns kocht bijvoorbeeld in de zestiende eeuw verzorging in bij een echtpaar. Dat echtpaar beloofde Anna tot haar dood te onderhouden.⁷¹⁹

De volgende reden is verweven met de christelijke naastenliefde naar het voorbeeld van Jezus en de beloning die dat zou opleveren voor zijn eigen zielenheil en dat van zijn ouders, want hij voerde aan dat de stichting gedaan was voor de: *laeffnissen der zielen tsheeren ende synre ouders voerscreven* (art. 1). In artikel twaalf kwam het zielenheil van de stichter nog concreter terug en werd de broeders, de bewoners van het gasthuis, gevraagd dagelijks een Weesgegroet en een Onzevader te bidden voor zijn zielenheil en dat van andere genoemde overledenen.

Een derde reden was voor hem de creatie van opvang voor het personeel uit zijn huishouding na zijn dood. Daarom werd in de statuten in het eerste artikel opgenomen dat de uitvoerders van zijn testament twee personen mochten aannemen in het huis die wel in Breda geboren waren maar er niet meer woonden. Waarschijnlijk zijn hiermee bedoeld zijn kok Godefridus Fabri en zijn stalmeester Thomas. Dit Romeinse dienstpersoneel kwam als begeleider van zijn lijkstert terug in Antwerpen en Fabri wilde dat ze een passend onderdak kregen. Eenzelfde motief had Jan Bont, die twee van zijn stalknechten in zijn apostelhuis in Brussel wilde onderbrengen.

Een vierde reden die door Fabri werd aangevoerd, was de behoefte in Breda aan opvang van oudere ambachtslieden uit Breda en omgeving die door een gebrek niet meer konden werken of die geen vrouw hadden die hen kon helpen. Personen die niet werkten voor hun inkomen en leefden als bedelaars of misdadigers werden uitdrukkelijk uitgesloten. Dat de pastoors van Breda en Princenhage met de ondersteuning van twee kerkmeesters en twee Heilige Geestmeesters nieuwe broeders moesten aannemen, duidt erop dat de christelijke levensstijl van de kandidaten nauwkeurig werd getoetst. De Heilige Geestmeesters, als verantwoordelijken voor de zorg van arme Bredanaars die nog in hun eigen huis woonden, wisten precies wie al lang van de bedeling had geleefd. Daarmee probeerde hij vriendjespolitiek bij het aannemen van nieuwe broeders moeilijker te maken.

Fabri had een terechte zorg over de groep verarmde ambachtslieden die in een kwetsbare positie verkeerden. Door fluctuaties in de economie in de eerste helft van de vijftiende eeuw konden mensen buiten hun eigen schuld in de problemen komen. Door een combinatie van muntontwaarding en oplopende graanprijzen daalde de koopkracht in de eerste helft van de vijftiende eeuw sterk. Verder stortte de belangrijke lakenproductie in Brabant in met 50% of meer. Deze verschuivingen veroorzaakten een grote en soms langdurige werkloosheid.⁷²⁰

7.8 Opvang voor zieke of oudere personen in Breda

Voor oudere vrouwen uit Breda die zorg nodig hadden, kwamen twee instanties in aanmerking: het begijnhof en het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal dat tegen Breda aan lag. Het begijnhof voorzag in ieder geval in de opvang van vrouwen die een semi-religieus leven wilden leiden. Breda beschikte al vanaf 1267 over een hof dat gesticht was met de hulp van de heer van Breda. Zeker vanaf 1343 beschikte het begijnhof over een zogenaamde infirmerie.⁷²¹ Van andere hoven is bekend dat deze infirmerieën dienden als opvang voor arme en zieke beginnen of voor hun vrouwelijke familieleden. Incidenteel werden ze ook opgesteld voor andere vrouwen.⁷²² De infirmerie had een apart statuut binnen het begijnhof en eigen inkomsten. De infirmerie was in Breda een populair goed doel en ontving vele bijzondere schenkingen in de vorm van cijzen. De wat chiquere oudere dames uit het stadspatriciaat konden voor zichzelf een verzorgingsplaats kopen bij de norbertinessen, zoals Elisabeth Sterken, de weduwe van Diederik Sterken, tijdens haar leven deed. Deze Diederik begon zijn carrière in 1341 als rentmeester van Willem van Duvenvoorde, toen heer van Breda. Later stapte hij over naar de Polanens, die de nieuwe heren van Breda waren geworden, en werd hun leenman en adviseur.⁷²³ Na zijn overlijden in 1381 ging zijn weduwe in het klooster wonen en leidde daar een gerieflijk leven. Ze had een woning op het terrein van het klooster met een eigen dienstmeisje (Yda), die haar kleren zou erven. Uit haar testament, opgesteld in 1395, bleek nergens dat ze als donaat in het klooster woonde en ze kon vrijelijk over haar goederen beschikken.

Mannen hadden in de middeleeuwen minder keus in Breda. Er was eigenlijk alleen het al genoemde gasthuis aan de Boschstraat ten oosten van het centrum gelegen, net buiten de oude stadsmuren. Van de oudste geschiedenis van dit gasthuis is helaas weinig bekend, doordat bij de stadsbrand van 1534 het hele archief verloren ging.⁷²⁴ Uit de zestiende-eeuwse stukken kunnen we opmaken dat het gasthuis in de loop van de veertiende en de vijftiende eeuw was veranderd in een godshuis voor oude mannen, die net als de bewoners van het huis aan de Haagdijk, 'broeders' werden genoemd. De kandidaat-bewoners konden een prove verwerven en dan de rest van hun leven in dit Oudemannenhuis blijven wonen. De leiding was in de handen van gasthuismeesters die onder controle stonden van het stadsbestuur. Dit gasthuis beschikte van oudsher over een eigen kapel waarop het Bredase kapittel toezag. De aparte opvang voor reizigers, de Beijerd, verdween in de vijftiende eeuw.

718 Breda, SAB, Archief Stadsbestuur Breda, archief IA, rubriek XII, inv. nr. 2305. *Ende overmids dat daer toe omme soe vele persoenen te voedene noch niet renten genueth en syn, soe sal men metten yersten beginnen mer met achte persoenen oft min t'ontfane, maer als men alsoe vele renten vercregen heeft, dat elken persoene tot 13 personen toe, als voerscreven staet, een pont groot Vlaems erfelyc sal mogen gewinnen boven anderen commeren ende lasten, soe sal men volbrengen 't getall tot derthien persoenen toe ende nyet meer.* Aankopen en verkopen van een lijfrente gekeurde normaal tegen de twintigste penning.

719 Pleij, *Het gevleugelde woord* (2007), p. 372-373.

720 W. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier, R. van Schaik, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500' in: AGN dl. IV (1980), p. 42-86. In het bijzonder p. 77-78 en p. 101-108. Deze gegevens zijn voor de Nederlanden. Voor Breda valt er voor de middeleeuwse periode weinig te zeggen over de economische situatie, omdat het middeleeuwse archief van de stad Breda niet bewaard is gebleven. Zie: Cerutti en Van Diepen, *Geschiedenis van Breda. I. De middeleeuwen* (1976) p. 183-229. Hoofdstuk van Cerutti over de institutionele geschiedenis van Breda tijdens de Nassaus. De auteur komt niet verder dan de opmerking dat Breda welverand was in de vijftiende eeuw, omdat de stad zich de bouw van een nieuwe gotische kerk kon permiteren. Wel was er rond 1421 een oproer van de gildes, wat duidt op sociaal-politieke spanningen.

721 IJsseling, *Inventaris van het archief* (1966), p. 99 en p. 100.

722 Simons, *Cities of ladies* (2001), p. 76-80.

723 Erens, *De oorkonden* (1931), p. 143-149. Over zijn overlijdensjaar zijn de overgeleverde bronnen niet duidelijk. In het obituarium van de Bredase kanunniken werd 26 januari 1386 als datum van overlijden genoteerd, maar de norbertinessen hielden het op 1368. Dat jaartal is er echter later bijgeschreven en gebaseerd op een akte uit dat jaar waarin Diederik een cijns schonk aan de prior voor zijn jaargetijde: Erens, *De oorkonden* (1931), p. 110-111. Voor zijn jaargetijde in de Bredase O.L.V. kerk op 26 januari: Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [AKANB0058] *Obitus Theoderici Fortis 2 schell. gr. pag. mediatim anno 1381.* [AKAPB031]. Jaargetijde Catharinadal: [NC79] *Commemoratio Theoderici Fortis, qui legavit nobis 11 sol. gr. et 8 gr. paagemanti. annuatim 1368.* In een oudere uitgave van het necrologium van de kanunniken van Hoyncq van Papendrecht staat foutief 1481.

724 Brekelmans, *Het Bredase Gasthuys* (1951) en Brekelmans, *Het Gasthuys* (1946).

Even leek het erop dat er in Breda een tweede gasthuis zou komen dat gesticht was door de al genoemde rentmeester Diederik Sterken. Zijn weduwe Elisabeth schonk in haar testament, opgesteld in 1395, een rente van 16 oude groten aan het kleine gasthuis dat door haar man was gesticht. Klaarblijkelijk was het allemaal nog niet zo zeker dat het gasthuis kon blijven staan waar het stond, omdat zij bepaalde dat als het gasthuis werd verplaatst, het geld naar haar erfgenamen moest gaan.⁷²⁵ In het jaar 1415 werd het *Sterken Gasthuys* nog vermeld als gelegen aan de Steenbrugstraat in Breda, dus binnen de oude omwalling van de stad.⁷²⁶ Hoogstwaarschijnlijk was dit gasthuis gevestigd in het voormalige woonhuis van Diederik dat aan de huidige Nieuwstraat stond en de naam droeg van Jeruzalem. Uit latere jaren is geen enkele melding overgeleverd over dit Sterken-Gasthuis en de stichting moet als mislukt worden beschouwd. Mogelijk was de mislukking een extra motivatie voor Fabri om aan de westkant van Breda, buiten de stadsmuren, een nieuw gasthuis op te richten.

De stichting van dit kleine gasthuis paste in een reeks van gasthuisstichtingen in en rond Breda door leenmannen en raadsleden van de heren van Breda en Oosterhout. In 1359 fundeerde ridder Jan van den Houte met zijn vrouw Kateline een gasthuis in Etten voor vijf arme personen en twee zieke mensen of twee reizigers. Zijn heer Jan van Polanen stemde in met deze fundatie.⁷²⁷ De leiding was in handen van gasthuismeesters. Een derde gasthuis verrees in het dorpje Den Hout bij Oosterhout op instigatie van Willem van Oosterhout en Heylwich van Wassenaar. In hun testament uit 1393 schonken zij inkomsten aan dit huis. Het gasthuis kreeg een Antoniuskapel en had, net als het huis in Etten, een gemengde bestemming, namelijk de opvang van armen en hulp aan reizigers. Voor de laatste groep moesten er altijd zeven bedden gereed staan.⁷²⁸ Deze opvang voor de reizigers ontbrak in het huis aan de Haagdijk.

Alternatieven voor mannen om aan het eind van hun leven een ongestoorde oude dag door te brengen ontbraken verder in de stad Breda. Een klooster voor mannen was er bovendien niet en een poging, rond 1446, van Johanna van Polanen er een te vestigen aan de Catharinastraat mislukte. Voor een religieus of semi-religieus leven als donaat of provenier moesten de mannen de stad uit naar Corsendonk bij Turnhout of naar de priorij van Ten Troon in Grobbendonk.

7.9 Het apostelhuis van Fabri gezien vanuit het wereldlijke en kerkelijke toetsingskader

In het inleidende deel van de akte lieten de executeurs van Fabri's testament nog eens opnemen dat ze eerst alle vrome doelen hadden bedacht zoals deze dat in zijn testament en laatste wil had laten opnemen. Hij had klaarblijkelijk laten vastleggen in de ordonnantie dat al zijn overblijvende bezittingen naar het nieuwe Bredase apostelhuis moesten gaan. In dit godshuis zou plaats zijn voor acht en later mogelijk dertien arme en zwakke mannen. Ondertussen moeten de executeurs al onderhandelingen hebben aangeknoopt met kerkelijke en wereldlijke instanties om hun toestemming en bescherming te krijgen. Dit waren de bisschop van Luik, graaf Jan van Nassau als heer van Breda en het stadsbestuur van Breda. Het was voor Fabri en daarom ook voor zijn executeurs van belang een stabiele nieuwe instelling tot stand te brengen. Alleen met stabiele inkomsten, een regelmatige controle op het gevoerde financiële beleid door het stadsbestuur en de steun van de landsheer zou het gasthuis eeuwen kunnen blijven functioneren. Hij moet geweten hebben dat de twee eerdere pogingen om een gasthuis en een klooster in Breda te vestigen op een mislukking waren uitgelopen.

Al op 26 juli 1455 gaf de graaf zijn toestemming, net als het stadsbestuur. Voor het stadsbestuur van Breda was vooral het betalen van belastingen door religieuze instellingen een gevoelig punt. Omdat kerkelijke instellingen, zoals parochiekerken en kloosters, vrijgesteld waren van stedelijke belastingen stonden stadsbesturen en landsheren steeds afwijzender

tegenover de vestiging van nieuwe kerken en kloosters. Goederen die aan hen werden geschonken vielen immers daarna onder de zogenoemde 'dode hand' en bleven daardoor buiten het normale belastingregime. Bij het gasthuis kwam men uit op een compromis: de jaarlijkse inkomsten zouden tot een bedrag van 100 Engelse nobel (250 Rijnse guldens) onbelast blijven. De oude mannen mochten zonder afdracht van belastingen voor eigen behoefte brood bakken en bier brouwen. Bovendien kreeg het Bredase stadsbestuur het recht om twee toezichthouders, momboirs genaamd, aan te stellen. Alle rechtszaken rondom het apostelhuis zouden alleen mogen worden voorgelegd aan het stadsbestuur, waarmee de kerkelijke rechtbanken werden buitengesloten. Allemaal maatregelen om het stadsbestuur positief te doen staan tegenover het nieuwe gasthuis, omdat het hiermee controle verwierf over alle materiële zaken.

Voor graaf Jan van Nassau golden dezelfde fiscale gevoeligheden als voor het stadsbestuur, dus met het geformuleerde compromis moet hij, net als het stadsbestuur, goed hebben kunnen leven. Het moet niet moeilijk zijn geweest hem mee te krijgen. De familie Van Nassau stond in deze periode positief tegen de vestiging van nieuwe religieuze instellingen in de stad. De moeder van graaf Jan, Johanna van Polanen, was met steun van haar echtgenoot Engelbrecht en haar zoon al jaren bezig om een mannenklooster te stichten aan de Catharinastraat. De kerk stond er in het jaar 1446 al in de vorm van de Sint-Wendelinuskapel. Het klooster kwam er nooit.⁷²⁹ Meestal gingen kloosterstichtingen niet door vanwege het verzet van het kapittel of een parochiekerk die hun kerkhof- en begrafenisrechten aangetast zagen. Ze wisten natuurlijk dat de echtgenote van graaf Jan IV van Nassau, Maria van Loon, de zuster was van de regerend bisschop van Luik: Jan van Loon. Om de Nassaus en het stadsbestuur extra aan het gasthuis te binden, was bovendien voorzien dat de bewoners van het gasthuis dagelijks samen voor het zielenheil van de heren van Breda en het stadsbestuur zouden bidden.

De bisschop van Luik en zijn adviseurs moeten na de ontvangst van de aanvraag al snel een aantal kritische zaken nagelopen hebben. Een belangrijk punt vormden de rechten van de pastoor van Princenhage en met hem de abdij van Thorn die deze kerk in bezit had. Het gasthuis viel binnen hun parochie en Fabri was niet hun grootste vriend geweest. Een ander kritisch punt waren de kloosterachtige statuten: de broeders moesten de getijden onderhouden met gebeden en al hun bezittingen en inkomsten afstaan aan het gasthuis. Voorts was opgenomen dat de bewoners tijdens de vasten moesten gaan bedelen, wat weer leek op de gewoontes van de bedelordes. De kerk keek sinds de dertiende eeuw argwanend naar leken die spontaan bij elkaar gingen wonen en een kloosterachtig leven gingen leiden, zoals de begijnen.⁷³⁰ Gasthuizen en godshuizen bleven hierdoor goede vluchtheuvels voor leken die in een convent wilden samenwonen.

De Haagdijkse statuten hielden rekening met deze gevoeligheden van het kerkelijk gezag dat vreesde dat groepen religieus geïnspireerde leken spontaan gingen samenwonen en te vrij met het geloof omgingen. Het begon er al mee dat de nieuwe bewoners zorgvuldig werden uitgekozen door het kerkelijk gezag in de personen van de pastoors van Princenhage (waar de Haagdijk kerkelijk onder viel) en de pastoor van Breda. Daar deze geestelijken vaak niet resideerden in de eigen parochie kwam de ballotage van nieuwe bewoners te liggen bij

725 Erens, *De oorkonden* (1931), p. 144. *Item legavit hospitali parvo in Breda quod dictus Theodericus Sterck fundavit, sedecim grossos veteres annuos et hereditarios solvendos eidem hospitali quamdiu remansit hospitale in eodem loco ubi nunc est et non amplius, et si, quod absit, non remanserit hospitale in eodem loco ubi nunc est, voluit dictos sedecim grossos veteres cedere et devolvi ad suos heredes.*

726 Muntjewerff, *Bredase cijnsregisters* (2005). Cijnsregister H. Geesttafel Breda. Fol 61v. THG371. en fol. 68 THG414. Register uit 1415 en posten met eerste schrijfhand.

727 Breda, SAB IV,1. Collectie Havermans, inv. nr. 1230. Afschrift uit de zeventiende eeuw van fundatie-akte uit 1359.

728 Toorians, 'Parochie en kerk' (2009), p. 121-122.

729 Paquay, 'De stichting van de Wendelinuskapel' (1983), p. 4-10.

730 Simons, *Cities of ladies* (2001), p. 132-133; Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap* (1958), p. 149.

de twee Bredase kerkmeesters en de twee Heilige Geestmeesters. De Heilige Geestmeesters waren verantwoordelijk voor de ondersteuning van de huisarmen in de stad Breda. Bij verschil van mening besliste het kapittel. Dit was een subtiële regeling, waarmee de pastoor van Princenhage bijna geheel buitenspel werd gezet, tenminste zolang hij niet resideerde.

Het Bredase kapittel en zijn adviseurs moesten nieuwe bewoners toetsen aan de bepalingen van de statuten. Het moesten mannen zijn die christelijk geleefd hadden en altijd hun eigen boterham verdiend hadden. Ze moesten uit Breda komen of uit de directe omgeving. Het waren dus bekende mannen, wat verrassingen goeddeels uitsloot. Net als in een paar Brusselse godshuizen moesten de mannelijke bewoners ouder zijn dan zestig jaar. We kunnen deze leeftijdsgrens in verbinding brengen met het gegeven dat men op deze leeftijd de wilde haren had verloren en er een gering gevaar was op het binnensluipen van nieuwe, ketterse ideeën. Daarnaast waren er bepalingen opgenomen in de statuten, die duidelijk aangaven dat het geen klooster was. Duidelijk werd gesteld dat de kandidaat-bewoners niet tot een kloosterorde mochten behoren. Het belangrijkste onderscheid met een klooster was dat de kandidaten de drie kloostergeloftes niet hoefden af te leggen: de geloftes van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid. Daar stond tegenover dat ze hier in de praktijk wel aan moesten voldoen. Dus geen gelofte van kuisheid, maar de oude mannen moesten volgens de statuten wel ongehuwd zijn en geen zorg voor kinderen hebben. Daarnaast werd het slapen met de dienstmaagd of andere vrouwen ten strengste verboden. De straf hierop was uitzetting.⁷³¹ Geen belofte van armoede, maar wel werd bepaald dat nieuwe bewoners bij binnenkomst alle eigendomsbewijzen van hun bezittingen aan de beheerders moesten overhandigen. Al hun bezittingen kwamen bij het gemeenschappelijk bezit van het huis. Eigenlijk was alleen een gedwongen vertrek door besmettelijke ziekte of dementie een geldige reden deze bezittingen terug te geven. Als een broeder toch geld verdiende zonder het geld af te staan aan de gemeenschappelijke kas, dan volgde uitzetting. Geen gelofte van gehoorzaamheid, maar er werd bepaald dat de broeders gehoorzaam moesten zijn aan de momboirs en bij ongehoorzaamheid volgde verwijdering uit het huis. De broeders hoefden niet de drie geloftes af te leggen, maar in de praktijk moesten ze dezelfde geloftes volgen die ook voor kloosterlingen gold.

Een ander belangrijk onderscheidend element was de kleding. Kloosterlingen namen een habijt aan dat per orde kon verschillen en dit werd vastgelegd in de leefregels. Voor het Bredase godshuis werd nadrukkelijk bepaald dat nieuwe bewoners eerst hun oude kleding mochten afdragen, mits die maar van grijs of zwart wollen laken was gemaakt. Als het versleten was, kregen ze, betaald uit de gemeenschappelijke kas, andere kleding. Deze kleding mocht niet te nieuw zijn, maar eruit zien als reiskleding. Geen formeel habijt dus, maar met hun oude zwarte kostuum zullen ze in het straatbeeld toch wel zijn opgevallen. Van andere gasthuizen is bekend dat hun kleding er toch wel kloosterachtig uitzag, bijvoorbeeld van het Twaalf Broederhuis gesticht door de familie Mendel in Neurenberg.⁷³² Fabri bleef aan de voorzichtige kant door alleen de kleur van de kleding vast te leggen, maar de bepaling dat de broeders in deze grauwe kleur begraven moesten worden, duidt toch weer in de richting van een habijt en gewone stadsbewoners zullen het onderscheid tussen de broeders als bewoners van het huis en bedelmonniken moeilijk hebben kunnen maken.

Kloosters hadden normaal gesproken het recht een eigen overste te kiezen. In begijnhoven werd de overste aangeduid als meesteres, in priorijen als prior of priorin en in de abdijen als abt of abdis. Het gaf de religieuze instelling een basis voor een onafhankelijke opstelling, zeker ten opzichte van de kerkelijke overheid. De broeders in Breda kregen dit recht nadrukkelijk niet. Het hoogste gezag berustte bij de twee momboirs die werden aangesteld door het Bredase stadsbestuur. Deze momboirs stelden voor het dagelijkse toezicht een zogenoemde *bezorger* aan, die ze kozen uit de broeders. Daarnaast stelden de momboirs twee ontvangers aan voor de inning van inkomsten en de aankoop van goederen. Ze moesten minimaal een

keer per jaar ten overstaan van de momboirs en de broeders verantwoording afleggen. Na drie jaar moest er een nieuwe ontvanger worden aangewezen. Waren de broeders ontevreden over de momboirs dan mochten ze dit overbrengen aan het stadsbestuur, dat een nieuwe momboir kon aanstellen als dat nodig was.

Het beeld ontstaat dat Fabri een instelling beoogde te stichten die formeel geen klooster was, maar in de praktijk er dicht tegenaan hing, in ieder geval tegen de levenswijze van de lekenbroeders in de kloosters. Fabri en het bestuur van het bisdom moeten op de hoogte zijn geweest van de discussies die rond het jaar 1400 werden gevoerd over de huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven. Deze huizen waren als eerste gesticht te Deventer en Zwolle en geïnspireerd door Geert Grote.⁷³³ In deze huizen woonden geestelijken en leken door elkaar. De organisatie van de broeder- en zusterhuizen leek veel op die van de godshuizen zoals het huis van Fabri te Breda. Wat Fabri van hen overnam was het belang van werk voor de inkomsten van het huis. In de zusterhuizen was dit vooral de textielnijverheid, in de broederhuizen het kopiëren van handschriften. In de Bredase statuten werd luiheid aangeduid als dé oorzaak van zonde en slecht gedrag. De mannen moesten op de landerijen van het gasthuis werken en alles zelf goed onderhouden. Eventuele extra inkomsten uit arbeid kwamen verplicht in de gemeenschappelijke kas. In dit soort bepalingen is de invloed van de Moderne Devotie op de Bredase statuten te traceren. Het enige praktische onderscheid was dat de bevolking van de fraterhuizen bestond uit jongere mensen en uit priesters en geestelijken in opleiding. Hun opleidingsniveau lag dus boven de bewoners van de apostelhuizen, die zich meer richtten op bejaarde ambachtslieden.

De kerkelijke overheid stond aanvankelijk argwanend tegenover deze nieuwe instellingen. Vooraanstaande juristen van de Keulse universiteit, onder wie de uit Breda afkomstige Radulphus de Rivo, kwamen hen rond 1398 te hulp om hun statuut te wettigen.⁷³⁴ De voornaamste vraag was of mensen zich zomaar uit de maatschappij konden terugtrekken, samen konden gaan wonen in een huis en daar al hun bezit konden overdragen aan een gemeenschappelijke kas. De juristen beargumenteerden dat het toegestaan was in *collegia* samen te wonen ter willen van de armoede (wat opging voor de apostelhuizen) of vanwege religie (wat opging voor de broeders van het Gemene Leven én de apostelhuizen). Zolang ze maar volgens de regels van het geloof leefden en geen nieuwe kloosterorde stichtten. Met de *collegia* bedoelden ze de al langer bestaande studentencolleges en -beurzen, waar studenten in een huis samenwoonden onder leiding van een geestelijke.

Een universitair gevormde man uit hun beweging, Gerard Zerbolt van Zutphen (1367-1398), schreef in dezelfde periode een traktaat (*Libellum super modo vivendi devotorum hominum simul commorantium*) dat de fraterhuizen verder moest wettigen.⁷³⁵ Zijn argumenten waren voor het type gasthuizen zoals gesticht aan de Haagdijk goed te gebruiken en onderhouden hun bestaansrecht binnen de Kerk. Ten eerste was het volgens Zerbolt niet goed voor een mens om alleen te zijn. Hij gaf nog vijf andere voordelen van het leven in gemeenschap voor leken: iedereen kon dan goed in zijn levensonderhoud voorzien; men had minder zorgen, want een paar personen zorgden voor allen; het was gemakkelijker Gods geboden en de evangelische raden te onderhouden; het gemeenschappelijke leven was een rijke bron voor het leren kennen van zichzelf; de deugd kon gemakkelijker worden beoefend en men volhardde

731 Breda, SAB, Archief Stadsbestuur Breda archief IA rubriek XII inv. Nr. 2305: *maer bevonde men in der waerheit dat yemant van den brueders met haer (de dienstmaagd) oft met andere vrouwen vleyschelyc te doen hadde, soe soudse men uyten huysse doen.*

732 Voor afbeeldingen van Neurenberg: <http://nuernerger-hausbuecher.de>. (Geraadpleegd 2015-05-25). Complete uitgave van de kroniek of doenboek met afbeeldingen in kleur van alle broeders van dit gasthuis over de periode 1425-1806.

733 Een zeer goede inleiding en uitgebreid gedocumenteerd: Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008); Goudriaan, *Vernieuwde innigheid* (2008) is toegankelijker geschreven, maar richt zich wel bijna uitsluitend op Deventer.

734 Van Engen, *Sisters and Brothers* (2008), p. 112-115.

735 Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap* (1958), p. 148-162. Zie voor de statuten van de huizen van de broeders des Gemenen Levens: Klausmann, *Consuetudo consuetudine* (2003).

in het goede. Niets in eigendom hebben maar alles gemeenschappelijk houden was volgens hem geoorloofd. Allen, ook buiten de kloosters, moesten in gemeenschap van goederen kunnen leven. Hij beschouwde het privaatbezit als een gevolg van tweedracht en een gebrek aan onderlinge liefde. De gehoorzaamheid van gemeenschappen zonder gelofte was van een andere aard dan die in kloosters (die een overste kiezen). Hun gehoorzaamheid steunde op het welzijn der gemeenschap. Indien er geen overste was, kon een andere persoon eraan herinneren dat een voorschrift bindend was. Leven volgens regels vastgesteld op basis van de Schrift, en dus eigenlijk voor iedereen geldend, was toegestaan. Regelmaat behoorde tot de natuur van het goede. Zerbolt stelde wel met nadruk dat deze lekengemeenschappen nooit hun eigen overste mochten kiezen. Het kerkelijk recht, geïnterpreteerd door de Keulse juristen en Zerbolt, stond de stichting van gemeenschappen die apostolisch leefden buiten een kloosterorde dus niet in de weg. De voorwaarde daarbij was wel dat ze geen geloftes aflegden, geen formele kloosterkleding droegen en geen eigen overste kozen. Bovendien maakte de leeftijd van de bewoners hen redelijk ongevaarlijk voor besmetting door ketterse ideeën.

Fabri hield zich bij de stichting van zijn huis nadrukkelijk aan dit toetsingskader en de bisschop van Luik gaf na het ontvangen van de grafelijke en stedelijke goedkeuring op 6 november 1455 zijn akkoord. De bisschop stelde wel als voorwaarde dat de rechten van de moederkerk, de onder Thorn vallende parochie van Princenhage, gerespecteerd dienden te worden. Tussen de regels valt in de stichtingsakte te lezen hoezeer de pastoor van Princenhage buitenspel werd gezet. Hij mocht dan wel samen met de pastoor van Breda nieuwe bewoners benoemen, maar daar staat subtiel bij dat ze daar dan wel in hun eigen parochie aanwezig moesten zijn. Dat was zeker bij de pastoors van Thorn juist een probleem in deze periode. In de praktijk ging de bevoegdheid om nieuwe bewoners aan te nemen dan over naar de kerkmeesters en de Heilige Geestmeesters van de stad Breda.

Het stadsbestuur kon niets tegen het gasthuis hebben want ze waren als momboirs zelf verantwoordelijk voor alle financiële en juridische zaken. De kanunniken van het kapittel konden evenmin bezwaren hebben tegen het gasthuis, want ze controleerden de nieuwe bewoners. Bovendien had het gasthuis geen eigen kapel of kerkhof en was zo niet bedreigend voor de inkomsten van het kapittel. De pastoor van Princenhage had nog de meeste redenen om zich afwijzend op te stellen. Ook voor hem gold echter dat er geen kerkhof of kapel was voorzien bij het gasthuis. Bovendien verplichtte de stichtingsakte de broeders zich voor de bediening van de sacramenten (biecht, communie, huwelijk en het sacrament der stervenden) tot de pastoor van Princenhage te wenden. Fabri hoopte natuurlijk dat de kapel van Markendaal bij de Haagdijk kon worden omgezet naar een parochiekerk. Dat wist de pastoor van Princenhage echter tot aan het einde van de zestiende eeuw tegen te houden. Wel kreeg de kapel het statuut van hulpkerk met een rector benoemd door de pastoor van Princenhage. De kapel kreeg na verloop van tijd ook een eigen kerkhof en een doopvont.⁷³⁶

7.10 De Bredase statuten vergeleken met die van Leuven en Brussel

Het voornemen om een gasthuis te stichten in zijn geboortestad Breda moet Anselmus hebben gekregen in de periode 1423-1431. In deze periode pendelde hij op en neer tussen Rome en Antwerpen en kocht hij onroerend goed aan te Breda voor zijn nieuwe apostelhuis. Tussen 1427 en 1455 moeten de statuten van het Bredase apostelhuis zijn opgesteld. Het lijkt ondenkbaar dat Fabri als kerkjurist en specialist in het opstellen van kerkelijk juridische documenten zich niet indringend met het opstellen van de statuten heeft beziggehouden. We zagen al dat hij bij zijn definitieve afscheid van Antwerpen de kanunniken moest beloven in Rome geen nieuwe statuten voor hen meer op te stellen.⁷³⁷

Bij het opstellen van de statuten is er in ieder geval sprake geweest van wederzijdse beïnvloeding tussen de apostelhuizen in Leuven, Brussel en Breda. Rond 1427 waren voor hem de statuten beschikbaar van de al langer bestaande traditionele gasthuizen en de statuten van het Leuvense Apostelhuis dat was gesticht in het jaar 1422. Zoals gemeld zijn deze statuten grotendeels verloren gegaan. De statuten van het huis van de Zeven Slapers uit 1437 komen sterk overeen met de statuten van het Twaalf Apostelenhuis in Brussel, waarvan de statuten werden opgesteld in 1434. Zoals eerder al besproken verschilden de statuten van de huizen in Leuven en Brussel vaak alleen maar op details, zoals het doorwerken van het plaatselijke Brabantse dialect. De Bredase statuten komen op de kernpunten inhoudelijk sterk overeen met die van Brussel, maar veel van de teksten zijn anders geformuleerd en op details verder uitgewerkt. Deze herformuleringen en het grotere detailniveau doen vermoeden dat Fabri de statuten voortdurend heeft bijgeschaafd, verbeterd en aangevuld.

Een goed voorbeeld van deze overeenkomsten met lokale inkleuring zijn de verplichtingen tot bezoek aan de kerk. In alle drie de huizen was een dagelijks bezoek aan de kerk voor het bijwonen van de mis verplicht, net als de verplichting tot één keer biechten per jaar. Fabri bepaalde nadrukkelijk dat dit met Pasen moest gebeuren, in Brussel en Leuven mocht de pastoor de datum bepalen. Deze bepaling was trouwens in lijn met de diocesane statuten van Luik, waarin voor alle gelovigen ouder dan 14 jaar een jaarlijkse biecht in de vastenperiode werd verplicht gesteld.⁷³⁸ Een groter verschil was er voor de frequentie van de communie. In Brussel en Leuven was het voor de bewoners verplicht één keer per jaar ter communie te gaan. In Breda echter drie keer: met Pinksteren, Allerheiligen en Kerstmis. De statuten van Breda zijn wat moderner en hierbij kan hebben meegespeeld dat er een trend was in de vijftiende eeuw naar meer communiceren. Deze trend ging samen met de groeiende verering van het Heilig Sacrament. Deze verering leidde soms tot uitwassen, zoals de vele bloedende hosties die werden vereerd. Wie vier keer per jaar ter communie ging werd in deze tijd beschouwd als een goede christen. Veel gelovigen gingen in de praktijk maar één keer per jaar ter communie.⁷³⁹

Tabel 7. Vergelijkingsstabel teksten statuten van de apostelhuizen in Breda, Brussel en Leuven voor het ophalen van aalmoezen.

Breda	Brussel	Leuven. Zeven Slapers
Ende oec tot allen spynde ende deylinge die men over dooden oft anders doen sal in der Vryheit voirscreven aelmoessen moeten halen ende dat hem gegeven sal worden, sonder eenich behendicheyt daer in te hebbene brengen haren ontfangers, om dat voert in 't gemeyne te bekeerne	ende oic tot allen spynden die men binnen Bruessel doen sal om die aelmoessen te halen ende dat hen gegeven sal werden sonder ennige beheindicheit daer inne te besigen te bringhen der maerten die en hen setten sal om dat voirt in't gemeyne te bekeren.	ende haer weken hebben sellen t'allen spinden gaen die binnen der weken vallen selen om haer almoesen te halen ende dat hem ghegheven sal werden sonder enich behendicheit daer in te beseghen selen bringhen der maerten die men hem setten sal om dat voert in't ghymeyn te bekeren.

Tabel 7 vergelijkt enkele teksten uit de drie statuten. Het betreft het ophalen van aalmoezen door bewoners van de apostelhuizen en het doorgeven van de opbrengsten aan hun huis. De tekstovereenkomsten tussen Leuven en Brussel zijn groot, in Breda zijn alleen wat tekstdelen te herkennen. In Brussel en Breda is ook specifiek aangegeven waar de aalmoezen mochten worden opgehaald: in Brussel en in de stadsvrijheid van Breda. Met de stadsvrijheid werd het gebied binnen en buiten de muren van de stad Breda bedoeld dat juridisch onder de stad viel.

⁷³⁶ Placidus, 'De Haagdijk' (1958), p. 17.

⁷³⁷ Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 132. Idem p. 82. Daar is vermeld dat de stichtingsakte van het apostelhuis aan de Haagdijk te Breda was opgesteld op 30 maart, dat moet zijn 30 mei.

⁷³⁸ Axters, *Vroomheid* (1956), p. 389-402.

⁷³⁹ Axters, *Vroomheid* (1956), p. 401.

Hiermee werd natuurlijk de buiten de stadsmuren gelegen Haagdijk bedoeld. In Brussel en Leuven kwamen de opbrengsten in handen van de meid (*maerten*), in Breda in handen van de *ontfangers*, dit waren de twee broeders die over de financiën gingen.⁷⁴⁹ De gasthuisstatuten waren een mengeling van overnames van andere huizen in combinatie met lokaal maatwerk.

Tabel 8: Vergelijking statuten Twaalf Apostelhuis Brussel, Zeven Slapershuis Leuven en apostelhuis Breda.

	Apostelh. Brussel 1434	Zeven Slapers Leuven 1439	Breda 1455
Geslacht	M	M	M
Aantal bewoners	13	7 (niet in statuten)	8 (13)
Leeftijd	60	55	60
Arme personen van goede naam	✓	✓	✓
Na dood alle bezit naar huis	✓	✓	✓
Loon uit arbeid naar huis	✓	✓	✓
Gek of (besmettelijk) ziek: uit huis gezet	✓	✓	✓
Na uitzetting bezit mee	✓	✓ (bij ziekte)	✓
Toezicht parochiekerk	✓		✓
Toezicht stad	-	✓	✓
Een bewoner leiding gasthuis	-	-	✓
Twee bewoners financiële zaken	-	-	✓
Vleselijke omgang met het andere geslacht: uitzetting	-	-	✓
Kledingvoorschriften	-	-	✓
Eten in refter	✓	✓	✓
Lezen gebeden en misbezoek	✓	✓	✓
Zorg voor zieken onderling	✓	✓	✓
Verbod uitgaan in de stad en ontvangen gasten	✓	✓	✓
Werken in huis en op velden	✓	✓	✓
Bedelen als inkomen	✓	✓	✓
Bidden voor zielenheil stichter	✓	✓	✓
Bidden voor zielenheil landsheer	✓	✓	✓

De kern van de drie statuten is hetzelfde, dat is in tabel 8 te zien. De meeste verschillen hebben te maken met het toezicht vanuit de wereldlijke en kerkelijke overheid. Breda neemt dan een middenpositie in tussen Leuven en Brussel. In Leuven lag het toezicht helemaal bij de vier rentmeesters van de stad, in Brussel bij de kerk van Sint-Goedele. In Breda legde Fabri het materiële toezicht bij twee door de stad aangewezen bestuurders (*momboirs*), het aannemen van nieuwe bewoners legde hij in de handen van twee pastoors van Princenhage en Breda. Bij verschil van mening besliste het kapittel van Breda. Gezien zijn moeizame relatie met het onder Thorn vallende Princenhage was maatwerk hier nodig om de invloed van de Haagse pastoor zoveel mogelijk terug te dringen.

Tabel 9. Vergelijkingstabel teksten statuten van de apostelhuizen in Breda, Brussel en Leuven op het gebied van bedelen.

Breda	Brussel	Leuven Zeven Slapers
Sellen oec die brueders met ordinancien ende behoerten ter weeke eens des vrydachs twee te gader, die daer sterck genoeg sellen syn, binnen der Vryheit van der stadt metten voer der goeder luyden doeren broot moeten bidden.	Item selen sie oic schuldich syn mit ordinancien ende behoerten ter weken twee werven, dats te weten des dynsdaghs ende des donredaighs hoerre twee te gadere die die sterckste ende vroemste van hen syn selen binnen der stadt van Bruessel mitter malen om hair broot te gaen	Item selen si oec sculdich syn met ordinantie ende met behoerten twee mannen tegader ter weken eenen dach voer de noenen gaen om Gode binnen den stat van Loeven metter malen ende die selve twe mannen die dan om haer broot gaen
Oec overmids dat elc van den menschen der Vryheit ende 'tsLants voirscreven deser aelmoesen deelachtich sal mogen werden, soes ellen die brueders in 't gemeyne alle jaere een bede mogen hebben binnen der Vryheit van der stadt ende dorpen 'tselfs Lants, sonder yemant hier namaels yet aentesien. Ende om dese bede sellen omgaen twee momboirs ende twee brueders binnen der vastenen oft alst hem gelieven sal. Ende die dach sal men in der kerken doen condigen tot Breda ende anders daert behoeren sal	Item dat si des sondaighs ende des heilichs daighs selen comen sitten in den omloepe van den chore van Sinte Goidilen in die zuytside, tegen die side doer van den choere om die aelmoissen der goeder liede aldaer te verwachten ende die te brengen den voirscreven goidshuysse om aldair in 't gemeine te comen ende geworpen te werden in een busse die men dair toe maken sal.	

Een andere overeenkomst tussen de statuten van de drie huizen was de aansporing tot regelmatig bedelen (zie tabel 9). De kern – het bedelen – delen de drie huizen, maar de uitwerking hield rekening met de regionale mogelijkheden. Het wekelijks bedelen om brood door twee broeders was praktisch hetzelfde geformuleerd. Het enige verschil is dat de oude mannen in Brussel twee keer per week om brood bedelden, in de andere twee plaatsen slechts eenmaal per week. Extra bedelinspanningen waren alleen voorzien in Breda en Brussel. Dit was puur maatwerk per plaats. In Brussel mochten de bewoners van het apostelhuis op alle zon- en feestdagen in het zuidelijk deel van de kooromgang van Sint-Goedele aalmoezen verzamelen. In Breda mochten weer twee momboirs geholpen door twee broeders in de vastentijd of op een andere te bepalen datum de kerken van het Land van Breda langsgaan om daar de opbrengsten van een bede te verzamelen. Deze bede was van tevoren bekendgemaakt in de kerken. Fabri wist de gasthuisbroeders hiermee dezelfde rechten te geven als de bedelordes in het Land van Breda. De karmelieten van Mechelen en de franciscanen van Antwerpen en de twee andere kloosterordes mochten in deze regio van oudsher *termineren* wat betekende dat zij in de kerken in en rondom Breda boetepreken hielden en geld ophaalden met collectes.⁷⁴¹ De monniken van de bedelordes liepen hiervoor rondes en in dit tijdschema moesten de gasthuisbroeders een plaats vinden.

Verder vallen in de Bredase statuten de vele extra bepalingen op. Fabri bracht hiermee zelf aanvullende bepalingen in, die voortkwamen uit zijn eigen denkbeelden of zorgen. De meeste extra punten handelen over het zedelijke en zedige gedrag van de broeders. Hij benadrukte vooral het vreedzaam samenleven naar het voorbeeld van de apostelen. Over God en de medebewoners mochten de mannen alleen maar goede dingen uitspreken en zelfs denken (artikel 15). Broeders die zich slecht gedroegen met dronkenschap, diefstal en ongehoorzaamheid moesten het huis uitgezet worden, maar kregen hun eigendommen dan mee. Fabri wilde hier klaarblijkelijk geen geschillen over hebben met het risico dat een bewoner langer in het huis bleef. In Brussel en Leuven was men wat minder ruim; in deze gevallen

740 De naam *Maerten* is afgeleid van de Bijbelse *Marta*, de zuster van Lazarus. Zij bediende Jezus tijdens zijn bezoek.

741 Paquay, 'Wijbisschop' (2008), p. 203-206.

verloor de bewoner direct al zijn bezit (Brussel artikel 14 en Leuven artikel 12). Een ander opvallende toevoeging door Fabri zijn de kledingvoorschriften voor de oude mannen in zijn huis. Hij schreef het dragen voor van donkere kleurloze kleding. Eerst mochten ze hun oude garderobe afdragen als die aan deze eis voldeed en als deze kleding helemaal versleten was, gaf het huis ze soortgelijke kleding. Deze kleding mocht er niet te nieuw uitzien en eruitzien als reiskleding (artikel 8) en ze moesten er (in de *bruderliken grauwen clederen*) ook in worden begraven, (artikel 29) wat weer wijst in de richting van een kloosterhabijt. De statuten van de Leuvense en Brusselse apostelhuizen zwegen over de garderobe van de bewoners, hoewel uit latere bronnen blijkt dat er vaak specifieke en zelfs opvallende kledij werd gedragen.⁷⁴² Zo droegen de broeders van het Leuvense Apostelhuis een grijze mantel met een blauwe mantelomslag en die van de Zeven Slapers een blauwe mantel met een rode mantelomslag.

De aanstelling van twee *ontfangers* is opmerkelijk want deze functionarissen kwamen alleen in Breda voor. Zij werden gekozen uit de inwoners van het huis. Hun taken lagen op het terrein van de financiën: inkomsten uit rentes en landerijen en de uitgaven die werden gedaan voor voedsel, brandstof en kleding. Ieder jaar moesten de twee *ontfangers* rekening en verantwoording afleggen aan de twee toezichthouders van de stad en aan de andere broeders. Om de drie jaar moest de oudste van deze twee functionarissen aftreden en plaats maken voor een nieuwe broeder.⁷⁴³ Deze *ontfangers* kunnen ook worden aangeduid als rentmeesters. In het huis van Jan en Willem Bont in Brussel was het toezicht op de financiën in handen van een kapelaanrentmeester, in Leuven was het toezicht op de financiën voldoende gewaarborgd door het toezicht van de vier stedelijke rentmeesters. Mogelijk sloot Fabri aan bij een oudere traditie binnen de gasthuizen, waar het materiële toezicht op de huizen in de handen werd gesteld van vier vrome mannen van buiten het huis. Dit was op deze manier geregeld in het leprozenhuis van Mechelen en in het Sint-Jansgasthuis te Brussel. Beide statuten dateren uit het begin van de dertiende eeuw en de statuten zijn nauw met elkaar verwant.⁷⁴⁴ Door de twee toezichthouders vanuit het stadsbestuur van Breda, die werden bijgestaan door twee broeders als *ontfangers*, kwam Fabri toch uit op het getal van vier. Ook in Leuven zien we het getal vier terugkomen bij de rentmeesters. Het is weer een bewijs dat Fabri de statuten van het Brusselse en Leuvense apostelhuis niet slaafs kopieerde, maar ze aanpaste aan de eigen behoefte.

Een andere opvallende afwijking van de Bredase statuten is het taalgebruik in de tekst van de statuten. Op een paar plaatsen zijn Duitstalige invloeden aan te wijzen. In artikel 10 werd het Duitse woord *geruft* gebruikt.⁷⁴⁵ In artikel 11 komt in een avondgebed het woord *du* voor, waar de andere twee statuten het Brabantse *ghy* gebruiken. In hetzelfde gebed staat het 'Duitse' woord *hebst*, waar de andere statuten gewoon *hebt* gebruiken. Deze Duitstalige of Oost-Nederlandse invloeden kunnen zeker niet afkomstig zijn van de uitvoerders van zijn testament, die alle drie uit Brabant afkomstig waren. Een mogelijke verklaring is dat Fabri de statuten opstelde met de hulp van de uit het Rijnland afkomstige Heinrich Raescop, die een apostelhuis stichtte in zijn geboortestad Uedem.

Samenvattend kan worden gesteld dat de statuten van Fabri nauwe verwantschap vertoonden met de statuten van het Brusselse en Leuvense apostelhuis. Fabri nam deze statuten zeker niet slaafs of letterlijk over, maar paste vooral het bestuurlijk kader aan. Dit moest ook wel gezien de moeilijke relatie met de pastoor van Princenhage. Hij kon deze pastoor uit het Thorn-netwerk formeel niet passeren, maar alles was erop gericht zijn invloed te minimaliseren. Door kleding- en leefvoorschriften duwde Fabri het apostelhuis nog net iets meer in de richting van een klooster. De statuten van de apostelhuizen vertoonden uiteindelijk veel overeenkomsten met de statuten van veel oudere gasthuizen, maar dan vooral met de leefregels voor de religieuze gemeenschappen van deze gasthuizen en niet met die voor de gewone bewoners.

7.11 De Bredase statuten vergeleken met die van Kues

De drie door curialen in het Rijnland gestichte huizen (Hamelen, Uedem en Kues) hadden duidelijk door kloosters geïnspireerde leefregels en organisatie. In tegenstelling tot de beschreven Brabantse apostelhuizen, die toezicht kregen vanuit de nabijgelegen parochiekerk, kregen zij toezicht vanuit in de regio gelegen Windesheimpriorijen. Soms, zoals in Kues, werd dit controleorgaan versterkt door een kartuizer prior.

Deze Rijnlandse apostelhuizen werden zo laat gesticht dat ze de Bredase statuten niet meer konden beïnvloeden, hoewel het natuurlijk mogelijk blijft dat er informeel conceptstatuten werden uitgewisseld. Daar is echter geen bewijs voor gevonden. De statuten van het huis in Uedem zijn helaas alleen maar voor de hoofdlijnen bewaard gebleven en dateren van het jaar 1446.⁷⁴⁶ Kues legde de leefregels voor zijn huis pas vast in het jaar 1458, dus ruim drie jaar na de publicatie van de statuten van het huis aan de Haagdijk. Deze statuten zijn wel bewaard gebleven.⁷⁴⁷ In de onderstaande tabel een vergelijking van de hoofdpunten.

De stichting van Kues kan volgens de gestelde definitie eigenlijk geen apostelhuis worden genoemd. Met wat moeite kan het aantal bewoners van twaalf nog wel worden teruggevonden door de priesters en adellijke bewoners mee te tellen. Er was voorts de verplichting tot dagelijks gebed en het samen eten in de refter. Echter van een verplichte overdracht van het vermogen van nieuwe bewoners aan het huis was geen sprake. Kues bepaalde alleen dat bewoners kleine neveninkomsten (*parvum peculium*) konden behouden, net zoals een priester een beneficium kon behouden met zijn inkomsten. Op materieel gebied oogde het allemaal veel luxueuzer dan in Breda. Verzuchtte Fabri nog in zijn statuten dat ledigheid des duivels oorkussen is (artikel 18) en stelde hij werken en bedelen verplicht, bij Kues was er echter geen sprake van een aansporing of een verplichting tot werken: dit zou in een instelling waar ook priesters en (verarmde) adel een plaats vonden op moeilijkheden hebben gestuit. Bovendien was er zes man personeel voorzien die de inkomsten van het huis (uit cijzen en landerijen) beheerde en voor de zieken diende te zorgen. Het huis te Kues was geen proveniershuis, want nieuwe bewoners hoefden zich niet in te kopen.

Een bijkomend voordeel van het driestandenhuis was dat alle personen uit zijn *familia* een gerieflijke woonplek konden vinden in Kues. Hij bepaalde daarom dat al zijn dienstpersoneel bestaande uit leken en geestelijken er opgenomen kon worden, mits het personeel zich goed gedroeg en luisterde naar de rector. Hun personeel en paarden moesten ze echter thuislaten bij een langdurig verblijf. Deze bepaling lijkt erg op die van Fabri en Jan Bont, die beiden bepaalden dat twee personen uit hun dienstpersoneel recht hadden op toelating tot het apostelhuis. Voor hen moeten we dan denken aan oude stalknechten en koks. Raescop reserveerde weer twee plaatsen voor familieleden.

⁷⁴² Boonen, *Geschiedenis van Leuven* (1880), p. 162.

⁷⁴³ Breda, SAB, Archief Stadsbestuur Breda, archief IA, rubriek XII, inv. nr. 2305. Item 5. *Noch sal men kiesē by den momboirs, toesiēders ende brueders, twee uyten bruders die daer toe profytelyc sullen syn, ontfanghers geheyten, de welke ontfaen sellen alle renten, goeden ende profyten, hoetaenich die syn sellen, toebehoorende den voirscreven gasthuyse, ende voert uytgeven by rade ende consente des toesiēders, versien ende bewervēn spysē, dranck, hout, torff, wullen ende lynen laken, ende allet des men daer redelyc behoeven sal, ten meesten profyte ende ter goeder tyt. Ende om dese dingen trouwelyc ende wittelyc te doene, sellen sy sunderlinge eet doen, ende allen halven jare, oft van jare tot jare, rekeninge doen voer die momboirs ende gemeyne brueders, daer yegelyc redelyc ende zedichlyc af ende toe sal mogen spreken, ende calengeren totten meesten profyte, sonder argelist. Deese ontfangers sal men tallen drie jaren den outsten afsetten ende eenen anderen metten genen die blyft aansen, het en waere dat yemant gebreekelyc waer, dien mach men altyt afsetten ende corrigeren, verdient hy des.*

⁷⁴⁴ Bonenfant, *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean* (1953), p. 25, nummer 36; Bussche, 'Leprozenhuis Mechelen' (1957), p. 143-144, nummer 43.

⁷⁴⁵ Breda, SAB, Archief Stadsbestuur Breda, archief IA, rubriek XII, inv. nr. 2305. Item 10; Breda, SAB, Collectie Havermans inv. nr. 10 fol. 121-133v; Van Goor, *Beschryving*, (1744), p. 533-544. Havermans: corrigeert *geruf* uit de originele tekst naar *gerucht*, Van Goor neemt dit over. Dit betekent dat Van Goor de transcriptie van Havermans uit de zeventiende eeuw heeft gekend en gebruikt.

⁷⁴⁶ Scholten, 'Das Regulier Chorherren-Kloster Gnadenthal bei Kleve' (1900), p. 74-77.

⁷⁴⁷ Marx, *Geschichte der Armen-Hospitals* (1907), p. 52-63. Latijnse grondtekst met een vertaling in het Duits.

Tabel 10: Vergelijking tussen de statuten van de stichting van Nikolaus von Kues in Kues (1458) en Anselmus Fabri (1455)

	Kues 1458	Breda 1455
Geslacht	M	M
Aantal bewoners	33 (12 priesters en adel)	8 (13)
Leeftijd	50	60
Arme personen van goede naam	✓	✓
Na dood alle bezit naar huis	-	✓
Loon uit arbeid naar huis	-	✓
Gek of (besmettelijk) ziek: uit huis gezet	-	✓
Na uitzetting bezit mee	-	✓
Toezicht parochiekerk	✓	✓
Toezicht stadsbestuur	✓	✓
Toezicht klooster	✓	
Een bewoner leiding gasthuis	-	✓
Twee bewoners financiële zaken	-	✓
Vleselijke omgang met het andere geslacht: uitzetting	✓	✓
Kledingvoorschriften	✓	✓
Eten in refter	✓	✓
Lezen gebeden en misbezoek	✓	✓
Zorg voor zieken onderling	- (personeel)	✓
Verbod op uitgaan in de stad en ontvangen gasten	-	✓
Werken in huis en op velden	-	✓
Bedelen als inkomen	-	✓
Bidden voor zielenheil stichter	-	✓
Bidden voor zielenheil landsheer	-	✓
	8 x ✓	19 x ✓

Tegenover deze weinig strikte eisen op het gebied van inkomen, stonden weer andere meer kloosterachtige verplichtingen, bijvoorbeeld dat hun kleding in lijn moest zijn met de lekenbroeders van Windesheim; net zoals de gebedsverplichtingen. Verder bepaalde Kues in artikel 5 dat de nieuwe bewoners een gelofte moesten afleggen aan de rector dat ze kuis, gehoorzaam en trouw zouden leven in het huis. Deze gelofte komt zeer dicht in de buurt van de gewone kloostergeloftes. Alles overziend kan uit de verschillende statuten opgemaakt worden dat Nikolaus von Kues bidden boven werken stelde, waar dat bij Fabri juist andersom lijkt. Tekstuele overeenkomsten tussen de statuten werden niet gevonden. Wel past de stichting in Kues in een trend van 'verkloosteren' die ook al bij Fabri was te merken. Deze verkloosteren van de curiale gasthuizen was tevens waar te nemen bij het godshuis van Raescop in Uedem en leidde daar zelfs tot een echt klooster. In 1451 zorgde Raescop ervoor, met de hulp van Nikolaus von Kues, dat het apostelhuis kon worden omgezet in een Windesheimpriorij.

Zowel bij de stichting in Uedem als in Kues is er een directe band tussen scholing en apostelhuis. Het huis in Kues hield toezicht op een studentencollege in Deventer. In Uedem was er zelfs een Latijnse school verbonden aan het huis. Deze huizen komen dan veel meer in lijn

te liggen met de huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven, die ook toezicht hielden op scholierencolleges. Onderwijs en armenzorg waren naadloos met elkaar verbonden. Het choralehuis van Fabri in Antwerpen stond juist weer helemaal los van zijn apostelhuis in Breda en was direct verbonden met de collegiale kerk van Antwerpen. Wel liet ook Fabri merken dat onderwijs en armenzorg beide zijn aandacht hadden.

7.12 Werkplaatsen van de levenden voor de doden?

Hiervoor is al vermeld dat Anselmus Fabri zelf aangaf dat bidden voor zijn zielenheil één van de drijfveren was voor de oprichting van een apostelhuis in zijn geboorteplaats. Er zijn historici die hebben aangegeven dat de stichters van godshuizen in de late middeleeuwen dit als enige motief hadden. Het is daarom goed dit motief nog eens extra te wegen om te zien hoe het doorwerkte op de stichting van apostelhuizen.⁷⁴⁸

In 1972 publiceerde de historicus Rosenthal een invloedrijk boek over de adellijke liefdadigheid in Engeland in de late middeleeuwen. Hij formuleerde de stelling dat de adellijke stichters alleen waren geïnteresseerd in de gebeden van de armen voor hun zielenheil, de zorgfunctie van de godshuizen was slechts van secundair belang.⁷⁴⁹ Hij verwees onder meer naar het huis in Ewelme van de familie De la Pole. Rosenthal verwees naar de godshuizen als 'superkapelanieën' (*super chantries*) en hij vergeleek deze huizen met altaarstichtingen waar-



39. Binnenhof met woonhuisjes in het apostelhuis voor de oude mannen in Ewelme. De historicus Richmond noemde dit soort gasthuizen 'werkhuizen waar de levenden de doden dienden'. Het is zeker zo dat de bewoners regelmatig het graf van de stichteres en haar familie moesten bezoeken in de tegen het huis liggende kerk. (Goodall, *God's House at Ewelme*, 2001, afb II)

⁷⁴⁸ In het kader van het Utrechtse Memoriaproject is een bundel in voorbereiding over 'memoria and reformations'. In deze bundel is een artikel gepland over de stichting van apostelhuizen en bidden voor het zielenheil van de stichters.

⁷⁴⁹ Rosenthal, *The purchase of paradise*, p. 69-73.

aan alleen missen voor de doden werden opgedragen. Ongeveer dertig jaar later noemde Richmond Ewelme een 'werkhuis waar de levenden de doden dienden'.⁷⁵⁰ In de recente dissertatie van Boele over armenzorg in de Noordelijke Nederlanden over de periode 1300-1650 wordt de these van Rosenthal nog eens bevestigd, maar dan voor giften aan armen in het algemeen. Zij stelt dat de redding van de eigen ziel vooropstond bij de schenkingen aan armen binnen en buiten de gasthuizen. Naastenliefde en liefdadigheid waren in de middeleeuwen een verplichting voor alle christenen. Het verblijf in het vagevuur werd erdoor bekort en het zou meespelen bij het Laatste Oordeel.⁷⁵¹ Zij citeert middeleeuwse auteurs, die aangaven dat liefdadigheid gecombineerd moest worden met een christelijk leven en het opgeven van een zondig leven. Het ging dus ook om de innerlijke gesteldheid en bewogenheid van de gevers.

In de Bredase statuten komt het aspect van bidden voor het zielenheil op één plaats terug. Op basis van dit voorschrift in de statuten baden de broeders iedere dag voor de avondmaaltijd voor het zielenheil van hun stichter Anselmus Fabri en andere personen. Deze personen waren de heer van Breda, zijn echtgenote de vrouwe van Breda en hun kinderen. Daarnaast baden de broeders voor het stadsbestuur van Breda en alle inwoners van het Land van Breda. Ten slotte moesten ze nog de uitvoerders van Fabri's testament gedenken als deze overleden waren en alle andere weldoeners van het huis. Ze moesten God vragen zich over hun zielen te ontfermen en dan samen één Onzevader en één Weesgegroet bidden.⁷⁵²

In tijdsduur en aantal gebeden was de aandacht voor het zielenheil van weldoeners in Breda beperkt en daarom kan er niet worden gesproken van een werkplaats van de levenden voor de doden. Wel is er sprake van een wederkerigheid in de relatie tussen de broeders en hun weldoeners of beschermers. De heer van Breda, in deze tijd graaf Jan IV van Nassau en zijn echtgenote Maria van Loon, werden bedankt voor hun steun en bescherming bij de stichting van het apostelhuis. Datzelfde gold voor het stadsbestuur van Breda. Dat alle inwoners van het Land van Breda werden bedacht in de gebeden had een relatie met de aalmoezen die de broeders hoopten op te halen. Door aalmoezen te geven aan de arme bewoners van het huis, konden de Bredanaars zich verbonden voelen met het apostolisch ideaal van het apostelhuis en hun kansen op eeuwig leven vergroten.

Het Huis van de Twaalf apostelen in Brussel en dat van de Zeven Slapers in Leuven hadden bijna identieke bepalingen op het punt van zielenheil. Het enige verschil was eigenlijk dat de bewoners van deze twee huizen baden voor de ziel van de hertog en hertogin van Brabant en zijn raadsheren. Het wijst erop dat de stichters hun banden met de landsheren koesterden om bescherming te krijgen, maar ook om de landsheren te verbinden met het apostolische ideaal dat de apostelhuizen uitstraalden.

Tabel 11: zielenheilverplichtingen van de apostelhuizen in Breda, Neurenberg en Ewelme. OV=Onzevader, WG=Weesgegroet.

Zielenheil	Neurenberg (1397)	Ewelme 1449	Breda (1455)
Dagelijks stichter		✓ (39 OV 177 WG, 7 Credo)	✓ (1 OV 1 WG)
Dagelijks landsheer		✓ (39 OV 177 WG, 7 Credo)	✓ (1 OV 1 WG)
Dagelijks stadsbestuur			✓ (1 OV 1 WG)
Dagelijks inwoners stad/regio		✓ (39 OV 177 WG, 7 Credo)	✓ (1 OV 1 WG)
Dagelijks weldoeners	✓ gebed		✓ (1 OV 1 WG)
Dagelijks grafbezoek		✓ (twee maal)	
Jaargetijde stichter	✓ (15 OV 15 WG)	✓	
Jaarlijks grafbezoek	✓ (vigilie en mis)		
Jaarlijks stadsbestuur	✓ (5 OV 5 WG)		

Uit de vergelijkingstabel is af te leiden dat de begrafenisfunctie van de kapellen bij de huizen in Neurenberg en Ewelme een grote invloed had op de zielenheilverplichtingen van de broeders. In Breda, maar ook in Brussel en Leuven, waren deze gebeds- en aanwezigheidsverplichtingen zeer beperkt. In Neurenberg, waar stichter Konrad Mendel een graf kreeg in de Zwölfbotenkapel, waren deze verplichtingen al wat uitgebreider en kwam er een jaargetijde met vijftien Onzevaders en vijftien Weesgegroeten.⁷⁵³ Later vulde Konrad de jaargetijdenverplichtingen verder in. De avond voor zijn jaargetijde kwamen de broeders bijeen in de kapel, waar ze tijdens de vigilie zongen voor zijn ziel. De dag daarop, op 7 september, was er in hun kapel een mis met twee priesters. De broeders waren aanwezig tijdens deze dienst. De grafzerk was dan bedekt met een doek en er brandden vier kaarsen rond het graf. Het belang van gebeden voor het zielenheil van de stichter was in Neurenberg al groter dan in Breda, wat zeker te maken had met het familiegraf in de kapel. Maar in tijd en geld bezien waren de verplichtingen nog steeds beperkt.

De zielenheilverplichtingen in Ewelme legden meer verplichtingen op aan de broeders. De broeders bezochten twee maal per dag de graven van de familie Chaucer in de tegen het gasthuis gelegen kapel. Verder waren er talrijke gebeden door de hele dag heen voor de families De la Pole en Chaucer en voor de koning van Engeland. Het grafbezoek en de vele gebeden moeten worden gezien in samenhang met de adellijke status van de familie en de nauwe banden van de families Chaucer en De la Pole met het Engelse koningshuis.⁷⁵⁴ De familie De la Pole legde het toezicht op hun nieuwe huis in de handen van de kanselier en de thesaurier van de koning.⁷⁵⁵ De broeders gedachten als dank deze twee functionarissen weer in hun gebeden.

De stelling van Rosenthal dat de godshuizen alleen werden opgericht voor het zielenheil van de stichters, gaat dus maar deels op voor de apostelhuizen. Voor Ewelme is hier nog wel wat voor te zeggen vanwege de vele gebeden en het dagelijkse bezoek aan de familiegraven. Bij de overige apostelhuizen zijn de gebedsverplichtingen voor het zielenheil van de stichters beperkt tot één dagelijks gebed. Bij alle huizen baden de inwoners als dank voor hun werk voor de landsvorst en andere toezichthouders. Dit met uitzondering van het huis in Kues, maar Nikolaus von Kues legde helemaal geen gebeden voor zichzelf vast in de statuten. Hij legde alleen in de statuten vast dat hij de invulling van de gebedsverplichtingen voor de inwoners overliet aan de toezichthouders.

De apostelhuizen werden ook opgericht voor het zielenheil van de broeders in de huizen. In de statuten van Ewelme werd de hoop uitgesproken dat de oude mannen, indien ze zouden leven volgens de statuten en berouwvol en arm van geest waren, in de hemel zouden komen. Dit verblijf was door Christus beloofd aan iedereen die arm van geest was.⁷⁵⁶

750 Richmond, 'Victorian values' (2001), p. 226. Richmond formuleert de tekst in het Engels als: *workhouse where the living served the dead*.

751 Boele, *Leden van één lichaam* (2013), p. 48-67.

752 Breda, SAB, Archief Stadsbestuur Breda, archief IA, rubriek XII, inv. nr. 2305. *Wy bidden dy oec voer onsen edelen Heer ende Vrouwen tsLands van Breda ende hair geboirten, raide, rechters ende ingesetene tsLands, oec voer die lieven zielen sheeren ende meesters Anselmi, funderer ende ghyfter deser aelmoessen, synre testamentoirs, als sy te zielen comen sellen syn, oec voer alle gelovige zielen die van deser werelt geshceyden syn, daer die heilige kerke voer gebiedt te biddene, ende aller andere levende ende doode, die ons goet gedaen hebben ende dagelicx doen, dattu lieve ontfemhertige Heere God dier ontfermen willes. Ende spreken dan te samen Pater Noster en Ave Maria.*

753 Neurenberg, Stadtarchiv Nürnberg, D9 B5. Ordnungsbuch Mendelschen Zwölf Brüderhaus, fol. 6. *Item der rat petten. Os sol auch ir yglicher alle Jar am jarstag petten funff pater noster und funff ave maria dem rate als vorgeschribenen stet. Item zu des stifter Jarzeit. Item auch sullen sie peten an der stifters jarstag ir yder xv pater noster und xv ave maria fur des stifters sele und fur eins yden stifters sele der abgangen ist. So gibt man den probem auff den selben tag zu pitanz semel und wein. Fur ir gutteter. Auch sullen sie alle tag gar fleisseglich und gar andachtiglich in irem gepete fur alle die menschenm sie sein too oder lebentig, die in gutlichen gethan haben und fur alle die in noch teglich guts thunen mit Worten oder mit wercken.*

754 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 8-11.

755 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 229-230. *and that theforsayde Chaunceler and Tresorer beyng for the tyme by vertew of thys present wrytyng be speciall protectours and defendours of the same howse and also be partners of the suffrages and preyeres of the sayde howse perpetually.*

756 Goodall, *God's House at Ewelme* (2001), p. 255. *aftry this present ordynance so lvyng porely and mekely specially in spirit in theirre conversacion in the seide hows: that aftry the state of this dedlely lyfe they mowe com and inhabite the howse of the kyngdome of heven. the which with oure lordes mouth is promysed to all hem the which bene pore in spirit.*

Hiermee verwees de opsteller van de Engelse statuten naar de beroemde regel uit de Bergrede van Christus, zoals die is vastgelegd door de evangelist Mattheüs: ‘Gelukkig die arm van geest zijn, want hun behoort het koninkrijk der hemelen’.⁷⁵⁷ Men zou kunnen zeggen dat de stichters van de apostelhuizen zielenheil belangrijk vonden, en dan niet alleen hun eigen zielenheil maar ook het zielenheil van de bewoners en de toezichhouders, én eigenlijk van iedereen. Indien andere christenen zouden gaan leven volgens de leefregels zoals die golden voor de bewoners van de apostelhuizen, dan zou ook voor hen het huis van de hemel binnen handbereik komen. In een klooster intreden was dus niet de enige weg om zeker te zijn van een goed leven na de dood.

7.13 Conclusie

We kunnen nu terugkomen op de vraag of het nieuwe apostelhuis te Breda curiaal of Brabants was geïnspireerd. Bijna alle signalen wijzen op Brabantse inspiratiebronnen. Dit begon al bij de drie uitvoerders van het testament van Anselmus, die alle drie verbonden waren aan het Antwerpse kapittel. Het voornaamste bewijsmateriaal zijn de statuten, die grote tekstuele overeenkomsten vertonen met die van het Brusselse apostelhuis van Willem en Jan Bont. Dezelfde overeenkomsten zijn er met de statuten van het Zeven Slapershuis in Leuven. Net als in Breda waren deze huizen gekoppeld aan een naburige kerk en de bejaarde bewoners zouden, als ze de statuten nauwkeurig volgden, voor de parochianen en de geestelijken dienen als rolmodellen van een echt apostolisch leven. De apostelhuizen van Kues en Raescop in het Rijnland waren veel directer verbonden met kloosters uit de Congregatie van Windesheim en de kartuizers. Verder waren deze Rijnlandse huizen gekoppeld aan colleges voor scholieren. Fabri zette zich meer in de traditie van Jan Tserclaes van Kamerijk en Walter Marvis van Doornik, die naast gasthuizen ook choralenhuizen stichtten. Ook weer ter meerdere glorie van de missen in hun kerk. Echter: zowel in Brabant als in het Rijnland gingen armenzorg en onderwijs hand in hand. De armenzorg werd vooral ingericht vanuit religieus oogpunt, want iedere christen had als plicht voor de armen te zorgen.

Vele auteurs benadrukken het eigenbelang bij de armenzorg. Zorg voor de armen en de hulp van hun gebeden zouden de beste waarborg zijn voor een goed leven in het hierna maals. Dit aspect is zeker aanwezig in Breda en in de andere apostelhuizen, maar heeft wel een beperkt belang. Bij de stichting van Kues werd het helemaal niet genoemd, Jan Bont gaf de oude mannen ook geen extra werk op het gebied van bidden voor zijn zielenheil en ook Fabri bleef beperkt in zijn wensenpakket op dit vlak. Als er een agenda bestond voor zielenheil, dan was dit een brede agenda voor zowel het zielenheil van de stichter, van de bejaarde bewoners en dat van alle personen die het huis en de bewoners materieel ondersteunden. Fabri zelf legde het zwaartepunt van de gebeden voor zijn zielenheil in Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. Daar zou hij uiteindelijk worden begraven in het koor en gebeden van dichtbij werden door hem als effectief gezien. In de Antwerpse kerk stichtte hij een kapelanie en een hele reeks van jaargetijden voor zijn eigen zielenheil en dat van zijn ouders.

Fabri had ook nog wat extra motieven voor de stichting van zijn apostelhuis. Hij wilde een paar opvangplekken creëren waar zijn lager dienstpersoneel na zijn overlijden zou worden opgevangen. Een motief dat we ook zien bij Jan Bont in Brussel, die zijn stalknechten wilde onderbrengen in het Apostelhuis van zijn oom Willem. Een andere reden was dat Fabri de invloed van de pastoor van Princenhage op de Haagdijk wilde terugdringen. Deze pastoor kwam voort uit het ‘vijandelijke’ netwerk van de abdij van Thorn en deze pastoor controleerde de kapel van Markendaal bij de Haagdijk. Waarschijnlijk droomde Fabri dat deze kapel een zelfstandige parochiekerk kon worden, waarbij de bewoners van zijn Oudeman-

nenhuis iedere dag als modelparochianen de kerk bezochten. Om de invloed van Princenhage te kunnen terugdringen zocht Fabri steun bij het kapittel van Breda en bij de Nassaus als heren van Breda. Hij schreef zijn statuten zo dat de pastoor van Princenhage op papier invloed behield, maar alleen als hij persoonlijk aanwezig was in Princenhage. Nu was de pastoor voortdurend afwezig, waardoor de ballotage van nieuwe bewoners bij de pastoor en het kapittel van Breda kwam. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda, de thuisbasis van het kapittel, had Fabri al eerder een kapelanie gesticht met een zondagse mis, omdat dit in de kapel van Markendaal nog niet mogelijk bleek. Fabri investeerde dus in zijn relatie met het Bredase kapittel, net zoals hij investeerde in zijn relatie met de graven van Nassau als heren van Breda.

Jan IV van Nassau trad op, samen met het stadsbestuur van Breda, als beschermheer van het nieuwe apostelhuis aan de Haagdijk in Breda. Fabri nam in de statuten van zijn huis op dat de bewoners iedere dag moesten bidden voor de heer van Breda, zijn echtgenote en hun nageslacht. Bij de huizen in Leuven en Brussel zagen we dit ook naar voren komen, maar dan voor de hertog van Brabant. Ook bij het apostelhuis in Ewelme kwam dit aspect terug in de vorm van gebeden voor de Engelse koning door de arme, oude mannen. Er was bij de stichters dus veel vertrouwen in de landsvorsten. De bisschop van Luik was alleen passief aanwezig bij de stichting in Breda. Hij gaf er zijn goedkeuring aan na ontvangen verzoeken van de uitvoerders van het testament en van de heer van Breda. Hij werd niet opgenomen in de gebeden van de bewoners. Over de rol van de graven van Nassau op kerkelijk gebied voor en na het overlijden van Fabri in het volgende hoofdstuk meer.

De inrichting van de apostelhuizen in Breda, Brussel en Leuven past goed bij de trend naar verkleisterlijking rondom de beweging van de Moderne Devotie. Geert Grote en andere aanvoerders van deze stroming pleitten voor een terugtrekking uit de wereld om tot geestelijke groei te kunnen komen. Dit kon in de Huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en in de derde-orde gemeenschappen van Sint-Franciscus. Daar kunnen we nu dus ook de apostelhuizen bij scharen. Als we de ruime definitie van onderzoeker Mol als uitgangspunt nemen, zouden we de apostelhuizen zelfs kloosters kunnen noemen. Hij omschrijft een klooster: *als een plaats waar mannen of vrouwen die zich uit de wereld hebben teruggetrokken, samenwonen om volgens een ascetische regel onder leiding van een overste een leven dienst van God te leiden.*⁷⁵⁸ Het is wel zeker dat tijdgenoten de inwoners van de apostelhuizen door hun leefwijze en kleding moeilijk van kloosterlingen konden onderscheiden.

⁷⁵⁷ *Nieuwe Testament*, Matteüs 5-3. Willibrordvertaling 1995.

⁷⁵⁸ Mol, 'Epiloog' (2008), p. 214-217. Op pag. 217 nuanceert hij zijn eigen definitie van klooster door verderop in zijn epiloog te spreken over een 'kloosterlijk' georiënteerd leven.



40. De familie Van Nispen, afgebeeld op een tekening die waarschijnlijk gebaseerd is op een verloren gegaan raam in de Grote kerk van Breda. Afgebeeld zijn de heiligen Andreas en Joris. Tweede van rechts met wit koorhemd en een palmtak in de handen is de pastoor en landdeken Johannes van Nispen († 1511). Hij was actief in het Fabri-netwerk en zorgde er mede voor dat er een apostelhuis in zijn eigen parochie Zundert kwam. (bron: GA, inventaris 623, Archief Menemaborg en Dijksterhuis, inv. nr. 1646)

8. Klerikale netwerken en de Nassaus in het Land van Breda

8.1 Inleiding

Dit hoofdstuk moet meer duidelijkheid geven over het functioneren van het relatienetwerk van Anselmus Fabri na zijn overlijden op 3 augustus 1449 te Florence. Bleef het netwerk functioneren, wie waren de leden en wat waren hun doelen? Een interessante vraag is verder of het beleid van Fabri in de regio Breda werd voortgezet. Dit beleid bestond eruit nieuwe stichtingen (apostelhuizen, priorijen, choralenhuizen, kapelanieën) te koppelen aan bestaande, bevriende instellingen. Samen konden ze een blok vormen om de ideeën van de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging in de praktijk te brengen. Kernwoorden van deze beweging waren lekenvroomheid, strenge 'observante' kloosters, gemeenschapsleven en goed opgeleide geestelijken. Bij Herentals had het Brabantse netwerk van Fabri al laten zien dat dit mogelijk was met steun van de lokale heer en zijn echtgenote. In het vorige hoofdstuk is aangetoond dat bij de stichting van het gasthuis aan de Haagdijk al contact werd gezocht met graaf Jan IV van Nassau om op te treden als beschermheer van de nieuwe stichting. Er zijn dus genoeg redenen om naar de rol van de Nassaus te kijken na het overlijden van Fabri in het jaar 1449.

Na een inleidende paragraaf over het ingrijpen van landsvorsten in kerkelijke zaken zullen we kijken hoe het curiale netwerk van Fabri invloed behield in de Nederlanden. We zullen vooral Heinrich Raescop en Walterus van Gouda volgen die zich na de dood van Fabri in Utrecht vestigden. Daarna zullen we een aantal kerkelijke ontwikkelingen tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw in en rond Breda bespreken die te maken hebben met kerkhervorming. Dit zijn de hervorming van het norbertinessenklooster Catharinadal, de stichting van het augustinessenklooster Vredenberg, de stichting van een convent van grauwezusters en de stichting van een nieuw apostelhuis in Zundert. We zullen deze ontwikkelingen bespreken en telkens proberen aan te duiden wie de drijvende kracht vormde achter de veranderingen.

8.2 Ideologie en het ingrijpen van de landsvorst in de zaken van de Kerk

Het Westers Schisma had de positie van de paus verzwakt en die van de landsvorsten versterkt. Volgens de Amerikaanse historicus Van Engen had deze trend van toenemende invloed van wereldlijke vorsten zich al ingezet vanaf de jaren zeventig van de veertiende eeuw. Door het pauselijke Schisma en het verzwakte gezag van de paus kregen vorsten meer controle over het geestelijke leven.⁷⁵⁹ De verdeeldheid aan de top (*in capite*) van de Kerk kon alleen worden opgelost met steun van de wereldlijke overheid. De Duitse koning, de Brabantse hertog en de Bourgondische hertog waren allemaal actief geweest tijdens het Concilie van Konstanz. Na dit

⁷⁵⁹ Van Engen, 'Multiple options' (2008), p. 263.

concilie vermeed de paus zo veel mogelijk nieuwe concilies die altijd het gevaar in zich hadden van radicalisering en hij sloot liever verdragen (concordaten) af met de landsvorsten op het gebied van kerkelijke benoemingen en belastingen. Paus Nikolaas V sloot daarom in 1447 met Frederik III en andere Duitse vorsten het Concordaat van Wenen. Van hun kant probeerden koningen en andere belangrijke landsvorsten een eigen kardinaal in Rome te krijgen om hun invloed te maximaliseren. Kleinere landsvorsten en steden probeerden hun eigen man aan de curie te hebben, zoals de hertog van Brabant en zijn curiaal Anselmus Fabri. Hij was geen kardinaal, maar wel invloedrijk en bekend met alle procedures binnen de pauselijke kanselarij.

Het was het idee van de kerkhervormers dat als de kerkhervorming in de top slaagde, de hervorming van de Kerk bij de basis – *in membris* – beter op gang zou komen.⁷⁶⁰ De paus zou dan via zijn bisschoppen de nodige veranderingen in gang zetten om te komen tot beter opgeleide geestelijken, die als rolmodellen van een waarachtig apostolisch leven zouden leiden. De bisschoppen functioneerden echter te veel als landsvorsten die de belangen van hun domeinen beter in de gaten hielden dan hun kerkelijke taken. De landsvorsten letten op hun beurt bij het benoemen van een bisschop bijna alleen op hun politieke belangen, zoals de Bourgondische hertog die de benoeming van Pierre d'Ailly in Kamerijk wilde terugdraaien ten gunste van een eigen kandidaat.

Door de passieve rol van de bisschoppen in de vijftiende eeuw in het proces van kerkhervorming, keken kerkhervormers naar de landsvorsten als alternatief. Hervormers als Nieheim en Kues hadden al de ervaring opgedaan dat met tegenwerking van de wereldlijke overheid veranderingsprocessen in hun diocesen Verden en Brixen zeer moeizaam verliepen. Ondanks het feit dat alle vooraanstaande kerkhervormers de bisschop als voortrekkers zagen van kerkhervorming, gingen de landsvorsten deze rol voor een deel invullen.

Dankzij het onderzoek en de publicaties van Dumolyn is er meer bekend over de ontwikkeling van de staatsideologie in de vijftiende eeuw, vooral die van Bourgondië.⁷⁶¹ Dumolyn wijst op het belang van juridisch geschoolde bestuursambtenaren die de abstracte ideeën rondom de staat vertaalden naar een meer praktisch toepasbare ideologie, die de groei van de Bourgondische staat in de vijftiende eeuw kon legitimeren. Anselmus Fabri en Jan Bont behoorden tot deze bestuurlijke elite en moeten vertrouwd zijn geweest met de concepten en uitgangspunten. Een belangrijk begrip binnen deze staatsideologie was *res publica*, wat stond voor het algemeen belang dat de staat moest dienen. Dit begrip had zijn oorsprong in het Romeinse recht, maar de kerkvaders hadden het verder uitgewerkt. Augustinus benadrukte bijvoorbeeld het belang van een goede rechtspraak om de *res publica* te kunnen handhaven. De landsvorst diende deze rechtspraak te handhaven en met alle mogelijke middelen af te dwingen. Volgens Augustinus was rechtspraak een gift van God aan de mensheid nadat deze het paradijs had verlaten en gevoelig was geworden voor zonde. De wortels van deze staatsideologie lagen zowel in het Romeinse recht als bij de kerkvaders en kerkjuristen. De meest invloedrijke juristen, zoals Jan Bont, hadden zowel wereldlijk als kerkelijk recht gestudeerd, zodat deze wederzijdse beïnvloeding niet vreemd is. Vijftiende-eeuwse politieke denkers namen het begrip *reformatio* over, dat tot dan toe alleen in een kerkelijke context was gebruikt. Zij gebruikten het begrip om het proces aan te duiden waarbij vastgelegde wetten de noden van de landsvorst en zijn onderdanen met elkaar moesten verzoenen. Alle zaken die hiervan afweken – corruptie, slechte rechtspraak, economische problemen – moesten worden aangepakt. Sommige bestuursambtenaren benadrukten dat de versterking van de wereldse macht van de landsvorst een oplossing was voor de problemen. Onder de invloed van christelijke denkers gingen de begrippen *res publica* en naastenliefde zich met elkaar mengen in de vroege middeleeuwen.⁷⁶² De invloedrijke Isidorus van Sevilla (560-636) schreef dat de zorg voor de Kerk een plicht was voor de wereldse vorst. De vorst moest over christelijke deugden beschikken als vroomheid, nederigheid en barmhartigheid.

Deze denkbeelden, die een mengeling waren van Romeinse en christelijke ideeën, werden opgenomen in de zogenoemde vorstenspiegels, ook wel prinsenspiegels genoemd. Dit waren traktaten die jonge vorsten de weg moesten duiden naar een goed landsbestuur. Deze vorstenspiegels werden in de veertiende en de vijftiende eeuw een populair genre en bereikten ook de kleinere hoven van lokale heren. In de zestiende eeuw zou Erasmus nog een populaire spiegel schrijven voor de jonge Karel V.⁷⁶³ Rond het jaar 1466 schreef Dionisius van Rijckel, prior van de kartuizers van Roermond, twee vorstenspiegels.⁷⁶⁴ Deze traktaten waren waarschijnlijk bestemd voor hertog Filips de Goede en zijn echtgenote Isabella van Portugal. Hij trad in ieder geval op als adviseur van deze hertog. Verder reisde hij in de jaren 1451-1452 met Nikolaus von Kues door Duitsland tijdens diens reis als afgevaardigde van de paus. Dit brengt hem dus dicht bij de netwerken waarin ook Anselmus Fabri verkeerde. In zijn vorstenspiegel brengt hij met kracht naar voren dat kerkhervorming voor een christenvorst geen recht is maar een plicht. De hervorming en zuivering van de Kerk kunnen niet alleen worden uitgevoerd door de priesters, maar iedere christen – en dus ook de vorst – is hiervoor medeverantwoordelijk. Als de kerkelijke overheid verzaakt bij de kerkhervorming heeft juist de vorst de plicht tot ingrijpen. Als tegenprestatie zullen de gebeden van de hervormde geestelijken het aardse werk van de vorsten ondersteunen.

8.3 De rol van de graven van Nassau en hun familieleden

Ondanks deze aansporingen in vorstenspiegels kan de houding van de wereldlijke heren ten opzichte van de kerkelijke hervormingsbeweging het beste worden getypeerd als tweeslachtig. Ze hielden hun wereldlijke belangen in de gaten, maar hadden aan de andere kant ook een oprechte belangstelling voor de hervorming van kerken en kloosters. Bij de Bourgondische hertogen, de broodheren van de graven van Nassau, zijn hiervan vele voorbeelden terug te vinden. Een abt uit Trier, die het vrouwenklooster van Rijnsburg wilde hervormen, werd door Filips de Goede teruggestuurd als een buitenlandse bemoeial.⁷⁶⁵ Aan de andere kant zorgde dezelfde hertog er in 1447 voor dat het minderbroederklooster van Mechelen werd hervormd.⁷⁶⁶ Filips greep weer in toen een hem onwelgevallige kandidaat werd gekozen tot bisschop van Utrecht en hij zette zelfs geweld in om zijn bastaardzoon David van Bourgondië geïnstalleerd te krijgen. Dit zou hem in 1457 ook lukken. De Bourgondische hertogen letten bij het bezetten van de bisschopszetels van Doornik, Terwaan, Kamerijk, Utrecht en Luik vooral op hun eigen, wereldlijke belangen. Veel bisschoppen hadden een hoofdtaak in hun bestuursapparaat als kanselier, diplomaat of adviseur.⁷⁶⁷ De Belgische historicus De Moreau geeft voor de bisschoppen van Luik eenzelfde beeld. Ze hadden zeker politieke en militaire capaciteiten, maar mannen van de Kerk kon je ze meestal moeilijk noemen. Jan van Beieren (1389-1418) was 17 jaar oud bij zijn benoeming en Lodewijk van Bourbon (1456-1487) was 18 toen hij bisschop werd. Een religieuze opleiding hadden ze niet gehad. Een uitzondering was de Luikse bisschop Jan van Heinsberg (1419-1455). Deze ontving de bisschopsstaf pas op 23-jarige leeftijd en zijn bestuur kenmerkte zich door wijsheid en rust. Hij steunde bijvoor-

⁷⁶⁰ Oakley, *The Western Church* (1979) p. 219-231. Hoofdstuk 'Reform in Head and Members'; Pascoe, *Church and Reform* (2005).

⁷⁶¹ Dumolyn, 'Organische intellectuelen' (2005) en Dumolyn, 'Justice, Equity and the Common Good' (2006).

⁷⁶² Dumolyn, 'Justice, Equity and the Common Good' (2006), p. 4.

⁷⁶³ Nijsten, *In the shadow of Burgundy* (2004), p. 117-120. Editie Erasmus vorstenspiegel in het Engels: www.stoics.com/erasmus_s_education_of_a_chris.html. (Geraadpleegd 2015-05-25).

⁷⁶⁴ Ewig, *Die Anschauungen des Kartäusers Dionysius von Roermond* (1936).

⁷⁶⁵ Verhoeven, 'Visitatie en reformatie' (2008), p. 140.

⁷⁶⁶ Caspers, 'Kerkelijk en godsdienstig Brabant' (2004), p. 252-260. Zie ook Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p. 158 en 176-177 met veel literatuurverwijzingen over de kerkpolitiek van de Bourgondische hertogen.

⁷⁶⁷ Moreau, *L'église en Belgique* (1949), p. 60.

beeld Nikolaus von Kues bij zijn pogingen de Kerk te hervormen en organiseerde speciaal voor hem bij zijn bezoek in 1445 een diocesane synode.⁷⁶⁸

Aan de andere kant stichtten Filips en zijn echtgenote Isabella van Portugal verschillende kloosters van clarissen, die bekend stonden om de strengheid en striktheid waarmee ze de kloosterregels volgden. Verder gaven de Bourgondische hertogen vooral ondersteuning aan de kartuizers. De actieve steun van Isabella van Portugal aan de kerkelijke hervormingsbeweging was opvallend. Deze derde en laatste echtgenote van Filips de Goede ondersteunde met grote sommen geld de franciscaanse kloosters en dan alleen de kloosters die leefden volgens de oude strengheid van de kloosterregel: de zogenoemde observanten.⁷⁶⁹ Volgens De Smet en Trio past deze betrokkenheid van de Bourgondische vorsten in hun centralisatiestreven en wilden zij de observante kloosters onderbrengen binnen hun bestuursgebied. Maar de vorsten en zeker hun echtgenotes voelden zich ook aangetrokken tot de beweging rondom Geert Grote. Isabella bezat een Franse vertaling van *De Imitatione Christi* van Thomas a Kempis, hét toonaangevende boek van de Moderne Devotie. Negen jaar voor haar overlijden in 1471 zou ze de paus nog vragen het klooster van Sint-Elisabeth op de berg Sion te Brussel op te nemen in de Congregatie van Windesheim. De paus had namelijk een verbod afgekondigd op de opname van nieuwe vrouwenkloosters in deze congregatie. De paus zou uiteindelijk het verzoek van de hertogin niet inwilligen.⁷⁷⁰ Het lijkt erop dat de Bourgondische hertogen onder druk van hun echtgenotes en hun kerkhervormingsgezinde entourage in de tweede helft van de vijftiende eeuw meer druk zetten op de veranderingen binnen de Kerk dan bijvoorbeeld de Franse koningen. Zij gaven de kloosters bijvoorbeeld de vrije abtskeuze terug, terwijl de Franse koningen het recht van de abtskeuze voor zichzelf hielden. Dit laatste kwam de kwaliteit van de abten in Frankrijk natuurlijk niet ten goede, want politiek-financiële motieven hadden dan de overhand.

De Bredase Nassaus voerden ten opzichte van de Kerk hetzelfde tweesporenbeleid als de hertogen. Hun eigen belangen hielden ze bijvoorbeeld goed in de gaten bij het benoemen van kanunniken in het Bredase kapittel. Een aantal ambtenaren uit hun bestuursapparaat kreeg een prebende in het kapittel als basisinkomen, net zoals de Brabantse en Bourgondische hertogen het kapittel van Sint-Goedele gebruikten als inkomensvoorziening voor hun ambtenaren en diplomaten.⁷⁷¹ In de loop van de vijftiende eeuw was echter te bespeuren dat de leden van de laatmiddeleeuwse kerkhervormingsbeweging meer greep kregen op de Nassaus als heren van het Land van Breda. Het lijkt alsof de hoge heren hun bestuursambtenaren naar profijtelijke kerkelijke ambten dirigerden wanneer hen dat uitkwam. Achter de schermen moeten de bestuursambtenaren hun invloed hebben uitgeoefend om op een bepaalde functie te worden benoemd. Van dit soort onderhandelingen achter de schermen zijn weinig bewijzen overgeleverd. Een hoofddoel van dit hoofdstuk is om meer zicht te krijgen op de netwerken van bestuursambtenaren en wereldlijke geestelijken en hoe ze deze netwerken gebruikten voor het verkrijgen van pastoraten, kapelanieën en kanonikaten. Deze beneficiërs gebruikten ze als ankerpunten in een regio om invloed te verwerven en een agenda van kerkhervorming te kunnen doorvoeren.

In de eerste helft van de vijftiende eeuw hadden de Nassaus nog geen aantoonbare strategie om de kerken en kloosters binnen hun gebied te hervormen. Engelbrecht I van Nassau, die door zijn huwelijk met Johanna van Polanen in 1403 de controle kreeg over een belangrijk deel van het noordwesten van Brabant, moest waarschijnlijk eerst een goede machtsbasis opbouwen. Uit het testament van Engelbrecht I, opgesteld op 24 april 1442, komt een traditioneel beeld naar voren met vele vrome schenkingen voor zijn zielenheil aan kerkelijke instellingen in en rond Breda. Hij bedacht instellingen als het begijnhof, het gasthuis aan de Boschstraat, het norbertinessenklooster Catharinadal en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, instellingen waarmee de heren van Breda al zeer lang goede betrekkingen onderhielden. Graaf

Engelbrecht lijkt met zijn vrome schenkingen vooral continuïteit te willen uitstralen met zijn voorgangers als de heren van Breda. Op het eerste gezicht lijkt de schenking van een roggecijs op goederen te Oosterhout aan het kartuizerklooster Het Hollandse Huis bij Geertuidenberg een uitzondering.⁷⁷² Deze schenking zou kunnen wijzen op een sympathie voor hervormingsgezinde en strenge kloosters. Het lijkt echter meer op een traditionele schenking, omdat het klooster ooit door Willem van Duivenvoorde was gesticht.⁷⁷³ Van Duivenvoorde zorgde ervoor dat de aan hem verwante familie Van Polanen in het bezit kwam van de heerlijkheid Breda. Deze schenking past hiermee beter binnen een dynastieke lijn.

Johanna van Polanen, de echtgenote van graaf Engelbrecht van Nassau, nam tussen 1429 en 1446 wel initiatieven om een kloostergemeenschap voor mannen op te richten in Breda vlakbij haar huis Valkenberg.⁷⁷⁴ Engelbrecht ondersteunde dit initiatief in zijn testament en schonk 600 Rijnse gulden in contanten waarmee het jaarsalaris van een kapelaan kon worden betaald. Dit was een fors bedrag dat in die tijd neerkwam op een jaarinkomen van 30 Rijnse gulden.⁷⁷⁵ Hij ging er toen vanuit dat er een klooster zou komen, want hij heeft het over *godshuuse ende kercken van Sinte Wandelyn*. Daarbij blijft onduidelijk of met het woord *godshuuse* een godshuis (gasthuis) of een klooster werd bedoeld of beide. Verder schonk Engelbrecht zijden kledingstukken aan de nieuwe kapel waarmee ornamenten konden worden vervaardigd. De kapel gewijd aan Sint-Wendelinus (nu de Waalse kerk) stond er al vanaf 1440 en er zijn restanten bewaard gebleven van een pandhof of kloostergang.⁷⁷⁶ De kloostergemeenschap zelf kwam er echter niet en de precieze oorzaak hiervan is onduidelijk. Het kan zijn dat er verzet kwam van de zijde van het kapittel en de pastoor van Breda. In deze tijd bouwde men immers aan de nieuwe gotische Onze-Lieve-Vrouwewerk van Breda. Tijdens de bouwperiode van een dergelijke kostbare kerk zag men niet graag een kloostergemeenschap zich in de stad vestigen die vele vrome schenkingen zou weggapen. Een mannenklooster was extra ongewenst vanwege de aanwezigheid van priesters. Deze priesterreligieuzen konden zich gaan bemoeien met de zielzorg bij begrafenissen en hierdoor zou de positie van de pastoor en het kapittel worden aangetast. Het verzet kan ook gekomen zijn van de Bredase schepenen die vreesden dat het klooster eigendommen zou gaan verwerven die buiten de stedelijke belasting zouden vallen: de zogenoemde dode hand. Ten slotte kan het zijn dat de heren van Breda hun woonhuis Valkenberg toch niet wilden opofferen aan een klooster.

Het echtpaar Nassau-Polanen ondersteunde daarnaast het initiatief om te komen tot een klooster voor reguliere kanunniken: Hemsdonk in Brandwijk, gelegen in de Alblasserwaard.⁷⁷⁷ In 1424 schonk het echtpaar grond aan het naburige regulierenklooster van Den Hem voor de bouw van een klooster voor hun zielenheil en tot aansporing van mensen om God te dienen. De stichting van het klooster kwam maar langzaam op gang. Pas in 1439 wordt melding gemaakt van een prior van het klooster Hemsdonk en er zijn berichten dat het klooster pas in 1443 werd gesticht.⁷⁷⁸ Het klooster werd ook wel kortweg 'De Donck' genoemd, omdat het op een hoge zandheuvel lag midden in de polder. Het klooster sloot zich aan bij het kapittel van Sion, een congregatie van hervormingsgezinde kloosters naar het

768 Moreau, *L'église en Belgique* (1949), p. 67-68.

769 Sommé, 'Le testament d'Isabelle de Portugal' (1989), p. 27-37; Smet en Trio, 'Franciscan observance' (2006), p. 47-50. Verder concentreert dit artikel zich op de rol van de stadsbesturen bij het promoten van de observante Franciscanen.

770 Van Dijk, *Een rij van spiegels* (2000), p. 60-61.

771 Gooskens, 'De kanunniken' (1981), p. 48-52; Van Hofstraeten, 'De dignitarissen en grote kanunniken' (2011).

772 's-Gravenhage, KHA, Oude Dillenburgse Linie, inv. nr. 169.

773 Sanders, *Waterland als woestijn* (1990), p. 18-25.

774 Paquay, 'De stichting van de Wendelinuskapel' (1983), p. 1-17.

775 Voor salaris meester-metselaar in de vijftiende eeuw: Pietersma, *Gids voor het fiscaal-historisch onderzoek* (2006), p. 15.

776 Arkema en Veerman, 'Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek' (2009).

777 Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p. 156, 175, 177. Römer, *Geschiedkundig Overzicht* (1854), p. 383-384.

778 Römer, *Geschiedkundig overzicht* (1854), p. 383-384.

voorbeeld van Windesheim. In het testament van Engelbrecht uit 1442 komt het klooster te Brandwijk echter niet voor en daarna ook niet in andere bewaard gebleven testaments van de Nassaus en hun echtgenotes.⁷⁷⁹ Wel verzochten zijn zoon Jan en schoondochter Maria van Loon deze reguliere kanunniken voor hun zielenheil te bidden. Deze kloosterstichting lijkt niet te passen in een agenda van kerkhervorming, maar was meer bedoeld voor het zielenheil van de graven en hun echtgenotes. Aantoonbare warme banden werden met het klooster niet opgebouwd.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw ging het beeld veranderen en kozen de Nassaus voor een kerkhervormingsagenda, door toedoen van de opvolger van Engelbrecht als heer van Breda, Jan IV en vooral door zijn echtgenote Maria van Loon. Door de studie van Valentijn Paquay uit 1990 zijn we uitstekend geïnformeerd over de kerkpolitiek van deze adellijke dame.⁷⁸⁰ Onder invloed van zijn zeer vrome vrouw Maria ging graaf Jan na 1457 een actieve rol spelen in de kerkhervormingsbeweging. Een eerste indicatie voor hun positieve houding tegenover de devotiebeweging is het boekenbezit van het echtpaar. Over de bibliotheek van Jan IV van Nassau, die in 1442 de Nederlandse bezittingen erfde van zijn vader Engelbrecht, en zijn echtgenote Maria van Loon zijn gegevens bewaard gebleven. Deze bibliotheek bestond uit vijftien, meestal kostbare handschriften. Naast ridderromans verzamelde het echtpaar stichtelijke literatuur en daarvan was Maria van Loon meestal de persoon achter de aanschaf. Een aantal van deze stichtelijke boeken had een duidelijke band met de devotiebeweging, zoals een traktaat van Jan van Leeuwen, de kok van het klooster Groenendaal bij Brussel, volgeling van de mysticus Jan van Ruusbroec en de schrijver van een aantal ascetische geschriften. Daarnaast bezat Maria het *Büchlein der Eeuwiger Wijsheyt* van Heinrich Seuse in combinatie met een latere bewerking. Dit boek was zeer populair in kringen van devoten. Daarnaast beschikte het echtpaar nog over een prachtig uitgevoerde *Historienbibel*. Een vergelijking met andere boekencollecties van adellijke personen in deze periode leert dat gravin Maria een opvallend grote belangstelling had voor stichtelijke literatuur.⁷⁸¹ Dit paste goed bij haar persoon en karakter. Zij kreeg in 1448 van paus Nicolaas V toestemming een leven na te streven waarin gebed en vasten een grote rol speelden. Als zij een jaar lang iedere vrijdag zou vasten, kreeg ze van haar biechtvader een aflaat met vergeving van al haar zonden. De biechtvader kon haar, in het geval dat vasten niet mogelijk was, een alternatieve versterving opleggen.⁷⁸² Sommige getrouwde dames zoals Maria van Loon, waren beter af geweest met een leven in een klooster.



41. Graaf Jan IV van Nassau en zijn echtgenote Maria van Loon op het Nassau-grafmonument in de Grote Kerk van Breda. In de tweede helft van de vijftiende eeuw was het echtpaar actief betrokken bij de kerkhervormingsbeweging. Achter Jan IV staat de kerkvader Hiëronymus en achter Maria staat Johannes de Doper. (foto auteur)

Een andere indicatie voor de ondersteuning van de hervormingsbeweging van de Nassaus is hun steun aan bepaalde kloosterordes. Deze kloosters worden in de literatuur aangeduid als observante kloosters. De term observant betekent dat de kloosterlingen de oorspronkelijke strenge kloosterregels weer gingen volgen door een gehoorzaam leven te leiden in armoede en kuisheid. Voor de kloosterzusters kwam daar vaak een slotverplichting bij, wat inhield dat ze het ommuurde kloosterterrein (de *clausuur*) niet mochten verlaten. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw doken deze observante kloosters op in de Nederlanden bij de franciscanen, clarissen, kruisbroeders en dominicanen. De priorijen van de Congregatie van Windesheim en de kartuizers golden als voorbeeldkloosters voor dit nieuwe elan in de kloosterwereld.⁷⁸³ Maria van Loon bedacht in haar testament uit 1495 dit soort kloosterordes zeer ruim. Van de 39 kloosters in de Nederlanden die zij geld en wijn schonk, behoorden er vijftien tot de observanten, twaalf tot de reguliere kanunniken of kanunnikessen en één tot de kartuizers. Dit betekent dat 70% van de genoemde kloosters tot de hervormingsgezinde groep behoorde. We kunnen de kloosters uit de Windesheimgroep tot de observanten rekenen, omdat zij als recent gestichte orde hun strenge ideaal nog goed volgden. De observante kloosters ontvingen daarbij ieder iets hogere bedragen (4 gulden tegen meestal 3 gulden). Zij bedacht daarnaast in een apart testament, dat dateert uit 1501, een groep kloosters in het huidige Duitsland. Deze kloosters zijn gelegen in het gebied Aken, Keulen en Koblenz. Hier verschijnt hetzelfde beeld van bevoordeling van observante kloosters. Een laatste aanwijzing is het gedrag van haar kinderen. Een dochter van Maria, Odilia van Nassau, trad namelijk in bij de Windesheimpriorij van Bethanië bij Mechelen, een zelfs naar de maatstaven van Windesheim strenge priorij. Later zou Odilia een rol gaan spelen bij de kloosterhervormingen en -stichtingen rond Breda.⁷⁸⁴

Het verschil met het testament van haar schoonvader Engelbrecht I van ongeveer zestig jaar daarvoor is groot. Engelbrecht bedacht vooral kerkelijke instellingen in en rond Breda die verbonden waren met de dynastie van de heren van Breda. Zijn schoondochter Maria van Loon voelde zich veel meer verwant met strenge, hervormingsgezinde kloosters in heel Brabant, Holland en het Rijnland. De eerder genoemde onderzoeker Paquay heeft daarnaast nog gewezen op het grafmonument van de Nassaus in de Grote Kerk van Breda en de daarop voorkomende symbolen. Op dit grafmonument staan Engelbrecht I en zijn zoon Jan IV met hun echtgenotes Johanna van Polanen en Maria van Loon. Achter Jan IV van Nassau staat de kerkvader Hiëronymus, die stond voor rechtzinnigheid in de kerkleer. Achter Maria stond Johannes de Doper als haar schutpatroon met een boetekleed aan en in zijn handen het Lam Gods. Deze stond voor het oorspronkelijke en eenvoudige christendom en inspireerde zo de hervormingsbeweging. Volgens Paquay was Jan IV vooral geïnspireerd door de dominicanen en Maria door de franciscaanse observanten. Kloosters uit deze groep kregen van Maria de hoogste bedragen. Volgens Paquay liet Maria zich bij het stichten van twee nieuwe conventen voor vrouwen in en rond Breda vooral inspireren door de franciscaanse idealen van armoede en armenzorg. De invloed van de Moderne Devotie zou volgens hem nauwe-

779 's-Gravenhage, KHA, Oude Dillenburgse Linie, inv. nr. 444. Testament van vrouwe Cimburga van Baden uit 1499. In dit testament wordt naast het klooster Vredenberg geen enkel ander klooster uit de groep van de reguliere kanunniken bedacht met een schenking; Paquay, 'De stichting van de Wendelinuskapel' (1983), p. 158 en 188. Paquay suggereert dat Hemsdonk viel onder een groep van overige kloosters, naast Vredenberg, waar memories werden gehouden voor Maria van Loon. Hemsdonk wordt echter niet onder de eigen naam genoemd in het testament van Maria van Loon.

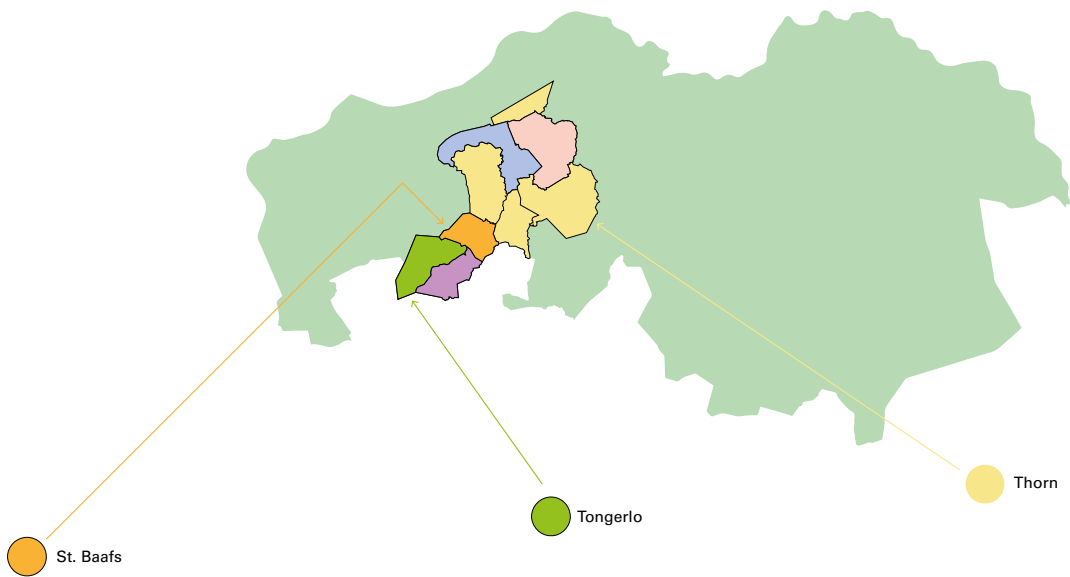
780 Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p. 135-206. In de bijlage zijn volledige en geannoteerde tekstuitgaven opgenomen van de testamenten van Maria van Loon uit 1495/1497 en 1501.

781 Korteweg, *Boeken van Oranje-Nassau* (1998), p. 14-16. Zie ook: Vosters, 'De bibliotheek van Engelbrecht II' (1993), p. 47-50.

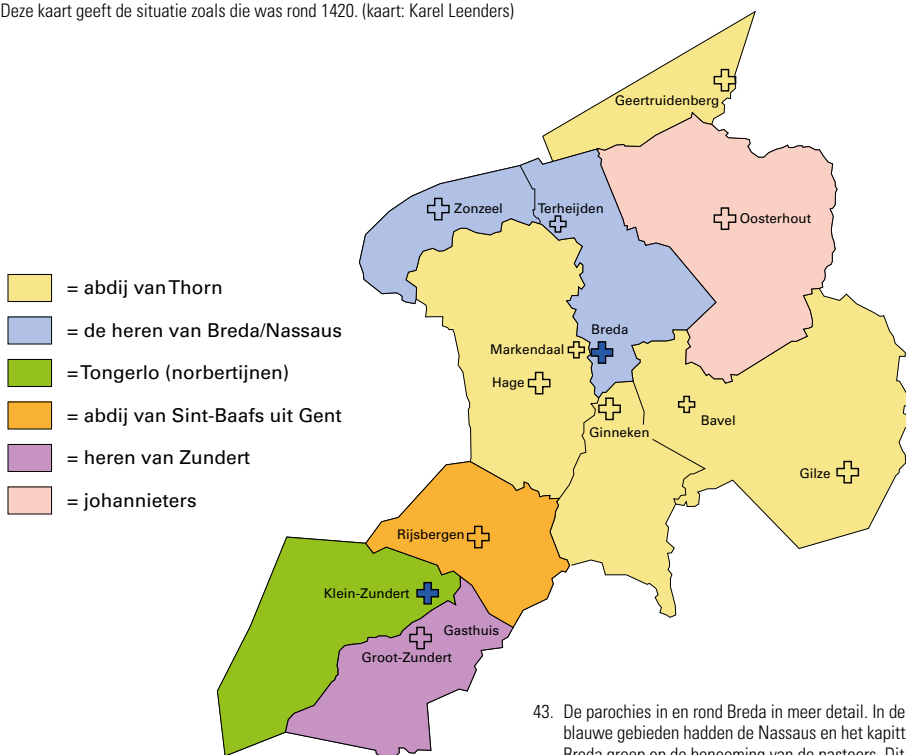
782 Zie voor uitgave van de bul van paus Nicolaas V: Van Goor, *Beschrijving*, p. 519-520 (bijlage 82); Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p. 157. In deze bijdrage een tekstuitgave van de twee testamenten van Maria van Loon. De eerste versie is opgesteld in 1495 en een twee versie, bestemd voor haar man Engelbrecht II van Nassau, dateert van 1501.

783 Roest, 'De clarissen in de Noordelijke Nederlanden' (2008), p. 43-49.

784 De Beer, 'Nassau, Odilia van' (2010).



42. De parochies in en rond Breda met de abdijen die de patronaatsrechten hadden van de parochies en daardoor de pastoors konden voordragen aan de aartsdiaken of landdeken. Deze kaart geeft de situatie zoals die was rond 1420. (kaart: Karel Leenders)



43. De parochies in en rond Breda in meer detail. In de blauwe gebieden hadden de Nassaus en het kapittel van Breda greep op de benoeming van de pastoors. Dit was in Breda zelf, in Terheijden en in Zonzeel. Een blauw kruis in een andere parochie duidt op invloed van het Fabri-netwerk. (kaart: Karel Leenders)

lijks een rol hebben gespeeld.⁷⁸⁵ We zullen deze stellingen later toetsen aan het feitelijke gedrag van het echtpaar bij het hervormen en stichten van kloosters.

8.4 Het Fabri-netwerk penetreert in de parochies rond Breda

De Nassaus hadden als heren van Breda aan het begin van de vijftiende eeuw nog geen complete greep op het Land van Breda, op wereldlijk noch op kerkelijk gebied. Als heren konden ze hun gezag bijvoorbeeld niet laten gelden in Zundert, waar de familie Van Schoonhoven het gebied in leen hield van de hertog van Brabant en de pastoor van Groot-Zundert mochten voordragen. Daarnaast had de Gentse abdij van Sint-Baafs een groot gebiedscomplex in bezit rond Rijsbergen, waar de abdij ook nog de pastoor mocht voordragen.

In Groot-Zundert en Rijsbergen misten de graven van Nassau de greep op de benoeming van de pastoors. Daarnaast werd Breda omringd door parochies waar de abdij van Thorn de benoemingen van de pastoors controleerde: Gilze met de kapel van Bavel, Princenhage met de kapel van Markendaal, Ginneken, Geertruidenberg en Etten. Vanaf de dertiende eeuw bezat Thorn deze parochies.⁷⁸⁶ In 1261 werden de parochies van Etten, Princenhage en Ginneken afgescheiden van Gilze en verheven tot zelfstandige parochies. Thorn behield wel het recht de pastoors daar te benoemen en de inkomsten van de tienden zelf te innen. Bavel behield, ondanks eerdere toezeggingen, zijn afhankelijke status van Gilze.⁷⁸⁷ De pastoor van Gilze benoemde hier een kapelaan met de functiebenaming *vicarius perpetuus* als zijn plaatsvervanger.⁷⁸⁸ De heer van Breda had alleen greep op de benoeming van de pastoor van Breda en die van Terheijden.⁷⁸⁹

Anselmus had al eerder – tevergeefs – getracht bressen te slaan in de Thorn-bastions door te proberen het pastoraat van Ginneken en een kanonikaat in Geertruidenberg te verwerven. Het lukte Fabri alleen om een kapelanie te stichten in de kapel van Markenhage, die binnen het gebied lag van Thornse parochie Princenhage. Vanaf 1425, de stichting van de universiteit van Leuven, ging het Fabri-netwerk bewust een machtspositie opbouwen in het bisdom Luik. Leuven lag zoals gemeld binnen dit bisdom. Fabri werd eerst in het jaar 1431 de hoogste man van het Luikse aartsdiakonaat Famenne; drie jaar later stapte hij over naar het aartsdiakonaat van Henegouwen en Jan Bont kreeg Famenne. In het uitgestrekte bisdom Luik waren de aartsdiakens de functionarissen die feitelijk de bisschopstaken waarnamen en geestelijken benoemden. In 1437 verkreeg Figuli een kanonikaat in Luik. De koers werd dus afgewend van het bisdom Kamerijk en er werd oostelijk gekeken richting Luik. Bijsterveld betoogt in zijn dissertatie dat de abdis van Thorn bij de benoemingen van pastoors nauw samenwerkte met de aartsdiaken van Kempenland. Deze functie kreeg het netwerk niet in handen, maar Fabri en Bont konden als collega-aartsdiakens wel druk zetten op hun collega aartsdiaken van Kempenland. In deze periode was dat Wilhelmus van Gavere van Liedekerke.⁷⁹⁰

De strategie van het Fabri-netwerk paste zich al voor zijn overlijden aan om succesvoller in Breda te kunnen opereren. Twee leden uit zijn Romeinse curiale netwerk, Raescop en Gouda, vestigden zich in Utrecht en verwierven vanuit het bisdom Utrecht invloed in Breda. Er was afstemming met de Fabri-getrouwen en geboren Bredanaars Figuli en Braxatoris,

⁷⁸⁵ Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p. 158.

⁷⁸⁶ Kappelhof, 'Het ontstaan van de Strijenlegende' (2008), p. 92-93.

⁷⁸⁷ Brekelmans, *Gilze duizend jaar* (1992), p. 23-27.

⁷⁸⁸ Jansen, 'De parochie en kerk van Bavel' (1999), p. 188-191.

⁷⁸⁹ Gooskens, 'Meester Willem Alfijn' (1982), p. 149-152.

⁷⁹⁰ Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 41. Van Gavere was aartsdiaken tussen 1418 en 1454. Hij werd in 1454 opgevolgd door Bernardus van Solms, die in functie bleef tot 1503.

waardoor ook de Antwerpse tak van zijn netwerk erbij betrokken bleef. Het Fabri-netwerk opereerde nu van dichtbij en niet meer vanuit het verre Rome. Samen met het echtpaar Jan IV van Nassau en zijn echtgenote Maria van Loon zetten ze een kerkhervormingsagenda uit in het Land van Breda. De Nassaus konden zo een dubbele agenda gaan uitwerken: vergroting van hun macht in het Land van Breda en het doorvoeren van kerkhervorming. De pijlen van het netwerk richtten zich eerst op het Thornse bastion Gilze, de oudste parochie van Thorn in het Land van Breda.

8.5 Johannes Braxatoris wordt pastoor van de Thornse parochie Gilze (1438)

Walterus van Gouda begon vanuit Rome de inleidende beschietingen op het bastion Gilze. Hij begon toen met het uitbouwen van een machtsbasis in het Land van Breda. Hij probeerde in 1431 met de hulp van de paus de Petruskapelanie in de kapel van Bavel te verkrijgen. Bavel viel onder de parochie van Gilze. Dit altaar was samen met het Maria-altaar aan het begin van de veertiende eeuw gesticht door de familie Van Ypelaer. Het altaar werd op dat moment niet bediend door een kapelaan. Een jaar later probeerde Walterus het Maria-altaar opnieuw met pauselijke hulp te verkrijgen. Deze kapelanie was vacant gekomen door het huwelijk van de kapelaan Hubertus van Ypelaer.⁷⁹¹ Nog in 1434 procedeerde Gouda in Rome met een zekere Petrus van Ypelaer om het bezit van één van de altaren. Hij beriep zich op minachting van eerder gedane rechterlijke uitspraken van de paus. Waarschijnlijk behield de familie Ypelaer de controle over deze twee altaren in de kapel van Bavel, want Gouda noemt naderhand de Bavelse altaren nergens meer. Het Fabri-netwerk had wel even zijn tanden laten zien en de lakse familie Van Ypelaer laten weten dat ze moesten oppassen. Dit soort vijandelijke overvallen vanuit het verre Rome hadden weinig kans van slagen. Via een meer vriendelijke weg lukte het wel meer invloed te verwerven in de parochie Gilze. Waarschijnlijk ging de Antwerpse vriendengroep van Fabri pastoor Arnoldus Sophie van Eindhoven bewerken, die van 1418 tot 1436 pastoor was van Gilze.⁷⁹² Hij kreeg namelijk een kanonikaat in 'hun' kerk van Antwerpen.⁷⁹³ Arnoldus onderhield warme banden met de regio Antwerpen. Hij stichtte ook een Maria-altaar in het tegen Antwerpen aangelegen Ekeren. Arnoldus gaf het pastoraat daarop door aan Johannes Braxatoris, lid van Fabri's Antwerpse driemanschap en thesaurier van het Antwerpse kapittel. Deze overdracht vond plaats rond 1438, ver voor het overlijden van Arnoldus. Volgens het canonieke recht was het mogelijk dat de ene pastoor de andere voordroeg. Dit kon door de *resignatio in favorem*, door afstand te doen van het beneficie ten gunste van een door hem aangewezen kandidaat, of door de *permutatio*, de ruil van beneficies.⁷⁹⁴ Arnoldus Sophie was trouwens zelf ook door ruil aan zijn pastoraat gekomen.

Johannes Braxatoris kon zonder boete afwezig blijven in Gilze door de interventie van de aartsdiaken van Henegouwen. Achter deze titel ging in deze periode Anselmus Fabri schuil. Braxatoris kon wel plaatsvervangers benoemen en zodoende zijn invloed laten gelden. Een opvallende plaatsvervanger tussen 1427 en 1441 was Johannes Henricus van Riel alias Van Chaam. Van Riel werkte ook nog kort in Bavel en bleef tot 1472 verbonden aan een altaar in de kerk van Gilze. In deze periode bediende hij als kapelaan de kapel van Markendaal aan de Haagdijk te Breda. Dat zou betekenen dat het Fabri-netwerk via hem wat extra invloed verwierf in deze Thornse kapel.⁷⁹⁵ Een andere plaatsvervangerpastoor te Gilze was Henricus de Merica alias Van der Heiden.⁷⁹⁶ Hij trad al in het jaar 1459 op als de plaatsvervanger van Braxatoris (*deservitor*) en zou met wat korte onderbrekingen aanblijven tot 1485. De plaatsvervangende pastoors brachten hierdoor in Gilze en het daarbij horende Bavel voor een langere periode continuïteit voor het netwerk.

Of Egidius Lapostel als de opvolger van Braxatoris in de parochie Gilze tot groep rondom Fabri behoorde, is wat onzeker. Deze hoogopgeleide geestelijke, die doctor was in het kerkelijk recht, was tussen 1469 en 1502 pastoor van Gilze.⁷⁹⁷ Omdat Braxatoris in het jaar 1464 overleed, kunnen we aannemen dat hij hem in dat jaar opvolgde als pastoor.⁷⁹⁸ Behalve pastoor van Gilze was hij aartsdiaken van Brugge, kanunnik te Luik, adviseur van de bisschop van Luik en raadsheer van de universiteit van Leuven. Zeker is wel dat zijn benoeming niet zonder slag of stoot verliep. Johannes Hoen, alias Maankaart, maakte ook aanspraak op het pastoraat en de zaak werd uitgevochten voor de pauselijke rechtbank. De band van Lapostel met Leuven wijst in de richting van de Fabri-groep, die deze universiteit mee had helpen oprichten. Een andere aanwijzing hiervoor is de stichting van het augustinessenklooster Vredenberg, dat in eerste instantie in Bavel zou komen. Lapostel gaf zonder problemen het groene licht voor de komst van de priorij in Bavel op grondgebied van zijn eigen parochie. De stichting van dit nieuwe klooster zal verderop in deze studie nog uitvoeriger worden besproken.

Zeker is wel dat de abdij van Thorn de regie op de benoemingen van de pastoors aan het kwijtraken was en dat het Fabri-netwerk aan kracht en invloed had gewonnen in de jaren dertig van de vijftiende eeuw.

8.6 Heinrich Raescop wordt pastoor van de parochie Rijsbergen (1442)

In Rome werkte Anselmus Fabri nauw samen met een aantal wat jongere collega's. Eén van deze personen was de uit het Rijnland afkomstige Heinrich Raescop, die samenwerkte met Fabri bij de totstandkoming van de universiteit van Leuven.⁷⁹⁹ Hendrik beschikte over goede contacten met kardinaal Nikolaus von Kues, de andere toonaangevende persoon uit dit curiale netwerk.⁸⁰⁰ Hij was, zoals al eerder beschreven, de stichter van een apostelhuis in zijn geboorteplaats Uedem.

In 1439 vertrok Raescop uit Rome en hij wist snel een vaste machtsbasis in Utrecht te verwerven. Hij had al een voet aan de grond in Utrecht doordat hij in 1424 kanunnik was geworden van de Domkerk.⁸⁰¹ Later wist hij andere belangrijke posities te verwerven bij de Utrechtse kapittels. Hij werd proost van de kapittelkerk van Sint-Marie, thesaurier van de Domkerk en kanunnik van de kerk van Oudmunster. Twee van de functies – die van proost en thesaurier – wijzen in de richting van expertise op het gebied van financiën en goederenbeheer. Als proost was hij binnen het kapittel immers verantwoordelijk voor de inkomsten van de proosdij en de verdeling van de inkomsten onder de kanunniken.⁸⁰² Als thesaurier was hij verantwoordelijk voor de aanschaf en het beheer van alle objecten en kledingstuk-

791 Diener en Schwarz, *Repertorium Germanicum V* (2004) p. 1579-1581. Walterus van Gouda beriep zich op 9 april 1434 in zijn strijd met de familie Ypelaer op 'contemptum clavium'.

792 Brekelmans, *Gilze duizend jaar* (1992) p. 53. Zie ook: Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijl. 6 nr. 511.

793 Berlière, *Inventaire analytique* (1906), p. 521.

794 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 226.

795 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijl. V, nr. 41.

796 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijl. V, nr. 94.

797 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijl. VI, nr. 517.

798 Gooskens, *Tekstuigave van de Bredase necrologia* (1998). Op 4 juli genoteerd: [AKANB0442] *Obitus magistri Johannis Braxatoris canonici Antwerpiensis 14 st. 1 ort anno 1464*. Het obituarium van de Bredase kapelaans geeft 1463, maar dat is in hun register meestal het jaar van stichting van het jaargetijde.

799 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2010), p. 149-154.

800 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 283. In deze studie zijn verwijzingen te vinden over de loopbaan van Raescop in Utrecht.

801 Utrecht, UA, archief Domkerk inv. nr. 139. Akte van 10 februari 1424 waarin paus Martinus V het kapittel verzoekt de *abbreviator* Heinrich Raescop de inkomsten van zijn prebende te laten genieten. Dit op basis van de inventaris, origineel niet ingezien.

802 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 123-125.



44. Schilderij uit 1662 door Pieter Jansz. Saenredam van de Mariakerk in Utrecht. Heinrich Raescop was vanaf 1439 proost van het kapittel van de Mariakerk. Op de achtergrond de Domkerk, waarvan hij als thesaurier zou aanblijven tot zijn overlijden in 1455. (Wikipedia)

ken die nodig waren bij het uitvoeren van de kerkdiensten. Deze functie behield hij tot aan zijn overlijden.⁸⁰³ Hij ging in Utrecht wonen en had een tijdje een groot huis aan het Domplein. Een andere machtsbasis was zijn relatienetwerk in de domstad. Twee personen uit zijn geboortestad Udem wisten met zijn hulp kanonikaten te verwerven in de kapittels.⁸⁰⁴ Hij hield verder contacten in Antwerpen, want in 1450 reisde hij naar Antwerpen.⁸⁰⁵ Raescop voelde zich het meest thuis in de Domkerk en hij zou hier begraven worden bij het Blasiusaltaar, dat was opgericht door een voorganger-thesaurier.⁸⁰⁶ In deze kerk had hij ook een dagelijkse mis gesticht. In de geest van de Moderne Devotie bracht hij aan het eind van zijn leven het aantal kerkelijke ambten dat hij bezat sterk terug en behield alleen zijn functie als thesaurier van de Domkerk en zijn pastoraat in Bakel en Deurne. Van de parochie Bakel en Deurne was hij in ieder geval al in 1426 pastoor. Hij was al pastoor van de parochie in de tijd dat hij in Rome woonde en aan de curie was verbonden.⁸⁰⁷ Omdat hij hierdoor de praktische zielzorg niet kon verzorgen huurde hij een plaatsvervanger in. De collatierechten van deze parochie in het bisdom Luik vielen toe aan de abdij van Echternach. In de jaren 1436 en 1437 werkte Raescop eraan mee dat Gemert werd afgescheiden van Bakel-Deurne en werd verheven tot een zelfstandige parochie. Als compensatie ontving hij wel een jaarlijkse lijfrente van 300 Rijnse gulden. Hij zou als pastoor aan de parochie Bakel en Deurne verbonden blijven tot aan zijn overlijden in 1455.

Eén van de kerkelijke ambten die hij later wel zou afstoten was het pastoraat van Rijsbergen, een parochie ten zuidwesten van Breda. De abdij van Sint-Baafs te Gent beschikte over het patronaatsrecht van de parochie Rijsbergen en kon daarom de pastoor voordragen aan

de aartsdiaken.⁸⁰⁸ De heer van Breda had de meeste wereldlijke rechten in Rijsbergen, maar de abdij van Sint-Baafs had tot 1531 bezittingen in Rijsbergen en Zundert.⁸⁰⁹ In dat laatste jaar kocht de heer van Breda al deze bezittingen op, waardoor de Gentse abdij alleen het patronaatsrecht van de kerk behield. De pastoor van Rijsbergen was meestal niet aanwezig en zijn taken werden waargenomen door een vicaris. In 1348 werd deze situatie geformaliseerd en met toestemming van de landdeken van Hilvarenbeek, de aartsdiaken van de Kempen en de bisschop van Luik werd het pastoorschap omgezet in een *personaat*. Dit hield in dat de pastoor niet langer verplicht was zich te laten wijden tot priester – de wijding tot subdiaken volstond – en hij hoefde de zielzorg in Rijsbergen niet meer in eigen persoon uit te voeren. De abt van Sint-Baafs benoemde hierna meestal niet-residerende carrièregeestelijken in Rijsbergen. In de periode vóór Raescop was Johannes Witte van Delft pastoor-persoon van Rijsbergen en deze Witte was zestien jaar aan de pauselijke curie verbonden geweest. Hij was zeker vanaf 1394 deken van de kapittelkerk van Sint-Marie in Utrecht, waarvan Raescop in 1439 proost zou worden. Vanaf 1393 tot aan zijn overlijden op 30 oktober 1434 was hij pastoor van Rijsbergen.⁸¹⁰

Het Fabri-netwerk volgde in Rijsbergen eenzelfde tactiek als in Gilze: eerst een kapelanie verwerven en daarna het pastoraat als hoofdprijs. Eerst dook de trouwe vriend van Fabri, magister Johannes Figuli (Jan de Potter), al in het jaar 1436 op te Rijsbergen als *vicarius perpetuus*. Hij werd door deze functie plaatsvervanger van de pastoor.⁸¹¹ Als kanunnik van Antwerpen kan hij niet vaak in Rijsbergen zijn geweest, dat 40 kilometer van Antwerpen lag. Figuli en Fabri bouwden in deze periode nauwe contacten op met de abt van Sint-Baafs: Figuli trad in 1432 op als diens gemachtigde in Rome voor zijn tweejaarlijkse *ad limina* bezoek, Fabri deed hetzelfde vier jaar later.⁸¹²

Engelbrecht I van Nassau had in 1434 al geprobeerd in samenwerking met de abt van Sint-Baafs bij de landdeken van Hilvarenbeek een eigen kandidaat aangesteld te krijgen als pastoor-persoon van Rijsbergen in de persoon van magister Johannes Dyets, die afkomstig was uit het diocees Trier. Deze Dyets moet een vertrouweling van de Nassaus zijn geweest, want hij verkreeg via hen de kapelanie van de kerk van Raamsdonk. Dyets overleed eind 1459.⁸¹³ Het zou kunnen zijn dat Dyets nooit pastoor-persoon is geworden van Rijsbergen. In de concept-voordrachtsakte voor de aartsdiaken werd al een voorbehoud gemaakt dat de paus mogelijk een eigen kandidaat naar voren zou schuiven, omdat de eerdere Rijsbergse

803 Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw* (1981), p. 247-253.

804 Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 223. Dit waren Hendrik Coppen en Koenraad van Coesveld.

805 H. Leeuwenberg, 'Westmaas, een kartuizer nederzetting' (1997), p. 297-313. De informatie over zijn reis naar de stad aan de Schelde was opgenomen in een dossier over de parochianen van Monnikenland bij Strijen, die een eigen parochiekerk probeerden te krijgen.

806 Utrecht, UA, Beeldmateriaal, cat. nr. 82868. Foto van grafsteentje in de Domkerk. www.hetutrechtarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/fotografische_documenten/1960-1970/82868.

807 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage VI, nr. 1467. In Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Commanderie Duitse Orde in Gemert, 1249-1795 inv. nr. 1089 regest 231 dd 1436-09-11 en regest 248 dd 1437-12-26 over afscheiding parochie Gemert. Gevonden in: www.archieven.nl. (Geraadpleegd 2015-05-25).

808 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 44-45. Rijsbergen was een zogenaamde 'quarta capella', een kleine parochie. Hier installeerde de landdeken de pastoor. In de grotere kerken was dit voorbehouden aan de aartsdiaken van het Kempenland.

809 Juten, 'De parochiën' (1935), p. 109-115.

810 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage VI, nr. 1466.

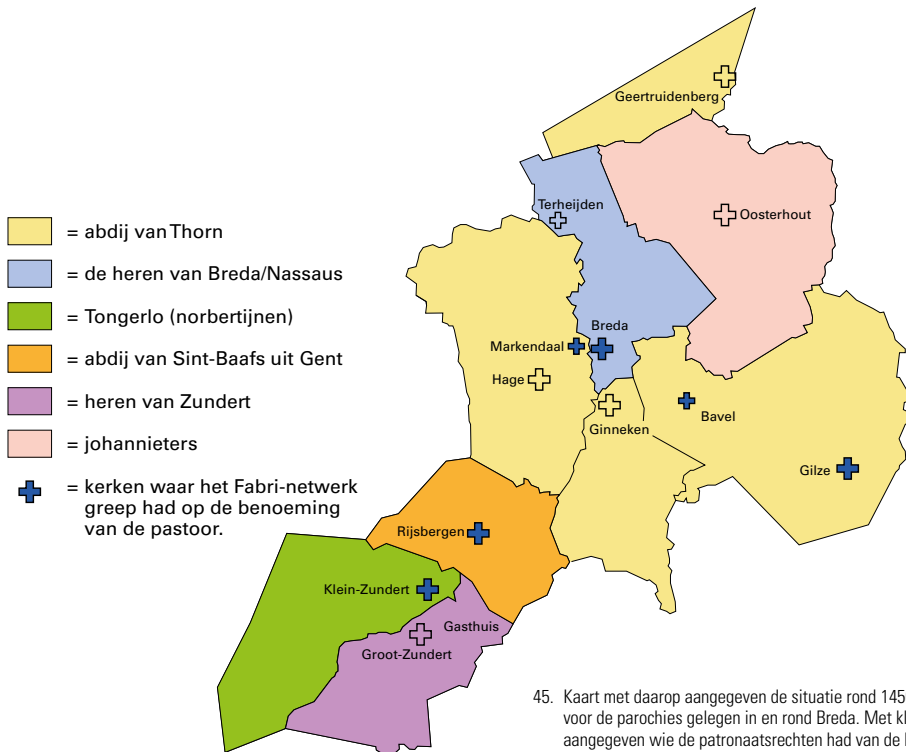
811 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 124. Zie ook voor hem: Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage V, nr. 1480.

812 Gysseling, *Inventaris Sint-Baafs* (1997), p. 73, inv. nrs. 0465 (Figuli 1433-01-21) en 0466 (Fabri 1436-05-10). Voor de originele aktes. Gent, RAG, Sint-Baafs, inv. nr. 0465. Akte van 1433-01-21. Figuli wordt aangeduid als kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen en abbreviator. Gent, RAG, Sint-Baafs, inv. nr. 0466. Akte van 1436-05-10. Fabri wordt aangeduid als deken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen en als corrector te Rome.

813 Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (1948), dl. 3, p. 23 regest 1330 en p. 150-151 regest 1812. Zie ook Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage VI nr. 3922. Hier is vermeld dat hij uit het bisdom Trier kwam, wat zijn familienaam al doet vermoeden. Diez is een plaatsje in Duitsland 25 kilometer van Nassau. Juten 'De parochiën' (1935), p. 133. Er is een verschil in interpretatie tussen Juten en Drossaers. Juten laat een magister Jan van Dyets functioneren als pastoor-persoon vóór Johannes Witte van Delft. Drossaers plaatst Jan van Dyets in een regest van een concept van een benoemingsakte van de abt van Sint-Baafs echter ná Johannes Witte. Gezien het jaar van overlijden van Dyets is de lezing van Drossaers veel geloofwaardiger. Bijsterveld bevestigt deze lezing in zijn bijlage VI nr. 3922.

pastoor Johannes Witte verbonden was geweest aan de curie. Het voorbehoud in de akte was niet helemaal onverstandig, want het pauselijke reserveringsrecht was aan verandering onderhevig en zal niet altijd helemaal duidelijk zijn geweest.⁸¹⁴ Het maakte bijvoorbeeld veel uit of de curiaal in het bezit van een kerkelijk beneficie gestorven was tijdens zijn werk voor de curie in Italië of daarbuiten. Paus Urbanus V (1362-1370) pretendeerde zelfs alle beneficiëes te kunnen opvullen die door curialen in bezit waren genomen. In de vijftiende eeuw drongen opeenvolgende concilies de benoemingsrechten van de paus weer terug.

Waarschijnlijk is er in het geval van de benoeming van Dyets een probleem ontstaan met de curie te Rome.⁸¹⁵ Dyets verdwijnt in ieder geval uit beeld voor Rijsbergen en van het jaar 1442 tot 1448 staat Heinrich Raescop in de boeken als pastoor-persoon van deze parochie.⁸¹⁶ Achter de schermen moeten de Nassaus en de personen uit het Fabri-netwerk tot een soort van overeenstemming zijn gekomen. Helemaal netjes was deze benoeming niet, want Raescop was toen al pastoor van Bakel en Deurne en hij moet geen plannen hebben gehad in Rijsbergen te gaan wonen. Dat was ook niet nodig, want ondertussen was er een vervanger aangesteld die vanaf 1442 echt in Rijsbergen woonde: Johannes Petri Clerici.⁸¹⁷ Voor het Fabri netwerk was deze uitkomst gunstig: er was weer permanente zielzorg in de parochie en de vervanger-pastoor was iemand uit hun eigen netwerk, want door henzelf aangesteld. Fabri zelf kwam niet in aanmerking voor dit pastoraat, want hij was in deze periode voortdurend in Rome en al pastoor van Halle. Dit in tegenstelling tot Raescop, die vanaf 1439 in Utrecht vertoefde en daardoor meer mogelijkheden had de gang van zaken in Rijsbergen te beïnvloeden.



45. Kaart met daarop aangegeven de situatie rond 1450 voor de parochies gelegen in en rond Breda. Met kleur is aangegeven wie de patronaatsrechten had van de kerk en daarmee de benoemingen van de pastoors controleerde. Gilze, Bavel en Rijsbergen zijn er nu bij gekomen. De kapel van Markendaal bij Breda staat nu ook gemarkeerd met een blauw kruis. Anselmus Fabri had daar een altaar gesticht. (kaart: Karel Leenders)

Raescop liet in Rijsbergen duidelijk zijn hervormingsgezinde agenda zien. Hij verzond namelijk een verzoekschrift naar de paus met de vraag het personaat om te zetten in een echt pastoraat. De paus reageerde hier positief op en benoemde een uitvoerder om het besluit door te voeren. Vervolgens werd het pauselijke besluit aanvaard door de abt van Sint-Baafs, de landdeken van Hilvarenbeek, de bisschop van Luik en de aartsdiaken van de Kempen. Na een periode van meer dan honderd jaar kregen de parochianen weer een echte pastoor en Johannes Clerici werd in mei 1448 van plaatsvervanger gepromoveerd tot pastoor. Raescop ontving als compensatie tot aan zijn dood in 1455 ieder jaar 150 Rijnse gulden (ongeveer vier jaarsalarissen van een ambachtsman). Een combinatie van denken in termen van eigen gewin en idealen. Hij zorgde er namelijk voor dat hij zelf werd vervangen door een kundige en residerende pastoor. De Nassaus vergrootten hierna hun invloed in Rijsbergen. In het jaar 1531 konden de Nassaus de operatie afronden en kochten ze alle domeinen van Sint-Baafs in en rond Rijsbergen. De abdijs behield hierna alleen haar patronaatsrecht van de parochiekerk. Na het overlijden in 1475 van pastoor Clerici stelde de abt nog twee niet-residerende pastoors in Rijsbergen aan. Pas vanaf 1516 kwam er in de persoon van magister Dirk van den Broek een residerende pastoor. Na hem kwam een hele reeks residerende pastoors.

8.7 Walterus van Gouda invloedrijk in de parochie Zundert

Walterus van Gouda is al geregeld kort besproken als de financieel assistent van Anselmus Fabri in Rome.⁸¹⁸ Het is goed nu wat uitvoeriger bij hem stil te staan, omdat hij na het overlijden van Anselmus Fabri een belangrijke figuur werd, die het Brabantse netwerk verbond met netwerken in Rome, het Rijnland en Utrecht. Na de dood van Fabri in 1449 stapte Gouda over naar het huishouden van de kardinaal Nikolaus von Kues. Hij moest zijn patroon Kues echter bijna direct missen, want die ging in de jaren 1451 en 1452 door de Nederlanden en Duitsland reizen als afgezant van de paus.⁸¹⁹

8.7.1 *Walterus van Gouda en zijn beneficies in de Nederlanden*

Gouda bleef na het overlijden van Fabri achter in Rome en hij ging nadenken over zijn toekomst en een mogelijke terugkeer naar de Nederlanden. Hij overwoog wellicht een studie civiel recht, want hij vroeg in 1450 de paus toestemming voor deze studie.⁸²⁰ Als priester moest hij voor een dergelijke wereldse studie formeel toestemming vragen. Daarna richtte hij zijn pijlen op de kapittelkerken in Utrecht. Een jaar later probeerde hij – tevergeefs – de positie van scholaster van het kapittel van Oudmunster te Utrecht te verwerven.⁸²¹ Ondertussen kreeg hij van de paus toestemming vier beneficies tegelijk te bezitten, waarvan één met zielzorg. Dat laatste was nodig voor zijn pastoraat in Beverlo. Daarnaast mocht hij van de paus een draagbaar altaar gebruiken en hij kreeg vergeving van zijn zonden. De inkomsten van zijn beneficies mocht hij behouden zonder er te resideren en hij was exempt van de normale kerkelijke rechter. Hij mocht daarom alleen door de paus worden berecht. Ten slotte kreeg hij toestemming een altaar te stichten en zijn goederen na te laten aan wie hij zelf wilde.⁸²²

814 Zie voor het pauselijk reserveringsbeleid van kerkelijke beneficies: Boeselager, *Fiat ut petitur* (1993), p. 37-46.

815 Boeselager, *Fiat ut petitur* (1993), p. 249.

816 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage VI, nr. 1467.

817 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage VI, nr. 1468. Juten, 'De parochiën' (1935), p. 133-134.

818 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 102; Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2010), p. 163.

819 Staubach, *Cusanus und die Devotia Moderna* (2004), p. 34-35; zie voor leven Kues: Meuthen, *Nikolaus von Kues* (1982).

820 Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 440.

821 Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 349.

822 Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 468.

In het bezit van deze voorrechten kon hij Rome gerust achter zich laten. In 1452 lukte het hem een echte functie in Utrecht te bemachtigen en werd hij proost van het kapittel van Sint-Pieter en kanunnik van de Domkerk. Zes jaar later kwam daar een kanonikaat bij in het kapittel van Oudmunster te Utrecht.⁸²³ Van de laatste kapittelkerk was de eerder genoemde Heinrich Raescop al proost. Waarschijnlijk begon Raescop zich oud te voelen – hij zou 22 januari 1455 komen te overlijden – en zocht hij een jongere, capabele opvolger. De hele verhuisoperatie naar Utrecht van Gouda mocht in nauw overleg met Raescop zijn verlopen. Rond deze periode nam Gouda namelijk ook een prebende van Raescop in Trier over.⁸²⁴ Nikolaus von Kues was erbij gebaat dat Gouda naar Utrecht ging, want dan had hij een aanspreekpunt in deze voor de kerkhervormingsbeweging zo belangrijke regio. In Utrecht belandde hij al snel in een wespennest van politiek-religieuze belangen. In 1455 barstte er namelijk een strijd los om de positie van bisschop van Utrecht. De kapittels hadden bijna unaniem hun keuze gemaakt voor Gijsbrecht van Brederode. Ook Gouda gaf hem zijn stem.⁸²⁵ Filips de Goede was echter ‘not amused’ want zijn eigen kandidaat en bastaardzoon David van Bourgondië was niet verkozen tot bisschop. Met steun van de Kabeljauwse partij en de inzet van grof geweld wist de hertog Van Brederode te verdrijven en zijn bastaardzoon op de bisschopszetel te krijgen. Walterus van Gouda wisselde soepel van partij, want de nieuw aangestelde bisschop benoemde hem in 1456 al tot adviseur in de functie van vicaris-generaal *in spiritualibus*.⁸²⁶ David zette hierna al zijn energie in voor de verdere afbouw van de Domkerk.

De verhuizing naar Utrecht gaf Walterus van Gouda de mogelijkheid het relatienetwerk van zijn patroon Fabri in Brabant beter te bedienen. Hij richtte zich vooral op de Windesheim-priorijen van Corsendonk bij Turnhout en Grobbendonk bij Herentals.⁸²⁷ Naast zijn functies in Utrecht verwierf Walterus van Gouda een aantal kerkelijke functies in het bisdom Luik. Op 6 oktober 1444 benoemde de paus hem tot pastoor van de parochie Beverlo, een plaats tussen Mol en Hasselt. Hij kreeg hierbij de steun van zijn patroon Anselmus Fabri in zijn functie van aartsdiaken van Henegouwen. Walterus kreeg de functie ook echt in zijn bezit, want hij droeg aan de paus de annaatsgelden af. Dit was een deel van de inkomsten uit het eerste jaar.⁸²⁸ In verband met deze benoeming ontving hij in het voorjaar van 1445 te Rome de noodzakelijke priesterwijding. Waarom het verkrijgen van dit pastoraat zo belangrijk was, wordt uit de stukken niet direct duidelijk. Het is wel zo dat de norbertijnenabdij van Averbode in deze streek bezittingen had en de nabijgelegen parochie van Oostham controleerde.⁸²⁹ Toen Gouda in Beverlo werd benoemd bezat hij al een aantal functies in het bisdom Kamerijk. Hij bezat een kapelanie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen, een kapelanie in een kerk van Malle en een kanonikaat in Turnhout. Zijn ambities voor Turnhout zijn misschien in relatie te brengen met de nabijgelegen priorij van Corsendonk, waarmee hij en Fabri intensieve contacten onderhielden. Deze drie beneficiëes gaf hij op vanwege zijn pastoorsbenoeming. Hij moest later echter toegeven dat hij het kanonikaat te Turnhout nooit in zijn bezit had gekregen.⁸³⁰ Dat laatste, beweren een kerkelijke functie te hebben zonder de functie echt in bezit te hebben gekregen, zal ook wel het geval zijn geweest voor zijn kanonikaat in de kerk van Geertruidenberg. Net als zijn patroon probeerde hij binnen te dringen in deze door de abdij van Thorn gecontroleerde kerk. Anselmus Fabri had hierbij geen succes en datzelfde zal voor Walterus hebben gegolden. Dit soort pogingen om met steun van de paus beneficiëes te ‘veroveren’ had zonder medewerking van de bezitter van de kerk weinig kans van slagen. In de bronnen rondom Gouda duikt het kapittel van Geertruidenberg nergens meer op.

8.7.2 Gouda invloedrijk in Breda

Daarnaast begon Walterus van Gouda zijn banden met Breda aan te halen, de stad waar zijn vroegere beschermheer Anselmus Fabri was geboren. Vóór het jaar 1438 kwam hij in ieder

geval al in het bezit van het Laurentius- en Andreasaltaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Volgens de pauselijke akte was aan het beneficium een jaarlijkse vergoeding verbonden van 34 Rijnse gulden.⁸³¹ Hij had ondertussen ook een contact opgebouwd met de Bredase kanunnik Roelandus van Meer, waarvoor hij een benoeming in Maastricht probeerde te regelen in 1444.⁸³² Walterus van Gouda investeerde daarnaast in de stichting van een aan de apostelen Petrus en Paulus toegewijde kapelanie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda. Naar de stichter heette het altaar en de kapel ook wel *Proost- of Goudakoor*. De kapel was gelegen in de zijbeuk aan de zuidkant van de kerk en symboliseerde de band tussen de stad en de paus in Rome. Op 19 januari 1462 had de paus Gouda hiervoor toestemming gegeven. In de toestemmingsakte wordt een reeks andere heiligen genoemd waaraan het altaar was toegewijd.⁸³³ Aan de kapelanie waren drie wekelijkse missen verbonden met een jaarlijks bedrag van 22 Rijnse gulden.⁸³⁴ De eerste weekmis moest worden gelezen op zondag, de tweede mis was opgedragen aan de apostelen en de derde mis was bestemd voor het zielenheil van de overledenen.⁸³⁵ Later werd er aan deze kapelanie een Petrusbroederschap verbonden. Op Petrus- en Paulusdag (29 juni) kwamen de leden van de broederschap bijeen en herdachten hun pelgrimstochten naar Rome. Het stichten van dit altaar moet voor Gouda meer dan één doel hebben gediend, dus niet alleen zijn eigen zielenheil. Ten eerste drukte het altaar de verbondenheid uit met Anselmus Fabri, die in dezelfde kerk in het jaar 1426 een kapelanie had gesticht ter ere van Maria Boodschap.⁸³⁶ Voorts was het een uiting van respect voor het kapittel van de collegiale kerk van Breda, waarmee Fabri altijd nauw had samengewerkt. Het moet ook een boodschap zijn geweest aan de graven van Nassau, in deze periode Jan IV van Nassau en zijn vrome echtgenote Maria van Loon. Als heren van Breda moesten ze de Onze-Lieve-Vrouwekerk als hun eigen bezit hebben gezien en niets in de kerk gebeurde zonder hun toestemming. Graaf Jan had net een maand van tevoren van paus Pius II toestemming gekregen het norbertinessenlooster Catharinadal bij Breda te mogen hervormen. Het altaar drukte uit dat de paus in Breda een grote rol speelde en dat de stad en de Nassaus zich verbonden voelden met Rome. Gouda speelde met zijn Romeinse contacten hierin een grote rol.

8.7.3 Gouda en de parochie van Groot-Zundert

Ten slotte richtte Walterus van Gouda zijn aandacht, net zoals Heinrich Raescop, op de regio Rijsbergen-Zundert ten zuidwesten van Breda. Rijsbergen kon hij negeren, want daar zat nu al jarenlang de residerende pastoor Johannes Clerici, die daar benoemd was door tussen-

823 Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 720. Bijlage III. Kanunniken van Oudmunster.

824 Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 479.

825 Leydis, *De origine et rebus* (1698), p. 432-438.

826 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, dl. 3, p. 484. bron: www.inghist.nl/retroboeken/nbnw/#source=3&page=249. (Geraadpleegd 2015-05-25).

827 Van den Gheyn, *L'obituaire du prieuré de Corsendonck*, p. 33; RAANTW, Archief Grobbendonk, inv. 15017 (Obituarium Ten Troon). Fol 41v Maand november. Magister Walter de Gouda, proost en aartsdiaken van Sint Pieter te Utrecht en magister Ancelmus Fabri, *corrector* van de paus en deken.

828 *Repertorium Germanicum V* (2004), p. 1579-1581.

829 Zie voor geschiedenis van Ham: www.heemkundeham.be. Geraadpleegd op 2011-09-17.

830 Berlière, *Inventaire analytique des Diversa Cameralia* (1906), p. 89-90, nr. 398.

831 *Repertorium Germanicum V* (2004), p. 1579-1581. Bij zijn poging een kanonikaat te verwerven in de Sint-Jankerk van Den Bosch werd dit vermeld. Hij had tevens een inkomstenbron van 22 florijnen in het bisdom Rouen. Datum akte: 1438-09-26.

832 RG Online, RG V 08117, URL: <<http://rg-online.dhi-roma.it/RG/5/8117>> (Datum 14.01.2016).

833 Zie Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 128-129, 184, 167 en 201. Andere heiligen: Andreas ofwel Laurentius, Vincentius, Pontianus, Benignus ofwel Silvester, Nicolaas, Martinus, Gregorius, Maria Magdalena, Catharina, Barbara, Lucia en Agnes

834 Van Goor, *Beschryving* (1744), p. 39. Hier het foutieve stichtingsjaar 1447. Volgens Paquay moeten we erg oppassen met de inkomsten van de kapelanieën zoals aangegeven door Van Goor; zie: Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 133-134.

835 Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 144.

836 Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2010), p. 168-172. Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 152. Paquay meent dat het altaar van Fabri in de kruising van de kerk stond, waar het was verbonden met het Nicolaasaltaar.

komst van Raescop. Daarom concentreerde Gouda zich op Zundert. De parochie Zundert was opgedeeld in twee parochies: Groot-Zundert en Klein-Zundert. De benoemingsrechten voor de kerk van Klein-Zundert bleven nog altijd voorbehouden aan de abt van de norbertijnen van Tongerlo.⁸³⁷ Al eerder werd al duidelijk dat Fabri nauw samenwerkte met de norbertijnen in Brabant. Uit de reeksen van pastoors van Klein-Zundert, zoals gepubliceerd door Juten, komt bovendien het beeld naar voren dat deze norbertijnse pastoors hun residentieplicht veel beter naleefden. Walterus van Gouda kon Klein-Zundert negeren.

Zundert was van oudsher een leen dat direct onder de hertog van Brabant viel, maar net als in Rijsbergen probeerden de heren van Breda al in de veertiende eeuw meer greep te krijgen op dit gebied.⁸³⁸ De Polanens wisten in 1388 voor een grote som geld de rechtsmacht te verkrijgen over Groot-Zundert en Klein-Zundert, waardoor ze daar een schepenbank konden oprichten.⁸³⁹ Vanaf 1367 hield de familie Van Schoonhoven de heerlijkheid Zundert in leen van de hertog. In het jaar 1464 sloot Jan IV van Nassau een overeenkomst met de familie Van Schoonhoven en nam de graaf de heerlijkheid Zundert van de familie over in ruil voor een heerlijkheid in Lummen (België). Hertog Karel de Stoute beleende in 1470 de Nassaus met de heerlijkheid Zundert en in februari 1471 werd deze belening door de hertog in een akte vastgelegd.⁸⁴⁰ Hierdoor kwamen de Nassaus eveneens in het bezit van de patronaatsrechten van de kerk van Groot-Zundert. De graven konden voortaan zelf een pastoor gaan voordragen aan de aartsdiaken.

In het kielzog van de Nassaus kwam Walterus van Gouda de parochie van Groot-Zundert binnen en hij probeerde op twee manieren invloed te winnen voor zichzelf en leden van zijn netwerk. De eerste en zeer beproefde manier was de stichting van een kapelanie in de kerk van Groot-Zundert. Meester Walterus van Gouda had al eerder een hoeve verworven te Effen, een gehucht gelegen op de westelijke oever van de rivier de Aa tussen Breda en Rijsbergen, dat een leengoed was van de Nassaus.⁸⁴¹ Op 27 februari 1475, een dikke maand voor zijn overlijden, stichtte Gouda via zijn testament een Antoniusaltaar in de kerk van Groot-Zundert en schonk daarvoor 28 Rijnse gulden met als onderpand zijn hoeve te Effen.⁸⁴² Hij werkte bij deze stichting samen met de uit Rijsbergen afkomstige familie Van Wisbeke. In hetzelfde testament bepaalde hij namelijk dat heer Bartelmeeus van Wisbeke, kanunnik van de Heilige Apostelenkerk te Keulen, en zijn broer Thomas Walterus Jan Goriszone, de kapelaan van het altaar mochten aanstellen. Na hun overlijden ging dit recht over op hun erfgenamen. Hiermee probeerde Gouda te borgen dat zijn netwerk door een eigen kapelaan voet aan de grond zou blijven houden in Groot-Zundert. De Van Wisbekes waren ook weer verbonden aan het nieuw gestichte klooster van Vredenberg bij Breda, dat behoorde tot de Windesheimgroep.⁸⁴³

Een tweede manier om invloed te winnen binnen de parochie van Zundert was greep krijgen op de benoeming van de pastoors. Tot dan toe hadden de pastoors een nauwe band gehad met kringen rondom de raad van de hertog van Brabant. Het staat vast dat Anselmus Fabri een paar pastoors persoonlijk kende. Rond 1410 was magister Godefridus van Zichem pastoor van Zundert en hij diende als adviseur twee opeenvolgende hertogen van Brabant. Met deze meester in de rechten reisde Fabri naar het Concilie van Konstanz.⁸⁴⁴ Johannes van den Nele uit Breda was vervolgens tussen 1428 en 1439 pastoor. Hij had medicijnen gestudeerd in Parijs en was lijfarts geworden van de hertogen. Als eerste hoogleraar medicijnen en rector van de universiteit van Leuven tussen 1427 en 1437 moet hij veelvuldig contact met Fabri hebben gehad.⁸⁴⁵ Zundert had voor het netwerk rondom Fabri en Gouda een strategische betekenis door zijn centrale ligging tussen Breda en Antwerpen. Via de hertogen en later de Nassaus hadden ze uitstekende mogelijkheden hier hun eigen mensen te plaatsen. Bovendien was de parochie Groot-Zundert financieel aantrekkelijk door de jaarinkomsten van 149 Rijnse gulden: bijna vier jaarinkomens voor een ambachtsman.⁸⁴⁶ Zelf de zielzorg uitoefenen deden deze pastoors echter nog niet en ze stelden plaatsvervangers aan. Walterus

van den Nele, waarschijnlijk een familielid van Johannes van den Nele, was zijn plaatsvervanger-pastoor van 1436 tot 1443. Vanaf 1470 waaide er een andere wind toen de Nassaus de heerlijkheid Zundert in hun bezit kregen. Matthias Godfried was nog een duidelijke compromiskandidaat als pastoor. De oude heren van Zundert droegen hem nog op 17 februari 1470 voor aan de aartsdiaken. Toen de aartsdiaken op 6 april instemde met de benoeming stuurde hij de goedkeuringsakte al wel op aan de Nassaus als de nieuwe heren van Zundert. Godfried droeg als kanunnik van het Bredase kapittel duidelijk een Nassau-stempel. De kanunnik en pastoor stierf drie jaar na zijn benoeming op 17 juli 1473.⁸⁴⁷

8.7.4 Johannes van Nispen, pastoor van Groot-Zundert, sluit aan bij het Fabri-netwerk

Zijn opvolger als pastoor van Groot-Zundert werd de carrièreegestelijke Johannes van Nispen. Johannes was een bijzonder persoon en Bijsterveld plaatste hem in een intellectuele topklasse van Brabantse pastoors omdat hij drie universiteiten had bezocht: Keulen, Leuven en Bologna.⁸⁴⁸ Hij studeerde tussen 1452 en 1457 in Keulen, waar hij afstudeerde bij magister Henricus van Breda. Vijf jaar later ging hij met zijn broer Govert in Leuven studeren. In 1474/1475 was hij doctor in de beide rechten en rector van de rechtenfaculteit van de universiteit van Bologna.⁸⁴⁹ In 1478 zou hij ook gaan doceren aan de universiteit van Leuven en hij ontving in datzelfde jaar zijn priesterwijding. Vóór het jaar 1494 maakte hij een bedevaart naar Jeruzalem, een gevaarlijke onderneming in die tijd. Op twee plaatsen staat hij afgebeeld met in zijn hand een palm als symbool voor deze verre bedevaart.⁸⁵⁰

Hij genoot de protectie van de graven van Nassau wat blijkt uit zijn afkomst en zijn functies. Om met het eerste punt – zijn afkomst – te beginnen: hij was de zoon van Adam van Nispen bij zijn tweede vrouw Johanna van Kijfhoek. Adam was drossaard (drost) van de heerlijkheid Breda en handhaafde voor zijn heer de wet binnen de heerlijkheid en was daardoor de hoogste ambtsdrager van de graaf. Deze Adam is bekend geworden als de eerste steenlegger van de nieuwe toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda in 1468. Toen de toren in het jaar 1509 was voltooid, sprak zijn zoon Johannes van Nispen op de vooravond van Sinte Maria-Magdalena (21 juli), blootsvoets en geknield, een gebed uit. Hij vereerde hierna het kruis en legde hierbij goud en zilver neer. Daarnaast wijzen de kerkelijke functies van Johannes op de protectie van de Nassaus. Johannes van Nispen was tussen 1502 en 1511 landdeken van Hilvarenbeek en ook nog eens deken van het kapittel van Hilvarenbeek. Zoals door Bijsterveld is gesuggereerd, hadden de Nassaus in deze periode een grote greep op de benoeming van deze landdekens.

837 Juten, *'De parochiën'* (1935), p. 353-361, p. 380-384.

838 Juten, *'De parochiën'* (1935), p. 281-287.

839 Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen I* (1956), p. 275-276. De regeling gold ook voor Princenhage, Sprundel en Nispen.

840 Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen II* (1972), p. 476 nr. 687; zie ook Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (1948-1949), regest 1941 dd 1471-02-09.

841 Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen II* (1972), p. 597 nr. 785. dd 1474-07-15. *Meester Wouter van der Goude houdt de hoeve tEffen met huerer toebehoorten, weirt sijnde boven commer omtrent XL Rijns gulden.*

842 Van der Hoeven, *Bijdragen* (1920), p. 185-186.

843 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. 27-28. Bartelmeus van Wisbeke schonk namelijk in 1502 de helft van de hoeve te Effen aan de vrouwenpriorij. Zijn broer Thomas zou later de andere helft verkopen aan hetzelfde klooster. Een kapelaan Johannes van Wijsbeek, priester, trad in 1482 op als getuige bij een overdracht van een roggecijs aan Vredenberg.

844 Zie voor hem: Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2007), p. 135-137. Korte gegevens ook in: Uytendaele, *Le gouvernement* (1975), dl. II, p. 751. ook genoemd: Godfried van Sichem.

845 Gooskens, 'De kanunniken' (1981), p. 52-55; Populaire biografie: F. Gooskens, 'Twee Bredase kanunniken' (1981), p. 20-23. Juten, *De parochiën* (1935), p. 321.

846 Juten, *De parochiën* (1935), p. 288.

847 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [AKAPB286] en [AKANB0469].

848 Bijsterveld, 'Overqualified for their jobs?' (2004), p. 97-108; zie ook Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), p. 217. en Bijlage VI nr. 614. Juten *'De parochiën'* (1935) p. 324-325. Voor een afbeelding van Van Nispen in kerk Hilvarenbeek: Bijsterveld, *Do ut des* (2007), p. 189.

849 De Moor, 'Het gezin van Adam van Nispen' (1992), p. 64-67.

850 Groningen, GROA, inventaris 623. Archief Menkemaborg en Dijksterhuis, inv. nr. 1646: tekening van glas-in-loodraam in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda.

46. Johannes van Nispen, landdeken van Hilvarenbeek, afgebeeld op de binnenmuur van de kerktoeren van Hilvarenbeek. (foto: auteur)

Op de binnenkant van de kerktoeren van Hilvarenbeek liet Van Nispen een wandschildering aanbrengen waarop hijzelf stond afgebeeld met op de achtergrond de contouren van de nieuwe toren. Dit duidt op een grote betrokkenheid van hem bij de bouw ervan. Bij deze schildering staat als zijn devies: *God wees mij, zondaar, genadig*. Zowel de kerktoeren van Breda als die van Hilvarenbeek zijn hiermee te koppelen aan de familie Van Nispen in het algemeen en Johannes van Nispen in het bijzonder. De Nassaus zorgden er verder voor dat hij de kosterij van Alphen en Chaam kon verkrijgen als een aanvulling op zijn inkomen.⁸⁵¹ Eerder, in 1462,



had graaf Jan IV van Nassau hem al voorzien van de kosterij van de kerk van Princenhage.⁸⁵²

Johannes van Nispen, in de akte aangeduid als ridder en doctor in het kerkelijke recht, ruilde van tevoren zijn kosterij tegen het rectoraat van de cantorij van het Sint-Jacobsklooster op de Koudenberg te Brussel met een zekere Johannes Probeert. In ruil voor deze protectie regelde Johannes voor Engelbrecht II van Nassau kwesties bij de pauselijke curie in Rome.⁸⁵³ Hij kon wel wat financiële steun gebruiken, want zijn familie was na 1475 snel aan het verarmen, waarbij de dure studerende kinderen – hij had een broer Govert die net als hij in Leuven studeerde – mogelijk een rol hebben gespeeld.⁸⁵⁴ Het is bekend dat een rechtenstudie in Italië zeer kostbaar was, zeker als het rectoraat van de universiteit moest worden bemachtigd. Van een andere student, de uit Neurenberg afkomstige Pirckheimer, is het bekend dat zijn rechtenstudie in Italië al 900 florijnen (1530 Rijnse gulden) had gekost, maar dat zijn vader nog eens extra geld moest sturen vanwege de extra kosten voor het bemachtigen van het prestigieuze rectoraat.⁸⁵⁵

Het Bredase adellijke geslacht Van Nispen had een eigen herdenkingskapel aan de noordzijde van het schip van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda. Het was een privékapel die buiten het toezicht van het kapittel viel en afgesloten werd door een hekwerk. Rond 1500 veranderde de naam van deze kapel van Campekoor in Nispenkoor. In deze familiekapel was een Heilig Grafmonument geplaatst waar personen uit de entourage van de familie een lamp brandend hielden.⁸⁵⁶ De inspiratie voor dit Heilig Graf moet van de Jeruzalempelgrim Johannes zijn gekomen. Valentijn Paquay vermoedt dat in deze kapel de Bredase Jeruzalemvaarders bij elkaar kwamen, net zoals het Petrus- en Paulusaltaar van Walterus van Gouda aan de

andere kant van het schip een ontmoetingspunt werd voor de pelgrims naar Rome.⁸⁵⁷ Voor de kapel moet de rijkversierde grafzerk hebben gelegen van zijn vader Adam en zijn twee echtgenotes.⁸⁵⁸ In de kapel zelf was een gebrandschilderd raam aangebracht met daarop de Heilige Andreas (schuin kruis) en de Heilige Joris (met lans en banier). Onder hen werden geknield afgebeeld vader Adam († 1475) en zijn zonen Floris († 1504), pastoor Johannes († 1511) en schepen Govert († 1515). Van deze klassieke *priants*-voorstelling is alleen de voorstelling van het linkerdeel bewaard gebleven in de vorm van een gekleurde prent. Op het rechterdeel van het raam stonden vermoedelijk de vrouwen afgebeeld, beschermd door de Heilige Catharina en Barbara, de vrouwelijke schutpatronen van deze kapel.⁸⁵⁹

Walterus van Gouda moet zijn protectie hebben aangeboden aan deze talentvolle, ambitieuze man uit een invloedrijke Bredase familie. Het kan geen toeval zijn dat Johannes een plaats verwierf in het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, waar Walterus toen proost was. Op 22 december 1473 beloofde dit kapittel hem de positie van kanunnik bij de eerstkomende vacature. Op 25 oktober 1474 was het zover toen de kanunnik Henricus Schutt was overleden.⁸⁶⁰ In de benoemingsakten wordt Van Nispen aangeduid als komende uit het diocesis Luik en wordt zijn vader Adam genoemd. Er kan geen discussie zijn over zijn identiteit. Van Nispen was niet persoonlijk aanwezig bij zijn benoeming in Utrecht, omdat hij in die tijd rector was van de rechtenfaculteit in Bologna. Vier jaar later, op 7 november 1478, werd hij kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Antwerpen, een functie die ook weer duidt op continuïteit in het netwerk rondom Fabri, dat immers een sterke basis had in en rond het Antwerpse kapittel.⁸⁶¹ Het is zeker dat Johannes van Nispen tussen 1485 en 1492 in Antwerpen verbleef en daar actief was voor het kapittel.

In het jaar 1473 werd Johannes van Nispen pastoor van Groot-Zundert. Door zijn drukke werkzaamheden was hij echter niet in staat zelf de zielzorg in Zundert uit te oefenen. Hij hield wel contacten met zijn parochie voor de inkomsten en bezocht deze onregelmatig. Op doorreis naar Antwerpen bezocht hij bijvoorbeeld in het jaar 1507 Zundert en streek het geld op uit de verkoop van een cijns van 3 zester rogge (1038 liter rogge).⁸⁶² Hij zorgde er wel voor dat tijdens zijn pastoraat het koor en de dwarspanden van de Sint-Trudokerk helemaal werden vernieuwd.⁸⁶³ Gedurende een lange periode (1470-1496) trad de Bredanaar Henrick Block op als zijn plaatsvervanger. Block was een kundige, in Leuven opgeleide geestelijke, die naast zijn inkomsten uit het pastoraat nog inkomsten had uit een kapelanie in zijn kerk.⁸⁶⁴ Tijdens het pastoraat van Van Nispen zijn er nog vier andere plaatsvervanger-pastors geregistreerd.⁸⁶⁵ Magister Johannes van Nispen overleed op 14 november 1511 en op

851 's-Gravenhage, NA, NDR tot 1580, inv. nr. 1374. Moeilijk te lezen akte, waarschijnlijk een concept voor de definitieve akte. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (1948-1949), regest 2266 dd maart 1496.

852 Juten, *De parochiën* (1935), p. 14.

853 Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (1948-1949), regest 2135. Op 1485-10-10 is Van Nispen in Antwerpen en regelt hij met Willem Alfijn, pastoor van Breda, de overdracht van 100 dukaten naar de pauselijke curie via een bank.

854 De Moor, 'Het gezin van Adam van Nispen' (1992), p. 64-67.

855 Strack, *Thomas Pirckheimer* (2010), p. 43-46.

856 Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 162-164, 199.

857 Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 162.

858 Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk* (2002), p. 142-143.

859 Groningen, GROA, inventaris 623. Archief Menkemaborg en Dijksterhuis, inv. nr. 1646.

860 Utrecht, UA, Kapittel Sint-Pieter, inv. nr. 17b. De Moor, 'Het gezin van Adam van Nispen', p. 63. Zijn broer Govert schonk in 1481 land aan het Sint-Pieterkapittel: 9 morgen en 5 hond grond in Weethuizen in het land van Altena. Voorts een hoeve in hetzelfde dorp.

861 De Moor, 'Het gezin van Adam van Nispen' (1992), p. 65. In een voetnoot verwijst de auteur naar Rijksarchief Antwerpen, Kerkelijk archief OLV-kapittel, regest nummer 11, fol. 5. Van Nispen inde tussen 1488 en 1492 de entreegelden van pasbenoemde kanunniken te Antwerpen. In 1485 regelde hij zoals al gemeld een betaling aan de curie vanuit Antwerpen.

862 Juten, *De parochiën* (1935), p. 288.

863 Juten, *De parochiën* (1935), p. 295.

864 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage V, nr. 615. Als de gegevens van Bijsterveld kloppen en op dezelfde persoon slaan, moet Block zeer oud zijn geworden. De studie te Leuven in 1433 veronderstelt dat hij rond 1415 geboren werd. Dan zou hij 81 jaar oud zijn geworden.

865 Juten, *De parochiën* (1935), p. 324-325.

zijn sterfdag kregen de kanunniken en de kapelaans van Breda ieder 12 stuivers om voor zijn zielenheil te bidden.⁸⁶⁶ Er zijn aanwijzingen dat zijn opvolger als pastoor van Groot-Zundert, magister Karolus Oudaert, tot hetzelfde netwerk behoorde.⁸⁶⁷ De Brusselaar Oudaert was na 1492 deken geworden van het Bredase kapittel. De eerste aanwijzing is dat hij tot de vertrouwelingen behoorde van Maria van Loon en optrad als uitvoerder van haar testament.⁸⁶⁸ Een tweede aanwijzing is dat zijn broer Philip in 1486 professie had gedaan in de Windesheim-priorij van Grobbendonk en namens zijn klooster kapelaan was in het klooster van Vredenberg bij Breda.⁸⁶⁹

Walterus van Gouda moet op 3 april 1475 zijn ingeslapen in de wetenschap dat hij in de persoon van Johannes van Nispen een kundige opvolger had aangetrokken.⁸⁷⁰ In Rijsbergen was het niet gelukt een stevig steunpunt in te richten, omdat de abt van Sint-Baafs daar vasthield aan zijn benoemingsrechten van de pastoor. Wel was het daar gelukt pastoors geïnstalleerd te krijgen die zelf de zielzorg op zich namen. In Zundert kon het netwerk, gesteund door de graven van Nassau, zich stevig nestelen. Gouda stichtte een eigen kapelanie in de parochiekerk en de pastoors kwamen voort uit zijn eigen netwerk. Bovendien lag Zundert strategisch tussen Breda en Antwerpen, allebei steden waar het netwerk belangen had opgebouwd in de kapittels, kloosters en gasthuizen. Leden van het netwerk hadden bovendien voet aan de grond gekregen in de Utrechtse kapittels. Het netwerk was hiermee actief in drie verschillende bisdommen: Utrecht, Luik en Kamerijk.

8.8 De reformatie van het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal

Bij de ontwikkelingen rondom Grobbendonk werd al duidelijk dat het netwerk belang hechtte aan strenge kloosters uit de groep van norbertinessen en Windesheim. In Herentals ontstond het norbertinessenklooster van Het Besloten Hof, waarvan de naam al aanduidt dat de gemeenschap zich hield aan het kloosterslot. Fabri had een goed netwerk onder de abten van de kloosters van norbertijnen in Brabant. Nu wordt op een rij gezet hoe de abten de hervorming van het norbertinessenklooster Catharinadal aanpakten en met wie ze daarbij samenwerkten.

Onder invloed van de beweging van de Moderne Devotie en vooral van de Congregatie van Windesheim ontstond er in de Nederlanden en daarbuiten een roep om kloosterhervorming. De kloosters moesten observant gaan worden. Bij de bedelordes lag hierbij de nadruk op het armoede-ideaal. Bij de norbertinessen en de Windesheimpriorijen lag de nadruk op de persoonlijke armoede én op de handhaving van het kloosterslot: de geprofeste kloosterlingen mochten niet buiten het ommuurde kloosterterrein komen.⁸⁷¹ De strenge Windesheim- en kartuizerkloosters golden voor alle kloosterordes als rolmodellen. Vanaf 1430 gingen de norbertijnen zich hervormen volgens dit nieuwe en strenge ideaal. De impuls kwam zowel van het centrale gezag binnen de orde als vanuit de regio, waarbij vooral Friesland met het klooster Bloemhof een toonaangevende rol speelde.

Het centrale gezag bij de norbertijnen werd uitgeoefend door de abt van Prémontré bij Laon en het generaal kapittel. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw vaardigden zij een reeks hervormingsbesluiten uit, waarvan een deel specifiek bestemd was voor de vrouwenkloosters. Al in 1410 verbood het generaal kapittel de vrouwenkloosters in Friesland ongepaste kleding en sieraden te dragen. Ze moesten hun bedienden wegsturen en wereldse bezittingen mochten niet aan derden worden gelegateerd. Twaalf jaar later kregen de kloosters van norbertinessen in de kloosterregio (*circarie*) Westfalen, waartoe Friesland behoorde, daar bovenop nog eens te horen dat ze geen dansfeesten en steekspelen mochten bezoeken, niet vreemd voor kloosters die vooral werden bevolkt door dames uit adellijke geslachten.⁸⁷²

Al deze verboden hadden waarschijnlijk maar een beperkte werking want tijdens het Concilie van Bazel stuurde de generaal-abt van de orde in 1435 zijn eigen prior en twee uit de zuidelijke Nederlanden afkomstige abten op inspectietoelt naar de kloosters in Duitsland.⁸⁷³ Paus Eugenius IV zette een aantal jaren later de generaal-abt nog verder onder druk om een grootschalige hervorming door te voeren. Het generaal-kapittel van de orde stelde daarom in 1451 strenge straffen in op het bezit van persoonlijke eigendommen door kloosterlingen en beval de volledige armoede in acht te nemen naar het voorbeeld van de apostelen.

De regio Friesland sloot zich aan bij deze hervormingsbeweging binnen de orde. Hierbij speelde mee dat Windesheim in Friesland, inclusief het nu in Duitsland liggende gebied, een grote invloed had.⁸⁷⁴ Kloosters in Friesland werven geregeld abten en priors aan uit kloosters die al behoorden tot deze congregatie. Zo trok de norbertijnenabdij van Bloemhof in Wittewierum in 1430 de reguliere kanunnik Johannes Gerardi aan als abt. Hij was afkomstig uit de Windesheimpriorij van de Agnietenberg bij Zwolle. Zijn opvolger als prior, de eveneens uit Agnietenberg afkomstige Gerardus Thyman, gaf de hervorming weer een extra impuls en zijn klooster ging functioneren als een centrum dat gespecialiseerd was in het aanpakken van andere kloosters. Abt Thyman zelf, of door hem opgeleide personen, reisden naar kloosters in Duitsland en hielpen daar bij het doorvoeren van reorganisaties. Op verzoek van Nikolaus von Kues, die in de jaren 1451-1452 als pauselijk legaat door de Nederlanden en Duitsland reisde, hervormde hij het norbertinessenklooster van Maagdenburg. Dat was een belangrijk klooster voor de orde, omdat hier de stichter van de orde, Norbertus van Gennep, lag begraven. De leiding van de hele operatie in Maagdenburg was in handen van de Windesheimer Johannes Busch. Om de druk op het klooster maximaal te houden, traden er in Maagdenburg zusters in afkomstig van andere, meer gedisciplineerde kloosters en de hervormers kozen zorgvuldig een nieuwe proost.⁸⁷⁵ De sleutel tot het succes in de vanuit Friesland geleide kloosterhervormingen was het vervangen van de complete leiding van het klooster. Kloosterzusters die zich negatief opstelden, konden als onderdeel van het veranderingsproces worden vervangen. Hierbij kon de hulp van de wereldlijke heren uit de omgeving goed van pas komen. Friesland liep onder leiding van de abdij Bloemhof voorop in de kloosterhervorming en er waren zelfs drie kanunniken die speciaal hiervoor waren opgeleid. We zouden ze nu aanduiden als projectleider kloosterhervorming of *change managers*.

De hervorming binnen de kloosters van de norbertijnen verliep, kort samengevat, in drie fases. In fase 1 werden de regels en normen nog eens vastgesteld, vooral door het generaal-kapittel, die dan werden verzonden naar de aangesloten kloosters. In fase 2 vonden er visitaties plaats, waarbij werd gekeken of deze regels wel werden opgevolgd. Tegenwoordig zouden we dit een audit noemen: kijken of de normen en regels worden gevolgd binnen de organisatie. Als het goed was vielen de priorijen voor vrouwen al onder het toezicht van een proost

866 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [AKANB0868] Kanunniken geven als jaar 1511. [AKAPB529]. De kapelaans gaven als overlijdensjaar 1512. Door Gooskens, 'Pestepidemieën' (1986) p. 24 aangetoond dat de kapelaans niet het jaar van overlijden registreerden, maar vaak het jaar van stichting van het jaargetijde. Ook in een ander necrologium (Sint-Salvatorklooster te Antwerpen) staat zijn overlijden op 14 november 1511. De Moor, 'Het gezin van Adam van Nispen' (1992), p. 73. In het cisterciënzerinnenklooster Mariëndaal in Utrecht, waar zijn zus Alejd ingetreden was, werd hij in het necrologium geregistreerd op 13 november. Aangetekend daarbij dat hij kanunnik van Sint-Pieter was.

867 Juten, 'De parochiën' (1935), p. 59 en p. 325.

868 Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p. 185.

869 Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon* (1938), p. 119.

870 Van Rossum, 'Necrologium van Oud- Munster' (1882-1884), p. 15. Bij 3 april opgetekend in het obituarium van het kapittel van Oudmunster te Utrecht: *Anno Domini 1475 obiit venerabilis vir magister Walterus de Gauda, praepositus Sancti Petri, canonicus noster*. Paquay, 'Koren en altaren' (2006), p. 185 vn 69 geeft als datum van overlijden 1475-05-03 en verwijst naar de studie van Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997), p. 720. Op deze pagina is echter geen overlijdensdatum te vinden.

871 De Keyser en Trio, 'De inclusio van Melle' (1992), p. 189-202.

872 Verhoeven, 'Koningsveld' (2002), p. 151. Een *circarie* is een bestuursregio van de norbertijnen.

873 Backmund, 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen' (1980), p. 196-198.

874 Mol, 'Beziehungen' (2005), p. 147-153.

875 Backmund, 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen' (1980), p. 202-203.

die werd uitgezonden door een naburige abdij. Deze proost of biechtvader moest toezicht uitoefenen op het naleven van de regels, maar vaak hadden deze proosten niet het gezag om strikte naleving van de regels af te dwingen onder de kloosterbevolking, die grotendeels bestond uit deftige dames. Ook kwam het voor, zoals in Catharinadal, dat de proost niet meer aanwezig was en de zielzorg werd uitgeoefend door tijdelijk ingehuurde kapelaans. In deze fase konden de priorijen alvast wennen aan een strenger wordend toezicht van buiten. Fase 3 was de meest taaie van het proces: de feitelijke hervorming van de kloosters. De mooie kleding en sieraden moesten de deur uit, de eigen bezittingen aan de priorin overgedragen en de dames mochten het klooster niet meer verlaten vanwege de slotverplichting. In deze fase moest kortom een mentaliteitsverandering op gang worden gebracht die veel tijd en moeite kostte en een voortdurend toezicht vergde.

Ook in het Nederlandse rivierengebied kwamen deze ontwikkelingen op gang. Toonaangevend werden de abdijen van Mariënweerd in de Betuwe en Berne, toen nog gelegen bij Heusden. Een belangrijk man, die we wat later ook in het klooster Catharinadal zullen aantreffen, was abt Merselius van Macharen van Berne. Tijdens zijn eerdere werkzaamheden als proost van het norbertinessenklooster Bedburg bij Kleef moet hij veel kennis hebben opgebouwd van het leven binnen een vrouwenklooster. Verder kreeg hij daar de tijd om een dossier op te bouwen met alle statuten, leefregels en privileges van de orde van Prémontré. Bij het opstellen en vastleggen van dit dossier werkte hij samen met Simon van Kleef, een regulier kanunnik van het klooster Gaesdonck bij Goch, welk klooster tot de Windesheimcongregatie behoorde.⁸⁷⁶ We zien hier weer de samenwerking tussen een oude orde (norbertijnen) en een nieuwe kloosterorde (Windesheim). Onderdeel van dit dossier was een praktische vragenlijst met daarin aanwijzingen over de manier waarop de zusters tijdens de visitatie onder ede ondervraagd moesten worden. Dit ging van heel algemeen (leven de zusters in eendracht, gehoorzaamheid, kuisheid en in armoede) tot heel bijzondere vragen, zoals: blijven gasten niet langer dan drie dagen; spreken de zusters door de ramen met mannen; houden de zusters vogeltjes of andere huisdieren; biechten ze regelmatig.⁸⁷⁷ Het klooster Mariënweerd ging dit dossier later gebruiken bij de visitaties van de priorij Koningsveld in Delft tussen de jaren 1452 en 1461.

Merselius van Macharen promoveerde in 1457 tot abt van Berne. Hij was meer een theoreticus en vaderlijke figuur dan een strenge abt. Toen, kort na zijn vertrek als abt in 1461, Berne werd bezocht door een visitatiecommissie vanuit Mariënweerd kwam er een kritisch rapport, waarin te lezen viel dat de kloostergebouwen in verval waren geraakt en dat de tucht onder de kloosterlingen volledig was verslapt. De nieuwe, in november van het jaar 1461 aangetreden abt Alexander van Os ging de teugels strakker aantrekken en staat daarom bekend als de eerste abt van Berne van na de hervorming (*post reformationem*).⁸⁷⁸

In de loop van de jaren vijftig van de vijftiende eeuw wendde Van Macharen zijn blik naar de norbertinessen van Catharinadal. Eigenlijk was de abdij van Sint-Michiels bij Antwerpen de eerst aangewezen om toezicht te houden op de Bredase priorij, want vanouds had de abt van Sint-Michiels deze rechten. In het jaar 1454 werd deze abt in de rekeningen van de Bredase priorij aangeduid als *ons oberste .. van Sente Michiels*.⁸⁷⁹ Maar na 1362 had Catharinadal geen proost meer toegewezen gekregen vanuit Sint-Michiels en voor die tijd woonde de proost al niet meer op het klooster maar in Princenhage.⁸⁸⁰ De banden met Sint-Michiels waren in de loop van de veertiende eeuw al zeer los geworden. De abdij van Berne had in die eeuw nog goede contacten ondergehouden met Breda en in het necrologium van Berne staan heel wat religieuzen van Catharinadal opgetekend, die in de gebeden werden herdacht. Dit zijn echter meestal namen uit de veertiende eeuw, waardoor we kunnen concluderen dat de contacten vanuit Berne aan het einde van de veertiende eeuw op een lager pitje zijn komen te staan.⁸⁸¹

Onder druk van de hervormingsbeweging binnen de orde gingen de abten van Sint-Michiels en Berne zich meer met Catharinadal bemoeien. In 1454 bezocht de abt van Sint-Michiels, Jan Fierkens, de Bredase priorij en hij werd onthaald op zoete wijn. Datzelfde jaar kwam een broeder een brief bezorgen van dezelfde abdiij. Eind september 1458 controleerde de abt van Berne, Merselius van Macharen, de jaarrekening van het klooster.⁸⁸² Datzelfde jaar legde dezelfde abt een kort bezoek af aan het klooster in gezelschap van de prior *van der Donc*. Het is een probleem deze prior te identificeren. Het zou de prior van Gaesdonk geweest kunnen zijn, want we hebben al gezien dat abt Merselius samenwerkte met een kloosterling van Gaesdonk voor het opbouwen van zijn dossier. De priors van Grobbendonk of Hemsdonk zijn een andere mogelijkheden.⁸⁸³ Het was maar een kort bezoek gezien de beperkte kosten van 2 stuivers voor de geschonken wijn.

De abten werkten in deze periode nauw samen met de Nassaus. De Nassaus hadden een sterke dynastieke band met dit klooster sinds de heren van Breda Catharinadal in het jaar 1279 onder hun bescherming hadden genomen. Deze band werd alleen maar sterker na de door wateroverlast veroorzaakte gedwongen verhuizing van het klooster naar Breda in 1295. In de vijftiende eeuw verstevigden graaf Jan IV van Nassau en zijn vrome vrouw Maria van Loon deze banden nog verder. Graaf Jan ging zich opstellen als de economische toezichthouder van het klooster. Hij hoorde bijvoorbeeld de rekeningen af over de jaren 1457/1458 en 1459/1460.⁸⁸⁴ De eerste keer nog met de abt van Berne; maar de tweede keer alleen met twee eigen adviseurs. De persoonlijke aanwezigheid van de graaf moet indruk hebben gemaakt. Zijn interventie was zeker gewenst, want in het jaar 1460 maakte het klooster verlies. Er zijn berichten dat graaf Jan aan de nonnen 261 gulden leende voor hun levensonderhoud. Een niet hervormd klooster kreeg vaak financiële problemen. Het klooster ging dan dames aantrekken uit rijke families die in grootse staat – dus duur – bleven leven. Ze schonken slechts een deel van hun bezittingen aan het klooster en hielden de rest binnen de familie. Bovendien hadden ze er baat bij om het aantal zusters klein te houden, des te meer bleef er dan per kloosterzuster beschikbaar. Aan de andere kant liepen schenkingen en legaten terug, omdat het aanzien van het klooster achteruit ging. Zeer religieuze vrouwen die echt uit roeping wilden intreden, werden afgeschrikt door de wereldse levensstijl van de adellijke dames. Daardoor liep het aantal bruidsschatten van nieuw ingetreden zusters terug.

De innige band tussen de norbertinessen en het geslacht van de Nassaus kwam ook op andere manieren naar voren. Zo schonk graaf Jan samen met zijn echtgenote Maria veengrond in Terheijden aan het klooster. De opbrengsten uit de exploitatie van deze goederen waren bestemd voor de zorg voor hun eigen zielenheil en dat van hun voorgangers Engelbrecht van Nassau en Johanna van Polanen.⁸⁸⁵ Maria van Loon bracht geregeld een bezoek aan het klooster, in het jaar 1446 drie keer. Een van die bezoeken legde ze af om deel te nemen aan de kerst-

876 Van der Velden, 'Documenten' (1982), p. 48-67 voor de inhoud van het dossier. Idem, p. 39-40 voor Simon van Kleef van Mariëndonk als schrijver dossier.

877 Verhoeven, 'Koningsveld' (2002), p. 148-151.

878 Verhoeven, 'Koningsveld' (2002), p. 159.

879 Erens, *Manuscript-geschiedenis* (1970), p. 74.

880 Erens, *De oorkonden* (1931), p. 61-63 nr. 46 dd 1327-12-01 en akte nr. 47 dd. 1330-03-01.

881 Van der Velden, *Het necrologium* (1986). Zie ook Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998). De volgende religieuzen van Catharinadal zijn vermeld in het Bernese necrologium. 22 juli: zuster Beatrijs. 2 augustus: Lauretta. 20 aug. Maria de Steenberg. 31 aug: Maria de Bergis. 25 sept.: Dierwige de Steenberg. 18 okt.: Margareta de Nijcol. 15 nov.: Heylwige.

882 Oosterhout (NB), ACATH, Manualen en register 1, rekening jaar 1457-1458. *Item op sente Machiels dach doen myn heer van den Bernen hier was rekenen van wyn, van malevesey, van haveren van den cost 6 gulden en 2 st. Item doen myn heer van den Beernen hier was metten prior van der Donc 1 quaert wyns 2 st.*

883 Van der Velden, 'Documenten' (1982), p. 47 oppert ook nog de mogelijkheid van het cisterciënzerklooster Mariëndonk in Elshout. Grobbendonk: Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon* (1938) p. 75.

884 Oosterhout (NB), ACATH, Handschrift proost Van der Malen, fol. 62-74.

885 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [NC92].

viering. De bezoeken staan genoteerd in de rekeningen omdat er speciaal voor haar wijn werd ingekocht.⁸⁸⁶ We hebben al eerder gezien dat Maria positief stond tegen observante kloosters. Ze moet al hebben gezien dat Catharinadal zeker niet observant was. Een aantal zusters had een eigen bediende en eigen geld, het nachtofficie werd verwaarloosd en de zusters verlieten het kloostercomplex als het hun uitkwam. Sommige zusters gingen bijvoorbeeld op bedevaart.⁸⁸⁷ Door de afwezigheid van een proost was de priorin gedwongen zelf inspecties uit te voeren op bezittingen en zij moest aanwezig zijn bij het opstellen van aktes buiten het klooster. Kortom: geen leefklimaat voor een leven gewijd aan gebed en contemplatie.

Op een gegeven moment, waarschijnlijk in het jaar 1458, besloten de abten van Berne en Sint-Michiels samen met graaf Jan IV van Nassau een echte hervorming van het vrouwenklooster door te gaan zetten en de visitatiefase achter zich te laten. Ze zochten ondersteuning bij de prior van het toen Friese, nu in Groningen gelegen, klooster Bloemhof, omdat die in Duitsland veel ervaring had opgebouwd met soortgelijke hervormingen. Ze stelden een commissie samen met daarin twee abten en een prior. In dit driemanschap zat de al genoemde Merselius van Macharen van Berne. Hij zou echter halfweg het proces afhaken, omdat hij in november 1461 zijn functie als abt opgaf en pastoor van Oudheusden werd. Zijn opvolger als abt, 'hardliner' Alexander van Os, nam zijn taken in Breda over. Abt van Sint-Michiels was al vanaf 1452 Jan Fierkens en hij zou dat blijven tot aan zijn overlijden in 1476.⁸⁸⁸ Het derde commissielid was prior Thyman van Bloemhof in Wittewierum. Binnen de groep van drie was hij de persoon met de meeste ervaring en hij had al zeker vijf kloosters aangepakt. Hij liet zich in deze periode terugzakken van de functie van abt naar die van prior, zodat hij meer armslag kreeg voor zijn externe activiteiten. De prior was de tweede man van het klooster achter de abt.

Een eerste stap in het hervormingsproces was de benoeming van een loyale priorin. Een goed moment kwam hiervoor toen op 10 april 1459 Mechteld van Rijswijk overleed.⁸⁸⁹ De onbekende Margareta van Ysick werd daarna benoemd tot priorin.⁸⁹⁰ Zij moet los hebben gestaan van het Bredase relatienetwerk en dat moet het haar gemakkelijker hebben gemaakt om veranderingen door te voeren. Tijdens het hele hervormingsproces zou ze consequent de veranderingen ondersteunen tegenover haar kritische achterban.

Een tweede stap was het verkrijgen van steun van de wereldlijke en kerkelijke autoriteiten. De steun van de Nassaus als heren van Breda had het driemanschap al verkregen. Samen met de graaf verzochten ze de paus om steun. Dit was belangrijk omdat Catharinadal onder de directe bescherming stond van de Heilige Stoel door de pauselijke bullen uit de jaren 1285 en 1297. In die periode had dat een logica omdat hiermee het klooster werd onttrokken aan de invloed van plaatselijke wereldlijke heren en bisschoppen, die het klooster zouden kunnen gebruiken voor eigen doeleinden. Nu moest deze bescherming echter worden opgeheven om met hulp van de Nassaus druk op het klooster te kunnen zetten. Paus Pius II stemde op 8 december 1461 in met het verzoek van graaf Jan IV van Nassau om een kloosterhervorming door te voeren en stuurde zijn bul ter uitvoering door naar de abten van Sint-Michiels, Berne en de prior van Bloemhof.⁸⁹¹ Twee jaar eerder had de paus al een soortgelijke bul laten uitgaan aan de landsvorst van Württemberg, waarin hij hem toestemming gaf alle kloosters in zijn gebied te hervormen.⁸⁹²

Er was op dit punt zeker geleerd van eerdere kloosterhervormingen. Bij een poging in 1451 van Nikolaus von Kues het benedictinessenklooster van Rijnsburg terug te brengen tot de aloude strengheid, beriepen de zusters zich voortdurend op hun exemptie. Door deze exemptie vielen ze direct onder de paus en konden anderen hen tot niets verplichten.⁸⁹³ De zusters in Breda konden zich door de pauselijke bul niet meer op die exemptie beroepen. In zijn verzoek aan de paus had graaf Jan nog eens onderstreept dat de financiële situatie van het klooster slecht was, dat tot hun eigen schande de goddelijke eredienst niet werd onder-



47. Kloosterkerk van het norbertinessen klooster Catharinadal in Breda, nu Holland-Casino. Duidelijk is te zien dat de vier westelijke ramen veel hoger in de muur waren geplaatst. (Rode stippelijijn geeft de contouren aan van de oude gotische ramen) In dit deel van de kerk volgden de zusters de diensten vanuit een hoog koor, afgescheiden van de andere bezoekers. Dit kwam voort uit hun slotverplichting waardoor ze geen direct contact mochten hebben met de buitenwereld. Deze slotverplichting werd hen opgelegd bij de kloosterhervorming van het jaar 1463. (foto: auteur)

houden en dat het klooster het risico liep te worden opgeheven. Volgens de paus, gesouffleerd vanuit de Nederlanden, moesten de zusters de slotverplichting naleven en ze mochten het klooster dus nooit meer verlaten. Hij gaf aan de vader-abt van Prémontré de volmacht de strikte naleving van de kloosterregel af te dwingen op straffe van excommunicatie.

De commissie voerde veel veranderingen door in het klooster. Zusters die niet mee konden in deze nieuwe ontwikkeling kregen een plaats in het Maria Magdelaklooster van de norbertinessen in Nijmegen.⁸⁹⁴ De overblijvende zusters kregen, net zoals eerder in Herentals was gebeurd, de slotverplichting opgelegd. Verder mochten ze geen persoonlijke bezittingen meer hebben en al het persoonlijk dienstponeel werd ontslagen. Het klooster

886 Oosterhout (NB), ACATH, Manualen en register 1, rekening jaar 1446.

887 Erens, *Manuscript-geschiedenis* (1970), p. 76. Zuster Liel van Oesterzeel gaat in 1458 op bedevaart in Breda (naar het sacrament van Niervaert) en naar Amersfoort. In Amersfoort was in 1444 een wonderbaarlijk Mariabeeld gevonden.

888 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [NC29]. Op 10 januari in Catharinadal een memorie voor heer Johannes Fierkens, abt van Antwerpen.

889 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [NC273]. Mechteld legde oktober 1457 nog rekening af aan de graaf Van Nassau en de abt van Berne. Zij overleed op 10 april van een onbekend jaar. In juni 1459 wordt haar opvolgster voor het eerst genoemd. Oosterhout (NB), ACATH, Handschrift proost Van der Malen, fol. 63. Mechteld van Rijswijk legde volgens Van der Malen ook nog de rekening aan over het jaar 1458-1459. Dan zou ze na oktober 1459 overleden zijn, dus op 10 april 1459.

890 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [NC520]. Op 5 augustus een memorie voor de in 1475 overleden priorin Margareta. Zij werd in het necrologium aangeduid als *priorissae fidelis*.

891 Oosterhout (NB), ACATH, Kartes 312 dd 1461-12-08. Uitgegeven door Erens, *De oorkonden* (1931) p. 307-309, nr. 427. In de akte stond foutief dat Bloemhof was gelegen in het bisdom Utrecht, moest zijn bisdom Münster. De Boer, *Emo's reis* (2012). Emo was abt van Bloemhof.

892 Dykema, 'The reforms of Count Eberhard' (1996), p. 41.

893 Verhoeven, 'Koningsveld' (2002), p. 139-141.

894 K. Goudriaan, *Kloosterlijst. Beknopt overzicht van de Nederlandse kloosters in de middeleeuwen*. Bezocht 2015-12-05. <http://www2.let.vu.nl/oz/kloosterlijst/kdetails.php?ID=N15>. Het is klooster N15. Hier verwijzing naar literatuur.

ging een bloeiperiode tegemoet en de kloostergebouwen konden worden vernieuwd en uitgebreid. In 1483 kreeg de proost een gloednieuwe proosdij om in te wonen. Deze proosdij kwam aan de oostkant van de kloosterkerk. Het kroonjuweel van deze bouw golf was de nieuwe kerk, die in 1504 werd gewijd. De kerk had twee verdiepingen en er was een bovenkoor voor de zusters, zodat ze afgescheiden van de gewone bezoekers het koorofficie en de missen konden volgen. Hiermee gaven ze uitvoering aan hun slotverplichting.⁸⁹⁵ Dergelijke kloosterkerken met een bovenkoor voor vrouwelijke religieuzen en een onderkerk waren nog zeldzaam in de Nederlanden en bestonden alleen in Den Bosch en Herentals.⁸⁹⁶

Bij de kloosterhervorming van Catharinadal bleek de steun van de Nassaus een cruciaal element, want zo kon er maximaal druk op de zusters worden gezet om mee te werken. Als de plaatselijke heer de zusters ging steunen in hun verzet tegen hervorming, zoals dat gebeurde bij het norbertinessenklooster van Keizersbosch, was het doorzetten van veranderingen praktisch onmogelijk.⁸⁹⁷ Duidelijk is wel dat in vergelijking met andere kloosterhervormingen, die van Breda heel professioneel en voortvarend werd aangepakt. Er was daar dan ook een professionele projectleider aangetrokken, die zijn ervaringen (*best practices*) inbracht. Verder steunden het Bredase kapittel en de pastoor van Breda de hervorming van Catharinadal. Dit blijkt uit de aanwezigheid van kapitteldeken Raso Voecht en pastoor Johannes van de Lekkerkerk bij de uitspraak van de commissie.⁸⁹⁸

Als we naar de betrokken personen rondom de hervorming van Catharinadal kijken valt op dat vooral het norbertijnse deel van het netwerk actief was, gesteund door Jan IV van Nassau en de Bredase kapitteldeken Voecht en pastoor Van de Lekkerkerk. Bij de hervorming speelde ook de abt van Berne een grote rol. Berne en Sint-Michiels hadden van oudsher een toezichhoudende rol op Catharinadal en voelden zich nu extra verantwoordelijk voor de aanscherping van de leefregels. Toen het hen niet lukte Catharinadal terug te voeren naar de oude strengheid van de leefregels, riepen zij de hulp in van Jan IV van Nassau. Deze liet zich weer adviseren door de kapitteldeken en de pastoor van Breda. Er is geen direct bewijs gevonden dat Walterus van Gouda zich met deze kloosterhervorming heeft beziggehouden. Hij was wel actief in Breda tijdens deze kloosterhervorming. Hij stichtte namelijk in 1462 een Petrus en Pauluskapelanie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda, waarmee hij de band tussen de Bredase kerk en Rome wilde benadrukken. Rome had net een jaar daarvoor zijn zegen gegeven aan de hervorming van Catharinadal.

8.9 De stichting van het augustinessenklooster Vredenberg in 1476

Tot het religieuze complex rondom Herentals behoorde ook de nieuwe Windesheimpriorij van Ten Troon bij Grobbendonk. Breda had al een norbertinessenklooster gekregen dat zich hield aan het kloosterslot, maar nog geen klooster dat hoorde bij de Congregatie van Windesheim. Uitbreiding van de Congregatie met vrouwenkloosters was door de paus niet meer toegestaan, maar we zullen nu zien hoe daar toch een oplossing voor werd gevonden.

Op woensdag 25 juni van het jaar 1476 bezocht gravin Maria van Loon in gezelschap van haar zoon Engelbrecht van Nassau de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk. Maria was sinds 3 februari van dat jaar weduwe en ze wilde een groot gebaar maken ter ere van Maria en voor het zielenheil van haar overleden echtgenoot graaf Jan.⁸⁹⁹ De akte hiervoor liet ze vaststellen door notaris De Ruiters in de kerk, vandaar haar bezoek aan dit gebouw. Het grote gebaar bestond uit een klooster voor 25 reguliere kanunnikessen die gingen leven volgens de leefregel van Sint-Augustinus. Uitdrukkelijk werd in de akte opgenomen dat de zusters onder slot (*sub clausura monastica*) moesten leven en het ommuurde kloosterterrein na intrede niet

meer mochten verlaten. Zij schonk hiervoor het hof Woestenberg gelegen bij het dorp Bavel ten zuiden Breda. Dit goed had eerst toebehoord aan Johannes, een bastaardzoon van Jan III van Polanen. Hij had bepaald dat op het landgoed een verplichting rustte van de uitdeling van een zester rogge (346 liter) in brood aan de armen, uit te delen ieder jaar op de dag van zijn overlijden. Deze verplichting ging over op de nieuwe religieuze gemeenschap. Het klooster mocht in het land van Breda voor maximaal 400 Rijnse gulden aan inkomsten verwerven. Aan Lodewijk van Bourbon, de bisschop van Luik, zou nog toestemming worden gevraagd voor de stichting. De getuigen bij deze speciale gebeurtenis waren Raso Voecht, deken van het Bredase kapittel, en Goeswinus van Roma, toen burgemeester van Breda. Niet helemaal toevallig waren zij ook de getuigen bij de hervormingsakte van Catharinadal dertien jaar eerder. Het kapittel van Breda werkte nog steeds samen met de wereldlijke overheid bij het hervormen van kloosters in en rond de stad Breda.

De toestemming van de bisschop kwam binnen drie weken en gezien de korte reactietijd zal er al eerder lobbywerk zijn verricht. In deze akte benoemde de Luikse prelaat drie uitvoerders die moesten toezien op de uitvoering van de stichting.⁹⁰⁰ Dit waren de prior van de kartuizers van het Hollandse Huis gelegen bij Geertruidenberg, frater Gregorius Spreet, biechtvader van het Gertrudisklooster in Den Bosch, en de deken van het kapittel van Breda Raso Voecht. De zusters kregen het recht een kapel te bouwen voorzien van een altaar en een kerkhof voor de overleden zusters en voor de mannen en vrouwen die in dienst waren van het klooster. In deze akte werd ook de naam van het nieuwe klooster genoemd: Vredenberg (*Mons Pacis*). Het klooster was toegewijd aan de maagd Maria, Johannes de Evangelist, de apostel Paulus, de martelaar Ignatius (van Antiochië) en de kerkvader Hiëronymus. Maria, Johannes en Hiëronymus werden later afgebeeld op het grafmonument van het echtpaar in de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk. De bisschop gaf de drie uitvoerders, of door hen benoemde plaatsvervangers, het recht het nieuwe klooster te bezoeken voor een visitatie. Ze moesten dan toezien op het handhaven van het kloosterslot. Indien noodzakelijk konden ze, na dit besproken te hebben met een afvaardiging van verstandige kloosterzusters, een priorin afzetten of aanstellen. De zusters kregen het recht een eigen rector te kiezen met een kapelaan, liefst uit de orde der augustijnen maar het mocht ook een wereldlijk geestelijke zijn. Op dezelfde wijze mochten ze een moeder-overste kiezen, die in de akte werd aangeduid als *mater* of *rectrix*. Dit in beide gevallen na advies te hebben ingewonnen bij de drie toezichthouders. De bisschop stelde het klooster onder zijn eigen bescherming en Vredenberg zou alle voorrechten genieten die de andere kloosters van de augustijnen al hadden. Tenslotte beloofde de bisschop aan ieder die zou meehelpen bij de totstandkoming van het klooster een aflaat van veertig dagen.

Een dag later, 15 juli 1476, gaf Egidius Lapostel als pastoor van de parochie Gilze, waaronder Bavel kerkelijk viel, zijn toestemming aan de oprichting van Vredenberg. Dit op verzoek van Maria van Loon en haar zoon Engelbrecht. Drie jaar later, op 1 oktober 1479 kwam er opeens een grote verandering in de plannen. Maria van Loon en haar zoon Engelbrecht hadden de bisschop verzocht het klooster te mogen verplaatsen naar Boeimeer in de parochie Princenhage. Als reden werd opgegeven dat het terrein van de Woestenberg bij Bavel niet geschikt was voor het bouwen van een klooster. De bisschop stemde erin toe. De pastoor van

895 Peeters, 'De kerk van St. Catharinadal' (1971), p. 48-49.

896 Peeters, 'De kerk van St. Catharinadal' (1971), p. 60-61.

897 Zie voor andere kloosterhervormingen: Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2011), p. 53-57.

898 Erens, *De oorkonden* (1931), p. 316. Ook Goswinus de Roma, secretaris van Jan IV van Nassau, was bij de uitspraak van de commissie aanwezig.

899 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. II-IV. Hier complete tekst stichtingsakte; zie voor Vredenberg ook: Placidus, 'Geschiedenis van de katholieke kerk te Breda' (1976), p. 155-156.

900 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. 18-27, tekstuitgave van de akten.

Princenhage zal zeker niet blij zijn geweest met deze religieuze concurrentie op zijn eigen grondgebied en hij zal overvallen zijn geweest door deze verhuizing. Pas in 1494 kwam het tot een overeenkomst met de pastoor van Princenhage.⁹⁰¹

Tot zover het verhaal over de stichting van het klooster Vredenberg zoals dat direct uit de akten is te halen. Door deze akten te analyseren en te combineren met andere gegevens duikt er een beeld op van een ingewikkeld spel dat achter de schermen werd gespeeld om dit nieuwe klooster juist in de parochie Princenhage gesticht te krijgen. Verder probeerde het netwerk achter de stichting in de officiële akten de rol van de Windesheimpriorij Ten Troon bij Grobbendonk zo veel mogelijk buiten beeld te houden. Er was immers een pauselijk verbod op de uitbreiding van Windesheim met priorijen voor vrouwen. De priorij zou Vredenberg na de stichting wel onder zijn hoede nemen en de rector en diens assistent leveren. Al eerder is aangestipt dat het netwerk rondom Anselmus Fabri nauwe banden onderhield met Ten Troon.

Bij de zwakke start van Vredenberg kan hebben meegespeeld dat het netwerk, dat zich rond hoofdrolspeler Gouda had gevormd, net wat verzwakt was geraakt. Gouda was immers een jaar voor de stichting van het klooster overleden en zijn beoogde opvolger Johannes van Nispen verbleef voor studie in het buitenland. Mogelijk werd daarom gekozen voor een strategie van kleine, onomkeerbare stappen, die erop gericht waren de onderhandelingspositie van de Princenhaagse pastoor te verzwakken en ook wat tijd te winnen. De eerste stap was het verwerven van de steun van de bisschop van Luik. Dat was gelukt, maar wel voor de bouw van een klooster op het grondgebied van Bavel in de parochie Gilze. Al eerder is aangetoond dat de parochie Gilze en het daaronder vallende Bavel in handen waren gekomen van het Fabri-netwerk. De pastoor van Gilze, Egidius Lapostel, werd daarom ingeschat als gemakkelijker te bewerken dan de pastoor van Princenhage. De tweede stap, steun van de pastoor van Gilze, lukte daarom vrij gemakkelijk en snel. De derde stap, toestemming van de bisschop krijgen voor verplaatsing naar Boeimeer in Princenhage aan de westkant van Breda, lukte in 1479 doordat magister Cornelis Beys en zijn echtgenote een grote hoeve, gelegen aan de rivier de Mark, aan het nieuwe klooster schonken.⁹⁰² Een vierde en laatste stap bestond eruit niet langer af te wachten maar het klooster gewoon te gaan bouwen en hiermee de pastoor voor het blok te zetten.

Waarschijnlijk zagen de personen die achter de stichting zaten, Maria van Loon en haar adviseurs, nieuwe mogelijkheden in Princenhage doordat er een ruzie losbarstte tussen twee kandidaat-pastors voor deze ene functie. In juli 1475 overhandigden Brixius van Varenhovel én Johannes Walteri (Jan Wouters) allebei hun benoemingsbrieven aan de aartsdiaken. Er ontstond een langlopende rechtszaak. In 1479 besloten de twee kandidaten hun conflict samen voor te leggen aan het kathedraal kapittel van Luik. Dit kapittel stelde toen een commissie aan met daarin zes kanunniken. Johannes Walteri kwam als winnaar naar voren uit dit conflict en bleef tot zeker 1512 pastoor van Princenhage.⁹⁰³ De ruzie om de pastorsbenoeming bood de mogelijkheid het klooster Vredenberg alsnog naar Princenhage te verplaatsen. In 1494 kwam er een financiële compensatieregeling voor de pastoor.⁹⁰⁴

In de tussentijd begon de steun vanuit de priorij van Ten Troon uit Grobbendonk op gang te komen. Vanaf september 1482 is er een regelmatige rij van rectoren en kapelaans in de bronnen te traceren. De eerste met naam bekende rector was broeder Marcellus Sampson.⁹⁰⁵ Dat hij aan Grobbendonk verbonden was, kan trouwens niet met 100% zekerheid worden gezegd. De aanduiding broeder (*frater*) duidt wel in de richting van de priorij, maar in de bronnen van Grobbendonk zelf komt zijn naam niet voor. Deze Sampson trad op als bouwpastoor van het klooster. Hij vertegenwoordigde in januari 1483 het klooster bij de verwerving van de belangrijke hoeve te Boeimeer van Jan Beys en in het cartularium stond een aantekening dat hij als eerste rector op dit goed het klooster liet bouwen. Dit deed hij overigens samen met juffrouw Odilia van Nassau. Deze dochter van Maria van Loon was eerder al ingetreden bij de

priorij van Bethanië bij Mechelen en zij hielp nu Vredenberg bij de opstart. Tot zeker augustus 1488 woonde Odilia in het klooster als religieuze, als priorin werd ze nooit genoemd. Ze overleed in Alkmaar in het jaar 1495. Maria van Pee werd de eerste priorin van Vredenberg. Zij was afkomstig van de Brusselse priorij van Jericho, die ook onder het toezicht stond van Grobbendonk. In mei 1488 werd zij het voor eerst genoemd als priorin.⁹⁰⁶ Na Sampson kwamen er wel rectoren die duidelijk aan Grobbendonk waren te koppelen. Zoals de uit Leuven afkomstige broeder Johannes Steymans die in september 1488 naar Vredenberg kwam. Deze was eerst prior van Grobbendonk geweest, maar wat ouder geworden liet hij zich benoemen in een lagere functie en hij zou uiteindelijk in 1491 te Breda als rector van Vredenberg overlijden.⁹⁰⁷ Hij werd opgevolgd door de uit Brussel afkomstige Philips Oudaert, familie van Karolus Oudaert, de deken van het Bredase kapittel. Deze begon als kapelaan in Vredenberg en werd daarna rector. Vanaf 1502 stond Johan van Bilsen in de boeken als rector.

Armenzorg was altijd al een belangrijk onderdeel geweest van Vredenberg. De hoeve Woestenbergh, waar de priorij eerst gevestigd zou worden, was oorspronkelijk een armenfonds. De zusters van Vredenberg namen deze verplichting over en verdeelden ieder jaar brood onder de armen van Bavel. Aan het klooster was voorts een ziekenzaal verbonden. We weten dat omdat Maria van Loon in haar testament van rond 1496 aan deze instelling zilveren voorwerpen schonk.⁹⁰⁸ Bovendien zorgde ze ervoor dat het klooster ieder jaar op Witte Donderdag kleding, inclusief schoenen, kon uitdelen aan dertien arme mannen.⁹⁰⁹ Ongeveer vijftig jaar later was er sprake van een armenhuis waar zeven of acht oude personen werden verzorgd.⁹¹⁰ De combinatie van bidden én dienen werd serieus genomen in Vredenberg. Verder sloot het klooster naadloos aan op het voorbeeld Grobbendonk, waar ook een combinatie was opgezet van een priorij met een nabijliggend gasthuis voor ouderen. Maria van Loon hechtte er belang aan dat arme meisjes professie konden doen in het klooster. Zij schonk in 1495 twee bunder grond gelegen aan de zuidkant van het klooster en een bedrag van veertig Rijnse gulden voor de financiering van de aankoop van een cijns van een zester rogge. Dit moest bij elkaar genoeg zijn voor de instelling van een prove voor de aanneming van een arme vrouw als kloosterzuster.

Het nieuwe klooster was de belangrijkste stichting van Maria van Loon. Zij schonk niet alleen de nodige inkomsten en landerijen, maar zij stichtte in de kloostertuin tevens een kruisweg. Het klooster diende twee hoofdoelen. Maria van Loon wilde dat het nieuwe klooster Vredenberg voor het bestaande klooster Catharinadal zou werken als een modelklooster dat direct geïnspireerd was door de beweging rond de Moderne Devotie. Catharinadal werd hierna in de bronnen vaak aangeduid als het 'oude klooster' en Vredenberg als het 'nieuwe klooster'. De vestigingsplaats van het nieuwe klooster paste goed in de doelen van het Fabri-netwerk, dit netwerk wilde invloed winnen in de Thornparochie Princenhage.

901 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. 33-37. Complete tekst overeenkomst.

902 Breda, SAB, Klooster Vredenberg, inv. nr. 1 (cijnsregister) fol. 3r. De zoon van magister Cornelis Beys, Jan Beys, zette een cijns van 28,5 Rijnse gulden op deze hoeve in Boeimeer voor de uitbreiding van de missen van het St. Jorisaltaar. Verder gaf hij de Bredase kerkmeesters geld om een lamp te laten branden voor het Heilig Kruisbeeld dat opgesteld stond voor het koor. Jan Beys overleed 15 oktober 1489. Gooskens, *Tekstuitgave* (1998) [AKAPB478] en [AKANB0783]. Voor de complete tekst van de akte uit 1468 zie: Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910) p. 14-15.

903 Juten, *De parochiën* (1935), p. 38-39.

904 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. 33-36. Volledige tekst. SAB, Klooster Vredenberg, inv. nr. 1, fol. 72 anno 1495. In de rekening van het klooster is opgenomen dat de pastoor van Princenhage ieder jaar een halve Rijnse gulden kreeg als compensatie voor zijn verloren rechten.

905 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910) p. 27-29. Naamlijst van de broeders van Ten Troon Grobbendonk: Prims, *Grobbendonk* (1938), p. 117-125. Naamlijst waarin naam Sampson niet voorkomt.

906 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. 30. *suster Marie van Pee priorinne*.

907 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. 27-29. Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon* (1938) p. 114-116. Naamlijst priors Grobbendonk.

908 Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p.193 en p. 204 vn. 98. *Item dat sijlger opt cloester sal int mijn seechuijs blijffen*. Paquay veronderstelt in zijn voetnoot dat hiermee het klooster Vredenberg werd bedoeld. Hierboven staan drie religieuzen vermeld, waarvan er één, Jenken Bertten, uit Vredenberg afkomstig was.

909 Paquay, 'De laatste Vrouwe van Breda' (1990), p. 187. *item oeck so hofft hij oeck to deijllen 13 par schoden 13 mannen de op Fredenberck gecleit werden, egeelijck mit enen grauwen rock ijdel, de sent man dan int cloester opte wijtten donreszdach*. De cijns van 7 Rijnse gulden werd na haar dood betaald door de Bredase Heilige Geesttafel.

910 Juten, *Het klooster Vredenberg* (1910), p. XI.

Vredenberg kreeg toezicht vanuit de priorij van Grobbendonk, waardoor er een directe lijn is met het religieuze cluster rondom Herentals waarbij het netwerk eerder al actief was.

8.10 De stichting door Maria van Loon van een convent van grauwezusters (1476)

Maria van Loon wilde haar complex van devote instellingen nog verder uitbouwen met een convent voor arme vrouwen. Uiteindelijk was Vredenberg bestemd voor dames uit de wat meer bemiddelde kringen. Er waren ook initiatieven voor de stichting van laagdrempelige instellingen voor devote, maar arme, vrouwen in Breda. Ook in Grobbendonk had Johanna van Steyvoert in 1437 een gasthuis gesticht voor de opvang van zeven arme en oude vrouwen. Deze instelling viel onder het toezicht van de nabijgelegen Windesheimpriorij.

Na de dood van graaf Jan IV van Nassau (3 februari 1476) stichtte zijn weduwe Maria van Loon daarom nabij haar woonhuis Valkenberg een nieuwe devote instelling in Breda, die het klooster van de *grauwezusters* ging heten. Deze naam was ontleend aan de grauwe, ongeverfde kleding van de zusters. De benaming klooster is echter verwarrend, onjuist en waarschijnlijk ontstaan door het kloosterachtige karakter van de instelling, waarover later meer. Beter zou het zijn te spreken van een convent, wat ook overeenkomt met de term gebruikt in de stichtingsakte: *vergaderinge*, de wat gekunstelde maar wel correcte vertaling van de Latijnse term *conventus*.⁹¹¹

De naam 'grauwezusters' is net zo verwarrend als de term klooster, want deze naam werd vooral gebruikt om zusters van de derde orde van Franciscus aan te duiden. Deze grauwezusters leidden een leven dat naast gebed gewijd was aan naastenliefde. Zij verzorgden daarom zieke en arme mensen. In de vijftiende en de zestiende eeuw gingen deze lekenzusters steeds meer in kloosters leven. Bij de Bredase grauwezusters is echter geen sprake van ziekenzorg, met uitzondering van de zorg voor de eigen ouders, en juist het gebed stond er voorop. Rond 1500 kwam er te Breda wel een vestiging van de Zwarte Zusters. Deze zusters hadden de verpleging van de zieken als hoofdtaak.⁹¹² Zij volgden een leefregel van lekenzusters die was afgeleid van de kloosterregels die waren opgesteld door Sint-Augustinus.⁹¹³ Het convent van de grauwezusters bij het Valkenberg was bedoeld voor vijf devote, arme maagden of weduwen. Voor het huishoudelijke werk en de inkopen mochten ze een inwonende, ongehuwde dienstmaagd aantrekken. De dienstmaagd werd later door alle zusters gecommandeerd en dat gaf problemen. In 1496 maakte Maria van Loon een eind aan deze huiselijke ruzie en zij bepaalde dat alleen de overste van het huis aan de werkster opdrachten kon geven.⁹¹⁴

Gravin Maria maakte met de stichting van dit convent een groot gebaar om God te eren en zorg te dragen voor het zielenheil van zichzelf, haar man, hun beide ouders en de kinderen. Na het avondeten was de conventgemeenschap verplicht de familie Nassau in de gebeden te herdenken met de psalm *De profundis*, een Onzevader en een rozenkrans (150 Ave Maria's en 10 Onzevaders).

De jaarlijkse visitatie van de grauwezusters werd echter eenmaal per jaar uitgevoerd door een driemanschap van de pastoor van Breda, de deken van het kapittel van Breda en de biechtvader van het klooster Vredenberg. In het geval van Vredenberg moet hiermee zeker een broeder van Windesheimpriorij van Grobbendonk zijn bedoeld. Tijdens deze visitatie mocht de visitatiecommissie een overste aanstellen voor de religieuze gemeenschap. Het dagelijkse toezicht op de gemeenschap werd in handen gegeven van één van de twee meesters van het begijnhof, die corrigerend mochten optreden. Op dit punt van bestuurlijk kader stond het convent ver af van de derde-orde-kloosters die zich in de bisdommen Utrecht en Luik organiseerden in kapittels. Binnen deze kapittels vond vervolgens de visitatie plaats bij de aangesloten kloosters.⁹¹⁵ Maria van Loon en haar adviseurs wilden de grauwezusters

vooral koppelen aan het begijnhof, het klooster Vredenberg en het Bredase kapittel. De bestuurlijke inbedding wees nergens op invloeden vanuit de derde-ordekapittels, maar eerder naar een op Windesheim gericht netwerk. Opvallend is dat de deken van het Bredase kapittel, wel of niet bijgestaan door de pastoor, bij alle belangrijke activiteiten prominent aanwezig was: bij de hervorming van Catharinadal als getuige, bij de stichting van Vredenberg en bij de grauwezusters als visitator. In het geval van Catharinadal probeerde de deken later met de hulp van de Nassaus een visitatierol te bemachtigen, maar dat stonden de norbertijnen niet toe. Toezichthouders van buiten de stad werden in het geval van de grauwezusters door de Nassaus en het Bredase kapittel deskundig weggehouden.

Het voornaamste doel van het nieuwe convent was de versterking van de Nassaudynastie en het geven van het goede voorbeeld op religieus gebied aan de gewone begijnen op het hofje. Het was tevens de enige georganiseerde instelling binnen de stad Breda voor de opvang van arme vrouwen. De andere twee gasthuizen, aan de Boschstraat en de Haagdijk, richtten zich alleen op mannen.

Breda beschikte nu, zeker voor de dames, onder impuls van de Nassaus en hun raadgevers over een samenhangend complex van religieuze instellingen. Deze instellingen waren, onder impuls van de Moderne Devotie, gericht op een leven binnen het klooster met veel gebed en aandacht voor het lijden van Jezus. Breda had nu een clustering van religieuze instellingen die zich kon meten met die in de regio Grobbendonk-Herentals. Door het toezicht vanuit de priorij van Ten Troon was Breda verbonden met Grobbendonk.

8.11 De stichting van een apostelhuis in Zundert door Margriet van de Laer

We keren terug naar Zundert, vooral naar de parochie Groot-Zundert, waar Walterus van Gouda bezig was geweest een stevig steunpunt voor het op kerkhervorming gerichte netwerk in te richten. Hij had een Antoniusaltaar gesticht in de kerk van Groot-Zundert waarvan de kapelaans benoemd werden door de met hem samenwerkende familie Van Wisbeke. Verder was Johannes van Nispen, in 1473 benoemd tot pastoor van Groot-Zundert, een kundige en goed opgeleide opvolger van Gouda in deze regio. Eerder is al besproken dat de Nassaus vanaf 1470 dit leengoed van de hertog direct in handen hadden gekregen.

Margriet was de kleindochter van Engelbrecht I van Nassau. Haar moeder en voornaamgenote was een buitenechtelijke dochter van deze graaf en getrouwd met Hugo Wynrix.⁹¹⁶ Deze Hugo Wynrix werd vaker Hugo van de Laer genoemd, naar het landgoed dat hij te Zundert bezat. Ook bij de bastaardtakken letten de Nassaus op strategische huwelijken, want ze kregen hierdoor meer invloed in Zundert, dat toen nog onder de familie Van Schoonhoven viel. Volgens archivaris en historicus Delahaye werd Margriet omstreeks 1425 uit dit huwelijk geboren, waarschijnlijk als enig kind.⁹¹⁷ Zij huwde met ridder Jan van Nederven, die burgemeester werd van Breda. Daarnaast werd hij genoemd als hofmeester van de Nassaus en was hij schout van Rijsbergen en Zundert. Het echtpaar woonde op het landgoed in Zundert,

911 Juten, 'Het klooster der Grauwzusters te Breda', p. 77-86. Hier de complete tekst van de stichtingsakte zoals bewaard in het archief van het begijnhof te Breda. De transcriptie van Juten is niet helemaal letterlijk, maar op de inhoud wel betrouwbaar. Originele akte: Breda, SAB, Archief Begijnhof Breda, inv. nr. 629. Zie voor term convent ook Doornink-Hoogenraad, *Adamanshuis* (1983), p. 21.

912 Placidus, 'Geschiedenis van de katholieke kerk' (1976), p. 154-155.

913 Goudriaan, 'De observantie der conversinnen' (2008). Goudriaan zegt dat een derde orde van de augustinessen niet heeft bestaan. Deze lekenzusters werden aangeduid als conversinnen.

914 Juten, *Cartularium* (1909), p. 127-128.

915 Van Engen, *De derde orde* (2006), p. 181-190.

916 's-Gravenhage, KHA, Oude Dillenburgse Linie, inv. nr. 169. Margriet Hüge Wynxwyf ontvangt een bedrag van 200 Rijnse gulden van haar vader via zijn testament.

917 Delahaye, *Het gasthuis van Margriet van de Laer* (1968), p. 3-5.

maar had tevens een woonhuis te Breda aan de Steenbrugstraat.⁹¹⁸ Margriet overleed op 24 december, waarschijnlijk in het jaar 1488.⁹¹⁹

Als vrouw zonder kinderen kon Margriet op ruime schaal geld en goederen schenken aan religieuze instellingen. In haar testament bedacht ze haar zuster in Dordrecht met een vaste erfcijns van 32 lopen rogge. Knecht Wauter Lenaerts en een neef te Rome kregen beiden tijdelijk een cijns van een zester rogge. Na hun overlijden kwamen deze cijnsen weer aan een goed doel: het nieuwe gasthuis. Zoals al gemeld volgde ze haar tante Maria van Loon in haar band met de aan Windesheim gelieerde priorij van Vredenberg en met de rector van het klooster Sampson.⁹²⁰ Buiten een jaargetijde bij de kanunniken en kapelaans van de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk waren al haar andere vrome schenkingen verder voor doelen in Zundert ten behoeve van haar zielenheil.⁹²¹

Haar grootste stichting was het godshuis op het landgoed De Laer in Zundert. In haar testament van 10 oktober 1483 gaf ze haar wensenlijstje.⁹²² Na haar dood en het overlijden van haar man moest een godshuis worden gesticht met zeven kamers en drie schoorstenen. Dit voor de opvang van vier arme mannen en drie arme vrouwen van vijftig jaar en ouder. Er was een ruimte voor de mannen en een voor de vrouwen en verder was er een gezamenlijke ruimte. Alle drie deze ruimtes waren verwarmd – vandaar de drie schoorstenen. De rolverdeling tussen de bewoners was traditioneel: de vrouwen moesten voor de mannen zorgen en ze moesten wassen, koken en de bedden opmaken. Personen uit de familie van de stichters kregen voorrang bij opname. Voor ieder van de zeven bewoners was een prove beschikbaar van een zester rogge (346 liter) en 5 gulden voor kleding en dergelijke. Ze richtte deze charitatieve stichting op voor zeven arme lieden als compensatie voor de zeven doodzonden die zij en haar man begaan zouden kunnen hebben tijdens hun leven. Margriet legde het toezicht op de bewoners en het financiële beheer na de dood van haar echtgenoot in handen van de pastoor van Groot-Zundert of diens plaatsvervanger, de kerkmeester, de Heilige Geestmeesters met de schout van Zundert of ook weer diens plaatsvervanger.

De bewoners van het huis moesten bij hun intrede al hun roerende en onroerende goederen inbrengen en na hun overlijden zouden die toevallen aan de stichting. Mochten er familieleden of vrienden zijn die deze stichting zouden willen belemmeren, dan zouden ze helemaal niets meer krijgen via haar testament. Tot uitvoerders van haar testament benoemde ze heer Henrick Block, plaatsvervangend pastoor van Groot-Zundert, de priester Matthys van Wisbeke, Peter van Daesdonck 'haren ghenadere' en schout Anthonis van Outstaden.

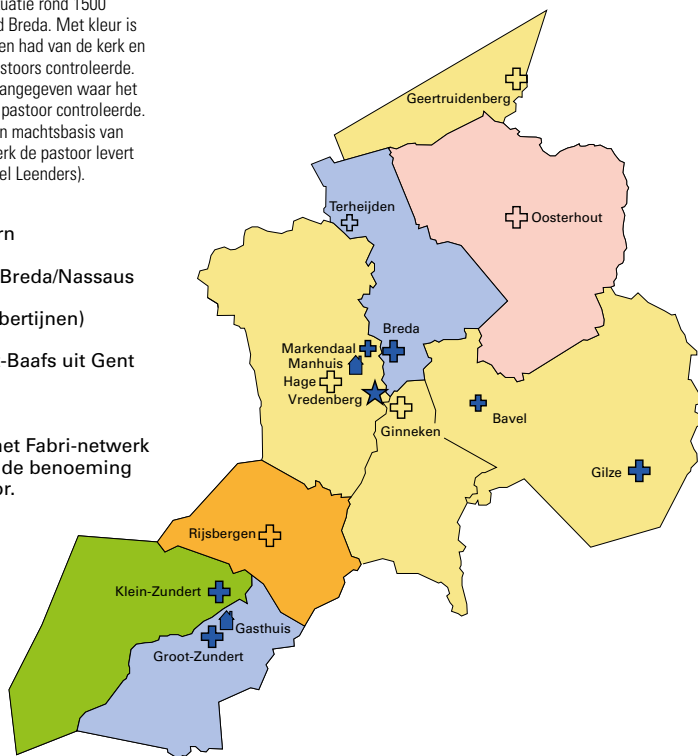


47. Standbeeld van Margriet van de Laer in Zundert. Deze buitenechtelijke kleindochter van graaf Engelbrecht van Nassau stichtte in het jaar 1483 op haar landgoed te Zundert een godshuis voor oude vrouwen. De statuten van dit huis zouden later in lijn worden gebracht met die van het huis aan de Haagdijk te Breda. Margriet onderhield ook banden met het augustinessenklooster van Vredenberg. (foto: auteur)

Het Gouda-Nispen-netwerk was bij deze stichting sterk vertegenwoordigd als we afgaan op de namen van de uitvoerders van het testament van Margriet. Bredenaar Henrick Block functioneerde meer dan 26 jaar als de plaatsvervanger (*vicecureyt*) van pastoor Johannes van Nispen. Van Nispen zelf kon door zijn drukke werkzaamheden in Antwerpen, Hilvarenbeek en Breda maar incidenteel in Zundert zijn. Daarom vertrouwde hij op zijn plaatsvervanger als pastoor. Waarschijnlijk overleed Hendrik Block rond het jaar 1496.⁹²³ De tweede uitvoerder, Matthijs van Wisbeke, kwam uit een Rijsbergse familie waarmee Walterus van Gouda nauwe contacten onderhield. Leden uit deze familie benoemden de kapelaans van het door hem gestichte Antoniusaltaar in de kerk van Groot-Zundert. Schout Anthonis van Outstaden (of Ostayen) had waarschijnlijk een meer dan formele band met het gasthuis. Hij bemoeide zich met het financiële beheer van de stichting.

48. Kaart met daarop aangegeven de situatie rond 1500 voor de parochies gelegen in en rond Breda. Met kleur is aangegeven wie de patronaatsrechten had van de kerk en daarmee de benoemingen van de pastoors controleerde. Met blauwe kruisen zijn de kerken aangegeven waar het Fabri-netwerk de benoeming van de pastoor controleerde. De parochie Groot-Zundert wordt een machtsbasis van het Fabri-netwerk doordat het netwerk de pastoor levert en er een gasthuis sticht. (kaart: Karel Leenders).

- = abdi van Thorn
- = de heren van Breda/Nassaus
- = Tongerlo (norbertijnen)
- = abdi van Sint-Baafs uit Gent
- = johannieters
- + = kerken waar het Fabri-netwerk greep had op de benoeming van de pastoor.



918 Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (1948) dl. 3, regest 2108. dd. 1484-05-15. Een toevoeging op haar testament.

919 Van der Hoeven, *Bijdragen* (1920), p. 233-249. Volgens Vander Hoeven overleed ze in ieder geval voor 12 mei 1489. Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [NC714] Jaargetijde van Johannes van Nederven in Catharinadal. In het rekeningjaar 1489/1490 stelde het kapittel van Breda een document op voor de overdracht van een cijns van 15 oude groten voor een jaargetijde van Jan van Nederven en zijn echtgenote. [AKAPB598] *Domicellae Margaretae de Laer uxoris Johannis de Nederven 1 vertel rogs 1473*. Zoals al vermeld gaven de kapelaans vaak het jaar van de stichting van het jaargetijde en niet het jaar van overlijden. Het jaartal 1473 lijkt hierom een verschrijving voor het jaar 1483. NA, NDR tot 1580, inv. nr. 356. In de tweede versie van haar testament, opgesteld 1483-12-05, gaf ze 1 vertel rogge aan de kapelaans van Breda voor haar jaargetijde.

920 Oudenbosch, RAWB, Gemeente Zundert, Gasthuis Margriet van de Laer, inv. nr. 1. Van der Hoeven, *Bijdragen* (1920), p. 233-249.

921 Gooskens, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia* (1998) [AKAPB598] en [AKANB0982] *Obitus domicelle Margarete de Laer uxoris Johannis de Nederven junioris capitulo 7,5 gr. veteres*. Deze laatste jaargetijde was gesticht voor hen samen uit een cijns van 15 oude groten. Jaargetijde Jan van Nederven door de kanunniken van Breda op 4 april: [AKANB0211] *Obitus Johannis de Nederveen 7,5 gr. veteres anno 1495*. NA, NDR tot 1580, inv. nr. 356. In de 2e versie van haar testament van 5 december 1483 bepaalde Margriet dat het overschot van haar erfenis voor de helft toekwam aan de H. Geesttafel en de huisarmen van Zundert. De andere helft moest verdeeld worden in andere plaatsen voor hetzelfde doel.

922 Oudenbosch, RAWB, Gemeente Zundert, archief gasthuis Margriet van de Laer, inv. nr. 1. Afschrift zeventiende eeuw in 's-Gravenhage, NA, NDR na 1581, inv. nr. 9257.

923 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage V, nr. 615. Hier genoemd *deservitor* van Groot-Zundert.

Margriet van de Laer had in haar testament alleen het absolute minimum aan regels gegeven voor het nieuwe gasthuis. Veel wees daarbij al op een apostelhuis net zoals het andere apostelhuis aan de Haagdijk te Breda. Maar de leefregels voor de bewoners waren niet vastgelegd en pastoor Johannes van Nispen leek het beter alles uitgebreider op schrift te stellen. Het kan zijn dat hij zijn eigen dood voelde naderen. De statuten werden vastgesteld op 7 november 1511 en een week later was de pastoor overleden.⁹²⁴

Jan van Nispen vroeg de priester en magister Christiaan van der Heiden dit project uit te voeren. Hij had eerder al met Van der Heiden samengewerkt in Zundert, waar Van der Heiden tussen 1503 en 1505 zijn plaatsvervanger was geweest.⁹²⁵ Magister Christiaan vormde een commissie met daarin de door Margriet aangewezen bestuurders van haar gasthuis, aangevuld met een aantal bewoners van Zundert. De commissie nam de statuten van het eerder door Anselmus Fabri aan de Haagdijk gestichte apostelhuis als voorbeeld. Deze overeenkomst werd in 1951 ontdekt door archivaris en historicus Brekelmans. Hij publiceerde deze ontdekking in zijn boek over het Bredase gasthuis, waarbij hij overigens nog wat vraagtekens zette bij het document.⁹²⁶ Er zijn vele woordelijke overeenkomsten tussen de twee statuten. De Zundertse statuten zijn echter wat korter en hier en daar zijn er wijzigingen aangebracht. De factor tijd speelt daarbij soms een rol, maar ook voortschrijdend inzicht. Voorts was het huis in Zundert bedoeld voor mannen én vrouwen, wat op een aantal punten al wijzigingen noodzakelijk maakte.

In vergelijking met het eerder opgestelde testament van Margriet van de Laer werd een aantal verschillen met Breda rechtgetrokken of meer precies omschreven. De leeftijd werd nu verhoogd naar zestig jaar, net zoals in Breda. Verder werd bepaald dat de bewoners celibitair moesten leven en samen de maaltijd genoten. Een dienstmaagd benoemen hoefde nog steeds niet, want in haar taken voorzagen de drie vrouwelijke bewoners.

Beide statuten overziend kan er worden vastgesteld dat het huis in Zundert aan dezelfde basiseisen voldeed als het huis aan de Haagdijk (afstaan bezit, verplicht koorgebed en misbezoek, vreedzaam samenleven, eigen kamer, samen eten), maar dat alles wat gemoedelijker en meer op menselijke maat opgeschreven. Had het huis aan de Haagdijk een zwaar bestuur met twee gasthuismeesters van buiten, een overste en twee financiële verantwoordelijken uit de broeders benoemd, dan had Zundert alleen een bestuur. Dit bestuur kon uit zijn midden wel momboirs benoemen. We weten door de in 1511 vastgelegde statuten dat er toen twee gasthuismeesters of momboirs waren. Verder kon het bestuur wat meer dispensaties geven en werd er in Zundert minder verplicht gebeden. Kortom het strenge, kloosterachtige karakter dat in Breda nog overal was terug te vinden, ontbrak voor een belangrijk deel in Zundert. Een opvallend verschil tussen de huizen in Breda en Zundert was het bedelen en de aanwezigheid van de bewoners bij brood- en gelduitdelingen. Fabri had dit aspect, net als de andere apostelhuizen in Leuven en Brussel deden, opgenomen in zijn statuten.⁹²⁷ In Zundert was hiervan echter niets te lezen. Waarschijnlijk paste bedelen minder binnen een plattelandscontext, waarin de familie altijd nog kon bijspringen.

In Zundert had het Fabri-Gouda-Nispen-netwerk een stevig steunpunt opgebouwd. Dit steunpunt bestond uit het pastoraat zelf, de plaatsvervanger-pastors, de kapelanie en het gasthuis. Er waren banden opgebouwd met het aan Windesheim gelieerde klooster van Vredenberg en Margriet van de Laer zou een groot deel van haar vermogen wegschenken aan het door haar zelf opgerichte apostelhuis en aan het klooster Vredenberg. Een belangrijke spilfiguur was Johannes van Nispen, die als pastoor Zundert bestuurde tussen 1473 en 1511. Walterus van Gouda moet hem geholpen hebben met het bemachtigen van belangrijke kerkelijke functies. Van Nispen resideerde niet zelf als pastoor, maar zorgde voor kundige en academisch geschoolde plaatsvervangers. Tijdens zijn pastoraat werd de kerk van Groot-Zundert ingrijpend verbouwd met een nieuw koor inclusief de dwarspanden. Het nieuwe gasthuis in zijn parochie kreeg statuten die waren afgeleid van die van het apos-

telhuis van Anselmus Fabri aan de Haagdijk te Breda. Hiermee zijn ook in Zundert de drie doelstellingen van het netwerk goed terug te zien: het bouwen van nieuwe kerken voor het versterken van de eredienst, het oprichten van een gasthuis of apostelhuis om het ideaal van een vreedzaam apostolisch leven in armoede uit te dragen en goed opgeleide geestelijken die als rolmodel fungeerden voor hun gemeenschap. Dat pastoor Johannes van Nispen de zielzorg overdroeg aan een plaatsvervanger, is dan nog maar een klein smetje op zijn blazoën.

8.12 Vergelijking van de kerkhervormingspolitiek van de Nassaus met andere vorsten

Vanaf het jaar 1458 bedreven de Nassaus als heren van het Land van Breda een actieve kerkhervormingspolitiek. De ideologische onderbouwing voor dit ingrijpen kwam van vooraanstaande mannen uit de Kerk. In de veertiende en vijftiende eeuw spoorden de vorstenspiegels hen aan tot actief ingrijpen in de Kerk. Vooral graaf Jan IV van Nassau en zijn echtgenote Maria van Loon speelden een belangrijke rol bij de hervorming van de Kerk in het Land van Breda. Zij zorgden ervoor dat het norbertinessenklooster Catharinadal weer de kloosterregels in hun oorspronkelijke gestrengheid ging volgen, er kwam een nieuw streng vrouwenklooster onder de naam Vredenberg, een lekenconvent voor dames dat gekoppeld was aan het begijnhof te Breda en een bastaardtak van de Nassaus stichtte een apostelhuis te Zundert.

Nog niet genoemd zijn hun pogingen het Bredase kapittel met zijn kanunniken terug in het gareel te krijgen. In 1464 kwam graaf Jan tot overeenstemming hierover met het kapittel. In een overeenkomst legden ze samen de regels met betrekking tot de residentieplicht nog eens vast. Het kapittel kreeg zelfs een speciale administratieve kracht, die de absentie van kanunniken ging registreren.⁹²⁸

De familie Van Nassau, die haar wortels in Duitsland had, kon zich spiegelen aan Duitse vorsten die zich in de tweede helft van de vijftiende eeuw actief met de Kerk gingen bezighouden.⁹²⁹ De studie van Schulze over de hervormingspolitiek van landsvorsten geeft een goed beeld van een aantal vorstendommen, namelijk Gulik-Berg, Kurpfalz, Beieren, Oostenrijk, Brandenburg, Thüringen en Württemberg. Het beeld is overal in grote lijnen hetzelfde. Deze vorsten probeerden de bisschop zelf te benoemen of minimaal de keuze vergaand te beïnvloeden. Daarnaast trachtten de vorsten de rechtspraak op kerkelijk gebied zelf uit te voeren of, als dit niet kon, in ieder geval binnen hun eigen gebied te regelen. Ten slotte poogden ze kloosters te hervormen, zodat ze weer 'observant' werden, dus de oude strenge regels gingen volgen. De vorsten konden hierbij terugvallen op kundige bestuursambtenaren, die vaak zowel in het wereldlijk als het kerkelijke recht waren geschoold. Aan de top waren er nauwe banden met de curie en de paus. De paus ondersteunde de vorsten, net zoals in Breda, bij het doorzetten van kloosterhervormingen. De paus ging voor een deel mee in de behoefte van de vorsten om aan hen gecommiteerde personen op de bisschopszetels te krijgen.

Het doel van de kerkagenda van de vorsten was tweeledig. Aan de ene kant wilden ze totale controle krijgen over hun eigen vorstendom, zowel op wereldlijk als op kerkelijk gebied. Daarnaast hadden ze voor de Kerk een duidelijk hervormingsprogramma en ze probeerden de Kerk op alle fronten 'observant' te maken. Dit telde niet alleen voor kloosters, maar ook voor de priesters die gedwongen werden hun levenspartners buiten de deur te zetten.

⁹²⁴ Oudenbosch, RAWB, Gemeente Zundert, archief gasthuis Margriet van de Laer, inv. nr. 1.

⁹²⁵ Juten *De parochiën* (1935), p. 325. Aangehaald door: Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993), bijlage VI nr. 1996.

⁹²⁶ Brekelmans, *Het Bredase gasthuis* (1951), p. 142.

⁹²⁷ Gooskens, 'Magister Anselmus Fabri' (2010), p. 185. Vergelijkingstabel tussen statuten van de apostelhuisen.

⁹²⁸ Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen* (1956-1972) dl. 2, p. 486-493.

⁹²⁹ Schulze, *Fürsten und Reformation* (1991) p. 6-12.

Net zoals er overeenkomsten te ontdekken zijn tussen de ontwikkelingen rond Herentals en die rond Breda, zijn er overeenkomsten aan te duiden tussen de gebeurtenissen in Breda rond de Nassaus en het veranderingsproces in het vorstendom Württemberg.⁹³⁰ Heer Eberhard im Bart, graaf en later hertog van Württemberg (1459-1495), was de trekker van de ontwikkelingen. Hij zorgde ervoor dat Tübingen een universiteit kreeg. Daarnaast versterkte hertog Eberhard zijn greep op de parochies. Hij ging daarbij zelfs zo ver dat hij soms de pastoor richtlijnen meegaf over de lengte van de preek! In het jaar 1459 verkreeg graaf Eberhard im Bart van paus Pius II toestemming visitaties uit te voeren in alle kloosters die binnen zijn territorium waren gelegen. De uitvoering van deze controlebezoeken legde de paus, ongetwijfeld na overleg met de graaf, in handen van twee abten en een prior. Twee jaar later gaan de Nassaus dezelfde constructie gebruiken bij de hervorming van het norbertinesenklooster Sint-Catharinadal. Ook in Breda werd de uitvoering in handen gelegd van twee abten en een prior. Alleen betrof het hier prelaten afkomstig uit kloosters van de norbertijnen zelf, in Württemberg stelde de paus twee benedictijner abten aan die afkomstig waren uit al observante kloosters. Deze twee abten kregen ondersteuning van een kartuizer, namelijk de prior van Güterstein, gelegen bij de grafelijke residentie Urach. Het kerkelijke recht verbood visitatie door de wereldlijke overheid, maar in de praktijk was er natuurlijk een nauwe samenwerking. Dit zagen we op dezelfde wijze in Breda, waar de graaf van Nassau de kloosterhervorming ondersteunde, vooral door de geldkraan open en dicht te draaien. Net als de Nassaus zocht de hertog van Württemberg steun bij de paus, hun beider landen lagen ver verwijderd van de vestigingsplaats van de bisschop en ze konden daarom makkelijker de bisschop passeren.⁹³¹



49. Grafzerk in de kapittelkerk van Tübingen van hertog Eberhard im Bart. De hertog haalde rond 1470 de kerkhervormer Gabriel Biel naar Württemberg. Samen zorgden ze ervoor dat Tübingen in 1477 een universiteit kreeg. De hertog overleed in het jaar 1496 en werd eerst begraven in het convent van Sint-Peter auf dem Einsiedel. (bron: Wikipedia)

Hoewel de gegevens voor Württemberg niet zo diepgaand onderzocht konden worden als de gegevens voor de regio Breda, kan ook in het Duitse vorstendom de invloed worden vastgesteld van een groep geestelijken. Al genoemd is de prior van Güterstein, die als een vertrouwenspersoon gold van de graaf.⁹³² Vanaf 1477 ontving graaf Eberhard advies van een andere belangrijke kerkhervormer: Gabriel Biel.⁹³³ Deze Biel is een interessante persoon omdat hij banden onderhield met de familie Van Nassau. Na een studie theologie in Erfurt ondersteunde hij vanaf 1461 Adolf van Nassau bij zijn pogingen aartsbisschop van Mainz te worden. Paus Pius II had diens voorganger afgezet, maar het kostte Adolf een harde strijd, met als prijs vijfhonderd doden, om de zetel te bemachtigen. De nieuwe aartsbisschop ontving bij deze opvolgingsoorlog, die bekend staat als de 'Mainzer Stiftsfehde', steun van de graven van Nassau en de adellijke families Von Eppstein, Von Sponheim en Württemberg. In de gebieden die onder de controle waren van deze families ging Biel conventen stichten voor de Broeders van het Gemene Leven. In 1465 verliet Biel Mainz en stopte met zijn werk als prediker. In samenwerking met de heren Von Eppstein stichtte hij een broederhuis in Butzbach: het Markusstift. Dit huis was tevens een opvanghuis voor oudere theologen. Biel wist tegelijk het niveau van de plaatselijke school omhoog te krijgen. Vele van zijn studenten zouden de hervormingsbeweging gaan versterken. De ideeën van Gerson over het belang van onderwijs op jonge leeftijd bleven dus ook hier doorwerken. Biel vertaalde ook traktaten van Jean Gerson, dus die invloed is niet zo vreemd.⁹³⁴

Vanuit Hessen kwam Biel, op verzoek van graaf Eberhard, over naar Württemberg. Eerst stichtte hij een huis van de Broeders van het Gemene Leven in de hertogelijke residentie Urach. De broeders combineerden de *vita activa* met de *vita contemplativa*. Ze leefden hier naar het voorbeeld van de eerste christelijke leefgemeenschappen en hadden alles gemeenschappelijk. Naast een kloosterachtig leven hadden de broeders taken in de zielzorg, bijvoorbeeld preken, de biecht afnemen en onderwijs verzorgen. Het ideële doel van de graaf blijkt uit het feit dat hij afzag van de patronaatsrechten. In hetzelfde jaar 1477 kreeg de stad Tübingen, door toedoen van de graaf en Biel, een universiteit. Beide partijen, graaf en kerkhervormers, profiteerden van deze nieuwe onderwijsinstelling: de universiteit kon kundige bestuursambtenaren afleveren, maar tevens goed geschoolde geestelijken opleiden die de ideeën van kerkhervorming vorm konden gaan geven. Er kwam een gesloten onderwijskring tot stand: de broeders zorgden voor het onderwijs aan de jeugd, de universiteit zag toe op het onderwijs aan de oudere studenten. Biel zou nog les gaan geven aan de universiteit van Tübingen en zelfs rector worden.

Wat later wist Biel graaf Eberhard en zijn vrouw Barbara te bewegen nog een broederhuis te stichten. In het jaar 1491 kwam het broederhuis Sint-Peter auf dem Einsiedel tot stand. Het apostolische ideaal blijkt al uit het aantal bewoners. Dit broederhuis was bestemd voor 36 broeders: twaalf geestelijken, twaalf adellijke personen en twaalf burgers. De leiding was in handen van een proost en een meester. De graaf hield zich het recht voor regelmatig in het broederhuis te verblijven en deel te nemen aan het conventsleven. De overeenkomsten met het gasthuis van Kues zijn duidelijk te bespeuren. Zijn gasthuis aan de Moezel was ook bestemd voor de drie standen. Waren het in Kues nog de levensregels voor de lekenbroeders van Windesheim die model stonden voor het huis, Biel en de graaf kozen voluit leefregels van de verschillende huizen van de Broeders van het Gemene Leven. In de statuten van het broederhuis werden de bewoners aangespoord in broederlijke vriendschap en liefde samen

930 Schulze, *Fürsten und Reformation* (1991), p. 23-28. Casus Württemberg.

931 Dykema, 'The reforms of Count Eberhard' (1996), p. 41.

932 Schulze, *Fürsten und Reformation* (1991), p. 26, voetnoot 52. De prior 'gehörte zu den geistlichen Vertrauensleuten des Grafen'.

933 Crusius, 'Gabriel Biel' (1987).

934 Schepers, 'Het *Opus tripartitum* van Jean Gerson' (2008), p. 148.



50. Broederhuis van Sint-Peter auf dem Einsiedel in Schönbuch bij Tübingen, in 1492 gesticht door hertog Eberhard im Bart en zijn Italiaanse echtgenote Barbara Conzaga. Zij deden dit in nauwe samenwerking met Gabriel Biel, de eerste proost van het huis. De broeders in het huis volgden de leefregels van de Broeders van het Gemene Leven. (bron: Wikipedia)

te wonen. Iedereen stamde immers af van de eerste mens Adam en zal nog voor het Goddelijke gerecht komen om te bepalen wie in de hemel mocht verblijven. Met die afstamming van Adam refereerden de statuten aan de oorspronkelijke zuiverheid van de mens, nog niet besmeurd door zonde. De mens die geschapen was naar het beeld van God. De kerkhervormers in de middeleeuwen namen dit beeld – de terugkeer tot de oorspronkelijke zuivere vorm, de *reformatio* oftewel de hervorming – als hun basisidee.

De strategie in Württemberg kwam in grote lijnen overeen met die in Breda. De landsheer werkte actief samen met een netwerk van kloosterabten en kerkhervormers. In Württemberg kwamen er een huis voor de Broeders van het Gemene Leven en een huis dat sterk leek op een apostelhuis. In Breda kwamen er een aan Windesheim gelieerd klooster en twee apostelhuizen. Een universiteit had Brabant al, dus daar hoefde geen energie meer in geïnvesteerd te worden. Er was in beide vorstendommen aandacht voor de parochies. Bewust werden er mensen van buiten aangetrokken, die minder druk voelden vanuit regionale belangengroepen. In Breda kwamen deze mensen van buiten van de Windesheimpriorij van Grobbendonk. Daarnaast werden er, met steun van Walterus van Gouda, norbertijnse abten aangetrokken. In Württemberg was dit de kerkhervormer en onderwijsman Gabriel Biel. Voor hertog Eberhard was het geven van steun aan kerkhervorming een eigenbelang: discipline samen met een deugdzaam leven bracht orde in het land en de juiste verering van God. Dit bracht dan weer God's genade en zegen voor het land. Vroomheid en machtspolitiek slopen op elkaar aan en de landsvorst was genoodzaakt een actieve kerkpolitiek uit te voeren.⁹³⁵

8.13 Conclusie

De doelen van het netwerk bleven grotendeels overeind na Fabri. Het eerste doel was de bouw van nieuwe kerken om de eredienst en de eucharistie extra cachet te geven. Dit varieerde van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen (Fabri), de domkerk te Utrecht (Raescop en Gouda) tot de dorpskerk van Zundert en de kapittelkerk van Hilvarenbeek (Nispen). De overgebleven leden van het netwerk waren de organisatoren achter de schermen en zorgden voor het geld. Deels gebeurde dit door het stimuleren van volksdevoties, met het doel meer bezoekers naar hun kerken te trekken. Het opkloppen van deze devoties en de daarmee samenhangende afluathandel zou ironisch genoeg later één van de oorzaken worden van de protestbeweging rond Luther en Calvijn. Hun tweede doel was het stichten van conventen en apostelhuizen die als voorbeeld konden dienen van een waarlijk apostolisch leven. De apostelhuizen moesten de gewone burgers tot voorbeeld zijn; de grauwezusters moesten rolmodellen zijn voor de beginjnen, en de augustinessen van Vredenberg moesten de chique norbertinessen van Catharinadal scherp houden. Inspiratie kwam vooral uit de Moderne-Devotiebeweging, die lekenvroomheid en allerlei vormen van gemeenschappelijk leven voorop stelde. Goede opleiding van geestelijken was daarbij een derde doel. Fabri, Raescop, Gouda en Nispen waren allemaal academisch geschoold en priester. Johannes van Nispen werkte in Zundert nauw samen met kundige, liefst aan de universiteit opgeleide plaatsvervangers. Geleidelijk wordt de invloed van de Alma Mater van Leuven steeds beter merkbaar. Fabri had, samen met andere personen uit zijn netwerk, aan de basis gestaan van de universiteit van Leuven, waar later Johannes van Nispen zou gaan studeren en zelfs ging doceren. Deze invloed van Leuven zou interessante materie zijn voor een vervolgonderzoek. Het is de vraag in hoeverre er verbanden bestonden tussen dit middeleeuwse, op kerkhervorming gerichte netwerk en de personen die na 1500 in Brabant de katholieke contrareformatie op gang zouden gaan brengen.

Het is duidelijk dat hervormingsgezinde geestelijken allianties aangingen met de landsvorsten. Deze vorsten hadden het gezag én de motivatie kerkhervormingen binnen hun territorium tot stand te brengen. Hetzelfde proces is waar te nemen in verschillende Duitse vorstendommen. Het voorbeeld van Württemberg is daarbij verder uitgewerkt. Hier kwam onder impuls van kerkhervormer Gabriel Biel en graaf Eberhard im Bart een netwerk tot stand van huizen van de Broeders van het Gemene Leven, scholen, een universiteit en hervormde kloosters. Biel werkte ook samen met de Duitse tak van de familie Nassau.

Geert Grote verweet dus de geestelijken van zijn tijd dat ze te veel bezig waren met het bouwen van grote kerken.⁹³⁶ Volgens hem was de zorg voor gevangenen en armen net zo belangrijk. De geestelijken uit het netwerk rondom Fabri namen deze aansporing serieus. Aan de ene kant waren ze met een baksteen in de maag geboren en traden ze op als projectontwikkelaars bij de bouw van nieuwe kerken in Antwerpen, Halle, Hilvarenbeek en Zundert. Hun kerken torenden letterlijk hoog uit boven het omringende land als teken van hun macht (en hoogmoed). Naast deze kerken zorgden ze er wel voor dat er opvang kwam voor de armen in hun thuisregio. Soms deden ze dat zelf (Fabri aan de Haagdijk te Breda), soms spoorden ze personen uit hun netwerk hiertoe aan.

⁹³⁵ Dykema, 'The reforms of Count Eberhard' (1996), p. 55-56.

⁹³⁶ Grote, 'Contra turrim Traiectensem' (1967).



51. De abdij van Sint-Michiels te Antwerpen rond 1750. Rechts op de achtergrond is nog net de toren van Onze-Lieve-Vrouwekerk te zien. Anselmus Fabri werkte in de vijftiende eeuw op politiek en religieus gebied nauw samen met abt Alardus Terlinck . (© KIK-IRPA, Brussel, object 55030)

9. Slotbeschouwing

9.1 Inleiding

De stichting van een tehuis voor acht oude mannen aan de Bredase Haagdijk is van alle kanten bekeken en bestudeerd: vanuit Rome, Antwerpen en Breda zelf. Daarnaast zijn de activiteiten van de netwerken waarin Fabri participeerde op een rij gezet, waaronder de strategie die gericht was op het vergroten van de invloed in de parochies rond Breda. Deze netwerken bleven actief na het overlijden van Fabri op 3 augustus 1449. De keuze om het onderzoek te richten op de sociale netwerken waarin Fabri actief was, heeft een brede studie opgeleverd. Bij dit onderzoek is veel duidelijk geworden over de motieven van andere personen uit zijn netwerk. Daarbij is de bredere strategie achter deze nieuw gestichte gasthuizen goed te zien. Het is nu tijd de balans op te maken en terug te keren naar de vier onderzoeksvragen. De motieven van Anselmus Fabri moeten nog een keer op een rij worden gezet en geplaatst binnen de bredere doelstellingen van de netwerken waar hij deel van uitmaakte.

9.2 De invloed van netwerken op de keuzes van Anselmus Fabri

De eerste onderzoeksvraag was welke invloed Anselmus Fabri onderging vanuit de netwerken waarin hij actief was en hoe deze invloed terugkwam in zijn nieuw gestichte gasthuis te Breda. Een veelomvattende vraag, omdat Fabri actief was in een Bredaas netwerk, een curiaal netwerk en een Brabants netwerk.

Fabri was actief in het netwerk rond het gasthuis van Santa Maria dell'Anima in Rome, waar pelgrims uit het Rijnland en de Nederlanden werden opgevangen. Rond dit Romeinse gasthuis was een dynastie van curialen, die elkaar opvolgend hoge functies binnen de curie in bezit hadden. Tot deze groep behoorden Nieheim, Dwerg, Raescop, Kues en ook Fabri. Zij waren lid van de broederschap en doneerden grote bedragen voor het beheer en de uitbreiding. Fabri doneerde bijvoorbeeld twee huizen en betaalde voor een groot deel de nieuwbouw van de kerk.

De curialen hielden intensieve contacten met hun thuisregio en het in balans houden van de pauselijke belangen in Rome en de belangen van de thuisregio was hun tweede natuur. Schenkingen aan Santa Maria dell'Anima mondden uit in donaties aan de thuisregio voor de stichting van een gasthuis. Door de inkomsten uit hun functie binnen de curie, aangevuld met de inkomsten van beneficijs in hun thuisregio, beschikten ze over de middelen om als weldoener op te treden. Een bijkomend voordeel was dat hun lager Romeinse dienstpersoneel, vaak afkomstig uit de thuisregio, een woonplaats kon vinden in het nieuwe gasthuis. Fabri bepaalde dat twee personen uit zijn *familia* opgenomen dienden te worden in zijn Bredase huis.

De kern van het Brabantse netwerk van Fabri cirkelde rond Antwerpen. Hij was deken van het kapittel dat verbonden was aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Binnen dit kapittel plaatste hij drie vrienden: de Bredanaars Figuli en Braxatoris als kanunnik en Cant als cantor. Toen Fabri in 1430 vanuit Antwerpen definitief terugkeerde naar Rome, verhuisde Figuli juist terug naar Antwerpen om daar de belangen van Fabri te verdedigen. Dit driemanschap zou na het overlijden van Fabri in 1449 optreden als uitvoerders van zijn testament en het opvanghuis voor oude mannen stichten.

Fabri was in Antwerpen zelf actief met het hervormen van gasthuizen. Vooral het Elisabethgasthuis kreeg met hem te maken. Fabri voerde in dat de zusters weer gingen leven volgens strenge regels en hun zorgtaken weer serieus namen.

In en rond Antwerpen verkeerde hij in een netwerk van kanunniken en hij werkte intensief samen met de abt van Sint-Michiels (norbertijnen), de abt van Sint-Bernards (cisterciënzers) en de prior van Kiel (kartuizers). Samen hervormden ze de gasthuizen in Antwerpen. Het netwerk werkte samen bij de kerkhervormingen in het gebied rond Herentals in de periode 1410-1437. Met steun van de heer van Grobbendonk en zijn echtgenote kwam er in Herentals een streng norbertinessenklooster, een Windesheimpriorij en in de directe omgeving nog een godshuis voor acht oude dames. In 1444 bemachtigde de vriend van Anselmus Fabri, Petrus Cant, nog het pastoraat van het nabijgelegen Vorselaar. Grobbendonk opende de ogen van het netwerk voor wat er mogelijk was met steun van de lokale heer. De nadruk lag hier op het apostolische ideaal van de *vita contemplativa*, een leven afgekeerd van de wereld en gewijd aan gebed en God. Dit was zowel bereikbaar voor de kloosterlingen als voor leken: de bewoonsters van het godshuis. Het bezit van een pastoraat opende mogelijkheden voor de *vita activa*, de missionaire opdracht van de apostelen.

In Breda viel Fabri vooral terug op de steun van het Bredase kapittel. Samen probeerden ze de invloed van de abdij Thorn op de parochies rond Breda te verminderen. Fabri droomde ervan de invloed van de Thornse parochie Princenhage op de tegen Breda aan gelegen Haagdijk terug te dringen. Hij deed er alles aan om de invloed van de pastoor van Princenhage op zijn nieuwe gasthuis te minimaliseren. Hij hoopte de bij de Haagdijk gelegen kapel van Markendaal te kunnen 'upgraden' naar een parochiekerk, los van Princenhage. Als dit hem was gelukt, zou er een samenhangend complex zijn ontstaan van gasthuis en parochiekerk, waarbij de broeders van zijn huis aanwezig geweest zouden zijn bij de diensten in de kerk van Markendaal.

9.3 Motieven en netwerken achter de stichting van apostelhuizen

De tweede vraag die beantwoord dient te worden is waarom Fabri een gasthuis stichtte en dan nog wel een gasthuis behorend tot de categorie van de apostelhuizen. Zijn motieven zijn velerlei. Fabri voerde zelf als motief aan dat hij zich in een familietraditie plaatste, want zijn ouders hadden aan de Haagdijk te Breda al voor ouderen en zieken gezorgd. Een tweede aanleiding was voor hem de zorg voor ambachtslieden, die door tegenslag niet meer voor zich zelf konden zorgen. Het huis was dus zeker niet bedoeld voor bedelaars en paupers die nog nooit echt hadden gewerkt. Een derde motief was voor Fabri de fatsoenlijke opvang van zijn Romeinse dienstpersoneel na zijn overlijden, te weten zijn kok Godefridus Fabri en zijn stalmeester Thomas. Een vierde motief was zijn eigen bezorgdheid over het leven in het hierna maals. De bewoners waren verplicht iedere dag voor zijn zielenheil te bidden, gebeden die ertoe deden, want in de middeleeuwen was er de vaste overtuiging dat armen dichterbij God stonden.

Er zijn auteurs, zoals Rosenthal, die de memoriafunctie van de gasthuizen vooropstellen als de voornaamste reden voor de stichting, hun sociale functie was volgens hem secundair.⁹³⁷ De gebedsverplichtingen voor het zielenheil van de stichter waren echter beperkt, net zoals in andere soortgelijke stichtingen. Wel kan worden gesteld dat de huizen pasten in een brede agenda van zorg voor het zielenheil, zowel van de broeders zelf als van de gewone parochianen. Door het voorbeeldige leven van de broeders met regelmatig gebed, misbezoek, biecht, zorg voor elkaar en vreedzaam samenleven kwam een uitzicht op een verblijf in de hemel binnen hun bereik. Ten slotte werden de broeders opgeroepen te bedelen. Hierdoor gaven zij gulle gevers, de gewone parochianen, ook weer de mogelijkheid door een vroom werk hun zielenheil zeker te stellen. Voorts konden gewone parochianen zich spiegelen aan het vrome leven van de broeders in het apostelhuis en door hun voorbeeld te volgen kwam ook voor hen zielenheil en een plaats in de hemel binnen bereik.

De stichting van een gasthuis paste binnen de denkbeelden van paus Innocentius III uit het begin van de dertiende eeuw. Zich baserend op andere kerkgeleerden beschouwde hij het geven van aalmoezen en andere vormen van naastenliefde als de hoogste vorm van vrome werken, dus boven vasten en boven het gebed. Deze paus benadrukte dat christelijk levende armen, die voor hun brood hadden gewerkt, voorrang hadden bij het krijgen van aalmoezen. Dit kwam terug in de statuten van deze huizen, waarin bepaald werd dat de huizen waren bedoeld voor ambachtslieden, die door een gebrek of ouderdom niet meer voor zichzelf konden zorgen. De beloning voor deze vorm van naastenliefde zou later wel in de hemel komen.

De bovenstaande opsomming laat zien dat er meer motieven in het spel waren, maar geeft nog geen verklaring waarom de statuten van het gasthuis in Breda zo kloosterachtig streng waren. Het huis te Breda behoorde tot de groep van apostelhuizen. De bewoners leidden een leven zoals de lekenbroeders in de kloosters, dus een leven van gebed en werken. Waar de kloosterlingen in het Latijn baden en zongen, baden de – ongeletterde – bewoners van de apostelhuizen hele reeksen van Onzevaders en Weesgegroeten. Hun vermogen viel toe aan het huis, ze mochten geen omgang hebben met het andere geslacht en ze werden geacht eenvoudige, kloosterachtige kleding te dragen. Hoewel de bewoners leken bleven die geen kloostergeloftes aflegden, werden ze door tijdgenoten vaak verward met kloosterlingen.

De apostelhuizen gingen terug op een eeuwenoude traditie, nog uit de Karolingische periode, om rond de kerk van de bisschop twaalf oude mensen een tehuis, kleding en voeding te geven. In ruil hiervoor waren deze armen aanwezig bij de diensten in de kerk van de bisschop. Het idee erachter was dat een apostolisch leven alleen mogelijk was in armoede en dat de armen de kanunniken voortdurend een spiegel voorhielden. Aan het einde van de veertiende eeuw kregen de apostelhuizen een nieuw elan in de omgeving van de priorijen van de kartuizers en Windesheim. In Neurenberg, Hull en Arnhem kwamen er apostelhuizen in de buurt en onder het toezicht van deze priorijen. Rond 1425 kwamen er ook apostelhuizen in Leuven en Brussel die los stonden van de kartuizers en Windesheim. Zij werden gekoppeld aan de kapittelkerken; de stad en het stadsbestuur hadden vaak een toezichhoudende rol.

Alleen al door de invloed van de kartuizers en de Congregatie van Windesheim op de apostelhuizen waren de leefregels voor de bewoners kloosterachtig te noemen. Dit versterkte in de vijftiende eeuw. Er was een algemene trend naar 'verkloosterlijking'. Huizen van Broeders en Zusters van het Gemene Leven veranderden in de loop van de vijftiende eeuw in derde-ordeconventen. Deze derde-ordeconventen groeiden in deze periode door naar echte kloosters vanuit het idee dat alleen binnen de veilige muren van een klooster of apostelhuis ware devotie mogelijk was, vandaar de strenge slotverplichting die voor de religieuzen in

937 Rosenthal, *The purchase of paradise* (1972), p. 69-73.

de kloosters gold. Voor de bewoners van de apostelhuizen bestond er geen principiële slotverplichting, dat kon ook niet door de verplichting op werken, bedelen en misbezoek. Wel werd geprobeerd de contacten met de buitenwereld vergaand te beperken. In de statuten van Ewelme staat bijvoorbeeld genoteerd dat de bewoners maar beperkt naar buiten mochten, omdat anders de puurheid van hun devotie bedreigd zou worden.⁹³⁸ De apostelhuizen schermde de bewoners van de apostelhuizen af van de boze buitenwereld, waarin een devoot leven niet goed mogelijk was.

Rond Brussel en Leuven ontstonden rond het jaar 1425 drie van deze apostelhuizen. De stichters hebben zeker gekeken naar apostelhuizen die eerder ontstonden in Engeland en Duitsland rond de kloosters van de kartuizers. De leefregels waren dan ook afgeleid van de lekenbroeders in hun priorijen. Een tweede inspiratiebron waren toonaangevende bisschoppen van Kamerijk en Doornik uit de dertiende en veertiende eeuw die gasthuizen oprichtten in Kamerijk, Brussel en Doornik, vaak in combinatie met choralenhuizen, een combinatie die ook bij Fabri is terug te zien. Een derde inspiratiebron waren de vele al bestaande gasthuizen in Brussel, die hun oorsprong hadden in conventen voor beginjnen. Vrome en devote vrouwen stonden aan de basis van deze conventen en kerkbestuurders moesten de vrouwen eerder afremmen in hun geloofsbeleving dan aansporen. Via zijn Brabants netwerk en zijn nauwe contacten met Willem en Jan Bont, beiden hoge adviseurs van de Brabantse hertog, kende Fabri deze ontwikkelingen. De statuten van zijn Bredase stichting vertonen tekstuele overeenkomsten met de huizen in Leuven en Brussel. De bewoners van de apostelhuizen waren apostolisch levende rolmodellen, die de pastoors, kanunniken en de gewone parochianen lieten zien hoe een waardig leven in armoede en gebed eruit zag. Het voornaamste motief achter de stichting was dus een religieus motief.

9.4 De sterkte van het netwerk en de kracht van ideeën

De derde vraag concentreert zich op het netwerk van Fabri in het Land van Breda: hoe sterk was dit netwerk en wat waren de doelen van het netwerk in deze regio? Het is duidelijk dat de eerste kern van het netwerk van Fabri zich in Antwerpen bevond. Een andere kern van zijn netwerk bevond zich in Rome. Hij had in de stad aan de Tiber een netwerk om zich heen verzameld dat bestond uit Brabantse, Utrechtse en Duitse geestelijken. Er kwam een strategie op gang om personen uit zijn omgeving terug te sturen naar de Nederlanden, waar ze posities konden innemen in de kapittels. Fabri zelf reisde na het jaar 1430 niet meer naar de Nederlanden. Voor het behartigen van zijn belangen in de Nederlanden was een lokale vertrouwenspersoon belangrijk. Johannes Figuli vertrok na 1432 vanuit Rome naar Antwerpen en Heinrich Raescop verhuisde in 1439 naar Utrecht en werd daar lid van drie kapittels. Toen Raescop wat ouder werd, verhuisde de financiële assistent van Fabri, Wouter van Gouda, van Rome naar Utrecht. In 1455 volgde hij Raescop op als thesaurier van de Domkerk. Vanuit Utrecht en Antwerpen kon deze groep van geestelijken vanuit het zuiden en het noorden zijn invloed op de regio Breda vergroten. Raescop en Gouda streken allebei neer in het Land van Breda: Raescop kreeg als pastoor invloed in de parochie Rijsbergen en Gouda vergrootte zijn invloed in Breda, Princenhage en Zundert.

Er werd zo een doelbewuste strategie opgezet om controle te krijgen over de parochies rond Breda en dan vooral op die van de abdij van Thorn. Deze abdij bezat de kerken van Geerttruidenberg, Gilze, Ginneken, Princenhage en Etten. Fabri had al geprobeerd 'zijn' Haagdijk af te laten splitsen van de parochie Princenhage. Tevergeefs. De stichting van het apostelhuis aan de Haagdijk paste in dit steekspel en kan in dit verband als een succes worden bestem-

peld. De pastoor van Princenhage werd op alle mogelijke manieren op een zijspoor gezet: het nieuwe apostelhuis vestigde zich binnen zijn parochie en het toezicht op het huis viel voor een belangrijk deel toe aan het Bredase kapittel en het Bredase stadsbestuur. Fabri stichtte voorts een altaar in de kapel van Markendaal gelegen binnen de parochie Princenhage en er kwam een aan Windesheim gelieerd vrouwenklooster aan de zuidkant van de parochie. Ook de parochie Gilze kwam binnen de invloedssfeer van het netwerk.

De belangen van het netwerk van geestelijken liepen ook na de dood van Fabri parallel met de politieke en religieuze doelen van graaf Jan IV van Nassau en zijn vrome vrouw Maria van Loon. Dit echtpaar bedreef na 1440 een activistische kerkpolitiek en ze steunden dezelfde kerkhervormingsagenda als de groep rond Fabri. Deze politiek lijkt op die van Duitse vorsten in de tweede helft van de vijftiende eeuw en er zijn vooral veel overeenkomsten met de kerkpolitiek van de graven uit het Huis Württemberg. Achter de schermen kan Walterus van Gouda, de beschermeling van Fabri die was neergestreken bij Breda, een verbindende rol hebben gespeeld. Gouda richtte zijn pijlen vooral op Zundert. Uiteindelijk wist het netwerk met steun van de Nassaus controle te krijgen over de parochie Groot-Zundert. Johannes van Nispen, een verrouweling van Gouda, kon pastoor worden van deze parochie. In Zundert kwam rond 1500 een soortgelijk apostelhuis als dat in Breda, gesticht door een zijtak van de Nassaus.

Het Fabri-netwerk deed een duidelijke poging het gebied tussen Breda en Antwerpen te controleren door een netwerk van kapelanieën, gasthuizen, een vrouwenconvent, parochies en kloosters. De stichting van het apostelhuis aan de Haagdijk was maar een onderdeel van een groter geografisch schaakspel. Binnen dit gebied was er ruimte voor kerkhervorming met eigen pastoors, eigen kapelaans en eigen hervormde, strenge kloosters.

9.5 Uitvoering van ideeën van kerkhervormers door het netwerk

Ten slotte vergelijken we de activiteiten van het netwerk rondom Fabri met de ideeën van vijftiende-eeuwse kerkhervormers om te bepalen in hoeverre de activiteiten van het netwerk in lijn waren met de denkbeelden van vooraanstaande kerkhervormers en met welke hervormer het netwerk de meeste verwantschap had. Door de vertakkingen van het netwerk naar Rome, maar ook naar de Nederlanden, kon zowel ingezet worden op de *Reformatio in capite* als op de *Reformatio in membris*. We kunnen dan ook bepalen of het netwerk succesvol was in het behalen van de gestelde doelen. Dit allemaal als antwoord op de vierde en laatste onderzoeksvraag.

Tabel 12: Prioriteiten van kerkhervormers uit de vijftiende eeuw en van het netwerk rondom Anselmus Fabri.

✓ =belangrijk ✓✓ =heel belangrijk

Aspect	Nieheim		D'Ailly		Gerson		Kues		Fabri-netwerk
	Theorie	Praktijk	Theorie	Praktijk	Theorie	Praktijk	Theorie	Praktijk	Praktijk
Paus	✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓	✓✓	✓✓
Curie	✓✓	✓					✓✓	✓	✓
Bisschoppen	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓		✓✓	✓✓	✓
Priesters	✓	✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓	✓✓	✓✓	✓✓
Vorsten	✓								✓✓
Leken					✓✓	✓	✓✓	✓✓	✓✓
Kloosters							✓	✓✓	✓
Onderwijs			✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓	✓✓

9.5.1 De paus

Fabri kon in samenwerking met zowel zijn Brabantse als zijn curiale netwerk enige invloed uitoefenen op de benoemingen van de pausen. Eerste prioriteit van het netwerk was het oplossen van het Westers Schisma. De Kerk moest weer terugkeren naar de ene paus als aanjager van de hervormingen binnen de Kerk. Fabri werkte hierbij samen met vertegenwoordigers van de Brabantse hertog en bediende zodoende het Bourgondisch-Brabantse belang om weer te komen tot één paus. Dit werd in het jaar 1417 paus Martinus V. Helemaal volledig was hun greep op deze paus nog niet, want Martinus hield nog tegen dat Leuven een theologische faculteit kreeg. Hij moest de Kerk in Frankrijk te vriend houden en de Parijse universiteit wilde geen concurrent in de Nederlanden op het gebied van theologie.

Zijn drie opvolgers steunden wel de kerkhervormingagenda van het Fabri-netwerk. Paus Eugenius IV bezorgde Fabri hoge posten binnen zijn kanselarij en gaf toestemming voor de oprichting van een theologische faculteit in Leuven. Fabri werkte in deze kwestie samen met zijn vriend Heinrich Raescop. Bij de strijd om de opvolging van Eugenius waren zowel Fabri als Nikolaus von Kues in beeld om hem op te volgen. Uiteindelijk werd de Italiaan Tommaso Parentucelli gekozen als paus en hij nam de naam aan van Nicolaas V. Hij was een sober levende paus, die Nikolaus von Kues opdracht gaf tot een grote reis om de Kerk in het Duitse rijk te hervormen. Na Calixtus III als tussenpaus werd een vriend van Nikolaus von Kues, Sylvius Piccolomini (1405-1464), in het jaar 1458 gekozen en hij nam de naam aan van Pius II. Tussen 1417 en 1464 werkten vier van de vijf pausen samen met personen uit het curiale netwerk rondom Fabri. Het doel om de *reformatio in capite* op gang te brengen kan dus succesvol worden genoemd.

9.5.2 De curie

Voor Nieheim en Kues waren de hervormingen binnen de curie van belang, want zij werkten binnen het apparaat en zagen de gebreken: verkoop van ambten tegen geld, nepotisme en geestelijken die leefden als vorsten in stadspaleizen. Gerson en d'Ailly hadden als buitenstaanders weinig op met de curie. Voor Fabri en zijn netwerk was het moeilijk om greep te krijgen op de kardinalen, die in Rome samen met de paus het beleid voor de hele Kerk uitzetten. De benoemingen van de kardinalen werden door de paus zelf gedaan, die daarbij reke-

ning hield met landsvorsten met wie hij wilde samenwerken. Fabri werkte nauw samen met kardinaal Domenico Capranica, omdat ze beiden de belangen van de Duitse Orde in Rome behartigden. Capranica was weer een vriend van Nikolaus van Kues, die in 1448 kardinaal was geworden. Capranica stond bekend om zijn sobere huishouding en zijn contacten met strenge kloosterordes. Tussen 1434 en 1464 kon het Fabri-netwerk steeds steun vinden bij één of meer kardinalen. De echte kracht van het netwerk in Rome lag echter bij de laag onder de kardinalen: kundige en weinig corrupte geestelijken uit Duitsland en de Nederlanden kregen posities in de pauselijke kanselarij, waardoor ze invloed kregen op de stroom van supplieken die binnenkwamen bij de paus. Deze Nederduitse curialen organiseerden zich rondom het gasthuis van Santa Maria dell'Anima in Rome.

9.5.3 De bisschoppen

Het belang van bisschoppen voor de kerkhervormers in deze periode kan eigenlijk niet worden overschat. Alle vier de genoemde kerkhervormers waren ervan overtuigd dat de bisschoppen de dragers waren van de hervormingen in de Kerk. Op Gerson na gingen deze ideologen met de voeten in de modder staan en werden zelf bisschop. Pierre d'Ailly was van hen de meest succesvolle als bisschop van Kamerijk. Hij kon aansluiten bij de traditie van grote Franse bisschoppen, die het initiatief namen bij de noodzakelijke veranderingen in de Kerk. Door het houden van synodes probeerde hij de geestelijkheid binnen zijn gebied zo te beïnvloeden dat ze weer leefden naar het voorbeeld van de apostelen en hun missionaire boodschap – de *vita activa* – serieus namen. Hij kon hierbij profiteren van het nieuwe elan dat de Windesheimpriorijen in zijn diocees brachten. Nieheim en Kues hadden te veel last van stadsbesturen, landsvorsten en andere gevestigde belangen die hun hervormingspogingen tegenhielden om succesvol te kunnen worden als bisschop en beiden keerden teleurgesteld terug naar de curie. Ze zagen in dat een bisschop slechts beperkte invloed had en dat steun vanuit de lokale geestelijken, kloosters en landsvorsten dringend nodig was voor een succesvol veranderingsprogramma.

De bisdommen in de Nederlanden waren voor de Bourgondische hertogen te belangrijk als politieke factor om zomaar over te dragen aan geestelijken die de Bourgondische belangen niet wilden verdedigen. In Kamerijk kwam er in 1439 een Bourgondische bastaardzoon op de bisschopsstoel, in 1456 gebeurde hetzelfde in Utrecht en in datzelfde jaar wist Filips de Goede een achttienjarige neef bisschop van Luik te maken.

Bij de bisschoppen zelf was er weinig te winnen voor het netwerk rondom Fabri. Er werd daarom meer gemikt op andere invloedrijke organen binnen het bisdom. Voor het Fabri-netwerk in Brabant werd het bisdom Luik steeds belangrijker. Dat is opvallend, omdat Jan Bont en Anselmus Fabri beiden belangrijke functies hadden in de kapittelkerken van Brussel en Antwerpen, die onder het diocees Kamerijk vielen. Hierbij moeten twee zaken hebben meegepeeld. Ten eerste was Fabri afkomstig uit Breda, dat onder het bisdom Luik viel. Ten tweede was er de stichting van de universiteit van Leuven in het jaar 1425 en Leuven viel onder Luik. Het netwerk rondom Fabri en Bont speelde een belangrijke rol bij de stichting van deze universiteit. Het is veelzeggend dat Bont in de Sint-Goedelekerk te Brussel een kapelanie stichtte die gewijd was aan de Luikse beschermheilige Lambertus. Hoewel hier geen directe bewijzen voor te vinden zijn, moet tegenstand vanuit het bisdom Kamerijk – dat zwaar leunde op de universiteit van Parijs, welke universiteit geen baat had bij een concurrent – een rol hebben gespeeld bij de keuze voor Leuven. Anselmus Fabri en zijn groep hadden weinig mogelijkheden om de bisschop van Luik aan hun kant te krijgen. Deze zat te ver weg en had het als prins-bisschop veel te druk met zijn wereldlijke belangen. De Luikse bisschop niet tegen

krijgen was in deze situatie het hoogst haalbare. Wel lukte het hun posities in te nemen in de bestuurslagen net onder de bisschop: aartsdiaken en landdeken. Dat was een verstandige zet, want deze kerkelijke bestuurslaag had de praktische, uitvoerende macht als het ging om de benoeming van pastoors en de kwaliteit van de zielzorg in de parochies. Fabri werd in 1431 aartsdiaken van het onder Luik ressorterende Famenne. Drie jaar later gaf hij deze functie door aan zijn vriend Jan Bont en schoof zelf door naar het aartsdiakonaat Henegouwen binnen hetzelfde bisdom. Nikolaus von Kues kreeg in 1441 het aartsdiakonaat Brabant van de paus toegewezen en kon deze positie vier jaar later ook feitelijk invullen. Wat later, in 1502, wist Johannes van Nispen, die samenwerkte met Walterus van Gouda, landdeken van Hilvarenbeek te worden. Door deze functies kregen ze greep op de benoemingen van de pastoors binnen het bisdom Luik.

Op dezelfde wijze infiltrerden Heinrich Raescop en Walterus van Gouda in het bisdom Utrecht. Ze verwierven posities in de kapittels en als thesauriers van de Domkerk en ze verkeerden zo beiden in de onmiddellijke omgeving van de bisschop. De bisschoppen zelf waren geen mannen naar hun keuze, maar meer was in de omstandigheden niet mogelijk.

9.5.4 *De priesters*

Onder de aartsdiakens en landdekens kwamen de priesters, en dan vooral de pastoors, als uitvoerders van de hervormingen in hun gebied. Alle genoemde kerkhervormers, met uitzondering misschien van Nieheim, benadrukten hun belang. Zij waren de soldaten van de bisschop of zijn plaatsvervangers. Vooral Gerson benadrukte de status van priesters als directe afgezanten van Christus. Hun status was volgens hem hoger dan die van de religieuzen, want zij zetten zich niet in voor het eigen zielenheil, maar voor dat van andere mensen. Het netwerk rond Fabri zette ook vol in op het verwerven van pastoraten rond Breda: Raescop in Rijsbergen, Braxatoris in Gilze en Nispen in Groot-Zundert. Ze gingen niet zelf resideren, maar benoemden plaatsvervangers. Raescop gaf zijn parochie Rijsbergen later zelfs helemaal over aan zijn plaatsvervanger. In de ogen van Gerson hoefden deze plaatsvervangers geen hoogopgeleide theologen zijn. Simpele preken volstonden, in combinatie met vaste gebeden en het bedienen van de sacramenten. Iets van deze aanpak is terug te vinden bij het apostelhuis in Zundert en de verwijzing naar de Zeven Hoofdzonden. Kerkgebouwen waren belangrijk. Fabri was actief betrokken bij de bouw van de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen, Nispen zorgde ervoor dat Groot-Zundert een nieuwe kerk kreeg en was ook nog betrokken bij de bouw van de kerken van Hilvarenbeek en Breda. Deze nieuwe gotische kerken moesten leken aan de Kerk binden en naar binnen lokken om de preek aan te horen en samen deel te nemen aan het gebed. Het bereiken van de leken was dus een belangrijk doel. De apostelhuizen pasten hierbij, omdat de bejaarde broeders en zusters in deze huizen aan de gewone parochianen het goede voorbeeld gaven van een apostolisch leven.

9.5.5 *De vorsten*

Van de kerkhervormers noemde alleen Nieheim – en dan nog zeer kort – de landsvorst als een factor bij het doorzetten van kerkhervormingen. In de vijftiende eeuw werden tal van vorstenspiegels geschreven, zoals door Dionisius van Rijckel, die de vorst opdroegen een leidende rol te spelen bij kerkhervorming. Het Fabri-netwerk vulde het gebrek aan steun van de bisschop voor een deel op door de steun te mobiliseren van de landsheren. Een grootschalig veranderingsproject in en rond Grobbendonk had aangetoond dat er met hulp van de plaatselijke heer veel in beweging was te zetten. In Grobbendonk en rond Herentals werkte

het netwerk – bestaande uit norbertijner abten, een prior van de kartuizers en een wereldlijke geestelijke – nauw samen met de lokale heer en zijn echtgenote bij het opzetten van netwerk van nauw met elkaar samenwerkende religieuze instellingen. Rond Breda kwam wat later eenzelfde ontwikkeling op gang als in Herentals. Fabri kreeg hier de steun van Jan IV van Nassau, de heer van Breda, bij de stichting van een apostelhuis aan de Haagdijk. De broeders in het huis gedachten daarom regelmatig de heer van Breda en zijn echtgenote in hun gebeden. Ook in de andere apostelhuizen in Leuven en Brussel werd gebeden voor de landsvorst. Met steun van de Nassaus kwamen er in de tweede helft van de vijftiende eeuw observante vrouwenkloosters bij Breda (Catharinadal en Vredenberg), een begijnenconvent en kreeg het netwerk een apostelhuis in Zundert. Voorts kwam het pastoraat van dezelfde plaats in hun bezit. Er werd kortom, net als in Herentals, een samenhangend netwerk van organisaties in hun gebied gesmeed dat het hervormingsproces van de Kerk kon initiëren en op gang houden. Netwerken van personen veranderden in netwerken van organisaties. In dezelfde periode gingen vorsten in het Duitse rijk een actieve rol spelen bij de kerkhervorming in hun gebied en werkten daarbij samen met netwerken van geestelijken om soortgelijke netwerken van organisaties op te zetten.

9.5.6 De leken

De kerkhervormers Gerson en Kues zagen geen fundamenteel onderscheid tussen de gewone parochianen en de geestelijkheid. Volgens Gerson konden alle gelovigen de perfectie in Christus bereiken. Kues stelde dat de ongeletterde parochianen een intuïtief, maar goed beeld van God hadden dat gelijkwaardig was aan het beeld van de geestelijken. Beide groepen hadden elkaar nodig. De stichting van de apostelhuizen paste goed bij deze denkbeelden. De apostolisch levende broeders in deze huizen lieten gewone parochianen buiten het huis zien dat een leven naar het voorbeeld van de eerste christelijke gemeenschappen mogelijk was. Fabri zorgde ervoor dat de broeders een maximale uitstraling hadden in de stad, door hun voortdurend bezoek aan de kerk en hun regelmatige zoektocht naar aalmoezen. Door het geven van een aalmoes konden andere parochianen zich verbinden met de broeders van het apostelhuis. Zijn apostelhuis koppelde hij aan de kerken van Princenhage en Breda, waardoor hij de pastoor van Princenhage en de kanunniken van de Bredase kerk een spiegel voorhield van een eenvoudig christelijk leven dat gericht was op gebed en werk.

9.5.7 De kloosters

De vier grote kerkhervormers van de vijftiende eeuw namen een ambivalente houding aan tegenover de kloosterordes. Buiten Kues noemden ze geen van allen de kloosters als een bouwsteen voor de hervorming van de Kerk. Tegenover de bedelordes stonden ze zelfs negatief en bedelmonniken mochten alleen met toestemming van de pastoor preken in de parochies. Toch hadden ze alle vier contacten met strenge kloosterordes – zoals de kartuizers, celestijnen en de Congregatie van Windesheim – die zich hielden aan de slotverplichting. Deze kloosterordes bedienden geen parochies en waren daarom minder bedreigend voor de wereldlijke geestelijken. De netwerken waarin Fabri tijdens zijn leven actief opereerde zetten zich na zijn dood in het Land van Breda vooral in op de samenwerking met religieus geïnspireerde vrouwen. Maria van Loon, echtgenote van graaf Jan IV van Nassau, speelde hierbij een belangrijke rol. Het norbertinessenklooster Catharinadal was nog hervormd naar de oude strengheid op instigatie van graaf Jan, ondersteund door norbertijnse abten en het Bredase kapittel. Zijn echtgenote Maria zorgde ervoor dat er een nieuw begijnenconvent in Breda kwam en bij Breda

het vrouwenklooster van Vredenberg, dat onder de supervisie werd gebracht van de tot de Congregatie van Windesheim behorende priorij van Grobbendonk.

Deze kloosters waren observant en gesloten, waardoor de bewoonsters geen contact mochten maken met de buitenwereld. Bij de apostelhuizen en het convent kwam dit aspect, hoewel minder streng, ook terug. In de statuten van het apostelhuis aan de Haagdijk staan veel regels over wat er allemaal niet mocht buiten het huis. Ook het bezoek aan het huis was gereguleerd met natuurlijk een strikt verbod op het ontvangen van vrouwen. Er moet toch de overtuiging zijn geweest dat een waarlijk devoot leven moeilijk te verwezenlijken was in de gewone wereld met al zijn verleidingen. Bovendien was het apostolisch ideaal gericht op een leven in gemeenschap zonder persoonlijke bezittingen.

9.5.8 *Het onderwijs*

Ten slotte zagen kerkhervormers, met uitzondering van Nieheim, allemaal het belang van onderwijs. Jean Gerson benadrukte het belang van goede scholing voor alle leeftijdsgroepen. Gerson en zijn medestanders hadden er een voorkeur voor om de scholieren en studenten onder te brengen in colleges, waar ze onder toezicht van een kapelaan leefden en studeerden. Ook voor hen gold dat de buitenwereld te veel verleidingen bood. De leden van het netwerk rondom Fabri zagen het belang van goed opgeleide geestelijken, die moreel een hoogstaand leven leidden. Fabri plaatste zich in de traditie van grote bisschoppen uit de Zuidelijke Nederlanden door een choraalhuis te stichten voor de zangknappen van zijn kerk in Antwerpen. Raescop richtte een Latijnse school op en Kues en Dwerg creëerden studentencolleges. Het meest spectaculaire resultaat op dit gebied was de stichting van de universiteit van Leuven. Deze universiteit moest de basis gaan leggen voor nieuwe generaties, goed opgeleide geestelijken.

9.6 Slotopmerking

De hypothese van waaruit mijn onderzoek startte was dat de stichting van het huis aan de Haagdijk in Breda niet op zichzelf stond maar onderdeel uitmaakte van een bredere beweging die erop gericht was veranderingen in de Kerk tot stand te brengen. Bij de stichting werd Anselmus beïnvloed door de leden van het netwerk waarvan hij deel uitmaakte en waarin hij actief was.

Het netwerk rondom Fabri maakte vorderingen op het gebied van onderwijs en scholing voor geestelijken. Daarnaast lukte het de leden van het netwerk in de regio Breda-Antwerpen greep te krijgen op de kloosters en parochies. De kloosters werden hervormd en er kwamen lekenconventen zoals de apostelhuizen. Onderwijs en lekenconventen waren ook de twee speerpunten van de beweging rondom de Moderne Devotie. In de parochies kwamen pastoors uit hun eigen netwerk, die zorgden voor kundige plaatsvervangers en de bouw van nieuwe kerken. Hierbij werkten ze, noodgedwongen omdat de bisschoppen in de Nederlanden te veel bezig waren met hun wereldlijke belangen, nauw samen met landsvorsten zoals de Nassaus. Deze samenwerking tussen geestelijken en landsvorsten was ook succesvol in de regio rond Herentals en in het Duitse Rijk.

De hypothese kan als waar worden gekenmerkt, maar dan wel met de aantekening dat geestelijken zoals Anselmus Fabri balanceerden op een dun koord. Enerzijds moesten zij voortdurend hun machtsbasis zekeren door de goede functies te bemachtigen. Hierdoor kregen ze invloed en inkomen, maar kregen ze later het verwijt van cumulatie van functies in

het belang van de eigen buidel. De taken op het gebied van zielzorg konden ze hierdoor zelf maar zeer beperkt uitvoeren. Fabri deed nog wel zijn best, door een tiental jaar tussen Rome en Brabant te pendelen. Anderzijds zagen Anselmus Fabri en andere personen uit zijn netwerk ook wel in dat zij zelf niet de meest geschikte rolmodellen waren voor een eenvoudig, apostolisch leven. Zij schoven daarom anderen naar voren, die dit geloofwaardiger konden doen. Zoals de priors uit de hoek van de kartuizers en de Congregatie van Windesheim. Ook de oude mannen in zijn huis aan de Haagdijk waren rolmodellen voor een leven zoals dat terug was te vinden in de allereerste christelijke gemeenschappen.

Uiteindelijk zouden na het Concilie van Trente in de zestiende eeuw een aantal zaken fundamentele worden aangepakt, veranderingen waarvoor het Fabri-netwerk al de aanzetten had gegeven. De priesters zouden voortaan opgeleid worden in van de wereld afgeschermd seminaries. Het zwakke punt van het Fabri-netwerk – het feit dat ze geen greep konden krijgen op de benoeming van de bisschoppen van Luik en Utrecht – werd aangepakt doordat de pausen de benoemingen van bisschoppen naar zich toe konden trekken. Deze nieuwe bisschoppen konden de hervormingen in hun diocesen gaan doorvoeren, ondersteund door goed opgeleide priesters die ook zelf aan zielzorg gingen doen.

Ideals and power. The religious network of Anselmus Fabri de Breda in the fifteenth century and the foundation of almshouses

This dissertation describes the motives and inspiration behind the foundation of an almshouse in the city of Breda at the end of the Middle Ages. The founder was Anselmus Fabri, a person of humble origin who pursued a career in the papal curia in Rome between the years 1402 and 1449. He started as a scriptor and ended as proto-notary and referendary in the chancery of the pope; he even acquired some votes to be elected as pope during the conclave of 1445. In 1455, six years after his death in Florence, the almshouse was created by the three executors of his last will. These executors were faithful allies during his lifetime and it shows the importance of a social network that keeps on functioning even after death.

Fabri was active in two social networks: in Rome and in the duchy of Brabant. In Rome the basis of his network was the confraternity of Santa Maria dell'Anima. This was a hospital near the Piazza Navone for pilgrims coming from the Holy Roman Empire and it was founded by Dutch merchants. Fabri became one of the leading persons in this community with the support of two other protectors of the hospital: Dietrich of Nieheim and Hermann Dwerg. Besides his activities in the chancery Fabri kept in contact with persons in his home region Brabant and in other parts of the Southern Netherlands his whole life. He had some important ecclesiastical functions there that gave him influence and income. In 1411 the bishop of Cambrai appointed him as parson of Halle near Brussels. Four years later he was appointed as dean of the collegiate church of Our Lady in Antwerp. Between 1420 and 1430 he travelled between Rome and Brabant every two years to give substance to his functions. He was active in reorganizing the chapter and financing new church buildings, both in Halle and Antwerp. He had built up good working relations and friendships with senior government officials of the dukes of Brabant and Burgundy. One of his closest friends was Jan Bont, who was the chancellor of duke Philip the Good between 1431 and 1445. Fabri and Bont represented as delegates the duke of Brabant during the Council of Konstanz in 1415 where the Western Schism came to an end with the election of Martin V as the one and only pope. Together they arranged papal approval for the marriage of duke John IV of Brabant with Jacqueline, countess of Hainaut, between the years 1417 and 1419. Some five years later they were active in a group that was trying to establish a university in the duchy of Brabant. In 1425 the pope gave his consent and the University of Leuven could start its activities and Fabri visited the opening ceremony as guest of honor.

During the research for writing the biography of Fabri it became clear that Fabri was influenced by his social network in his motivation to found a hospital in Breda. More persons that he knew and worked with established hospitals in their home region. So founded his Italian friend Heinrich Raescop a hospital in Uedem in the Rhineland and Jan Bont was involved in supporting and moving a similar house in Brussels. These almshouses showed some similarities, so it was not only a social network but also a network of related almshouses. Furthermore, his social network, both in Rome and Brabant, had close contacts in

the Netherlands with the church reform movement around the Modern Devotion and strict religious orders like the Carthusians. In order to analyze the set of interlocking networks around Anselmus Fabri and the strategy behind their activities I decided to take the approach of the so called group biography. This method of biographical research concentrates on a limited group of persons, normally between two and forty persons. In contrast with the prosopographical method, the group biography aims at a qualitative analysis of the sources. Every individual person receives attention and it gives better possibilities to see what is unique for a person and where a person conforms to the group.

The first question to answer was: what was the influence of the networks of Anselmus Fabri on his choices? Fabri was member of the Santa Maria dell'Anima community in Rome. He was member of a dynasty of high curial officials that supported this hospital. Members of this group were Dietrich of Nieheim, Hermann Dwerg, Heinrich Raescop and Nicholas of Cusa.

These high clergy men kept close contact with their home region and they always tried to keep their papal interests in Rome and the needs of their home region in balance. When they donated money or goods to Santa Maria dell'Anima, they also sponsored the foundation of an almshouse at home. Through their numerous ecclesiastical benefices in the Netherlands and the Rhineland they had the opportunity to act as benefactors.

The core of his network in Brabant was the chapter of collegiate church of Our Lady in Antwerp. Fabri was dean of this chapter from 1415 on, with the support of the pope. He could always rely on the support of three canons of this chapter. Two of them – Johannes Figuli and Johannes Braxatoris – came from his home town Breda. The third person – Petrus Cant – was cantor of the church and responsible for the choral songs and the choirs in the church. His whole life Fabri kept a lively interest in church music and choirs. When Fabri departed to Rome in 1430 and never came back his confidant Figuli moved from Rome to Antwerp to represent the interests of his master in the Netherlands. In 1455 the three men would act as the executors of the last will of their master and founded the almshouse in Breda after they had brought the sales of all the possessions of Fabri to an end.

In and around Antwerp Fabri had close working relations with the abbots of the Norbertine abbey of Sint-Michiels and the Cistercienser abbey of Sint-Bernard's and he knew very well the prior of the Carthusian monastery of Kiel. Together they reformed existing hospitals in Antwerp. With the help of the local lord and his wife the network started church reform in the region Herentals. In this region they founded a new and very strict Norbertine monastery for ladies, a new Windesheim priory for men (Ten Troon) and an almshouse for eight poor ladies. Petrus Cant acquired as parson the nearby parish of Vorselaar. The network invested both in the ideal of the *vita contemplativa* (the life in community) as in the *vita activa* (the missionary mandate) of the parsons.

The second question was why Anselmus Fabri founded an almshouse in Breda, an almshouse with quite strict rules for prayer and behavior? He had several motives to found the house for eight poor men. A first motive is that his parents took care of poor and sick persons. So you can speak of a family tradition. A second motive was his concern with craftsmen who could not longer work and support themselves. The house was certainly not created for beggars and paupers who had never worked. A third motive was that he sought a shelter for his service staff in Rome after his death. The last motive that he brought forward was his concern with the life in the hereafter. Each day the inhabitants of the house had to pray for the rescue of his soul. In the Middle Ages everybody was convinced that poor persons were closer to God and the best intercessors for a fast trip to heaven and a short stay in purgatory.

The historian Rosenthal, in his study *The purchase of paradise*, brought the proposition forward that the memoria function was the most important motive behind the foundation of almshouses. Social care reasons were non-existent or secondary. But when we study the statutes of the house in Breda and other similar houses we can see that the obligations for memoria prayers were very limited. What can be proven is that the almshouses fitted in a brought strategy for salvation. The inhabitants of the houses could come to salvation of their souls by regular prayer, visits to the church, peaceful life and working on the land. The inhabitants of the house had to beg for extra money and in doing so they gave the normal parishioners the possibility to save their souls by giving alms.

The aforementioned motives do not explain the very strict – monastery inspired – rules of these almshouses. These houses can be called Apostle's houses, because the inspiration came from the first Christian communities in Jerusalem as described in the Acts of the Apostles. Some of them, such as the house founded in Brussels by Willem en Jan Bont, received the name Apostle's House or a dedication to the apostles. The brethren and sisters who lived in these houses, normally twelve persons, had a way of living that was similar to the lay brethren in monasteries. As illiterate persons without knowledge of Latin they had to pray series of Hail Mary's and Our Fathers the whole day, they had to live in celibacy, had to share their possessions and had to wear simple clothing without color. It can be no surprise that they were often mixed up with monks, but they were still lay persons that had not taken the three vows of the real monastics.

The tradition of the Apostle's houses goes back to the Carolingian period, when bishops founded in the vicinity of their cathedrals a shelter for poor persons: the *matricularii*. In exchange for this support the poor inhabitants assisted in the services in the church. In Germany this tradition was preserved and the bishop of Münster founded a Twelve Men House (*Zwölfmännerhaus*) in his city. Later a second house was founded nearby the cathedral. Around 1200 an almshouse for 36 poor ladies and 12 poor men was founded in Liège. The inhabitants of the hospital of Saint Mathieu assisted in the services in the cathedral of Saint Lambert. They followed the rule of Saint Augustine, but they did not have to do the monastic vows.

At the end of the fourteenth century there was a new impulse for the Apostle's houses coming from Carthusian and Windesheim priories. In the cities of Nuremberg and Hull two new Apostle's houses, founded by rich merchants, were managed by Carthusian priories. In Arnhem a cleric with contacts with the Modern Devotion movement founded a house that was under the supervision of Carthusian and Windesheim priories in the year 1401. These Windesheim priories can be seen as an initiative of the Modern Devotion movement in the Netherlands and they formed a congregation of monasteries that was inspired by the Carthusians. These priories were very popular in this period, especially for lay brethren. They had to limit the amount of lay brethren that they could absorb and the apostolic inspired almshouses could act as an alternative for these lay brethren.

Around the year 1425 three new houses were created in the region Brussels and Leuven: the Apostle's House and The Seven Sleepers House in Leuven and the Apostle's House in Brussels of Willem en Jan Bont. These three houses had similar statutes and textual comparison shows that they were inspired by each other. The statutes of the house of Anselmus Fabri in Breda also had statutes that were influenced by these three houses. These houses had no links with a monastery or priory, but to a nearby collegiate church or parish church. The founders hoped that the poor inhabitants with their monastic inspired way of living could act as role models for the canons, parsons and the ordinary parishioners.

All important persons out of the Anima network in Rome founded hospitals in their home region. Two of them belong to the group of Apostle's houses. This was the house founded by Heinrich Raescop in Uedem in 1445 and the house founded by Nicholas of Kues in

the city of Kues at the boarder of the river Moselle in 1458. Both had formal ties with schools: the house in Uedem was in the same building as a Latin school, the house in Kues supervised a student college in Deventer: the city of Geert Grote, the founder of the Modern Devotion movement. The house in Uedem transformed in a Windesheim priory during the lifetime of Raescop and the house in Kues was under supervision of a Windesheim and Carthusian priory. So the influence of the church reform movement is traceable in both foundations.

What was the strategy of the social network of Anselmus Fabri in the Breda region? Was it only the foundation of an almshouse or did the house fit in a broader strategy of church reform? The Roman network of Fabri deliberately acquired more influence in the Netherlands, with this influence they hoped to start changes in the church. I have already explained that Figuli, as his confidant, moved from Rome back to Antwerp. In 1439 the German Heinrich Raescop, another confidant moved to Utrecht where he held positions in several chapters, one of these functions - treasurer of the cathedral church - he kept until his death in 1455. In that year the financial assistant of Fabri in Rome, Walterus de Gouda, came to Utrecht and took over the treasurer position of Raescop. Both became active in the Breda region. Raescop became parson of the Rijsbergen parish in 1442 and Gouda founded a chantry in the collegiate church of Breda and in the parish of Zundert, a village south-west of Breda and nearby Rijsbergen. Johannes Braxatoris, a member of the Antwerp branch of the network, became parson of Gilze. This parish lies east of Breda and was a parish under control of the abbey of Torn, just as Princenhage. Their patron and network associate Fabri tried to get more influence in the Princenhage parish during his lifetime. The foundation of his almshouse in this parish was part of his strategy to gain influence and to diminish the influence of the parson of Princenhage.

In the period when Gouda was active in the Breda region the network could, in cooperation with the local chapter and the counts of Nassau as lords of Breda, bring some church reform in the region. There came an Augustine priory for enclosed nuns in the territory of Princenhage that had links with the Windesheim priory of Ten Troon. The Norbertine priory of Catharinadal was reformed and an almshouse for poor ladies (*Grauwzusters*) was founded in the city. This almshouse was linked to the beguinage of Breda and they can be seen as role models for the more worldly beguines. In fact the same strategy can be seen in and around Herentals, where abbots or priors and worldly clerics worked closely together with the local lord in reforming the church. Breda and Zundert became strongholds of the network, especially when Zundert got an Apostle's house around the year 1500. The parson of Zundert, Johannes de Nispen, also had links with the network.

The network clearly had a strategy to set up a battle line in the region between Breda and Antwerp of chantries, almshouses, hospitals, priories and parishes that they controlled and could function as supporters of church reform. Not a revolutionary reform movement, but more step by step and gradual. Three generations of worldly clerics staid active over a period of 70 years to gain influence in the parishes and monasteries in the county of Breda.

The last question to answer is about the strategy of the Fabri network and the connection with the views of leading church reformers of the fifteenth century. These church reformers are the already mentioned Theodericus of Nieheim and Nicholas of Cusa. The other two French reformers are Jean Gerson and Pierre d'Ailly. How much influence did these reformers have on the network around Anselmus Fabri and how far could the network bring their ideas into practice?

First of all aimed the reform movement of the so called *Reformatio in capite*: the reform of the leadership of the church. One can say that they had success on the level of the pope. Fabri and Johannes Bont, but also Jean Gerson and Pierre d'Ailly took an active role in the Council

of Konstanz to bring the Schism to an end. Fabri and his Roman friends had good working relation with three successors of pope Martin V: Eugene IV, Nicholas V and Pius II. The last one was a close friend Nicholas of Cusa.

The four reformers had the conviction that the bishops had to rescue the church and had to follow the ideal of the *vita activa*: the missionary destination of the apostles to spread the message. Three of the reformers even became bishop (Cusa, Nieheim and d'Ailly), but only of d'Ailly can be said that he had some success in the diocese Cambrai.

The network around Fabri had not enough power to influence the choice of the bishops in the dioceses of Liège and Utrecht. The dukes of Burgundy influenced the election process in such a way that their candidates were appointed by the pope. As an alternative the Fabri network took positions in the hierarchical layer just beneath the bishop. They had had positions in the chapters in Utrecht and Liège and other high functions. So were both Fabri and Bont archdeacon in the diocese of Liège where they could influence the appointment of the pastors in the parishes.

The reformers saw, on the level below the bishops, the priest as the soldiers to put the church reform into practice. Gerson stressed that their status was higher than that of the monks and nuns, because they were not working for their own salvation but for the salvation of their parishioners. Gerson thought that these priests did not need to be university skilled theologians. When they could bring simple sermons and when they administrated the sacraments it was enough. The Fabri network gained control of three parishes around Breda: Gilze, Rijsbergen and Zundert. They renewed the church buildings and they appointed substitutes to do the real work in the parish. They needed the support of the local lord, the count of Nassau, to conquer these parishes. This support of local lords is not mentioned by the church reformers, but proved to be essential in a region in this period. With the support of the count the network could control some parishes, local monasteries could be reformed and new monasteries could be founded. You can say that the local lords jumped into the breach created by the bishops who were too occupied with their worldly affairs.

Of the four church reformers only Cusa refers to the role of monasteries in supporting church reform, but all four reformers had close contacts with strict and ascetic orders like the Carthusians and Celestines. The group around Fabri worked in the duchy of Brabant in close cooperation with the Carthusian and Windesheim priories and with the Norbertine abbeys. In Breda there came a cluster of two Apostle's houses (Breda and Zundert), a reformed Norbertine priory for ladies (Catharinadal), a Windesheim priory for ladies (Vredenberg) and a lay convent for ladies. These reformed monasteries and convents had to act as role models for an apostolic inspired live-in community.

Lastly, education was seen by both the reformers and by the network, as important for young boys. They saw very well that clerics needed good education in ethics and intellectual knowledge. Only Nieheim does not mention the importance of education. They all had a preference to accommodate students in colleges to prevent contact with the temptations of the world outside. Anselmus Fabri presented himself in the tradition of some bishops in the Southern Netherlands by founding a choral house. Young boys lived together in a house under the supervision of a minister and were trained in part-singing. Other members of the network around Fabri, for instance Cusa and Dwerg, founded student colleges. Fabri and his companions saw the importance of university-based education and they supported the creation of a university in the duchy of Brabant in Leuven.

The thesis that the creation of the apostle's house in Breda was part of a strategy to bring church reform in a region proved to be right, albeit with the remark that high curia officials like Anselmus Fabri walked a tightrope to balance their ideals with the power they acquired. They saw that they were themselves not the best role models for a real apostolic inspired life and therefore they sought others – like the Carthusians and the inhabitants of the almshouses – to give the good example. Only in the sixteenth century after the Council of Trent was the most vulnerable issue for the church reformers - the election of the bishops - solved when the dioceses in the Netherlands were reorganized and the bishops lost their temporal power.

1. Bijlage: Begrippen

- Aartsdiaken.** Geestelijke aangesteld door de bisschop om hem te vertegenwoordigen in een deel van het bisdom. Had de taak pastoraal aan te stellen en toezicht te houden op de parochies. Het gebied van de aartsdiaken werd aangeduid met de term aartsdiakonaat.
- Abbreviator.** De *abbreviator* bereidde als medewerker van de pauselijke kanselarij de concepten of minuten van de akten voor, opdat de schrijvers ze tot een netexemplaar konden uitwerken.
- Aflaat** (Latijn: *Indulgentia*). Kwijtschelding van straf zonden in combinatie met vrome werken. Door de verkoop van aflaten kon bijvoorbeeld de bouw van kerken worden gefinancierd. De paus had het privilege toestemming te geven tot de verkoop van aflaten.
- Apostelhuis.** Een Godshuis voor de opvang van twaalf oudere, arme personen of een daarvan afgeleid aantal. Dit huis was verbonden aan een klooster of kerk. De regels legden de nadruk op de religieuze verplichtingen van de bewoners.
- Augustinessen.** Vrouwelijke religieuzen die leven volgens de kloosterregel van Augustinus. Een tak van de augustinessen zijn de kanunnikessen van de Congregatie van Windesheim.
- Bedelordes.** Kloosterordes die geen eigendom mochten hebben, individueel noch gezamenlijk. Inkomens verkregen ze groten-deels door te bedelen. Tot deze groep behoorden in de middeleeuwen: de franciscanen, de dominicanen, de karmelieten en de augustijner eremieten. Deze ordes werden opgericht in de dertiende eeuw. In de loop van de eeuwen erna verloren deze kloosterordes hun oude gestrengheid op het punt van bezit en waren ze niet meer observant.
- Begijnen.** Vrouwen die een kuis en godvruchtig leven willen leiden terwijl ze samenwonen op een begijnhof of in een begijnenconvent. Ze leggen geen kloostergeloften af en zijn verantwoordelijk voor hun eigen inkomen. Binnen een begijnhof hebben de begijnen een eigen huis. In een begijnenconvent of begijnenhuis wonen de vrouwen samen in een enkel gebouw en is het leven minder individualistisch.
- Beneficie.** Kerkelijke functie. Dit bestond uit het geestelijk ambt zelf (*officium*) en een inkomensbestanddeel (*prebende*).
- Broeders en Zusters van het Gemene Leven.** Gemeenschappen van leken en wereldlijke geestelijken die in een huis samenwonen en alles gemeenschappelijk hebben. Deze gemeenschappen zijn verbonden met de beweging rondom de Moderne Devotie. Een aantal huizen faciliteerde studentenconventen, waarin scholieren worden begeleid en opgevangen.
- Broederschappen.** Verenigingen van leken die een vroom doel dienden. Dit vrome doel kon bijvoorbeeld het beheer van een gasthuis zijn. Andere vrome doelen: de verering van een reliek of van een bepaalde heilige. De leden van broederschap hadden regelmatig gezamenlijke maaltijden en baden voor overleden broeders. De broederschappen hadden vaak een altaar in een kerk.
- Bul.** Officiële akte uitgevaardigd door de paus met een zegel van lood. Aan de Latijnse naam van lood (*plumbum*) ontleent de bul zijn naam.
- Cantor.** Lid van een kapittel en kanunnik die verantwoordelijk was voor het uitvoeren van het gezang in de kerk.
- Choralen** (Latijn: *boni infantes*). Zangknepen als lid van een kerkkoor. Konden samenwonen in een choralenhuis onder het toezicht van een geestelijke.
- Cijnsregister.** Administratief document waarin de te ontvangen en te betalen cijnsen werden geregistreerd. Een cijns kon een erfpacht zijn, waarbij de eigenaar van een onroerend goed een jaarlijkse vergoeding kreeg. Een cijns kon ook een erfrente zijn, waarbij de eigenaar jaarlijks een vergoeding betaalde. Cijnsen konden worden uitgedrukt in geld, maar ook in hoeveelheden graan. In Brabant was dat vaak rogge.
- Cisterciënzers.** Congregatie van kloosters die de regel van Benedictus volgden in een strenge variant. De orde werd gesticht door de edelman Robert. Onder Bernardus van Clairvaux krijgt de orde een grote verspreiding in Europa. Bij de Antwerpen lag in de middeleeuwen de cisterciënzerabdij van Sint-Bernards.
- Collegiale kerk.** Kerk met als bestuur een college van kanunniken. Ook wel genoemd een kapittelkerk.
- Conclaaf.** Bijeenkomst van de kardinalen in Rome, waarbij er een nieuwe paus wordt gekozen. De kardinalen zijn dan afgesloten van de buitenwereld, vandaar de naam conclaaf, die is afgeleid van de Latijnse woorden *cum clave*: met de sleutel. In de middeleeuwen moest er een twee derde meerderheid zijn.
- Congregatie van Windesheim.** Groep van kloosters die de regel van Augustinus volgden. De mannelijke tak waren reguliere kanunniken (augustijner koorheren), de vrouwelijke tak kanunnikessen. Het hoofdklooster stond in Windesheim (Overijssel) en was verbonden met de beweging van de Moderne Devotie. De kloosters lagen verspreid over het tegenwoordige België, Nederland en Duitsland.
- Corrector litterarum apostolicarum** (*corrector*). Medewerker van de pauselijke kanselarij. De *corrector* van de pauselijke brieven was het hoofd van de *parcus maior*, dus één van de belangrijkste abbreviatoren binnen de curie. Na 1370 had deze functie duidelijk aan gewicht gewonnen en de functie van *corrector* groeide uit tot de plaatsvervanger van de vicekanselier als hoofd van de pauselijke kanselarij.
- Derde Orde van Sint-Franciscus.** Gemeenschappen van leken die een kloosterachtig leven gingen leiden. Sinds 1289 vielen deze gemeenschappen onder het toezicht van de minderbroeders (franciscanen). In de Nederlanden sloten deze gemeenschappen zich aan bij het Kapittel van Utrecht, dat werd opgericht in het jaar 1399. In de vijftiende eeuw kwam er een ontwikkeling op gang van verkleistering en ketteren steeds meer leden de drie kloostergeloften afleggen. De mannelijke leden werden ook wel aangeduid als tertianen, de vrouwelijke leden als tertiarissen.
- Dode hand.** Uitdrukking voor kerkelijke goederen waarop de wereldlijke overheid geen belasting mocht heffen.
- Dominicanen** (predikheren). Voorbeeld van een bedelorde. Gesticht in 1216 door Dominicus Guzman. Zij richtten zich vooral op de prediking van het geloof en de zielzorg. Zij kregen taken in de inquisitie bij de bekering van ketteren en ongelovigen. Omdat ze zich richtten op de prediking waren ze relatief hoog opgeleid en invloedrijk in het universitaire milieu.
- Donaten.** Leken die tijdens hun leven hun bezit overdragen aan het klooster en deel gaan uitmaken van de kloostergemeenschap. Zij beloven hierbij gehoorzaamheid aan de overste van het klooster.
- Duitse Orde.** Geestelijke militaire ridderorde ontstaan tijdens de Derde Kruistocht in het jaar 1196. De orde verwierf later grote bezittingen in Pruisen en de huidige Baltische landen.
- Exempties.** Privilege van een klooster dat het direct onder het gezag viel van de paus. Hiermee verviel het gezag van de bisschop over het klooster.

Franciscanen (minderbroeders). Voorbeeld van een bedelorde. Gesticht in het jaar 1209 door Franciscus van Assisi. Deze orde richtte zich vooral op de zorg aan de armen. In de zestiende eeuw kwam er een nieuwe strenge variant op de franciscanen in de vorm van de capucijnen.

Gasthuis (Latijn: *hospitium*). Een instelling die als hun basistaak heeft verschillende vormen van hulpbehoevende personen in een daarvoor ingericht gebouw op te nemen en te verzorgen.

Godshuis (Engels: *Almshouse*). Een gasthuis voor de opvang van een beperkt aantal oudere bewoners. De bewoners zorgen grotendeels voor zichzelf, hoogstens ondersteund door wat dienstpersoneel.

Heilige Geesttafel (armentafel). Instelling verbonden aan een parochiekerk die voedsel uitdeelde (meestal brood) aan huisarmen.

Hervorming. Streven om terug te keren naar de oorspronkelijke zuiverheid van het paradijs. Was eerst gericht op individuen, later ook op organisaties. Wordt later ook gebruikt om de protestantse beweging aan te duiden die de Kerk wilde terugvoeren naar de oorspronkelijke staat. De beweging vanuit de rooms-katholieke Kerk wordt dan ook wel aangeduid met de term 'Katholieke hervorming' of 'contrareformatie'.

Ideologie. Een eenheid van symbolische voorstellingen, verhandelingen, argumenten en stereotypen die een bepaald doel dienen en gebruikt worden door een specifieke groep van actoren.

Infirmierie. Huis op een begijnhof voor de opvang van zieke of arme begijnen.

Jaargetijdenregister. Register van een kerk of klooster in kalenderform waarin de jaarlijkse herdenkingen van de zielen van overleden weldoeners werden genoteerd. Deze herdenkingen voor het zielenheil werden ieder uitgevoerd op de dag van overlijden van de weldoener. Het jaargetijdenregister kan een obituarium zijn of een necrologium.

Kanunniken. Leden van een kapittel. Zij bestuurden de kerk en waren verantwoordelijk voor het koorgebed in de kerk. Zij moesten een geestelijke wijding hebben: subdiaken, diaken of priester.

Kapelaan. Een priester die de missen opdroeg van een kapelanie.

Kapelanie (Engels: *Chantry*). Fonds bedoeld om daarmee missen op te dragen aan een aangewezen altaar in de kerk. Deze missen waren vaak bedoeld voor het zielenheil van personen uit een familie, die geld hadden vrijgemaakt voor de financiering van deze missen.

Kapittel. Groep van geestelijken die verbonden waren aan een kerk en daar het koorofficie uitvoerden. Het kapittel functioneerde als bestuursorgaan van de kerk en de leden van het kapittel – meestal aangeduid als kanunniken – volgden geen kloosterregel.

Kapittel van Utrecht. Congregatie van de derde-ordekloosters in het bisdom Utrecht opgericht in het jaar 1399. Bij deze congregatie waren 127 kloosters aangesloten.

Kapittel van Venlo. Congregatie van kloosters van regulieren kanunnikessen die leefden volgens de regel van Augustinus. Opgericht in 1455 door de bisschop van Luik. Deze congregatie was de tegenhanger van de Congregatie van Windesheim en een alternatief voor kanunnikessen na het verbod van de paus op uitbreiding van de Congregatie van Windesheim met kloosters voor vrouwelijke religieuzen.

Kapittel van Zepperen. Congregatie van derde-ordekloosters in het bisdom Luik, opgericht in het jaar 1441.

Kapitteldeken (deken). Hoofd van een college van kanunniken.

Kardinalen. Hoogste waardigheid binnen de katholieke Kerk na de paus. De paus heeft het alleenrecht geestelijke te benoemen tot kardinaal. Kardinalen staan aan het hoofd van de bestuursorganen in Rome. Na het overlijden van een paus, kiezen ze tijdens een conclaaf zijn opvolger. Bij het conclaaf van 1447 waren er 24 kardinalen. Iedere kardinaal heeft een eigen kerk – titelkerk – in Rome, waarin hij vaak werd begraven.

Kartuizers. Leden van de kloosterorde die in het jaar 1084 werd gesticht door Bruno van Keulen. Het hoofdklooster van deze strenge orde is Grande Chartreuse bij Grenoble. De monniken leven als kluzenaars in aparte woningen rondom een hof. De monniken wijden zich de hele dag aan het koorgebed en studie; ze mogen het klooster niet verlaten. De kloosters zijn gevestigd in rustige gebieden ver van de steden.

Kloosterslot (Latijn: *clausuur, sub clausura monastica*). Verplichting voor religieuzen om het ommuurde kloosterterrein niet te verlaten.

Kruisheren. Kloosterorde die behoorde tot de Orde van het Heilig Kruis, gesticht in Hoei (België) door Theodorus van Celles in 1211. De orde volgde de regel van Sint-Augustinus en de monniken waren reguliere kanunniken. De orde richtte zich vooral op prediking.

Landdeken (deken). Geestelijke die hoofd was van een dekenaat. Hij had de taak pastoors aan te stellen in de kleinere parochiekerken (*quarta capelle*). Hij was steeds een pastoor binnen het betrokken dekenaat en werd gekozen door zijn collega-pastoors.

Lekenbroeders (conversen. Latijn: *familiares, laici familiares*). Kloosterlingen die wel deel uitmaakten van de kloostergemeenschap, maar niet deelnamen aan het kloosterofficie. Zij deden handenarbeid en verrichtten het gewone werk in het klooster.

Lopen rogge. Inhoudsmaat voor rogge. In Breda was een lopen 21,625 liter rogge. In Breda gold de Thornse maat voor rogge, omdat deze abdijs dominant was bij het innen van cijzen en tienden in rogge. De vertel rogge was vier lopen, de zester rogge was 16 lopen rogge.

Moderne Devotie. Spirituele beweging die in de veertiende eeuw opkwam in de Nederlanden. Voormannen waren Johannes Ruusbroec uit Brussel en Geert Grote uit Deventer. De beweging richtte zich op vernieuwing van het christelijk gemeenschapsleven. Leken gingen met geestelijken samenleven in de Huizen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven. Daarnaast kwam er een kloosterweging rond de Congregatie van Windesheim.

Momboirs (Provisor. Latijn: *procurator*). Toezichhouders namens de kerkelijke of wereldlijke overheid op een gasthuis. De Latijnse term procurator kan ook in het algemeen een zaakwaarnemer aanduiden.

Necrologium. Register waarin verplichtingen werden vastgelegd voor het houden van memories (bidden voor zielenheil van overleden weldoeners). Het necrologium was een liturgisch document waarin de namen van overledenen werden genoteerd om te worden voorgelezen tijdens het koorofficie. Als liturgisch document moest het zijn geschreven in het Latijn. Een necrologium heeft meestal de indeling van een kalender, met per dag de namen van de te gedenken overledenen.

Netwerk. Een netwerk is een verzameling van relaties. Een netwerk bevat een verzameling van objecten en de grafische vastlegging of beschrijving van de relaties tussen de objecten. Bij een sociaal netwerk zijn de objecten personen.

Norbertijnen (witheren). Leden van de kloosterorde gesticht door Norbertus van Xanten in 1121. Naast een contemplatief leven, richtten zij zich ook op prediking en de praktische zielzorg. Zij bedienden de zielzorg in omliggende parochies.

Norbertinessen. Vrouwelijke tak van de norbertijnen, kloosterorde gesticht door Norbertus van Xanten in 1121. In tegenstelling tot de mannelijke tak richten zij zich uitsluitend op een contemplatief leven.

Obituarium. Register in kalendervorm waarin verplichtingen werden vastgelegd voor het houden van memories (bidden voor zielenheil van overleden weldoeners). Het obituarium was geen liturgisch document, maar legde de uit te voeren rituelen vast (gebeden, grafbezoek, uitdelingen, missen etc.) en vaak zijn ook de geschonken inkomsten terug te vinden. Zie ook necrologium en jaargetijdenregister.

Observant. Aanduiding voor kloosterordes die weer terugkeerden naar de oude strengheid. Dit wordt vaak gebruikt voor de kloosters bedelordes die zich in de vijftiende eeuw hervormden.

Officiaal. Hoofd van de kerkelijke rechtbank binnen een bisdom.

Olivetanen. Kloosterorde gesticht door enkele edellieden uit Siena in de veertiende eeuw. De monniken volgden de regel van Benedictus in zijn oude strengheid. De orde ontleende zijn naam aan het eerste klooster op de Monte Oliveto.

Parcus. Orgaan van de pauselijke kanselarij waarin de senior abbreviatoren samenwerkten bij het controleren van de uitgaande bullen. De *parcus minor* was er voor de minder belangrijke bullen, de *parcus maior* was er voor de belangrijke bullen.

Patronaatsrecht (Latijn: *ius patronatus*). De bezitter van het patronaatsrecht had het recht een kandidaat-pastoor voor te dragen aan de aartsdiaken (of landdeken) voor benoeming.

Prebende (prove). Inkomen verbonden aan een kerkelijk beneficie, bijvoorbeeld van een kanunnik. Prove kan ook duiden op het aankopen van een plaats binnen een godshuis. Indien de plaatsen binnen een godshuis worden verkocht is er sprake van een zogenaamd proveniershuis.

Professie. Afleggen van de eeuwige kloostergeloftes (armoede, gehoorzaamheid, kuisheid).

Proost. Lid van een kapittel en kanunnik die verantwoordelijk was voor het beheer en de exploitatie van de bezittingen van de kerk. Bij de kloosters van norbertinessen was de proost de biechtvader van zusters en deed het beheer van de goederen.

Protonotaris (Latijn: *protonotarius*). Erefunctie binnen de pauselijke kanselarij met een belangrijke adviesfunctie voor de paus.

Referendarius. Hoge medewerker van de paus die de inkomende verzoeken (supplicien) beoordeelde en de paus adviseerde over het in behandelen nemen van het verzoek.

Rijnse gulden. Gouden betaalmunt waarvan de waarde werd vastgesteld in 1386 door de keurvorsten van Keulen, Trier, Mainz en de Palts. De Rijnse gulden had een vaste waarde uitgedrukt in zilver. De gulden bestond weer uit 20 stuivers.

Scholaster. Lid van een kapittel en kanunnik die verantwoordelijk was voor het onderwijs.

Scriptor (schrijver, klerk). Medewerker van de pauselijke kanselarij die de uitgaande bullen in het net schreef of kopieën maakte van de uitgaande bullen in de kanselarijregisters.

Signet (notarissignet). Handgeschreven symbool van de notaris op een akte, waarmee hij de echtheid van het stuk garandeerde. Het signet bestond uit een signetvoet, een signethals en een signetkop. Vaak schreef de notaris zijn naam in de signetvoet.

Studentencollege (beurs). Gebouw waar studenten opvang kregen met financiële ondersteuning.

Synode. Bijeenkomst van geestelijken uit een bisdom.

Thesaurier. Lid van een kapittel en kanunnik die verantwoordelijk was voor het toezicht op de kosters van de kerk en het beheer van de kostbaarheden.

Urbanisten. Kerkregio's of instellingen die de kant kozen van de paus in Rome tijdens het Westers Schisma. (Genoemd naar de Romeinse paus Urbanus VI)

Vertel rogge. Inhoudsmaat van vier lopen rogge (ca. 85 liter rogge te Breda).

Vicarius perpetuus. Priester die optrad als plaatsvervanger van de pastoor. De afwezige pastoor werd dan aangeduid als persoon (Latijn: *persona personatus*).

Vicaris. Kapelaan die optrad als plaatsvervanger van een andere geestelijke.

Vicekanselier. Kardinaal die door de paus benoemd werd als hoofd van de pauselijke kanselarij. Daarmee was deze kardinaal de machtigste persoon in Rome na de paus zelf. De vicekanselier vormde met de *corrector* en de abbreviatoren van de *parcus* de presidentia van de kanselarij.

Vita activa. Missionaire boodschap voor de verspreiding van het christelijk geloof.

Vita contemplativa. Het leven in gemeenschap om het leven te kunnen richten op gebed, studie (van Bijbelteksten) en stilte.

Westers Schisma (Schisma). Periode tussen 1378 en 1417 waarin er meer dan één paus tegelijk in functie was. Na 1378 was er een paus in Avignon én een paus in Rome. Vanaf het jaar 1409 (Concilie van Pisa) waren er zelfs drie pausen. Door het Concilie van Konstanz kwam er in 1417 een einde aan het Schisma.

Bibliografie onuitgegeven bronnen

BELGIË

Antwerpen. Kathedraal Archief Antwerpen (KAA) (bewaard sinds 2014 in Rijksarchief Antwerpen)

- Archiven van het bisdom Antwerpen. Oud Antwerps kerkarchief.
- Fonds kloosterarchieven
- K92 (Obituarium Faconklooster)
- Capisa
- * 11 capell. 1 (Akte september 1431 opgesteld in huis Anselmus Fabri te Rome)
- * 11 capell. Litt. E (Akte van 1456 over overdracht cijns aan kape-laan besnijdenisaltaar)
- * 11 D 109 (Rekening fundatiën)
- * 17 dom. 58 (Akte uit 1441 over fonds voor choralen)
- * 24 dom. 4 (Akte uit 1429 over distributie aan choralen)
- * 24 dom. 7 (Akte uit 1432 waarin choralen inkomstenbron krijgen)
- Citation contra capellanos
- CRE
- * inv. nr. 666 (Pauselijke aflaat uit juli 1432)
- Registers
- * Register 190 (Jaargetijdenregister kapelaans)
- Rer. Extra ordinariarium
- * inv. nr. 670 (Stichting eeuwig brandende kaars op 7 oktober 1426).
- Testamenta antiqua
- * inv. nr. 68 (Testament Johannes Braxatoris van 18 maart 1455).

Antwerpen. Rijksarchief Antwerpen (RAANTW)

- Faconklooster
- * inv. nr. 36r (Pak met verslagen en stukken. Hierin bedankbrief van de priorin aan Anselmus Fabri, ca. 1436)
- Grobendonk
- * inv. nr. 15017 (Obituarium priorij Ten Troon)
- * inv. nr. 15029 (Testament Aert van Crayenhem, 4 februari 1430)
- * inv. nr. 15030 (Testament Johanna van Steyvoert, 7 december 1437)
- OLV kathedraalarchief
- * inv. nr. 3 (Bul van paus Eugenius IV voor Anselmus Fabri over bescherming van de goederen van het kapittel van Antwerpen, 11 november 1442)

Antwerpen. Stadsarchief Antwerpen (SAA)

- Schepenregisters
- * nr. 41 (Jaar 1449)

Brussel. Koninklijke Bibliotheek Brussel (KB Brussel) (ISIL-code: BE-KBR00)

- Handschriften
- * inv. nr. 16595 (Verzamelhandschrift van de priorij van Corsendonk 15e eeuw)
- * inv. nr. IV, 108 (Handschrift met aktes van de priorij Groenendaal 15e eeuw)

Brussel. Openbaar Centrum Maatschappelijk Welzijn Brussel (OCMW Brussel)

- Hospices (H)
- * inv. nr. 819 (Stichtingsakte godshuis Petrus en Christoffel te Brussel, 1385)
- * inv. nr. 878 (Stichtingsakte Apostelenhuis Brussel, 1450-01-04)
- * inv. nr. 941 (Stichtingsakte Calvariegodshuis te Brussel, 14 november 1429)
- * inv. nr. 1198 (Stichtingsakte gasthuis van Heylwich Blommaert, 8 september 1371)
- * inv. nr. 1203 (Register met afschriften aktes godshuis H. Drieëenheid, zeventiende eeuw)
- * inv. nr. 1209 (Stichtingsakte gasthuis Baxc te Brussel, 1 april 1351. Kopie 15e eeuw)

Brussel. Rijksarchief Brussel (ARA)

- (ISIL-code: BE-A0510)
- Rekenkamer
- * inv. nr. 46775 (Stichtingsakte Sint-Christoffelgodshuis te Brussel, 1385. Afschrift 18e eeuw, met vertaling naar het Nederlands)

Brussel. Rijksarchief Anderlecht (RAA)

- Fonds Archives ecclésiastiques en Brabant (AEB)
- * inv. nr. 3202 (Testament Jan van Aa, 26 februari 1457)
- * inv. nr. 3203 (Testament Jan van Aa, 26 februari 1457, afschrift 17e eeuw)
- St. Goedele
- * inv. nr. 6125 (Stuk over geschil tussen de zangers van Sint-Goedele en de provisoren van het Apostelhuys over zang voor misfundatie, 1451. Kopie uit 1650)
- * inv. nr. 6118 (Fundatie door cantor Jan Bont van kapelanie van H. Sebastiaan, 1451)
- * inv. nr. 7175 (Stichtingsakte door Willem Bont van een altaar gewijd aan Maria, de Heilige Drieëenheid en de apostelen, 1428)
- * inv. nr. 10525 (Inventaris van de goederen van het Elisabethgodshuis te Brussel, 17e eeuw)
- * inv. nr. 10526 (Verklaring van notaris over stukken Sint-Elisabethgodshuis te Brussel, 1787)
- * inv. nr. 10527 (Reglement Sint-Elisabethgodshuis te Brussel, 15e eeuw)
- * inv. nr. 10528 (Voorwaarden voor het ontvangen van nieuwe bewo-ners in het Sint-Elisabethgodshuis, ca. 1490, afschrift 17e eeuw)
- * inv. nr. 10641 (Stichting Calvariegodshuis te Brussel, 1429. Afschrift 17e eeuw)
- * inv. nr. 10642 (Stichting Calvariegodshuis te Brussel, 1429. Afschrift 17e eeuw)
- * inv. nr. 10645 (Stichtingsakte godshuis H. Drieuldigheid te Brussel, 1371. Afschrift 17e eeuw)
- * inv. nr. 10646 (Stichtingsakte godshuis H. Drieuldigheid te Brussel, 1371. Gedrukt 17e eeuw)

Brussel. Stadsarchief Brussel (SABr)

- Kaarten en plannen van Brussel
- * GP3-deel 3 (kaart Brussel ca. 1770)

Gent. Rijksarchief Gent (RAG)

- Archief Sint-Baafs
- * inv. nr. 0465 Johannes Figuli procurator abt Sint-Baafs in Rome, 1433-01-21
- * inv. nr. 0466 Anselmus Fabri procurator abt Sint-Baafs in Rome, 1436-05-10

Leuven. Rijksarchief Leuven (RAL)

- Gasthuizen (afdeling 68/1-2)
- * inv. nr. 5569 (Statuten Zeven Slapersgodshuis te Leuven, 1439-08-01)
- * inv. nr. 5570 (Testament Jan Keyenoghe, 1 augustus 1439)
- * inv. nr. 5571 (Testament Jan Keyenoghe, 5 april 1460. Kopie op papier)
- * inv. nr. 5572 (Codicil bij testament Jan Keyenoghe, 14 mei 1460)
- * inv. nr. 5573 (Statuten Zeven Slapersgodshuis te Leuven, 1439-08-01. Afschrift 1660)

Leuven. Stadsarchief Leuven (SAL)

- Oud Archief, inv. nr. 3933. Stichtingsakte Theologische faculteit Leuven uit 1431

Lier. Stadsarchief Lier (SAL) (ISIL-code: BE-A3006)

- Fonds kartuizers
- * inv. nr. 22 (Necrologium kartuizers Kiel)

DUITSLAND

Berlijn. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GSPK)

- Staatsarchiv (StA) Königsberg
- * Urkunden, Schiebl. 101 nr. 26 (Notariële akte van 3 januari 1448 opgesteld door Walterus van Gouda)

Hamelen. Stadsarchief Hameln (SAH) (ISIL-code: DE-Hml1)
Best. 250 Urkunden
* inv. nr. 129 (bevestiging door stadsbestuur van de stichting van een gasthuis in Hamelen door Dietrich von Nieheim, 28 oktober 1418)

Karlsruhe. Landesarchiv Baden-Württemberg (LBW) (ISIL-code DE-1951)
Generallandesarchiv Karlsruhe, Kloster Reichenau
* inv. nr. 5/12707 (Notariële akte van 2 oktober 1402 opgesteld door Anselmus Fabri de Breda)

Neurenberg. Stadsarchiv Nürnberg (StadtAN) (ISIL-code: DE-2230)
Ordnungsbuch Mendelschen Zwölf Brüderhaus D9 B5

Neurenberg. Stadtbibliothek Nürnberg (SN) (ISIL-code DE-75)
Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen
(www.nuernberger-hausbuecher.de)

ITALIË

Florence. Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze (BNCF) (ISIL-code: IT-FI0098)
Notarile antecosimiano
* inv. nr. 11088 (Ser Jacopo di ser Filippo da Lutiano 1449-1450)

NEDERLAND

Arnhem. Gelders Archief (GA) (ISIL-code: NL-AhGIdA)
Gasthuizen
* inv. nr. 23 (Fundatieboek" van het gasthuis. Register, bevattende afschriften van de stukken, behoorende tot het archief van het gasthuis, opgemaakt in het midden der 17e eeuw.

Breda. Stadsarchief Breda (SAB) (ISIL-code: NL-BdSA)
Archief Begijnhof (ARC0157)
* inv. nr. 629 (Stichtingsakte van het convent van de Grauwzusters te Breda, 1478. Met kopie ca. 1600)
Archief Stadsbestuur Breda (Oud-administratief archief) (ARC0001)
* inv. nr. 2305 (Akte van stichting door de executeurs van het testament van Anselmus Smit van het Oudemannenhuis aan de Haagdijk, 1455)
* inv. nr. 2307 (Akte, waarbij Johannes van Heinsberg, bisschop van Luik, de executeurs van het testament van Anselmus van Breda toestemming verleent een huis en goederen te bestemmen voor het oprichten van een huis voor oude mannen, 1455)
Collectie Havermans (COL0001)
* inv. nr. 10 (Privilegeboek. Afschriften stedelijke privileges, 17e eeuw)
* inv. nr. 1230 (Akte van fundatie van een hospitaal te Etten door ridder Jan van Houte, 1359. Afschrift 17e eeuw)
Collectie Kleyn (COL0005)
* inv. nr. 51 (Verlening parochiële rechten aan de kapel van Marken-daal, 18 mei 1419. Afschrift 16e eeuw)
Klooster Vredenberg (ARC0381)
* inv. nr. 1 (Legger van renten, cijnsen en erfpachten te heffen en te betalen door het klooster, 1494-1495)

's-Gravenhage. Nationaal Archief (NA) (ISIL-code: NL-HaNA)
Nassause Domeinraad tot 1580 (NDR tot 1580)
* inv. nr. 356 (Testament van Margriet van de Laer van 5 december 1483)
* inv. nr. 1374 (Presentatie van Johannes Robbelaert als rector van de matricularia van Alphen en Chaam, 1496)
Nassause Domeinraad vanaf 1581 (NDR vanaf 1581)
* inv. nr. 7976 (Art 6 Beneficiën in het algemeen en naderhand hetgeen ieder beneficie afzonderlijk betreft, folio 1-617)
* inv. nr. 9257 (Extract uit het testament van Margriet van der Laer inzake de oprichting van het gasthuis te Groot Zundert, met reglement. Authentiek afschrift, 1642. 1483 en 1511.)

's-Gravenhage. Koninklijk Huisarchief Den Haag (KHA)
Oude Dillenburgse Linie
* inv. nr. 169 (Testament Engelbrecht I van Nassau van 24 april 1442)
* inv. nr. 444 (Testament van Cimburga van Baden uit 1499)

Groningen. Gronings Archief (GROA) (ISIL-code: NL-GnGRA)
Inventaris 623. Archief Menkemaborg en Dijksterhuis
* inv. nr. 1646 (Wapenkaart betreffende de familie Van Nispen, z.j.)

Oosterhout (NB). Archief norbertinessenklooster Catharinal Breda (ACATH)
Handschrift proost Van der Malen Karters
* nr. 312. (Bul Paus Pius II op aanvraag graaf Jan van Nassau, 1461-12-08).
Manualen en registers
* nr. 1. (Rekening jaar 1457-1458)

Oudenbosch. Regionaal Archief West-Brabant (RAWB)
Gemeente Zundert, archief gasthuis Margriet van de Laer
* inv. nr. 1 (Testament Margriet van de Laer, 10 oktober 1483)

Utrecht. Utrechts Archief (UA) (ISIL-code: NL -UtHUA)
Beeldmateriaal
* cat. nr. 82868 (Foto grafsteen Heinrich Raescop in Domkerk te Utrecht). Zie: www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/fotografische_documenten/1960-1970/82868
Kapittel Sint-Pieter
* inv. nr. 17b (Akten van admisie van Johannes van Nyspen, geestelijke uit het diocees Luik, tot een kanonikaat en een prebende, 1473-1474)

VATICANSTAD

Città del Vaticano. Archivum Secretum Vaticanum (ASV)
Camera Apostolica. (Cam. Ap.)
Diversa Cameralia (Div. Cam.) nr. 3
Registra Lateranensia (Reg. Lat.)
* nr. 100, 105, 110, 113, 115, 122, 126, 131, 149, 179, 431
Registra Supplicationum (Reg. Sup.)
* nr. 434

Uitgegeven bronnen en toegangen tot bronnen

- Analecta Vaticano Belgica. 1ère série: Documents relatifs aux anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai*. dl. 14. *La chambre apostolique et les "Libri annatarum" de Martin V (1417-1431)* F. Baix, ed. (3 dln. Bruxelles en Rome 1947-1960). [*Analecta Vaticano Belgica* 14]
- Analecta Vaticano Belgica. 1ère série: Documents relatifs aux anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai*. dl. 30. *Lettres de Grégoire XII (1406-1415)* M. Soenen, ed. (Bruxelles en Rome 1976).
- Analecta Vaticano Belgica. 1ère série: Documents relatifs aux anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai*. dl. 32 *Lettres d'Innocent VII (1404-1406)* M. Maillard-Luybaert, ed. (Bruxelles en Rome 1987).
- Baere, G. de, *Jan van Ruusbroec. Boecksen der cerclaringhe. Opera Omnia* dl. 1 (Bussum en Leiden 1981).
- Berlière, U., *Inventaire analytique des libri obligationum et solutionum des archives vaticanes au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai* (Bruges, Rome, Paris 1904).
- Berlière, U., *Inventaire analytique des Diversa Cameralia des archives vaticanes (1389-1500) au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai* (Rome, Namur, Paris 1906).
- Bertrijn, G., *Chronijck der stad Antwerpen toegeschreven aan den Notaris Geeraard Bertrijn* (Antwerpen 1879).
- De Bijbel. Uit de grondtekst vertaald. Willibrordusvertaling* ('s-Hertogenbosch 1995).
- Boendale, J., *Brabantse Yeesten* (2001). J.F. Willems en J.H. Bormans, ed. *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren*. www.dbnl.org/tekst/boen001brab01_bra001brab01_349.htm.
- Bonenfant, P., *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles* (Bruxelles 1953).
- Brand, W. J. P. M., *Gedepeoneerde archieven. I Inventaris van gedepeoneerde archivalia betreffende de dekenaten Bergen op Zoom en Breda behorende tot het bisdom Antwerpen (1420) 1561-1802* (Breda 1983).
- Brekelmans, F. A., *Het Gasthuys later Oudemannenhuis, het Manhuys op den Haagdijk, het Stadshospitaal te Breda, met een regestenlijst 1411-1600 en een fragment-inventaris der "Commission administrative des Hospices Civils de la ville de Breda" 1811-1815* (Breda 1946).
- Brom, G., *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* (Den Haag 1908).
- Bussche, J. van den, 'De oudste statuten van het leprozenhuis "Ter Zieken" buiten Mechelen', *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* (dl. LXI, 1957) 130-144.
- Cerutti, F. F. X., *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda* (2 dln. Bussum 1956-1972).
- Chmel, J., *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris (Regis IV)* (Wien 1838 – 1840). Digitale publicatie: [url: http://ri-regesten.adwmainz.de/](http://ri-regesten.adwmainz.de/).
- Cuvelier, J. en M. Bourguignon, *Inventaire des archives de l'assistance publique de la ville de Louvain* (Tongerren 1933).
- Drossaers, S. W. A., *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (5 dln. 's-Gravenhage 1948-1949).
- Duburle, H., 'Documents Vaticans. Bulles de Martin V intéressant le Brabant', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant* 5 (Antwerpen 1906) 201-222.
- Dykmans, M., *Obituaire du monastère de Groenendael dans la forêt de Soignes* (Bruxelles 1940).
- Dynter, E. de, *Chronique des ducs de Brabant*, P.F.X. de Ram, ed. (Bruxelles 1857).
- Erens, A., *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda – Oosterhout* (Tongerloo 1931).
- Fink, E., *Urkundenbuch des Stiftes und der Stadt Hameln. Zweiter Teil 1408-1576* (Hannover/Leipzig 1963).
- Friedlander, E. en C. Malagola, *Acta nationis germanicae universitatis Bononiensis ex archetypis tabularii malveziani* (Berlin 1887).
- Geudens, E., *Le compte moral de l'an XIII des hospices civiles d'Anvers: premier rapport annuel sur leur situation moderne, annoté et augmenté d'un prologue historique et de documents originaux* (Antwerpen 1898).
- Gheyn, J. van den, *L'obituaire du prieuré de Corsendonck* (Antwerpen 1901).
- Goetschalckx, P. J., 'Het jaargetijdenboek der kapelannen van Onze Lieve Vrouw te Antwerpen', *Bijdragen tot de geschiedenis* 15 (1923-1924) 512-529, 569-583, 691-704, 737-760, 809-832, 859-912. 16 (1924-1925) 1-24, 81-104, 175-198, 247-262. 17 (1926). 149-162, 165-170, 247-261. 18 (1927) 151-168, 291-315.
- Gooskens, F., *Tekstuitgave van de Bredase necrologia en obituaria. Begijnhof (1353) ca. 1500-1626 Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal (1271-1960) Grote of OLV-kerk: kanunniken en kapelannen (1303-1580)* (Breda 1998).
- Grand, L. de, *Statuts d'hôtels-dieu et de léproseries. Recueil de textes du XIIe au XIVe siècle* (Paris 1901).
- Grote, G., *Geert Grootes Tractaat "Contra turrim Traiectensem" teruggevonden R.R. Post, ed.* ('s-Gravenhage 1967) Digitale uitgave [grot001rrpo01_01/](http://www.dbnl.org/tekst/grot001rrpo01_01/).
- D. Guillardian, *L'obituaire des grands chanoines du chapitre Sainte-Gudule de Bruxelles (1506). Edition critique accompagnée d'un aperçu des autres sources nécrologiques du chapitre (XIIIe – XVIIIe siècles)* (Bruxelles 2002).
- Gysseling, M., *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801, deel I. Sint-Baafsabdij en Sint-Baafskapittel als instelling* (nrs 1-7534) (Brusel 1997).
- Habets, J., *De archieven van het kapittel der hoogadelijke rijksabdij Thorn* (1889).
- Hanssen, S., 'Oorkonden betreffende het gezantschap van Antoon van Bourgondië naar Konstanz', E. Leonardy, red. *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques Étienne van Cauwenbergh* (Leuven 1961), 285-294.
- Hardt, H. von der, *Magnum Oecumenicum Constantiense Concilium de Universalis Ecclesiae Reformatione, Unione et Fide, VI Tomis Comprehensum* (Helmstedt, Christianus Genschil, 1700).
- Hayden, J. M. en M. R. Greenshields, *Six hundred years of reform: bishops and the French church 1179-1789* (z.pl., 2005).
- Ijsseling, J. M. F., *Inventaris van het archief van het begijnhof te Breda* (Breda 1966).

- Juten, G. C. A., *Cartularium van het begijnhof te Breda* (Den Bosch 1909).
- Juten, G. C. A., *Het klooster Vredenberg te Boeymeer* (Bergen op Zoom 1910). Overdruk uit Taxandria dl. XVI-XVII.
- Kastner, D., *Die Urkunden des Stiftsarchivs Xanten. Regesten*. Band II: 1450 – 1490 (Bonn 2006).
- Klausmann, T., *Consuetudo consuetudine vincitur. Die Hausordnungen der Brüder vom gemeinsamen Leben im Bildungs- und Sozialisationsprogramm der Devotio moderna* (Frankfurt am Main 2003). *Tradition – Reform – Innovation, Studien zur Modernität des Mittelalters* Band 4.
- Knod, G.C. *Deutsche Studenten in Bologna. Biografischer Index zu den Acta nationis germanicae Universitatis bononiensis* (Berlin 1899).
- Muntjewerff, H., *Bredase cijnsregisters (1250-1650)*, (Breda 2005). CD-ROM uitgave. Internet editie: <http://www.home.zonnet.nl/h.muntjewerff/stichting/breda/index.htm>.
- Nelis, H., 'Burgundica. Fragment d'un registre de correspondance politique de Philippe-le-Bon', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 10 (Bruxelles 1931), 594-605.
- Philippen, L. J. M., *De Oudste Statuten van het St. Elisabethgasthuis te Antwerpen* (Baasrode 1926) (Overduk uit Bijdragen tot de geschiedenis dl. 17 Antwerpen 1926) 177-234.
- Philippen, L. J. M., *Het obituarium van het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen* (Antwerpen 1940).
- Post, R. R., 'De statuten van het Mr. Geertshuis te Deventer', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 71 (Utrecht 1952) 1-46.
- Repertorium Germanicum [0]. *Regesten aus den päpstlichen Archiven zur Geschichte des Deutschen Reiches und seiner Territorien im XIV. und XV. Jahrhundert. Pontificat Eugens IV. (1431-1447)*. Band 1, R. Arnold ed. (Berlin 1897).
- Repertorium Germanicum* II, *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Urbans VI, Bonifaz'IX, Innocenz'-VII und Gregors XII vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches seiner Diözesen und Territorien 1378-1415* G. Tellenbach, ed. (Berlin, 1961).
- Repertorium Germanicum* IV, *Martin V 1417-1431* K.A. Fink, ed. (Berlin 1943, 1957, 1958). Geraadpleegd: <http://www.romana-repertoria.net>.
- Repertorium Germanicum* V. *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Eugens IV vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1431-1447*, H. Diener en B. Schwarz, ed. (Tübingen 2004).
- Repertorium Germanicum* VI. *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Nikolaus V vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1447-1455* J.F. Abert en W. Deeters ed. (2 bdn; Tübingen, 1985-1989).
- Repertorium Germanicum* VII/1. *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Calixts III vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1455-1458* E. Pitz, ed. (Tübingen 1989).
- Repertorium Germanicum* VIII/A. *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Pius' II vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1458-1464* D. Brosius en U. Scheschkewitz ed. (Tübingen 1993).
- Reusens, E., *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain (1425-1797)* (Louvain 1893-1902).
- Reusens, E., *Matricule de l'Université de Louvain 1 (1426 origine – 30 août 1453 Publications de la Commission royale d'Histoire in -4)* (Bruxelles 1903).
- Ridder, P. de, *Inventaris van het oud archief van de kapittelkerk van St. Michiel en St. Goedele*, dl. I, (Brussel 1987).
- Rossum, A. A. J. van, 'Necrologium van Oud-Munster te Utrecht', *Archief van het Aartsbisdom Utrecht* 10 (1882) 273-320, 11 (1883) 1-56, 212-258, 347-373, 12 (1884) 105-188.
- Ruusbroec, J. van, *Vanden gheesteliken tabernakel* (ed. J.B. David) (Gent 1858). URL: <http://www.dbnl.org/>.
- Sanders, J. G. M., *Archiefinventaris Klooster Het Hollandse Huis bij Geertruidenberg, 1266-1593* (Den Bosch, 1984), zoals gepubliceerd op 2007-07-26 op Internet: <http://www.bhic.nl>.
- Somers, E., *Inventaris van het archief van het Sint-Veerlekapittel, de parochiale instellingen en members va het kapittel en de heerlijkheid Blaisant te Gent* (Gent 2014) URL: http://search.arch.be/ead/BE-A0514_108042_111809_DUT.
- Twemlow, J. A., *Calendar of entries in the papal registers relating to Great Britain and Ireland, Papal letters Vol. IX A.D. 1431-1447* (Hersford 1912).
- Velde, G. van der, *Het necrologium van Arnold van Vessem uit 1574. Aangevuld met namen van de abdijleden tot 1986* (Berne 1986).
- Werminghoff, A., ed., *Concilia Aevi Carolini*. Tomus I Pars I (Hannover en Berlin 1906).

Geraadpleegde literatuur

- Acquoy, J. G. R., *Het klooster Windesheim en zijn invloed*, (Amsterdam 1874, herdruk 1968).
- Aelst, J. van, *Vruchten van passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's Hondert artikelen* (Hilversum 2011).
- Aerts, W., red., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (1993)*.
- Akveld, W. F., *De Romeinse curie: de geschiedenis en het werkkterrein van de bestuursorganen van de wereldkerk* (Nijmegen 1997).
- Alberdingk Thijm, P. P. M., *De gestichten van liefdadigheid in België van Karel de Groote tot aan de XVIe eeuw* (Brussel en Leuven 1883).
- Allard, R., 'O. L. Vrouw van Nazareth te Waalwijk. Eenige nadere gegevens betreffende dit klooster', *Bossche Bijdragen* 17 (1940-1941) 284-314.
- "*Alles voor Allen*": *de congregatie der Gasthuiszusters van Breda : 1826 - 14 november - 1926* (Breda 1926).
- Almond, J. C., 'Olivetans', *The Catholic Encyclopedia*, Volume XI (New York 1911).
- Ameys, T., *Reconstructie van het middeleeuwse klooster-scriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne* (Gent 2004). Licentiaatsthesis universiteit Gent. Gepubliceerd op Internet: http://www.thesis.net/monnikenwerk/monnikenwerk_deel_2.htm#B.%20HERNE.
- Arkema, M. en J. Veerman, 'Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in twee huizen van het Begijnhof te Breda', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 62 (2009) 149-170.
- Auge, O., "'...ne pauperes et debiles in ... domo degentes divinis careant": Sakral-religieuze Aspecte der mittelalterlichen Hospitalgeschichte', N. Bulst en K.H. Spieß, red.: *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler* (Ostfildern 2007) 77-123.
- Aura, V. van der, *Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessen Klooster van St. Catharinadal* (Oosterhout 1894).
- Auwera, I. van der, *De constituties der Windesheimse Koorheren in hun evolutie van 1402 tot 1639*, 2 dln. (Leuven 1964).
- Axters, S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Dl. III De Moderne Devotie 1380-1550* (Antwerpen 1956).
- Backmund, N., *Monasticon Praemonstratense* (3 dln.: Straubing 1949-1956).
- Backmund, N., 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen im Präemonstratenserorden' in: *Analecta Praemonstratensia* 61 (1980) 194-204.
- Bailly, M. C. Le, 'Een Bergenaar in dienst van Romeinse humanisten : Cornelius de Fine (circa 1494 - 1750)', *De Waterschans* 36 (2006), 58-63.
- Battistini, M., *La confrérie de sainte Barbe des Flamands à Florence. Documents relatifs aux tisserands et aux tapisseries* (Bruxelles 1931).
- Bautier, R-H., 'Aspects politiques du Grand Schisme', *Genèse et débuts du Grand Schisme d'Occident. Colloques internationaux du Centre de la Recherche Scientifique* nr. 586 (Paris 1980) 457-481.
- Beek, C. van, 'De verdwenen kerk van Markendaal', *Engelbrecht van Nassau* jrg. 1994, nr 3 (1994) 181-188.
- Beeltsens, A., en J. Ammonius, *Chronique de la Chartreuse de la chapelle à Héribennes-lez-Engghien* (Louvain 1932).
- Beer, A. de, 'Nassau, Odilia van', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/OdiliavanNassau [08/11/2010].
- Berlière, U., 't'Serclaes (Jean)', *Biografie Nationale* dl 25 (Bruxelles 1930-1932) kolom 727.
- Berthier, M.T. en J.T. Sweeney, *Le chancelier Rolin 1376-1462. Ambition, pouvoir et fortune en Bourgogne* (Armançon 1998).
- Bichelaer, A. H. P. van den, *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317-1531)* (doctoraal scriptie Nijmegen 1989).
- Bichelaer, A. van den, 'Van kapelaan tot kardinaal. De rol van netwerken bij de carrière van Meierijsse geestelijken in de late Middeleeuwen: Aert Boest, Jan van Loemel en Willem van Enckenvoirt (ca. 1465-1535)' in: H. de Kok, red. *Van papen en pastoors, De seculiere geestelijkheid in de Kempen* (Turnhout 1997). Centrum voor de studie van Land en Volk van de Kempen nr. 8.
- Bichelaer, A. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (Amsterdam 1998).
- De Bijbel. Uit de grondtekst vertaald. Willibrordusvertaling* ('s-Hertogenbosch 1995).
- A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993). PDF versie: https://www.academia.edu/6056781/Laverend_tussen_Kerk_en_wereld_De_pastoors_in_Noord-Brabant_1400-1570.
- Bijsterveld, A.-J., 'Reform in the parishes of fifteenth and sixteenth-century North-Brabant' in: B. Kümin, red. *Reformations Old and New. Essays on the Socio-Economic Impact of Religious Change c. 1470-1630* (Aldershot 1996) p. 21-37.
- Bijsterveld, A.-J., 'Overqualified for their jobs? Rural deans in the diocese of Liège (fifteenth and sixteenth centuries)', K. Goudriaan e.a. red. *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600: Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*. (Leiden 2004) 87-112.
- Bijsterveld, A.-J., 'Johannes van den Eel (1380-1439)', J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*. 4 (Meppel/Amsterdam, 1996). www.thuisinbrabant.nl/biografieen.asp?ccid=619&ccSortOrder=datebegin. Versie: 2005-10-27.
- Bijsterveld, A.-J., *Do ut des. Gift giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries* (Hilversum 2007).
- Blockmans, W. P., 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247.
- W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010).

- Boele, A., *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013)
- Boer, D. de, *Emo's reis. Een historische culturele ontdekkingsstocht door Europa in 1212* (2012).
- Boeselager, E., *Fiat ut petitur. Päpstliche Kurie und deutsche Benefizien im 15. Jahrhundert* (Düsseldorf 1999).
- Bonenfant, P., 'Notes pour servir à l'histoire de l'art en Brabant', *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 37 (1935) 7-203.
- Bonenfant, P., 'Les hôpitaux en Belgique au moyen âge', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis* 3 (1965) 3-194.
- Boone, M. en J. Dumolyn, 'Henri Goethals, doyen de Liège (overl. 1433): un homme de l'église gantois au service des ducs de Bourgogne: Jean sans Peur et Philippe le Bon', *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes* 38 (1998) 89-105.
- Boonen, W., *Geschiedenis van Leuven* (Leuven 1880).
- Bouckaert, B. en E. Schreurs, *Stemmen in het kapittel. Het muziekleven in Vlaamse kathedralen en kapittelkerken ca. 1300 – 1600* (Peer 1998).
- Bral, G., 'De gotische kathedraal' in: P. de Ridder e.a. red. *De kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele* (Brussel 2000) 73-107.
- Brekelmans, F. A., *Het Bredase gasthuis. Geschiedenis van het Oude-Mannenhuis te Breda met de daarmee verenigde gestichten* (Breda 1951).
- Brekelmans, F. A., 'Koekelberg', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 17 (1964) 103-113.
- Brekelmans, A. J., e.a., *Gilze duizend jaar: bijdrage tot de geschiedenis van Gilze* (Gilze 1992).
- Brink, T., 'Lang leve de dood, lang leve het leven. Overde tombe en het retabel in de kapel van de familie Van Brederode in de Grote Kerk te Vianen' in: P. Bitter, V. Bonenkampová en K. Goudriaan (ed.), *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (2013), p. 137-152.
- Brooijmans, P. W., 'Jan uten Houde, de stichter van het Ettense gasthuis en zijn zegel', *Jan uten Houde 1947-1977* (Etten-Leur 1977) 11-21.
- Brösch, M., 'Der historische Bibliothekssaal des Augustiner-Chorherren-Klosters Eberhardsklausen aus dem 15. Jahrhundert' in: A. Rapp, M. Embach, red. *Rekonstruktion und Erschließung mittelalterlicher Bibliotheken* (Berlijn 2008) 23-44.
- Bonaventura Bruneel, L. S., *Handboekje van de Derde Orde der Boetveerdigheid, ingesteld door den seraphienschen vader Franciscus* (Gent 1845).
- Bruyelle, A., *Les monuments religieux de Cambrai avant et depuis 1789* (Valenciennes 1854).
- Bueren, T. van en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Turnhout 1999).
- Buntix, W., *St. Veerlekapittel* (z.d. Gent).
- Burkle-Young, F. A. *The cardinals of the Holy Roman Church, Papal elections in the fifteenth century* (Florida, ca. 2002) www2.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm. Versie van 3 aug. 2007.
- Callewier, H., 'De omgekeerde wereld van de Brugse ezelspaus. Een omstreden aspect van de laat-middeleeuwse kerkelijke feestcultuur', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009) 175-195.
- Callewier, H., *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad, 1411-1477* (Leuven 2014).
- Cappon, C. M., 'Het notariaat in de late Middeleeuwen (± 1250 - ± 1500)', in: A.F.I. Gehlen en P.L. Nève, red. *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250 – 1842): opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen van de oorsprong tot in de negentiende eeuw* (Deventer 2005) 3-29.
- Castillion, J.B.L., *Sacra Belgii Chronologia in duas partes distributa* (Gandavi, Petrus de Goesin, 1719).
- Chardon, B. en B. Dekeyzer, 'Dirk Bouts in de universiteitsstad: intellectuele netwerken', in: K. Veelturf, red. *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie* (Nijmegen 2000) 195-221.
- Caspers, Ch., 'Kerkelijk en godsdienstig Brabant tussen de jubeljaren 1350 en 1450' in: R. van Uytven, red., e.a., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) p. 179-186.
- Caspers, Ch., 'Kerkelijk en godsdienstig Brabant tot aan de komst van de Reformatie', in: R. van Uytven e.a., red. *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (2004) 252-261.
- Cerutti, F. F. X. en D. van Diepen e.a.; *Geschiedenis van Breda. I. De middeleeuwen* (Schiedam 1976).
- Chase, S., *Angelic spirituality: medieval perspectives on the way of the angels* (New Jersey 2002).
- Châtelet, A., 'Hugo van der Goes et la dévotion moderne', *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes* 29 (1989) 129-137.
- Claes, J., A. Claes en K. Vincke, *Sanctorum. Heiligen herkennen* (Leuven 2007).
- Cohen, K., *Metamorphosis of a Death Symbol. The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance* (Berkeley en Los Angeles 1973).
- Colman, G., *De kanunniken van O.L. Vrouwkapittel te Antwerpen (1441-1512)* (licentiaatsverhandeling KU Leuven 1961).
- Commissaris, A.C.J., *Schets ener geschiedenis van het oudste klooster van Nederland* (Breda en Oosterhout 1947).
- Coninck, C. de en W. Blockmans, 'Geschiedenis van de Gentse Leprozerie "Het rijke Gasthuis" vanaf de stichting (ca. 1146) tot omstreeks 1370', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis* 5 (1967) 3-43.
- Constable, G., 'Renewal and Reform in Religious Life. Concepts and Realities', in: R.L. Benson, G. Constable en C.D. Lanham, red. *Renaissance and Renewal in the twelfth century*, (Toronto 1999) 39-67.
- Coopmans, J. P. A., *De rechtstoestand van de godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1964).
- Coulon-Vanderborght, F., *Jean Bont, chancelier de Brabant* (Bruxelles 1941) Microfiche bibliotheek ULB te Brussel.
- Crusius, I., 'Gabriel Biel. Eine Karriere zwischen vita contemplativa und vita activa' in: U. Kopf, S. Lorenz (ed.), *Gabriel Biel und die Brüder vom gemeinsamen Leben: Beiträge aus Anlaß des 500. Todestages des Tübinger Theologen* (Stuttgart 1987) p. 1-23.
- Damen, M., 'Serviteurs professionnels et profiteurs loyaux. Hommes d'église au conseil et à la chancellerie de Hollande-Zélande (1425-1477)', *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes* 38 (1998) 123-137.
- Damen, M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).

- Danckaert, L., *Bruxelles. Cinq siècles de cartographie* (Tielt en Knokke 1989).
- Declerck, G., 'Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel in Gent' *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 43 (1989) 49-102.
- Declerck, P., 'Walter van Marvis, bisschop' in: *Nationaal biografisch Woordenboek* (Brussel 1968) 935-950. Digitaal: <http://resources.huygens.knaw.nl/>.
- Delahaye, A., *Het gasthuis van Margriet van de Laer te Zundert* (Publikaties van het Archivariaat "Nassau-Brabant" 2 (Zundert 1968)).
- Delannoy, A., *Notice historique des divers hospices de la ville de Tournai* (Tournai 1880).
- Delaruelle, E., E. R. Labande, P. Ourliac, *L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire (1378-1449). Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours* dl. 14 (Paris 1964).
- Delvaux, H., *Het Kartuizerklooster "Sint Katharina" op het Kiel bij Antwerpen (± 1323-1542)*, (licentiaatsthesis KU Leuven 1956).
- Delvaux, H. en J. De Grauwe, 'Chartreuse de Sainte-Catherine près d'Anvers, puis à Lierre', in: *Monasticon Belge, vol. 8: Province d'Anvers, 2* (Liège 1993) 673-729.
- Demeter, S. en D. Guillardian, 'Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe – XVIIIe siècles)', *Hôpitaux du Moyen Âge et des temps modernes. Actes Archaeologia Mediaevalis. Actes 25* (Bruxelles, Gent en Namur 2007) 53-60.
- Depreew, A., *De Kanunniken van O. L. Vrouwkapittel te Antwerpen (1355-1441)* (licentiaatsthesis KU Leuven 1967).
- Derwich, M., Staub, M., red., *Die >Neue Frömmigkeit< in Europa im Spätmittelalter* (Göttingen 2004).
- Dickstein-Bernard, C., 'La mise sous tutelle des institutions de secours par le ville de Bruxelles, 1447-1452', *Cahiers Bruxellois* 37 jrg. 1999-2003 (Bruxelles 2004) 1-18.
- Dickstein-Bernard, C., 'Le sens de l'hospitalité à Bruxelles au Moyen Âge', *Hôpitaux du Moyen Âge et des temps modernes. Actes Archaeologia Mediaevalis. Actes 25* (Bruxelles, Gent, Namur 2007) p.69-81.
- Diercxsens, J. C., *Antverpia Christo nascens et crescens*, Dl. III (Antverpia, Johannes Henricus van Soest, 1773).
- Dijk, M. van, *Een rij van spiegels. De Heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen* (Hilversum 2000).
- Dijk, R. van, *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* (Hilversum 2012)
- Doornink-Hoogenraad, M. M., *Adamanshuis, een zuisterhuis van de moderne devotie in Zutphen* (Zutphen 1983).
- Drossbach, G., 'Das Hospital - eine kirchenrechtliche Institution? (ca. 1150 - ca. 1350)', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt.* 118 (2001), 510-522.
- Drossbach, G., F-O. Touati en T. Frank, 'Zur Perspektivität und Komplexität des mittelalterlichen Hospitals. Forschungsstand, Arbeitstechniken, Zielsetzungen', G. Drossbach, red. *Hospitäler in Mittelalter und früher Neuzeit. Frankreich, Deutschland und Italien. Eine vergleichende Geschichte*, (München 2007) 9-24.
- Drossbach, G., 'Hospitalstatuten im Spiegel von Norm und Wirklichkeit', G. Drossbach, red. *Hospitäler in Mittelalter und früher Neuzeit. Frankreich, Deutschland und Italien. Eine vergleichende Geschichte*, Pariser Historische Studien, 75 (München 2007) 42-54.
- Duffy, E., *The stripping of the altars. Traditional religion in England c. 1400-c. 1580* (New Haven en Londen 2005).
- Dumolyn, J., 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002) 417-438.
- Dumolyn, J., *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)* (Antwerpen en Apeldoorn 2003).
- Dumolyn, J., 'Organische intellectuelen in het politieke lichaam. De staatsideologie van de laatmiddeleeuwse Bourgondische ambtenaren' *Revue belge de philologie et d'histoire*. 83 (2005). 1077-1102.
- Dumolyn, J., 'Justice, Equity and the Common Good. The state ideology of the councillors of the Burgundian Dukes', D.J. Dacre Boulton, J. Veenstra red. *The ideology of Burgundy. The promotion of National Consciousness 1364-1565* (Leiden 2006) 1-20.
- Dykema, P., 'The reforms of Count Eberhard of Württemberg: 'confessionalization' in the fifteenth century' in: B.A. Kümin, red., *Reformations Old and New. Essays on the Socio-Economic Impact of Religious Change c. 1470-1630* (Aldershot 1996) p. 39-56.
- Eijl, E. J. M. van, 'De stichting van de theologische faculteit te Leuven', E.J.M. van Eijl, red. *Facultas S. Theologiae Lovaniensis 1432-1797. Bijdragen tot haar geschiedenis* (Leuven 1976), 19-36.
- Eijl, E.J.M. van, 'The foundation of the university of Louvain', J. IJsewijn en J. Pacquet, red. *The universities in the late Middle Ages. Mediaevalia Lovaniensia Series I / Studia VI* (Leuven 1978) 29-41.
- Engen, H. van, 'A learned acquaintance. Jan van Galecop (ca. 1375-1428) and the Modern Devotion', Goudriaan, K., J. van Moolenbroek en A. Tervoort, red. *Education and learning in the Netherlands, 1400 – 1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Amsterdam 2004) 13-32.
- Engen, H. van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum 2006).
- Engen, H. van, G. Verhoeven, *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008).
- Enschedé, A. J., *Verslag over de geschiedenis en den eigendom van eenige godshuizen uitgebracht aan den gemeente-raad der stad Haarlem in 1861* (Haarlem 1861).
- Erens, A., *Manuscript-geschiedenis van het Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal te Breda van de stichting tot het vertrek der zusters naar Oosterhout in 1647* (getypte versie manuscript 1970 aanwezig in kloosterarchieff).
- Erler, G., *Dietrich von Nieheim : sein Leben und seine Schriften* (Leipzig 1887).
- Euler, W. A., *Nikolaus von Kues: Leben, Persönlichkeit und Werk* (Trier z.d.) <http://www.cusanus-portal.de/>.
- Everaert, L., 'Du project d'érection d'un chapitre collégial en église du Hal', *Annales du Cercle Archéologique d'Enghein* 2 (Leuven 1883) 118-119.
- Ewig, E., *Die Anschauungen des Kartäusers Dionysius von Roermond über den christlichen Ordo in Staat und Kirche* (Bonn 1936).
- Eyckhen, M. van der, *Ziekenzorg te Diest van de 12e tot de 18e eeuw* (Diest 1979).
- Faeyen, A., 'Le prieuré augustin d'Elseghem, près d'Audenarde, et son obituaire', *Handelingen der maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent* (Gent, 1902), deel IV 1901-1902, 327-394.

- Farmer, D. H., *The Oxford dictionary of saints* (Oxford 1978).
- Fierst van Wijnandsbergen, R., *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg 2013).
- Fox, C.M., *The Royal Almshouse at Westminster c. 1500 - c. 1600* (Londen 2012) [http://pure.rhul.ac.uk/portal/en/publications/the-royal-almshouse-at-westminster-c1500-c1600\(a98c9006-5190-4655-be8e-2a69da03b5fa\).html](http://pure.rhul.ac.uk/portal/en/publications/the-royal-almshouse-at-westminster-c1500-c1600(a98c9006-5190-4655-be8e-2a69da03b5fa).html).
- Fouquet, G., 'Zwölf-Brüder-Häuser und die Vorstellung vom verdienten Ruhestand im Spätmittelalter', N. Bulst en K.H. Spieß, red., *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler* (Ostfildern 2007) 37-76.
- Gabriel, A. L., *Student life in Ave Maria College Mediaeval Paris. History and Chartulary of the College Publications in mediaeval studies. The university of Notre Dame* dl. XIV (Notre Dame 1955).
- Gaens, T., 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamsse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma', H. van Engen en G. Verhoeven, red. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, (Hilversum 2008) 69-106.
- Gaude-Ferragu, M., 'Les testaments princiers à la fin du Moyen Âge. Miroirs de la spiritualité et des dévotions aristocratiques', *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 89 (2003) 325-344.
- Geltner, G., 'Isola non isolata. Le Stinche in the Middle Ages', *Annali di Storia di Firenze*, 3 (2008) 7-28. herpublicatie: <http://www.dssg.unifi.it/SDF/annali/annali2008.htm>.
- Genechten, V. Van, 'Daniel Laecman, abt van Averbode', *Analecta praemonstratensia* 19 (1943) 5-34.
- Genechten, V. Van, 'Wederwaardigheden rond de reformatie van het Witvrouwenklooster te Keizersbos', *Analecta Praemonstratensia* 53 (1977) 13-41.
- Gerits, T., 'Betekenis en spiritualiteit van de lekebroeders in de middeleeuwse observantie van Prémontré', *Gedenkboek orde van Prémontré 1121-1971* (Averbode 1971) 181-196.
- Godding, P., *Le conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon* (Louvain la Neuve 1999).
- Goetschalckx, P. J., *Geschiedenis van Grobbendonk. Deel 1* (Hoogstraten 1897).
- Goetschalckx, P. J., 't Klooster der Karthuizers op 't Kiel' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het aloude Hertogdom Brabant*, VI (1907) 15-69.
- Gonthier, A., 'La fortune d'un bourgeois de Bruxelles au xve siècle. Le livre censier de Jean van Aa', *Annales de la Société Royale d'Archeologie Bruxelles* dl. 48 (1955) 106-119.
- Gonthier, A., *Histoire d'Ixelles* (Bruxelles 1960).
- Goodall, J.A.A., *God's House at Ewelme. Life, devotion and architecture in a fifteenth-century almshouse* (Aldershot 2001).
- Goor, T. E. van, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, Jacobus vanden Kieboom, 1744).
- Goose, N. and H. Looijestein, 'Almshouses in England and the Dutch Republic circa 1350-1800: A Comparative Perspective', *Journal of Social History*, 45 (2012) 1049-1073.
- Gooskens, F., 'De kanunniken verbonden aan de collegiale kerk te Breda (1303-1504)', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 34 (1981) 4-83.
- Gooskens, F., 'Twee Bredase kanunniken geportretteerd', *Bijdragen Heemkundige Kring Breda* (1981), 20-23.
- Gooskens, F., 'Meester Willem Alfijn, jurist en pastoor te Breda (1473-1494)', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 35 (1982), 149-167.
- Gooskens, F., 'Pestepidemieën in Breda tijdens de middeleeuwen (1382-1535)', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 39 (1986) 18-54.
- Gooskens, F., 'Magister Anselmus Fabri van Breda en de stichting van een gasthuis voor oude mannen aan de Haagdijk te Breda in 1455. Zijn carrière aan de curie te Rome (1402-1449)', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 60 (2007) 82-182.
- Gooskens, F., 'Magister Anselmus Fabri van Breda en de stichting van een gasthuis voor oude mannen aan de Haagdijk te Breda in 1455. Deel 2: Het ontstaan van apostelhuizen in Brabant en het Rijnland', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 63 (2010) 110-217.
- Gooskens, F., 'Magister Anselmus Fabri van Breda en de stichting van een gasthuis voor oude mannen aan de Haagdijk te Breda in 1455. Deel 3: Het functioneren van zijn netwerk in de regio Breda-Gilze-Zundert vóór en na zijn overlijden in 1449', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 64 (2011) 9-108.
- Gooskens, F., 'Curialists, Carthusians and Hospitals. An analysis of a series of interlocking networks surrounding the Modern Devotion', *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* Molvarec S. J., Gaens T., red. *Series: Miscellanea Neerlandica*, 41 / *Studia Cartusiana*, 2 (2013) 231-246.
- Gooskens, F., *Heinrich Raesop und die Gründung eines Apostelhauses mit Schule in Uedem (1445)* (Uedem 2015). Schriftenreihe des Geschichtskreises im Heimat- und Verkehrsvereins Uedem e.V. Heft 21.
- Gooskens, F., 'Workhouses where the living served the dead? The foundation of apostle houses in Europe in the fourteenth and fifteenth century', *Memoria and the Reformation*, T. van Bueren, red. (Turnhout). Publicatie gepland voor 2016.
- Goudriaan, K., 'Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht' in: M. Pauly (red.), *Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen* (Luxemburg 2008) 197-255.
- Goudriaan, K., red., *Vernieuwde innigheid. Over de Moderne Devotie, Geert Grote en Deventer* (Deventer 2008).
- Goudriaan, K., 'De observantie der conversijnen van Sint-Augustinus' in: H. van Engen en G. Verhoeven (eds.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 167-211.
- Goudriaan, K., *Het einde van de Middeleeuwen?* (2015). Rede bij afscheid als hoogleraar Geschiedenis van de Middeleeuwen VU Amsterdam op 17 september 2015.
- Grotefend, H., *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, (Hannover 1971).
- Grothe, M. J., 'The Kronenburse of the faculty of law of the university of Cologne', *Franciscan Studies* 9=31 (1971) 235-299.
- Grube, K., *Des Augustinenpropstes Johannes Busch. Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasterium*, (Halle 1886 Amsterdam 1968).
- Guenée, B., *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age* (Paris 1987).
- Guenée, B., *Between church and State. The Lives of Four French Prelates in the late Middle Ages* (Chicago 1991).

- Guillemain, B., 'Cardinaux et société curiale aux origines de la double élection de 1378', *Genèse et débuts du Grand Schisme d'Occident. Colloques internationaux du Centre de la Recherche Scientifique* nr. 586 (Paris 1980) 19-30.
- Haggh, B., *Music, liturgy and ceremony in Brussels (1350-1550)* (Ann Arbor 1988).
- Hammen Nicz, J. van der, 'Maria van Nassau. Oudst bekende priorin van het klooster 'Nazareth' te Waalwijk (±1523 - ±1556)', *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantse geschiedenis en volkskunde* 24 (1917) 270-273.
- Hallet, A., *Almshouses* (2004).
- Heimpel, H., *Dietrich von Niem (ca. 1340-1418)* (Münster 1932).
- Hendrickx, F., *De Kartuziers en hun klooster te Zelem* (Diest 1984).
- Hendrix, S. H., 'Nicholas of Cusa's ecclesiology between Reform and Reformation', G. Christianson en T.M. Izbicki, red. *Nicholas of Cusa on Christ and the Church. Essays in memory of Chandler McCuskey Brooks for the American Cusanus Society*. (Leiden 1996) 107-133.
- Henne, A., A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, dl. 3 (Bruxelles 1969).
- Hensel-Grobe, M., *Das St.-Nikolaushospital zu Kues. Studien zur Stiftung des Cusanus und seiner Familie (15.-17. Jahrhundert)* (Stuttgart 2007) *Geschichtliche Landeskunde* Band 64.
- Hiddema, S. en J. Van Herwaarden, *Geert Grote en de Moderne Devotie* (Utrecht 1984).
- Hoeven, H. van der, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout* (Zundert 1920).
- Hofstraeten, B. Van, 'De dignitarissen en grote kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele en Sint Michiel te Brussel (1430-1559)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 13 (2011) 210-260.
- Hohmann, K. H., 'Gemeinde Uedem am Niederreihn', *Rheinische Kunststätten*, 378 (Neuss 1992) 21.
- Hoorebeeck, C., 'À l'ombre de la Librairie de Bourgogne. Les livres de Martin Steenberch, secrétaire ducal († 1491)' in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 84 (2006) 307-363.
- Hoven van Genderen, B. van den, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).
- Imbert, J., *Histoire des hôpitaux en France* (Toulouse 1982).
- Izbicki, T. M., 'The Church', *Introducing Nicholas of Cusa. A Guide to a Renaissance Man* C.M. Bellito, M.M. Izbicki, G. Christianson, red. (New York 2004) 113-135.
- Jacobs, E., S. Baetsen, J. Hendriks e.a., 'Tot behoef van de siecken ende arme". Archeologisch onderzoek naar het Bredase gasthuis, 1958-2006 (Breda 2013).
- Jankrift, K. P., 'Hospitälern und Leprosorien im Nordwesten des mittelalterlichen *Regnum Teutonicum* unter besonderer Berücksichtigung rheinisch-westfälischer Städte', M. Scheuts e.a. red. *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit*, (Wien, München 2008) 295-305.
- Janse, A., *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)* (Amsterdam 2010).
- Jansen, K.L., *The making of the Magdalen. Popular preaching and popular devotion in the Later Middle Ages* (Princeton 1999).
- Jansen, A., 'De parochie en kerk van Bavel 1250-1650', *Brieven van Paulus* 125 (1999) 187-208.
- Jongkees, A. G., *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen en Batavia 1942).
- Jongkees, A.G., 'Strijd om de Erfenis van Wittelsbachs', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl III (Utrecht en Antwerpen 1951) 226-252.
- Juten, G. C.A., 'Het klooster der Graauwzusters te Breda', *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantse geschiedenis en volkskunde* jrg. 18 (1911) 16-23, 77-86, 154-158.
- Juten, G. C. A., 'Markendaal', *Taxandria* XXXII (1925), 302-307.
- Juten, G. C. A., *De parochiën in het bisdom Breda* (Bergen op Zoom 1935).
- Kadushin, C., *Understanding social networks. Theories, Concepts, and Findings* (Oxford 2012).
- Kappelhof, T., *Armenzorg in Den Bosch* (Den Bosch 1983).
- Kappelhof, A. C. M., 'Hospitälern in den Niederlanden in der frühen Neuzeit (1530-1820)', *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115/3-4 (2007), 312-342.
- Kappelhof, T., 'Het ontstaan van de Strijenlegende', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 61 (2008) 87-113.
- Katterbach, B., *Referendarii utriusque signaturae a Martino V ad Clementem IX et praelati signaturae supplicationum a Martino V ad Leonem XIII* (Vaticaanstad 1931).
- Keussen, H., *Die Kölner Juristenschule und die Kronenburse (Die Stiftungen Dwerger und Vorburg)*, (Keulen 1932). Overdruk uit: 14. *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*.
- Keyser, R. de en P. Trio; 'De inclusio van Melle uit 1447: bijdrage tot de insluiting van Windesheimse kloosters', R. De Keyser, W. Verbeke, M. Haverals en J. Goossens, red. *Serta Devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars Prior: Devotia Windeshemensis* (Leuven 1992) 189-202.
- Kieckhefer, R., 'Reform, Idea of', *Dictionary of the Middle Ages*, dl. 10 (New York 1988), 281-288.
- Kirsch, J. P., 'Dietrich von Nieheim', *The Catholic Encyclopedia*, Volume IV (1908) 790.
- Knopp, G. en W. Hansmann, S. *Maria dell'Anima. Die deutsche Nationalkirche in Rom*, (Mönchengladbach 1979).
- Kohl, W., E. Persoons en A. Weiler, *Monasticon Windeshemense. Teil 1 Belgien* (Brussel 1976).
- W. Kohl, 'Konversen und verwandte Gruppen in den Klöstern der Windesheimer Kongregation', K. Elm, red. *Ordensstudien I: Beiträge zur Geschichte der Konversen im Mittelalter* (Berlin 1980) 67-91.
- Kool-Blokland, J. L., *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg* (Middelburg 1990) dissertatie.
- Koorn, F., *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981).
- Korteweg, A. S., *Boeken van Oranje-Nassau. De bibliotheek van de graven van Nassau en prinses van Oranje in de vijftiende en de zestiende eeuw ('s-Gravenhage 1998).*
- Kossmann-Putto, J. A., 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)* dl. II (1980) 254-267.
- Kossmann, J.A., Recensie G. Maréchal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen* (Standen en Landen, LXXIII; Kortrijk/Heule: UGA, 1978, 372 blz.). in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) p. 90-92.

- Kossmann-Putto, J. A., 'Armen- en ziekenzorg in de middeleeuwen: verschillen tussen oost en west', *Overijsselse historische bijdragen* (1985) 7-22.
- Kotter, J. P., *Leiderschap bij verandering* (Den Haag 2009).
- Krings, B., 'Laien im Klöster und seinem Umfeld im Mittelalter', H. Janssens, red. *Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters* (Averbode 2002) 33-46.
- Kuijper, P. Th. J., *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).
- Kuile, G. J. ter, 'Over oude straten, pleinen, huizen, over leven en bedrijf', *Geschiedenis van Breda* dl. I (Schiedam 1976) 230-255.
- Ladner, G. B., *The Idea of Reform. Its Impact on Christian Thought and Action in the Age of the Fathers* (Cambridge, Mass. 1967).
- Leeuwenberg, H., 'Westmaas, een kartuizer nederzetting in de Hoekse Waard', *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 297-313.
- Lefèvre, P., *Organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au moyen âge* (Louvain 1942).
- Lemercier, C., *Formal network methods in history: why and how?* (2011). http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/64/93/16/PDF/lemercier_A_zg.pdf.
- Lemercier, C., 'Formale Methoden der Netzwerkanalyse in den Geschichtswissenschaften: Warum und Wie?', *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 23 (2012) 16-41.
- Leppink, G. B., *Het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem in de eerste vier eeuwen van zijn bestaan (1246-1636)* (Hilversum 1996).
- Leydis, Joannes à, 'De origine et rebus gestis dominorum de Brederode', A. Matthaeus, ed. *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta, vol. II*, (Leiden 1698) 279-504.
- Leynen, P., 'Jan Bont, kanselier van Brabant. Willem Bont, hertogelijk ambtenaar en sociaal weldoener', *Nationaal Biografisch woordenboek* (Brussel 1981) kol. 59- kol. 71.
- Liber confraternitatis B. Marie de Anima teutonorum de Urbe quem rerum Germanicarum cultoribus offerunt sacerdotes aedis Teutonicae B. M. de Anima urbis in anni sacri exeuntis memoriam* (Rome, 1875).
- Löher, F., *Jakoba von Bayern und ihre Zeit* (2 dln. Nordlingen 1869).
- G. Löhlein, 'Die Gründungsurkunde des Nürnberger Heilig-Geistspitals von 1339', *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 52 (1963/64) 65-79.
- Lohninger, J., *S. Maria dell'Anima. Die deutsche Nationalkirche in Rom* (Rom 1909).
- Looijestein, H., 'Funding and founding private charities: Leiden Almshouses and their founders, 1450 – 1800', *Continuity and Change* 27 (2) (2012) 199-239.
- Louis, G., *De hogere geestelijkheid in het Sint-Romboutskapittel te Mechelen van 1333 tot 1501* (licentiaatsthesis KU Leuven 1964).
- Lourdaux, W., 'Enkele beschouwingen over de betrekkingen tussen Kartuziers en Moderne Devoten', *Handelingen van het XXVe Vlaams filologencongres* (Antwerpen 1963), 417-422.
- Lourdaux, W., 'Kartuziers – Moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid', *Ons Geestelijk Erf*, 37 (maart 1963) 402-418.
- Maas, C., *The German community in Renaissance Rome 1378-1523* (Rome, Freiburg en Vienna 1981).
- Maat, G. J. R., G. Van den Eynde en R.W. Mastwijk, 'De eerste Nassaus in Nederland: identificatie van en paleopathologische bevindingen bij de voorouders van Willem van Oranje, begraven in de Grote of Onze Lieve Vrouwe Kerk te Breda', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 141 (1997) 2501-13 URL: <http://www.ntvg.nl/publicatie/de-eerste-nassaus-nederland-identificatie-van-en-paleopathologische-bevindingen-bij-de-vo/volledig>.
- Maillard-Luybaert, M., 'Des clercs au service de la curie romaine. L'exemple du diocèse de Cambrai pendant le grand Schisme d'Occident', *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes* 38 (1998) 31-55.
- Maillard-Luybaert, M., *Papauté, clercs et laïcs. Le diocèse de Cambrai à l'épreuve du Grand Schisme d'Occident (1378-1417)* (Bruxelles 2001).
- Maillard-Luybaert, M., J.M. Cauchies, ed. *De Pise à Trente: la réforme de l'Église en gestation. Regards croisés entre Escaut et Meuse. Actes du colloque international de Tournai 10-20 mars 2004* (Bruxelles 2005).
- Maillard-Luybaert, M., *Het Westers Schisma: geluk of ongeluk voor de bisschoppelijke macht? De casus van Pierre d'Ailly, bisschop van Kamerijk (1396-1411), en de seculiere en reguliere instellingen* (2005). Samenvatting van lezing Symposium Signum. <http://www.contactgroep-signum.eu/node/803> geraadpleegd: 2012-08-05.
- Maillard-Luybaert, M., 'Des assemblées capitulaires aux assemblées conciliaires. La contribution du chapitre cathédral de Cambrai à l'unité de l'Église d'Occident (1378-1417)' in: Christine Barralis, Jean- Boudet, P., F. Delivré en J-P. Genet, red. *Église et État, Église ou État? Les clercs et la genèse de l'État moderne* (Paris 2014) p. 281-292.
- Manderveld, M., *De juridische organisatie van het O.L. Vrouwkapittel te Antwerpen (1124-1480)* (licentiaatsthesis KU Leuven 1957).
- Mannaerts, P., 'In hoc praecedunt Carthusiensis. Radulph de Rivo and Carthusian Liturg', S.J. Molvarec, T. Gaens, red. *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity Series: Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2* (Leuven 2013) 165-180.
- Maréchal, G., 'Het Sint-Annahospitaal te Sint-Baafs te Gent', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis* dl IV (1966) 31-50.
- Maréchal, G., *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen* (Kortrijk 1978).
- Maréchal, G., 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) dl. II (1980) 268-280.
- Martens, M., 'Hedwige Blomart face au mystique Jean van Ruysbroec. Leurs milieux familiaux à l'épreuve des assertions de Pomerius, visant la Bloemardinne (1250 – XVe siècle)', *Cahiers Bruxellois*, dl. 31 (1990) 1-107.
- Marx, J., *Geschichte der Armen-Hospitals zum h. Nikolaus zu Cues* (Trier 1907).
- Marx, W.J., *The development of charity in medieval Louvain* (New York 1936).
- Mertens, F. H. en K. L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*, (8 dln. Antwerpen 1975-1977) Herdruk van uitgave uit 1853 van Rederijkerkamer De Olyftak).

- Mertens, P., "Ad tam pium tamque benignum sacrificium manus porrigatis adiutrices". *De aflaatverlening en questen ten behoeve van de O.L. Vrouwekerk te Halle, circa 1335-1483* (licentiaatsthesis KU Leuven 1990).
- Thom Mertens, 'Praying in the Vernacular': Middle Dutch Imitative Forms of the Divine Office from the 1370s to 1520s' in: Virginia Blanton, Veronica O'Mara and Patricia Stoop (eds.), *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Hull Dialogue* (Turnhout 2013), 133-146.
- Meuthen, E., *Nikolaus von Kues 1401-1464. Skizze einer Biographie* (Münster 1982).
- Meuthen, E. en H. Hallauer, ed., *Acta Cusana. Quellen zur Lebensgeschichte des Nikolaus von Kues* dl. 2, 3a en 3b (Hamburg 1983 - 1996).
- Meyer-Hermann, E., 'Dietrich von Nieheim und sein Hamelner Hospiz', *Jahrbuch Heimatmuseum Hameln 1972/73* (Hamel 1973) 60-64.
- Miller, I., *Jakob von Sierck: 1398/1399 – 1456* (Mainz 1983). *Quellen und Abhandlungen zur mittelhiesischen Kirchengeschichte* 45.
- Millet, H., *Le concile de Pise. Qui travaillait à l'union de l'Église d'Occident en 1409?* (Turnhout 2011).
- Millet, H. en M. Maillard-Luypaert, *Le Schisme et la pourpre. Le cardinal Pierre d'Ailly, homme de science et de foi* (Paris 2015).
- Miramón, C. de, *Les <<Donnés>> au moyen age. Une forme de vie religieuse laïque (v. 1180 – v. 1500)* (Paris 1999).
- Mingroot, E. van, *Domus Beatae Mariae de Vallo in Elsegem (O.L. Vrouwe ten Walle, Elsegem)* (Leuven, 1976). Overdruk uit *Monasticon Windeshemense*, dl. I, (1976), 84-107.
- Moffitt-Watts, P., *Nicolaus Cusanus, a fifteenth-century vision of man* (Leiden 1982). *Studies in the history of Christian thought* vol. 30.
- Mohlberg, K., *Radulph de Rivo: der letzte Vertreter der altrömische Liturgie* Deel I (Leuven 1911).
- Mol, J. A., 'Beziehungen zwischen den Zirkarien Friesland und Westfalen im Mittelalter', *Analecta Praemonstratensia* 81 (2005) 128-153.
- Mol, J.A., 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland' H. van Engen en G. Verhoeven, red. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, (Hilversum 2008) 213-231.
- Moor, G. de, 'Het gezin van Adam van Nispen uit Breda: eerste-steenlegger van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar in 1468', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 45 (1992) 59-77.
- Moor, G. de, *Twee vrouwen van de Devotia Moderna. De geschriften en invloed van Jacomijne Costers en Mechteld van Rieviren. A Dissertation* (Washington D.C. 2011).
- Moreau, É. de, *L'église en Belgique. IV. L'église aux Pays Bas sous les ducs de Bourgogne et Charles-quin 1378-1559* (Bruxelles 1949).
- Mulder, W. J. M., *Dietrich von Nieheim. Zijne opvatting van het concilie en zijne kroniek* 2 dln. 1 band (Amsterdam en Leuven 1907).
- Mullet, M. A., *The Catholic Reformation* (London 1999).
- Mullins, W. A., 'On the concept of Ideology in Political Science', *The American Political Science Review* 66, nr. 2 (juni 1972) 498-510.
- Munier, W. A. J., 'Willem van Enckenvoirt, (1464-1534) Curieprelaat', J. van Oudheusden e.a. red. *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders. Deel 2* (Meppel/Amsterdam 1994) url: <http://www.thuisinbrabant.nl/Biografieen.asp?ccid=556>.
- Muntjewerff, V., *Van Oude Mannen, Vrouwen en Regenten. Een geschiedenis van het Oudemanshuis (1246-1954) en het Oudevrouwenhuis (1855-1974) te Breda* (Oosterhout 2002).
- Nelissen, M., J. Roegiers en E. Van Mingroot, *De stichtingsbul van de leuvense universiteit 1425-1914* (Leuven, 2000).
- Nieden, A. zur, *Der Alltag der Mönche. Studien zum Klosterplan von St. Gallen* (Hamburg 2008).
- Nieuwenhuizen, J. van den, *Kapelaniewezenen kapelane te Antwerpen van de oorsprong tot 1477* (dissertatie KU Leuven 1963).
- Nieuwenhuizen, J. van den, 'De koralen, de zangers en de zangmeesters van de Antwerpse O.L. Vrouwekerk tijdens de 15e eeuw', *Antwerps kathedraalkoor. Zes eeuwen koormuziek in de kathedraal te Antwerpen, Gouden jubileum gedenkboek 1927-1928 * 1977-1978* (Antwerpen 1978) p. 29-72.
- Nieuwenhuizen, J. van den, 'De institutionele ontwikkeling van het gasthuis', J. De Haes red. *750 jaar St. Elisabeth-gasthuis Antwerpen 1238-1988* (Antwerpen/Brussel 1988) 19-41.
- norbertines, *Sint-Catharinadal. Het oud clooster van Breda* (z.pl., z.j.).
- Nijsten, G., *In the shadow of Burgundy. The Court of Guelders in the Late Middle Ages* (Cambridge 2004).
- Norwich, J. J., *De pausen. Een geschiedenis* (Amsterdam 2012).
- Oakley, F., *The Western Church in the later Middle Ages* (London 1979).
- Ockeleij, J., *De gasthuizusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw. Bijdrage tot de studie van de actieve vrouwelijke kloostercongregaties* (Brussel 1992). *Archief- en bibliotheekwezen in België*, Extranummer 44.
- Oediger, F. W., *Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter* (Leiden en Keulen 1953), *Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters* Band II.
- Oediger F.W., *Vom Leben an Niederrhein. Aufsätze aus dem Bereich des alten Erzbistums Köln* (Düsseldorf 1973).
- Oosterbosch, M., *Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de Late Middeleeuwen (1314-1531). Een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief* (2 dln. Leuven 1992).
- Paermentier, E. de, *De relatie vrouw-ruimte in religieuze en caritatieve instellingen te Gent in de veertiende en vijftiende eeuw. Een onderzoek naar de verschillende aspecten van de geografisch-stedelijke, architecturale, sociale en rituele ruimte bij een twintigtal instellingen* (licentiaatsthesis RU Gent 1997). Aanwezig in Univ. Bibl. Gent. URL: http://www.ethesis.net/caritative/car_inst_inhoud.htm.
- Pais-Minne, E., 'Weldadigheidsinstellingen en ondersteunden', *Antwerpen in de XVIe eeuw* (Antwerpen 1975) 181-202.

- Pape, P., *Sancta Herfordia* (Herford 1979).
- Papebrochius, *Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum MDCC*, dl I (Antwerpen 1845).
- Paquay, V., 'De stichting van de Wendelinuskapel te Breda', *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, 36 (1983) 1-34.
- Paquay, V., 'Dynastiek zelfbewustzijn in steen. Herdatering en situering van het Nassau-grafrelief in de Grote Kerk te Breda', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 40 (1987) 1-43.
- Paquay, V., 'De laatste Vrouwe van Breda op Huize Valkenberg: Maria van Loon-Heinsberg (overl. 1502)', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 48 (1990) 135-206.
- Paquay, V., 'Koren en altaren. De ruimtelijke indeling van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda voor 1590', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 59 (2006) 116-203.
- Paquay, V., 'Wijbisschop, officiaal, bedelmonnik, collecteur. Kerkelijke prominenten doen de O.L.V.-kerk te Breda aan', *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, 61 (2008) 198-221.
- Pascoe, L. B., *Jean Gerson: Principles of church reform* (Leiden 1973) Studies in medieval and reformation thought dl. VII.
- Pascoe, L. B., *Church and Reform. Bishops, theologians and canon lawyers in the thought of Pierre d'Ailly (1351-1420)* (Leiden 2005).
- Pauly, M., 'Vom der Fremdesherberge zum Seniorenheim', M. Matheus, red. *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler im europäischen Vergleich*, (Stuttgart 2005) *Geschichtliche Landeskunde* band 56 101-116.
- Pauly, M., *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum. Hospitälär zwischen Maas und Rhein im Mittelalter* (Stuttgart 2007) *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Beihefte nr. 190.
- Pavlac, B. A., 'Reform', C.M. Bellito, M.M. Izbicki, G. Christianson, red. *Introducing Nicholas of Cusa. A Guide to a Renaissance Man* (New York 2004) 59-111.
- Peer, L. van de, *De heerlijkheid van Heist-op-den-Berg van 1360 tot 1559. Institutionele en sociaal-economische studie* (licentiaatsthesis KU Leuven 1995).
- Peeters, C. J. A. C., 'De kerk van St. Catharinadal in Breda' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 24 (1971) 44-66.
- Persoons, E., 'De Broeders van het Gemene Leven in België' in: *Ons Geestelijk Erf* 43 (maart 1969), p. 3-30.
- Persoons, E., 'Het intellectuele leven in het klooster Bethlehem in de 15de eeuw', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 43 (1972) 47-84.
- Pietersma, A., R.N.J. Rommes en S.W. Verstegen, *Gids voor het fiscaal-historisch onderzoek naar inkomen en vermogen in de provincie Utrecht* (Utrecht 2006). www.het-utrechtrechtsarchief.nl/files/onderzoeksgidsen/Gids_13.pdf.
- Placidus, P., 'De Haagdijk en de kerk van Markendaal', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 11 (1958) 6-40.
- Placidus, P., 'Geschiedenis van de katholieke kerk te Breda', *Geschiedenis van Breda* (Schiedam 1976) 123-182.
- Pleij, H., *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400 – 1560* (Amsterdam 2007).
- Pomerius, 'De origine monasterii Viridivallis una cum vitis B. Joannis Rusbrochii primi prioris hujus monasterii et aliquot coetaneorum ejus' in: *Analecta Bollandiana.*, 4, (1885), p. 227-334. URL: <https://archive.org/stream/AnalectaBollandiana1885>.
- Post, R. R., *De Moderne Devotie. Geert Grote en zijn stichtingen* (Amsterdam 1940).
- Post, R. R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* (Utrecht en Antwerpen 1957).
- Prevenier, W. en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden* (Antwerpen 1983).
- Prevenier, W. en W. Blockmans, *Prinsen en poorters* (2008). Digitale heruitgave van oorspronkelijke editie uit 1998. Geraadpleegd 2012-08-06: http://www.dbnl.org/tekst/prev002prin01_01/.
- Prims, F., 'Heer Anselmus, onze tiende deken (1415-1449)', *Antverpiensia* 1937. *Losse bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen 1938), 19-26.
- Prims, F., *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk* (Campania Sacra nr. 2, 2e ed.) (Antwerpen 1938).
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen. Deel VI Onder de hertogen van Bourgondië 1406-1477* 3de boek - *De geestelijke orde* (Antwerpen 1937).
- Querido, P., *Godshuizen en gasthuizen* (Lochem 1974).
- Raadt, J. Th. de, 'La maison des Douze Apôtres à Bruxelles', *Annales de la Société d'Archeologie de Bruxelles* 5 (1891) 455-473.
- Raeds, P. G. J. M., 'J. A. Bijsterveld, Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570', *BMGN – Low Countries Historical Review* 111 (1996) 536-538.
- Ram, P.F.X. de, *Synopsis actorum Ecclesiae Antverpiensis et ejusdem dioeceseos status hierarchicus ab episcopatus erectione usque ad ipsius suppressionem; liber prodromus, tomi tertii synodici Belgici* (Bruxelles 1856).
- Raymaekers, F. J. E., *Het kerkelijk en liefdadig Dienst* (Brussel 1994) *Algemeen Rijksarchief Studia* 57 heruitgave van origineel uit 1870.
- Reicke, S., *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter* (2 dln. Stuttgart 1932).
- Rexroth 'Armenhäuser - eine neue Institution der sozialen Fürsorge im späten Mittelalter' M. Matheus, red. *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler im europäischen Vergleich*, (Stuttgart 2005). *Geschichtliche Landeskunde* band 56. www.regionalgeschichte.net/bibliothek/texte/aufsaezte/rexroth-armenhaeuser.html#c32973.
- Richmond, C., 'Victorian values in fifteenth-century England: the Ewelme almshouse statutes', R. Horrox en S. Rees Jones, red. *Pragmatic Utopias. Ideals and communities, 1200-1630*, (Cambridge 2001).
- Rivière, J., 'Robert Campin et son influence sur la devotio moderne à Bruxelles à la fin du XVe siècle', *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes* 29 (1989) 139-146.
- Roest, B., 'De clarissen in de Noordelijke Nederlanden', H. van Engen en G. Verhoeven, red. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 43-68.
- Römer, R.C.H., *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland* (Leiden 1854).
- Roover, R. de, H. Larson, *The rise and decline of the Medici Bank* (Washington D.C. 1999).
- Rosenthal, J. T., *The purchase of paradise. The Social Function of Aristocratic Benovelence, 1307-1485* (London 1972).
- Roy, W. de, 'Willem Absel van Breda, Karthuizer', *Ons geestelijk erf*, 12 (Antwerpen 1938) 71-87.

- Royaards, H. J., 'Levensberigt van den kardinaal Willem van Enkevoirt, dataris van paus Adriaan en bisschop van Tortosa en Utrecht', *Archief voor de kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland*, dl. 9 (Leiden 1838), 119-211.
- Rüthing, H., 'Frömmigkeit, Arbeit, Gehorsam. Zum religiösen Leben von Laienbrüdern in der Windesheimer Kongregation', K. Schreiner red. *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge* (München 1992) 203-226.
- Salembier, L., 'Pierre d'Ailly à Cambrai', *Revue d'histoire de l'Église de France* Tome 10 nr 46 (1924), 5-26.
- Sanders, J., *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595* (Hilversum 1990).
- Sasse van Ysselst, A. F. O. van, 'Het ontstaan van het Klooster Nazareth te Waalwijk', *Bosche Bijdragen* 3 (1919-1920) 253-255.
- Schedensack, C., 'Die Anfänge des Armenhauses Zur Aa – Zur Frühphase der "Kommunalisierung" der Armenfürsorge in Münster', Jacobi, Lambacher, Metzdorf, red. *Stiftungen und Armenfürsorge in Münster vor 1800* (Münster 1996) 169-239.
- Schepers, K., 'Het Opus tripartitum van Jean Gerson in het Middelnederlands', *Ons Geestelijk Erf* 79 (2008) 146-188.
- Schmutz, J., *Juristen für das Reich. Die deutschen Rechtsstudenten an der Universität Bologna 1265-1425* (Bazel 2000).
- Scholten, R., 'Das Regulier-Chorherren-Kloster Gnadenthal bei Kleve', *Beiträge zur Geschichte des Niederrheins* 14 (1900) 52-89.
- Schreiner, K., 'Laienfrömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfaßtheit laikaler Frömmigkeitsspraxis im späten Mittelalter', K. Schreiner, red. *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge* (München 1992) 1-78.
- Schreurs, E. en B. Bouckaert, red., *Stemmen in het kapittel. Het muziekleven in Vlaamse kathedraal en kapittelkerken ca. 1300 – 1600* (Peer 1998).
- Schröder, W.H., 'Kollektivbiographie: Spurensuche, Gegenstand, Forschungsstrategie' in: *Historical Social Research / Historische Sozialforschung. Supplement*, No. 23, *Kollektivbiographie als interdisziplinäre Methode in der Historischen Sozialforschung: Eine persönliche Retrospektive* (2011), 74-152.
- Schuchard, C., *Die Deutschen an die päpstliche Kurie im späten Mittelalter (1378-1447)* (Tübingen 1987).
- Schuler, P. J., *Südwestdeutsche Notarszeichen* (Sigmaringen 1976).
- Schulze, M., *Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation* (Tübingen 1991). *Spätmittelalter und Reformation* Neue Reihe, 2.
- Schutjes, L. H. C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*, I (Sint-Michiëlsgestel 1870).
- Schwarz, B., *Die Organisation kurialer Schreibercollegien von ihrer Entstehung bis zur mitte des 15. Jahrhundert* (Tübingen 1972).
- Schwarz, B., 'Die Abbreviatoren unter Eugen IV', in *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven (QFIAB)* 54 (1974) 200-274.
- Schwarz, B., 'Der Corrector Litterarum Apostolicarum. Entwicklung des Korrekturenamtes in der päpstliche Kanzlei von Innocenz III bis Martin V', *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken (QFIAB)* 54 (1974) 122-191.
- Schwarz, B., 'Abbreviature, officium est assistere vicecancelario in expeditione litterarum apostolicarum. Zur Entwicklung des Abbreviatorenamtes vom grossen Schisma bis zum Gründung des Vakabilistenkollegs der Abbreviatoren durch Pius II', E. Gatz (red.), *Römische Kurie. Finanzen. Vatikanisches Archiv. Studien zur Ehren von Hermann Hoberg* (Rome, 1979).
- Schwarz, B., 'Über Patronage und Klientel in der Spätmittelalterlichen Kirche am Beispiel des Nikolaus von Kues', *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken (QFIAB)* 68 (Tübingen, 1988) 284-310.
- Schwarz, B., 'Anselmus Fabri (Smit) aus Breda in Brabant (1379-1449), Abbreviator, Referendar, Protonotar und -beinahe -Kardinal. Skizze einer Biographie' *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken (QFIAB)*, 88 (2008) 161-219.
- Schwarz, B., *Kurieuniversität und stadtrömische Universität von ca. 1300 bis 1471* (Leiden 2012).
- Servranckx, G. J., *Mémoire historique et statistique sur les hospices civils et autres établissements de bienfaisance de la ville de Louvain* (Brussel 1995) Ongewijzigde herdruk van 1843.
- Shahan, J. J., 'Domenico Capranica', *Catholic Encyclopedia* deel III (1908). Internet: [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Domenico_Capranica](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Domenico_Capranica).
- Shahar, S., *Growing in the Middle Ages. 'Winter clothes us in Shadow and Pain'* (Londen 1997).
- Sigmund, P. E., 'Nicholas of Cusa on the Constitution of the Church', G. Christianson en T.M. Izbicki, red. *Nicholas of Cusa on Christ and the Church. Essays in memory of Chandler McCuskey Brooks for the American Cusanus Society*, (Leiden 1996) 127-134.
- Sigmund, P.E., ed., *Nicholas of Cusa: The Catholic Concordance* (Cambridge 2003).
- Simons, P., *Cities of ladies. Beguine communities in the medieval low countries, 1200 – 1565* (Philadelphia 2001).
- Smet M. de en P. Trio, 'The involvement of the late medieval urban authorities in the low countries with regard to the introduction of the franciscan observance' in: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 101 (2006) p. 37-87.
- Sohn, A., *Deutsche Prokuratoren an der römischen Kurie in der Frührenaissance (1431-1474)* (Wien 1997).
- Somers, A., 'A Post-Reformational Contradiction? The Survival of the Chapter of St. Pharahild in Ghent at the Turn of the Sixteenth Century' in: *Journal of Early Modern Christianity* (2014), 1, 1-28.
- Sommé, M., 'Le testament d'Isabelle de Portugal et la Dévotion Moderne', *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes* 29 (1989) 27-45.
- Southern, R. W., *Western society and the church in the Middle Ages* (Harmondsworth 1979).
- Spiegeler, P. de, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège (Xe-XVe siècles) : aspects institutionnels et sociaux* (Paris 1987).
- Spiegeler, P. de, 'Les hôpitaux à Liège', *Hôpitaux du Moyen Âge et des temps modernes. Actes Archaeologia Mediaevalis. Actes* 25 (Bruxelles, Gent en Namur 2007) p.61-67.

- Staubach, N., 'Cusanus und die Devotio Moderna', I. Bocken, red., *Conflict and reconciliation: perspectives on Nicolas of Cusa*, (Leiden 2004) 29-51
- Stein, R., 'Emond de Dynter (1449-). Kanunnik, hertogelijk secretaris en geschiedschrijver', J. van Oudheusden e.a., red., *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*. Deel 4 (Meppel en Amsterdam 1996). Internet: <http://www.thuisinbrabant.nl/biografieen.asp?ccididentifier=618&ccSortorder=datebegin>.
- Strack, G., *Thomas Pirckheimer (1418-1473). Gelehrte Rat und Frühhumanist* (Husum 2010). *Historische Studien* Band 496.
- Strauss, G., 'Ideas of *Reformatio* and *Renovatio* from the Middle Ages to the Reformation' 'The Church in the fifteenth century', T.A. Brady, H.A. Oberman, J. Tracy, red., *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* Dl. 2 (Leiden 1995) 1-30.
- Stump, P.H., 'Influence of Gerhart Ladner's in: T. M. Izbicki, C.M. Bellito, red., *The Idea of Reform, Reform and renewal in the Middle Ages and the Renaissance. Studies in honor of Louis Pascoe*, S.J. (Leiden 2000) 3-17.
- Stüwer, W., 'Der päpstliche Abbeviator und Skriptor Johannes von Pempelvoirde', *Düsseldorfer Jahrbuch*, 48 (Düsseldorf 1956) 138-152.
- Sullivan, D., 'Cusanus and pastoral renewal: The Reform of popular religion in the Germanies', G. Christianson, T.M. Izbicki, red. *Nicholas of Cusa on Christ and the Church. Essays in memory of Chandler McCuskey Brooks for the American Cusanus Society* (Leiden 1996) 165-173.
- Tasiaux, M., 'L'hospice Terarcken à Bruxelles des origines à 1386' in *Annales de la Société Royale d'Archeologie de Bruxelles*, 57 (1980) 3-37.
- Theurot, J., 'L'université de Dole au service de Bourgogne. L'université, les gens de savoir et le prince (1423-début XVIe siècle)', *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes* 38 (1998) 263-301.
- Tierney, B., *Religion, law, and the growth of constitutional thought 1150-1650* (Cambridge 1982).
- Tongeren, L. van , 'Notandum est. Een verkenning van de Liber ordinarius van de Utrechtse Oudmunster of S. Salvator', in: *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 25 (2009), p. 207-228.
- Toorians, L., 'Parochie en kerk', C. Gorisse, red., *Oosterhout, niet van gisteren: de geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009* (Oosterhout 2009)
- Toorians, L., 'De 'eeuw van de twee Willemen'. Willem van Duvenvoorde en Willem van Oosterhout in Oosterhout en Dongen', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 62 (2009) 171-217.
- Torfs, M. L., 'Institutions de bienfaisance. Hospices, hôpitaux et orphelinats. Fondations particulières créées à Anvers jusqu'à la fin du XVIIe siècle', *Oeuvres posthumes* (Brussel 1870).
- Touber, J., *Willem van Enckenvoirt en zijn collega's. Ambtelijke netwerken van een Brabander in de Curia Romana, 1489-1522* (doctoraalscriptie RU Groningen 2002).
- Touber, J., 'Willem van Enckenvoirt and the Dutch Network in Rome in the First Quarter of the Sixteenth Century' in: *Fragmenta* 4 (2010) p. 121-143.
- Uyttebrouck, A., *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (2 din. Bruxelles 1975).
- Uytven, R. van, 'Beroering onder de Brabantse steden' in: R. van Uytven, red., e.a., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) p. 171-179.
- Vaes, M., *Les fondations hospitalières flamandes à Rome du XVe au XVIIIe siècle* (Rome 1914).
- Van Engen, J., 'The Church in the fifteenth century', T.A. Brady, H.A. Oberman, J. Tracy, red. *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* Deel 1 (Leiden 1994) 305-330.
- Van Engen, J., 'Multiple Options: The World of the Fifteenth-Century Church', *Church History* 77 (2008) 257-284.
- Van Engen, J., *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotia Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2008).
- Veken, C.J.M. van der, 'Reconstructie van de vroegere indeling der kloosterkerk van St. Catharinadal te Breda', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 24 (1971) 38-43.
- Velden, G. van der, 'Documenten betreffende de Orde van Prémontré, verzameld door Merselius van Macharen', *Analecta Praemonstratensia* 58 (1982) 35-67.
- Venne, A. van de, 'Graven in het gasthuis 'De Beyerde' te Breda. Een archeologisch onderzoek uitgevoerd in 2006', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 63 (2010) 218-241.
- Verhoeven, G., 'Koningsveld en het Gasthuis van Delft', H. Janssens, red., *Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters* (Averbode 2002) 15-29
- Verhoeven, G., 'Visitatie en reformatie bij de norbertinessen in de vijftiende eeuw', Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven, ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 133-166.
- Verweij, M., *Adrianus VI, 1459-1523: de tragische paus uit de Nederlanden* (Antwerpen en Apeldoorn 2011).
- Verweij, M., 'De 'Eindhovense curie'. Het Brabantse pontificaat van Adrianus VI (1522-1523) *In Brabant. Tijdschrift voor Brabants heem* en erfgoed 6,1 (2015) 4-16.
- Vosters, S., 'De bibliotheek van Engelbrecht II van Nassau', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 46 (1993) 25-64.
- Vroom, W. H., *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen* (Maarssen 1981).
- Vroom, W. H., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen : de financiering van de bouw tot de beeldenstorm* (Antwerpen 1983).
- Wansem, C. van der, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400* (Leuven 1958).
- Warnar, G., *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Watanabe, M. en T. Izbicki, 'Nicholas of Cusa, A general Reform of the Church', in: G. Christianson, T.M. Izbicki, red. *Nicholas of Cusa on Christ and the Church. Essays in memory of Chandler McCuskey Brooks for the American Cusanus Society*. (Leiden 1996) 175-202.
- Watanabe, M., 'The German Church shortly before the Reformation: Nicolaus Cusanus and the veneration of the bleeding hosts at Wilsnack', in: T. M. Izbicki, C.M. Bellito, red., *Reform and renewal in the Middle Ages and the Renaissance. Studies in honor of Louis Pascoe*, S.J. (Leiden 2000) 210-223.

Watanabe, M., *Nicholas of Cusa – A Companion to his Life and his Times* (Farnhem 2011).
 Wezel, G. van, *De Onze-Lieve-Vrouwewerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda* (Zwolle 2002).
 Windemuth, M.L., *Das Hospital als Träger der Armenfürsorge im Mittelalter* (Stuttgart (1995)).
 R. Wolkan, *Der Briefwechsel Eneas Silvius Piccolomini* (Wien 1912).

Zuidema, L., 'De door Rogier vander Weyden geschilderde *Kruisiging* van Scheut als verbeelding van de laatmiddeleeuwse sacramentsverering', *Signum. Tijdschrift van de Contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de middeleeuwen*, 19 (2007) 124-126. Herpublicatie op internet: <http://signum.punthoofd.be/node/793>.

Internetbronnen

www.archieven.nl

Inventaris van het archief van de Commanderie van de Duitse Orde in Gemert. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=36298

'Hospitals: Hull', *A History of the County of York: Volume 3* (1974), p. 310-313. (Geraadpleegd op 2010-04-09)

www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=37947

'Colleges: Wingfield', *A History of the County of Suffolk: Volume 2* (1975), p. 152. (Geraadpleegd op 2012-01-28)

www.cusanus-portal.de/

Engelse en Latijnse uitgave van tractaat Nikolaus von Kues *Reformatio generalis*. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1198-1216__SS_Innocentius_III__Libellus_de_Eleemosyna__MLT.pdf.html

Patrologia Latina, uitgave *Libellus de eleemosyna* van paus Innocentius III. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1311-1312__Concilium_Viennense__Documenta__LT.doc.html

Uitgave decretale *Quia contingit* uit 1311 van paus Clemens V. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

www.heemkundeham.be

Geschiedenis van de plaats Ham in België. (Geraadpleegd 2011-09-17)

www.hospitium.be

Website van Hospitium vzw - asbl. Vereniging voor de geschiedenis van de hospitalen en de zorg. (Geraadpleegd 2015-05-25)

www.inghist.nl/retroboeken/nnbw/#source=3&page=249

Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, dl. 3 p. 484. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

www.inschriften.net/santa-maria-dell-anima/inschrift/nr/dio003-0018.html

Kelk door Anselmus Fabri geschenken aan Santa Maria dell'Anima in Rome. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

<http://www2.let.vu.nl/oz/kloosterlijst/kdetails.php?ID=N15>

K. Goudriaan, *Kloosterlijst. Beknopt overzicht van de Nederlandse kloosters in de Middeleeuwen* (geraadpleegd 2015-12-05)

www.newadvent.org/cathen/11244c.htm

'Olivetans', entry in *Catholic Encyclopedia*. (Geraadpleegd op 2012-07-19)

nuernberger-hausbuecher.de

Complete uitgave van de kroniek of dodenboek van het gasthuis van de familie Mendel in Neurenberg met afbeeldingen in kleur van alle broeders van dit gasthuis over de periode 1425-1806. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

<http://www.romana-repertia.net/>

Repertorium Germanicum Online/Roman Repertia Online

www.regesta-imperii.de

Toegangen tot documenten van de Duitse keizers. (Geraadpleegd 2015-05-25)

www.stoics.com/erasmus_s_education_of_a_chris.html

Erasmus, *Education of a Christian Prince*, L. Born (ed.) (1936). (Geraadpleegd op 2015-05-25)

www.vaticanhistory.de/kon/html/nikolaus%20v_.html

Informatie over conclaaf van 1447 om nieuwe paus te kiezen. (Geraadpleegd op 2015-05-25)

Personenregister

De nummers in dit register verwijzen naar paragrafen.
vn = voetnoot

- Adrianus VI (paus) 1.2, 4.9, 5.1
Ailly, Pierre d' (kardinaal) 1.2, 1.3, 2.5.4, 3.4, 3.5, 3.5.1, 3.5.3,
3.5.4, 3.5.5, 3.5.6, 3.6, 5.3, 5.4, 5.5, 5.7, 6.2, 6.9, 8.2, 9.5-9.5.8
Alamania, Anselmus de zie: Fabri, Anselmus
Alexander V (paus) 3.2, 3.5.4, 3.5.5, 4.7, 4.10.1, 5.3
Alfijn, Wilhelmus (pastoor Breda) 8.7.4vn
Alta, Jan de (meester) 6.5vn
Altavia, Johannes de (plebaan Antwerpen) 4.8
Amici, Michael (deken kapittel Antwerpen) 4.9vn
Anclou, Robert (kanunnik Lille/Rijsel, raadsman Filips de Goede
van Bourgondië) 6.2vn, 6.5
Anjou, Louis van (bisschop Toulouse) 3.5.5
Antiochië, Ignatius van (martelaar) 8.9
Antoon, hertog Brabant zie Brabant, Antoon
Antwerpen, de deken van zie: Fabri, Anselmus
Aquino, Thomas van 2.3
Arena, Henricus de (kandidaat deken kapittel Antwerpen) 5.6
Arnhem, Jan van (kanunnik) 2.6.5
Augustinus (kerkvader) 8.2
- Baden, Cimburga van (vrouw) 8.3
Balduwini, Nicolaus, kapelaan Antwerpen 5.7vn
Balhorn, Rotherus (curiaal) 5.4
Barbitonsoris, Jodocus de Lovania zie: Lovania, Jodocus de
Barbo, Ludovico 3.4
Bard, Eberhard im (hertog Württemberg) zie Württemberg,
Eberhard
Bardoncke, Nicolaas (pastoor Princenhage) 5.2vn
Bataille, Jacobus (kandidaat kanunnik Mechelen) 5.2vn
Beecka, Johannes de (pastoor Gilze) 5.2vn
Beieren, Jacoba van 6.3, 6.4, 6.6, 6.9
Beieren, Jan van (bisschop-elect Luik) 6.4, 8.3
Beieren, Willem VI, graaf van 5.4
Beys, Cornelis (magister) 8.9
Beys, Jan, zoon van Cornelis 8.9
Beke, Peter van den (geestelijke) 5.7vn
Beke, Radulphus van zie: Rivo, Radulphus de
Beckers, Pieter 6.5
Benedictus (kloosterstichter) 3.5.5
Benedictus XIII (paus) 5.3
Berghe, Gielis van den (Brusselselaar) 2.6.6
Bergis, Maria de (klooster Catharinadal Breda) 8.8vn
Bertten, Jenneken (religieuze klooster Vredenberg bij Breda) 8.9
Betten, Cornelius (dienstpersoneel Anselmus Fabri) 4.8, 7.2
Beuckeleers, Dympe (gasthuiszuster Antwerpen) 5.8.4
Biel, Gabriel (kerkhervormer) 8.12, 8.13
Bijns, Anna (schrijfster Antwerpen) 7.7
Bilsen, Johan van (rector klooster Vredenberg bij Breda) 8.9
Bicchieri, Guala (kardinaal) 4.10
Bleckere, Lievinus den (proost Sint-Veerlekapittel Gent) 5.2
Bloemart, Heylwich (Bloemardinne) 2.5.4
Block, Henricus (plaatsvervanger pastoor Groot-Zundert) 8.7.4,
8.11
Bollaerts, Jan (huizenbezitter Haagdijk Breda) 7.5
Bonaventura (franciscaans theoloog) 3.5.5
Bonifatius IX (paus) 3.5.4, 4.5, 4.7, 5.2
Bont, Jan (kanselier) 1.3, 6.1-6.9, 7.10, 7.11, 7.13, 8.2, 8.4, 9.3,
9.5.3
Bont, Christianus (notaris) 4.4
Bont, Willem (oom van Jan Bont, cantor Sint-Goedelekerk Brus-
sel) 6.6, 6.7, 6.8, 6.9, 7.10, 9.3
- Bont, Willem Koster/Custodis
(neef Jan Bont, doctor beide rechten) 6.7
Borch, Nikolaas van den (deken kapittel Antwerpen) 5.6
Bouillon, Godfried van (kruisvaarder) 5.8.1
Bourbon, Lodewijk van (bisschop Luik) 8.3, 8.9
Bourgondië, David van (bisschop Utrecht) 8.3, 8.7.1
Bourgondië, Filips de Goede, hertog van 4.7, 5.6, 5.8.1, 6.2, 6.4,
6.5, 6.6, 6.9, 8.2, 8.3, 8.7.1, 9.5.3
Bourgondië, Filips de Stoute, hertog van 5.3, 5.4, 5.5
Bourgondië, Jan zonder Vrees, hertog van 3.5.6, 5.3
Bourgondië, Karel de Stoute, hertog van 8.7.3
Brabant, Antoon, hertog van 5.4, 6.3, 6.6
Brabant, Filips van Sint-Pol, hertog van 5.6
Brabant, Jan IV, hertog van 6.3, 6.4, 6.5
Brabant, Johanna, hertogin van 5.4
Braen, Willem (deken Gertrudiskerk Bergen op Zoom) 6.6
Braxatoris, Elisabeth (zuster Johannes Figuli) 5.7, 5.11
Braxatoris, Johannes (kanunnik Antwerpen) 1.1, 5.7vn, 5.8.3,
7.2, 7.4, 7.5, 8.4, 8.5, 9.2, 9.5.4
Breda, Anselmus Fabri de Breda zie: Fabri, Anselmus
Breda, Godfried heer van zie: Schoten, Godfried van
Breda, Henricus van (hoogleraar Keulen) 8.7.4
Breda, Henricus Culits alias van zie: Culits, Henricus
Brederode, familie van (heren van Vianen) 3.5.5vn
Brederode, Gijsbrecht van (bisschop Utrecht) 8.7.1
Bronkhorst, Gerard van (kanunnik) 3.5.1
Brouwers, Jan zie: Braxatoris Johannes
Busch, Johannes (Windesheim) 8.8
- C zie: K
- Daesdonck, Peter van 8.11
Daret, Jacques (schilder) 4.9
Delft, Johannes Witte, van zie: Witte, Johannes
Dyets, Johannes (magister, kandidaat pastoor Rijsbergen) 8.6
Dyck, Jasper van (pastoor Etten) 5.2vn
Dynter, Emond de (secretaris hertog Brabant) 4.4, 6.3, 6.4, 6.5,
6.9
Dommelmans, Theodericus (kapelaan Schijndel) 4.10.3vn
Doper, Johannes de 8.3
Durandus, William 4.3
Duivenvoorde, Willem van 8.3
Dwerg, Hermann (curiaal) 4.7, 4.8, 4.9, 4.10, 4.10.2, 4.10.3,
4.11, 5.6, 6.5vn, 7.6, 9.2, 9.5.8
- Eel, Johannes van den zie: Nele, Johannes de
Egmond, Henricus de (dienstpersoneel Anselmus Fabri) 4.8, 7.2
Eyc, Jan van der (bewoner Haagdijk) 7.5vn
Eyck, Jan van (schilder) 7.2
Eindhoven, Arnoldus Sophie van zie Sophie, Arnoldus
Eyndoven, Everardus de (raadsman Filips de Goede van Bourgon-
dië in Rome) 6.2
Emo, abt van Bloemhof 8.8vn
Enckenvoirt, Willem van (kardinaal, Mierlo) 1.2, 4.9, 4.10.4vn,
5.1, 6.5vn
Erasmus 8.2
Erkelenz, Petrus (rector gasthuis Kues, pastoor Schijndel) 4.10.3
Eugenius IV (paus) 3.2, 3.4, 3.5.7, 4.5, 4.7, 4.8, 4.10.3, 4.10.4,
5.8.1vn, 5.8.2, 5.9vn, 6.2, 6.5, 8.8
Evangelist, Johannes de 8.9

- Fabri, Anselmus (deken Antwerpen, protonotarius) 1.1, 1.2, 1.3, 2.5.4, 2.6.3, 2.6.7, 3.1, 3.2, 3.3, 3.5.3, 3.5.4, 3.5.6, 3.5.7, 4.1-4.11, 5.1-5.11, 6.1-6.9, 7.1-7.13, 8.1-8.13, 9.1-9.6
- Fabri, Godefridus (kok Anselmus Fabri) 4.8, 7.7, 9.3
- Felix V (tegenpaus) 4.7, 4.8
- Ferrer, Bonifatius (generaal-overste kartuizers) 3.5.5
- Fierkens, Jan (abt Sint-Michiels Antwerpen) 8.8
- Fieschi, Ludovicus (kandidaat aartsdiaken Kempenland) 5.2vn
- Figuli, Johannes (abbreviator, kanunnik Antwerpen) 1.1, 4.9, 4.11, 5.7, 5.8.3, 5.11, 6.5vn, 7.2, 7.4, 8.4, 8.6, 9.2, 9.4
- Filips van Sint-Pol, hertog Brabant zie: Brabant, Filips van Sint Pol
- Fillastre, Willem (bisschop) 2.4.2
- Fine, Cornelius de (curie) 4.6
- Flaunel, Egidius L; Enfant (cantor paus, kanunnik Antwerpen) 4.8
- Foek, Everardus (deken Oudmünster Utrecht) 3.5.1, 5.2
- Forcillioni, Antonio (bisschop Florence) 4.7
- Fortis, Theodericus zie Sterken, Diederic
- Fortis, Wilhelmus (scholaster en deken kapittel Breda) 4.3, 4.11
- Frederik III (keizer) 4.10.4, 6.9, 8.2
- Galecop, Jan van (kanunnik) 3.5.1
- Gallus, Thomas (abt Sint-Andreas in Vercelli) 4.10vn
- Gauthier, deken Sint-Lambertuskapittel Luik 2.6.2
- Gavere, Wilhelmus van, van Liedekerke (aartsdiaken Kempenland) 8.4
- Geerts, Johannes (abt Tongerlo) 5.3, 5.9, 5.11
- Gennep, Norbertus (stichter norbertijnen) 8.8
- Gerardi, Johannes (abt Bloemhof Groningen) 8.8
- Gerson, Jean 3.4, 3.5, 3.5.1, 3.5.2, 3.5.3, 3.5.5, 3.5.6, 3.5.7, 3.6, 5.7vn, 6.3, 6.9, 8.12, 9.5-9.5.8
- Gertrudis, Henricus (plaatsvervanger pastoor Ginneken) 5.2
- Ghalda, Gualteri de zie: Gouda, Walterus van
- Gheylen, Walter (geestelijke) 5.7vn
- Gierle, Walterus van (stichter Corsendonk) 5.10
- Glimes, Arnoldus de (raadsman Filips de Goede van Bourgondië in Rome) 6.2
- Glymes, Jan I van, heer Bergen op Zoom 6.5
- Godfried, Matthias (pastoor Groot-Zundert, kanunnik Breda) 8.7.3
- Goede, Filips de, hertog Bourgondië zie Bourgondië, Filips de Goede van
- Goeyer, Jacobus (abbreviator) 4.8
- Goerle, Arnoldus de (deken kapittel Antwerpen) 5.6
- Goethals, Hendrik (deken) 1.2
- Goethere, Reynerus (pastoor Halle) 5.4
- Goetsenhove, Gerard van 5.9
- Gonzaga (kardinaal) 4.8
- Gouda, Walterus van, magister (thesaurier Domkapittel Utrecht) 1.3, 3.5.7, 4.8, 4.11, 5.9, 7.2, 8.1, 8.4, 8.5, 8.7-8.7.4, 8.9-8.13, 9.4, 9.5.3
- Grabow (dominicaan) 3.5.6
- Grange, Jean de (kardinaal) 3.5.5
- Grawert, Wouter (deken Oudmunster Utrecht) 4.10.4
- Gregorii, Wilhelmus uit Breda (curiaal) 4.8, 7.2
- Gregorius VII (paus) 3.5.2
- Gregorius IX (paus) 2.4.2
- Gregorius XI (paus) 3.5.4
- Gregorius XII (paus) 3.5.4, 4.7, 4.10.1, 5.3, 5.4
- Griffing, bisschop van Ross 4.8
- Grote, Geert 2.6.5, 3.4, 4.10.3, 4.11, 7.9, 7.13, 8.3, 8.13
- Guidechon, Marcque (handelaar in Brugge) 6.4vn
- Haeck, Arnoldus (abbreviator) 4.8
- Hansen, Jan (rentmeester apostelhuis Brussel) 6.7
- Heiden, Henricus Merica, alias Van der zie: Merica, Henricus
- Heiden, Christiaan van der (plaatsvervanger pastoor Groot-Zundert) 8.11
- Heimen, Petrus (magister) 2.6.6
- Heinsberg, Jan van (bisschop Luik) 8.3
- Hendrik VI, koning van Engeland 2.6.4
- Hendrik VII, koning van Engeland 2.6.4
- Hertsberghe, Johannes de (deken kapittel Antwerpen) 5.6
- Hezius, Theodericus (curiaal) 5.1
- Hiëronymus (kerkvader) 8.3, 8.9
- Hinckaert, Jan 3.4
- Hoen, Johannes, alias Maankaart (kandidaat pastoor Gilze) 8.5
- Hubant, Jean (Parlement Parijs) 3.4
- Huyshoven, Henricus de (thesaurier Gertrudiskerk Geertruidenberg) 5.2
- Houte, Jan van den, echtgenoot van Kateline (ridder) 7.8
- Ingenwinkel, Johannes (scriptor curie) 7.2
- Innocentius III (paus) 2.3, 9.3
- Innocentius VII (paus) 5.2
- Ypelaer, Petrus van (kapelaan) 8.5
- Yrsick, Margareta van (priorin Catharinadal Breda) 8.8
- Istop, John (raad Engelse koning) 2.6.4
- Jan IV, hertog van Brabant zie Brabant, Jan IV van
- Jeune, le (kardinaal) zie Macet, Jean Le Jeune
- Johanna, hertogin Brabant zie Brabant, Johanna van
- Johannes XII (paus) 3.5.4
- Johannes XXIII (paus) 3.5.3, 3.5.4, 3.5.5, 4.7, 5.3, 5.4, 5.6, 6.3
- Calixtus III (paus) 9.5.1
- Calvijn (hervormer) 8.13
- Camdonc, Pierre (kanselier hertog van Brabant) 5.3
- Campo, Jacobus de (curiaal, kanunnik Antwerpen) 4.8vn
- Cant, Petrus (cantor Antwerpen) 1.1, 5.7, 5.8, 5.8.2, 5.8.3, 5.11, 7.2, 7.5vn, 9.2
- Canterbury, Anselmus de (heilige) 4.9
- Capranica, Angelo (kardinaal) 4.7
- Capranica, Domenico (kardinaal) 4.7, 6.2, 9.5.2
- Karel V (keizer Duitse Rijk) 8.2
- Karel V (koning van Frankrijk) 3.5.5
- Casatiis, Johannes en Petrus (bewoners Rome) 4.9vn
- Casier, Johannes (cantor Antwerpen) 5.8.2
- Keyenoeye, Jan 2.6.6
- Cele, Johan 3.4
- Kempen, Heymericus (hoogleraar Leuven) 3.5.7
- Kempis, Thomas a 8.3
- Chaam, Johannes Henricus van Riel, alias van zie: Riel, Johannes Henricus
- Chaucer, Alice 2.6.4, 2.6.6, 7.11
- Chaucer, Geoffrey 2.6.4
- Cherpin, William (monnik Saint-Jacut bij Saint-Malo) 4.8
- Chevrot, Jan (bisschop) 2.4.2
- Kijfhoek, Johanna van, echtgenote van Adam van Nispen 8.7.4
- Clairvaux, Bernardus van 3.5.5
- Claren, Gilles (deken Sint-Rombouts Mechelen) 5.9
- Kleef, Simon van (regulier kanunnik Gaesdonck bij Goch) 8.8
- Clemens V (paus) 2.4.2
- Clemens VII (paus) 3.5.5, 5.2vn, 5.6
- Clerici, Adrianus, alias Zeukens de 5.2vn
- Clerici, Johannes Petri (pastoor Rijsbergen) 8.6
- Coesfeld, Conrad van (scholaster Domkerk Utrecht) 4.10.4
- Colonna, Prospero (kardinaal) 4.7
- Conzaga, Barbara (echtgenote Eberhard im Bard, hertog van Württemberg) 8.12
- Copis, Johannes (aartsdiaken Haspengouw) 6.5vn
- Kortenbergh, Amandus van (raadsheer hertog van Brabant) 5.3
- Koster, Willem zie Bont, Willem
- Coudenbergh, Vranke van (priester) 3.4
- Crayenhem, Art van (heer van Grobbendonk) 5.10
- Kriffitz of Krebs, Nikolaus zie: Kues, Nikolaus von
- Kues, Nikolaus von (kardinaal) 1.2, 3.1, 3.5, 3.5.3, 3.5.6, 3.5.7, 3.6, 4.7, 4.8, 4.9, 4.10, 4.10.3, 4.10.4, 4.11, 7.1, 7.3, 7.6, 7.11, 7.13, 8.2, 8.3, 8.6-8.8, 9.2, 9.5-9.5.8

- Culits, Henricus, alias van Breda (plaatsvervanger pastoor Ginneken) 5.2
- Culsbroec, Jan van (deken Sint-Veerlekapittel Gent) 5.9
- Cuper, Nicolaas de Venrade (provisor Santa Maria dell'Anima) 4.9
- Cusa, Nicholas de zie: Kues, Nikolaus von
- Cusanus, Nicolaus zie Kues, Nikolaus von
- Custodis, Willem zie Bont, Willem
- Laecman, Daniël (abt Averbode) 5.9
- Laer, Hugo Wynrix van de 8.11
- Laer, Margriet van de, echtgenote Hugo van de Laer (bastaard-
dochter van Engelbrecht I van Nassau) 8.11
- Laer, Margriet van de Laer, echtgenote Jan van Nederven (dochter
Margriet, kleindochter Engelbrecht I van Nassau) 8.11
- Lampage, Falco de (kanunnik, stichter Faconklooster Antwerpen)
5.9vn
- Landauer, Matthäus (koopman) 2.6.3
- Lapostel, Egidius (pastoor Gilze) 8.5, 8.9
- Leeuwen, Jan van (kok Groenendaal) 8.3
- Leck, Hendrik van der (heer van Heeswijk) 6.5
- Lekkerkerk, Johannes van (pastoor Breda) 8.8
- Liedekerke, Wilhelmus van Gavere van zie: Gavere, Wilhelmus
- Loon, Jan van (bisschop Luik) 7.9
- Loon, Maria van (echtgenote graaf van Jan IV van Nassau) 5.10,
7.9, 7.11, 8.3, 8.4, 8.7.2, 8.8-8.12, 9.4, 9.5.7
- Lovania, Jodocus Barbitonsoris de (abbreviator) 4.8vn
- Lusignan, Hugo van (kardinaal) 4.8
- Luther (hervormer) 8.13
- Luxemburg, Peter van (bisschop Metz) 3.5.5
- Luxemburg, Sigismund (Rooms-koning) 6.3, 6.4
- Maankaart, Johannes Hoen, alias zie: Hoen, Johannes
- Macet, Jean Le Jeune de (kardinaal) 4.7, 6.2
- Macharen, Merselius van (abt Berne) 8.8
- Male, Petrus van der (curiaal, Leuven) 5.1
- Manderscheid (graven) 4.10.3
- Maria (maagd) 8.9
- Martinus V (paus) 3.2, 3.3, 3.5.4, 3.5.5, 4.5, 4.7, 4.8, 4.10.2, 5.4,
5.6vn, 5.8.2, 5.8.4, 6.3, 6.4, 6.5, 8.6vn, 9.5.1
- Marvis, Walter van (bisschop Doornik) 2.4.2, 2.5.2, 2.5.4, 2.6.7,
7.13
- Meer, Roelandus van (kanunnik Breda) 8.7.2
- Meyers, Adelheid (meesteres gasthuis Hamelen) 4.10.1
- Mendel, Konrad (koopman) 2.6.3, 2.6.6, 7.11
- Mendel, Marquard (koopman) 2.6.3
- Mercatoria, Petrus (plaatsvervanger plebaan Antwerpen) 4.8
- Mera, Hendrik de (meester) 6.5
- Merica, Henricus de, alias Van der Heiden (plaatsvervanger
pastoor Gilze) 8.5
- Mermans, Lysbeth, dochter van Jan (Haagdijk Breda) 7.5vn
- Metz, Chrodegang de (bisschop) 2.6.2
- Mézières, Philippe de (adviseur Karel V) 3.5.5
- Monte, Antonio del (kardinaal, aartsdiaken Brabant) 6.5vn
- Monteruc, Pierre de (kardinaal) 4.8
- Mulich, koopman te Lübeck 2.6.3
- Nassau, Adolf van (bisschop Mainz) 8.12
- Nassau, Engelbrecht I, graaf 4.6vn, 5.6, 6.4, 6.5, 7.9, 8.3, 8.6,
8.8
- Nassau, Engelbrecht II, graaf 5.8.2, 8.9
- Nassau, Jan IV, graaf 5.8.2, 7.9, 7.11, 7.13, 8.1, 8.3, 8.4, 8.7.1,
8.7.3, 8.7.4, 8.8-8.12, 9.4, 9.5.5
- Nassau, Odilia van (dochter van Maria van Loon, religieuze in
Bethanië bij Mechelen) 5.10, 8.9
- Nederven, Jan van (ridder, burgemeester Breda) 8.11
- Nele, Johannes de (hoogleraar Leuven, pastoor Groot-Zundert)
4.3, 5.7vn, 8.7.3
- Nele (Neel), Walterus van de (plaatsvervanger pastoor Ginneken
en Groot-Zundert) 5.2, 8.7.3
- Neve, Willem (gezant Leuven) 6.5
- Nieheim, Dietrich von 3.1, 3.5, 3.5.3, 3.5.4, 3.5.5, 3.5.6, 3.5.7,
3.6, 4.7, 4.9, 4.10, 4.10.1, 4.10.2, 4.10.4, 4.11, 6.9, 9.2, 9.5
- Nyem, Hermann de (familie Dietrich von Nieheim) 4.10.1
- Nijcol, Maria de (klooster Catharinadal Breda) 8.8vn
- Nicolaas V (paus) 3.5.7, 4.5, 4.7, 7.2, 8.2, 8.3, 9.5.1
- Ninove, Cornelis van (kapelaan) 2.5.4
- Nispen, Adam van (drossaard Breda) 8.7.4
- Nispen, Aleyd van (religieuze klooster Mariëndaal Utrecht)
8.7.4vn
- Nispen, Floris van 8.7.4
- Nispen, Govert van 8.7.4
- Nispen, Johannes van (landdeken, pastoor Groot-Zundert) 1.3,
8.7.4, 8.9, 8.11, 8.13, 9.4, 9.5.3, 9.5.4
- Noël, Johannes (cantor kapittel Antwerpen) 5.7
- Noyens (Noey), Johannes (pastoor Ginneken) 5.2
- Nursia, Johannes Augustini de (scriptor) 4.8, 4.10.4, 4.11, 5.8.1,
5.8.4, 6.5
- Oliverii, Quirinus (curiaal) 4.8, 7.2
- Oesterzeel, Liel van (religieuze klooster Catharinadal Breda)
8.8vn
- Oosterhout, Willem van 7.8
- Os, Alexander van (abt Berne) 8.8
- Ostius, Johannes (magister, gezant Filips de Goede van Bourgon-
dië) 6.5
- Oudaert, Carolus (deken kapittel Breda) 8.9
- Oudaert, Philips (rector klooster Vredenberg bij Breda) 8.9
- Outstaden, Anthonis van (schout) 8.11
- Paele, Joris van der (kanunnik Brugge) 7.2
- Parentucelli, Tommaso (aartsbisschop) zie: Nikolaas V (paus)
- Paulus (apostel) 8.9
- Pauw, Petrus zie: Pavonis, Petrus
- Pavonis, Petrus (pastoor Ginneken) 5.2
- Pee, Maria van (priorin klooster Vredenberg bij Breda) 8.9
- Pempelvoird, Johannes von 4.7, 5.1
- Petrus, abt van Sint-Baafs Gent 5.9
- Piccolomini, Eneas Silvius zie Pius II (paus)
- Pirckheimer, Thomas (curiaal) 4.8, 8.7.4
- Pius II (paus) 3.5.7, 4.7, 8.7.2, 8.8, 8.12, 9.5.1
- Platea, Johannes de (officiaal bisdom Kamerijk) 1.1
- Pol, Filips van Sint, hertog Brabant zie: Brabant, Filips van Sint Pol
- Polanen, Jan van (heer van Breda) 7.8
- Polanen, Johanna van, echtgenote Engelbrecht van Nassau 7.9,
8.3, 8.8
- Polanen, Johannes, bastaardzoon van Johannes III
- Pole, William de la 2.6.4, 2.6.6, 7.11
- Pomerius, Heinricus (prior) 2.5.4, 3.4
- Ponte, Johannes de (deken kapittel Antwerpen) 5.5, 5.8.2
- Poorten, Nicolaas van der (curiaal, Eindhoven) 5.1
- Porte, Bartolomeus de la (curiaal, kanunnik Antwerpen) 4.8vn
- Portier, Ogerus (proost Sint-Veerlekapittel Gent) 5.2vn
- Portugal, Isabella van (echtgenote Filips de Goede van Bourgon-
dië) 8.2, 8.3
- Potter, Andries de (bewoner Haagdijk Breda) 4.8
- Potters, Dries Jan (bewoner Haagdijk Breda) 4.8
- Potter, Godens de (bewoner Haagdijk Breda) 4.8
- Potter, Jan de zie: Figuli, Johannes
- Potter, Jan de (bewoner Haagdijk Breda) 4.8
- Potter, Juetken Lam (bewoonster Haagdijk) 4.8
- Potters, Cleis Jan (bewoner Haagdijk Breda) 4.8
- Prêtre, Raoul, junior (kanunnik Kamerijk) 5.7
- Prêtre, Raoul, senior (kanunnik Kamerijk) 5.7
- Probeert, Johannes (rector cantonij Jacobsklooster Brussel)
8.7.4

Rachten, Beatrij, echtgenote van Henricus 5.7vn
 Raescop, Heinrich (abbreviator) 1.2, 4.10, 4.10.4, 6.5, 6.9, 7.11, 7.13, 8.1, 8.4, 8.6, 8.7, 8.7.1, 8.7.3, 8.13, 9.2, 9.4, 9.5.3, 9.5.4, 9.5.8
 Raescop, Heinrich (kanunnik Xanten, neef van Heinrich Raescop de abbreviator) 4.10.4, 4.11
 Reate, Johannes de (corrector kanselarij paus) 4.7vn
 Reginaldi, Arnoldus Gerardi zie: Reysenaelde, Arnoldus
 Reyneri, Jacobus (student) 7.2
 Reysenaelde, Arnoldus (hoogleraar Leuven, kanunnik Antwerpen) 4.3, 5.7
 Riel, Johannes Henricus van, alias van Chaam (plaatsvervanger pastoor Gilze) 8.5
 Rijckel, Dionisius van (prior kartaizers Roermond) 8.2
 Rijswijk, Mechteld van (priorin Catharinadal Breda) 8.8
 Rivo, Radulphus de (deken Tongeren) 4.3, 4.11, 7.9
 Robosch, Johannes (curiaal) 4.8, 7.2
 Rode, Johannes de (corrector kanselarij paus) 4.7vn
 Roma, Goswinus de (secretaris Jan IV van Nassau, burgemeester Breda) 8.8vn, 8.9
 Rotselaar, Jan van (heer) 6.5
 Ruiter, de (notaris Breda) 8.9
 Ruusbroec, Jan van (mysticus) 2.5.4, 3.4, 3.5.6, 8.3

 Saluces, Amadeus de (kandidaat aartsdiaken Kempenland) 5.2vn
 Sampson, Marcellus (rector klooster Vredenberg bij Breda) 8.9, 8.11
 Scheper, Matthias (kanunnik Sint-Pieter Utrecht) 4.10.4
 Schoonhoven, familie (heren Zundert) 8.7.3, 8.11
 Schoonhoven, Johannes van 3.4
 Schoten, Hendrik IV heer van Breda 2.4.3
 Schutt, Henricus (kanunnik Sint-Pieter Utrecht) 8.7.4
 Sevilla, Isodorus van 8.2
 Sigismund (hertog Tirol) 3.5.7
 Sigismund, zie Luxemburg, Sigismund van
 Smalevelt, Gerrit (priester) 2.6.5vn
 Solms, Bernardus van (aartsdiaken Kempenland) 8.5vn
 Symonis, Theobaldus zie: Warda, Theobaldus Symonis de Smits, Anselm zie: Fabri, Anselmus
 Sophie, Arnoldus, van Eindhoven (pastoor Gilze) 8.5
 Spreet, Gregorius (frater, biechtvader Gertrudisklooster Den Bosch) 8.9
 Steenbergen, Maria de (klooster Catharinadal Breda) 8.8vn
 Steenstraete, Hendrik van (familie Anselmus Fabri) 4.8, 7.2
 Steymans, Johannes (rector klooster Vredenberg bij Breda) 8.9
 Steyvoert, Johanna van (vrouw van Grobbendonk) 5.10, 8.10
 Stella, Petrus de 7.5vn
 Sterken, Diederick (rentmeester W. van Duvenvoorde) 7.8
 Sterken, Elisabeth, weduwe van Diederick 7.7
 Sterken, Willem zie: Fortis, Wilhelmus
 Sterre, Petrus van zie: Stella, Petrus de
 Storm, Willem (prior Bethlehem Leuven) 5.8.4
 Stoute, Filips de (hertog Bourgondië) zie: Bourgondië, Filips de Stoute
 Stoute, Karel de (hertog Bourgondië) zie Bourgondië, Karel de Stoute
 Straten, Wilhelmus de (koopman) 4.8vn
 Sudermann, Hendrik (koopman) 2.5.4
 Suese, Heinrich (schrijver) 8.3

 Terlinck, Alardus (abt Sint-Michiels Antwerpen) 5.8.4, 6.4
 Terlinck, Diederick (prior Kiel bij Antwerpen) 5.8.4
 Thede, Theodericus dictus de (notaris) 4.4
 Thyman, Gerardus (abt Bloemhof Groningen) 8.8
 Thoisy, Jan van (bisschop) 2.4.2
 Thomas (stalmeester Anselmus Fabri) 4.8, 7.2, 7.7, 9.3
 Tirol, Sigismund (hertog) zie: Sigismund, hertog
 Tolomei, Giovanni (olivetaan) 3.5.4
 Tserclaes, Jan (bisschop Kamerijk) 2.5.4, 2.6, 2.6.7, 3.5.5, 7.13
 Turnhout, Johannes van, magister 5.3

 Urbanus V (paus) 8.6
 Urbanus VI (paus) 3.5.4, 3.5.5, 4.3, 4.5, 4.7, 5.2
 Uustinc, Gijsbert zie: Wstinc, Gijsbert

 Vaert, Godefridus van der (leek) 5.7vn
 Varenhovel, Brixius van (kandidaat pastoor Princenhage) 8.9
 Velde, Heymericus van de zie: Kempen, Heymericus
 Venne, Johannes de (deken kapittel Breda) 5.2
 Venrade, Nicolaas Cuper de zie: Cuper, Nicolaas
 Via Lapidea, Henricus de zie: Steenstraete, Hendrik van
 Vlymmeren, Godefridus de (pastoor Princenhage) 7.5
 Voecht, Raso (deken kapittel Breda) 8.8, 8.9
 Volcardi, Johannes (deken kapittel Antwerpen) 5.5, 5.6
 Vrees, Jan zonder (hertog Bourgondië) zie Bourgondië, Jan zonder Vrees

 Waghemakers, Jacop (bewoner Haagdijk) 7.5vn
 Walteri, Johannes (pastoor Princenhage) 8.9
 Warda, Theobaldus Symonis de (notaris) 1.1, 5.7vn, 7.4
 Wassenaar, Heylwich van 7.8
 Werna, Bertram de (curiaal, priester bisdom Münster) 4.8, 7.2
 Werner, bisschop van Münster 2.6.2
 Willibrord, missionaris 2.4.2
 Wynrix, Hugo van de Laer zie: Laer, Hugo van de
 Wisbeke, Bartelmeeus (kanunnik Apostelenkerk Keulen) 8.7.3
 Wisbeke, familie van 8.11
 Wisbeke (Wijsbeek), Johannes van (kapelaan) 8.7.3
 Wisbeke, Mathijs van (priester) 8.11
 Wisbeke, Thomas Walterus Jan Goriszone 8.7.3
 Witte, Arde (meester) 6.5vn
 Witte, Johannes, van Delft (pastoor Rijsbergen) 8.6
 Wouters, Jan zie: Walteri, Johannes
 Wouwe, Cornelis (kapelaan Antwerpen) 5.8.1vn
 Wstinc, Gijsbert (domkanunnik Utrecht) 4.10.4
 Württemberg, Eberhard im Bart (hertog) 8.12, 8.13

 Y zie I

Zandvliet, Peter van (abt Sint-Bernards aan de de Schelde) 6.3
 Zelle, Hendrik van (prior Corsendonk) 5.10
 Zerbolt, Gerard van Zutphen 7.9
 Zeukens, Adrianus Clerici, alias zie: Clerici, Adrianus
 Zichem, Godefridus van (magister, kapitteldeken Hilvarenbeek, pastoor Groot-Zundert) 5.3, 6.2, 6.3, 8.7.3
 Zichem, Jan van (abt Tongerlo) 6.3
 Zollern, Friedrich von (abt Reichenau) 4.4
 Zutphen, Gerard Zerbolt van zie: Zerbolt, Gerard



Tussen de jaren 1402 en 1449 maakt Anselmus Fabri van Breda (Anselm Smits) carrière aan de curie in Rome. Hij klimt van simpele schrijver op tot functies direct onder de kardinalen. In 1447 krijgt hij tijdens een conclaaf zelfs nog stemmen om paus te worden.

Frans Gooskens beschrijft de opbouw van zijn netwerk dat zich vertakt over heel Europa. Zijn sociale bastion in Rome is de gemeenschap rondom het pelgrimshuis van Santa Maria dell'Anima, waarvan hij beschermheer is. Vanuit Rome onderhoudt Fabri intensieve contacten met zijn geboortestreek Brabant en dan vooral met Antwerpen, waar hij de deken wordt van de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

De groep rondom hem maakt zich in Brabant sterk voor de hervorming van kloosters, de benoeming van pastoors en een betere scholing van de geestelijken. Zo is Fabri met zijn vrienden zeker betrokken geweest bij de oprichting van de universiteit in Leuven. Binnen dezelfde aanpak past de stichting van apostelhuizen, gasthuizen met strenge leefregels voor de oude bewoners. Een voorbeeld is het Oudemanshuis dat Fabri sticht in zijn geboortestad Breda. De strategie van de Fabri-groep wordt geplaatst binnen de denkbeelden van toonaangevende laatmiddeleeuwse kerkhervormers, zoals Nikolaus von Kues en Jean Gerson.